

HISTORICKÝ ÚSTAV
SLOVENSKEJ AKADEMIE VIED

DUŠAN KOVÁČ A KOL.

SONDY DO SLOVENSKÝCH DEJÍN V DLHOM 19. STOROČÍ

SONDY DO SLOVENSKÝCH DEJÍN V DLHOM 19. STOROČÍ

DUŠAN KOVÁČ A KOL.

**SONDY
DO SLOVENSKÝCH DEJÍN
V DLHOM 19. STOROČÍ**

DUŠAN KOVÁČ A KOL.

Dušan Kováč a kol.
Sondy do slovenských dejín v dlhom 19. storočí

Autori

Josette Baer • Gabriela Dudeková • Tomáš Gábriš • Ludovít Hallon •
Igor Harušťák • Roman Holec • Daniel Hupko • Dušan Kováč • Eva Kowalská •
Tomáš Králik • Ingrid Kušnikáková • Peter Macho • Eva Ondrušová • Miroslav
Sabol • Dušan Škvarna • Peter Šoltés • László Vörös

Recenzenti

Prof. PhDr. Peter Švorc, CSc.
PhDr. Vojtech Dangl, CSc.

Technický redaktor, návrh obálky a grafická úprava
Jozef Hupka

Táto práca bola podporená Agentúrou na podporu výskumu a vývoja na základe
zmluvy č. APVV – 0119-11 v Historickom ústave

Vydal Historický ústav SAV v Typoset Print s r. o.

Bratislava 2013

ISBN 978-80-971540-1-1

**SONDY
DO SLOVENSKÝCH DEJÍN
V DLHOM 19. STOROČÍ**

DUŠAN KOVÁČ A KOL.

OBSAH

Úvod – <i>Dušan Kováč</i>	7
I. kapitola: Národ a národnostná otázka	11
Ako existujú sociálne entity? Metodologické poznámky k žánru národných dejín (19. a 20. storočie) – <i>László Vörös</i>	12
Problémy mestského sveta: Mestá a ich význam na prahu národného hnutia Slovákov – <i>Eva Kowalská</i>	30
Premeny symbolickej funkcie Tatier v nacionalistickom diskurze 19. storočia – <i>Peter Macho</i>	41
Národnopolitické koncepcie slovenských evanjelikov v prvej polovici dlhého 19. storočia – <i>Peter Šoltés</i>	48
II. kapitola: Národné hnutie v zahraničnej a vnútornej politike	69
Anglicko a Francúzsko v slovenskom zahraničnopolitickom myslení – <i>Dušan Kováč</i>	70
Slovenská národná rada z roku 1848 a jej inšpiračná úloha – <i>Dušan Škvarna</i>	86
The Adversities of Patriotism. Vavro Šrobár's early years in Ružomberok. An interdisciplinary inquiry into Slovak politics prior to WWI – <i>Josette Baer</i>	103
III. kapitola: Právny systém a ekonomické otázky	123
Modernizácia uhorského právneho poriadku v 19. storočí – <i>Tomáš Gábriš</i>	124
Kameralistika v teórii a praxi. Prípady Habsburskej monarchie – <i>Eva Ondrušová</i>	158
Staviteľská firma Pittel a Brausewetter v hospodársko-technickom a kultúrnom vývoji na území Slovenska 1867 – 1918 – <i>Ludovít Hallon – Miroslav Sabol</i>	173
IV. kapitola: Spoločnosť, životný štýl a životné prostredie	195
Právo alebo milosrdenstvo? Domovská príslušnosť ako základný princíp sociálnej starostlivosti v Uhorsku – <i>Gabriela Dudeková</i>	196
Príspevok k diskurzu o dejinách slovenského vystahovalectva. Migračné impulzy a vystahovalectvo z hornouhorských žúp na americký kontinent v kontexte migračných pohybov v strednej a východnej Európe v poslednej štvrtine 19. storočia – <i>Igor Haruštiák</i>	214
Rodina ako garancia udržania sociálneho statusu aristokracie v druhej polovici 19. storočia. Pokus o náčrt na príklade Lucie Wilczekovej (1862 – 1958) – <i>Daniel Hupko</i>	227
Zmeny vo vzťahu „človek – zvierka“ ako prejav nových postojov k prírode – <i>Roman Holec</i>	251
V. kapitola: Cirkvi v spoločenských modernizačných procesoch	297
Reštriktívne opatrenia štátnej moci voči rehoľným inštitúciám v čase panovania Jozefa II. – <i>Ingrid Kušniráková</i>	298
Vzťah viedenského dvora ku kláštornu sv. Alžbety v Prešporoku (Bratislave) – <i>Tomáš Králik</i>	319
Summary	333
Menný register	335

CONTENTS

Introduction – <i>Dušan Kováč</i>	7
Chapter I.: Nation and national issue	11
How social entities exist? Some methodological remarks on national history genre (19 th and 20 th centuries) – <i>László Vörös</i>	12
Problems of urban world: Towns and their relevance on the threshold of the Slovaks national movement – <i>Eva Kowalská</i>	30
Changes in Tatra's symbolic role in the nationalistic discourse in the 19 th century – <i>Peter Macho</i>	41
The national-political concepts of Slovak Evangelics in the first half of the long 19 th century – <i>Peter Soltés</i>	48
Chapter II. : National movement in the foreign and home politics	69
England and France in the Slovak foreign political thought – <i>Dušan Kováč</i>	70
The Slovak National Council from 1848 and its inspiring function – <i>Dušan Škvarna</i>	86
The Adversities of Patriotism. Vavro Šrobár's early years in Ružomberok. An interdisciplinary inquiry into Slovak politics prior to WWI – <i>Josette Baer</i>	103
Chapter III. : The juridical system and the economic issues	123
Modernization of the Hungarian juridical system in the 19 th century – <i>Tomáš Gábris</i>	124
Cameralism in the theory and praxis. The case of Habsburg monarchy – <i>Eva Ondrušová</i>	158
Architectural company Pittel and Brauswetter in the economic-technical and cultural development in the Slovak territory (1867 – 1918) – <i>Eudovít Hallon</i> – <i>Miroslav Sabol</i>	173
Chapter IV. : Society, social life and environment	195
Right, or charity? Domicile as a basic principle of social care in Hungary – <i>Gabriela Dudeková</i>	196
The contribution to the discourse about the emigration. Migration impulses and the emigration from the upper-Hungarian counties to the American Continent in context of the central and east European migration movements in the last quarter of the 19 th century – <i>Igor Harušťák</i>	214
Family as safeguard for preserving of a nobiliary social status in the second half of the 19 th century. An attempt of a sketching on an example of Lucia Wilczek (1862 – 1958) – <i>Daniel Hupko</i>	227
The changes in the relationship “man – animal” as manifestation of the new attitude to the nature – <i>Roman Holec</i>	251
Chapter V. : Churches in the social – modernizing processes	297
The state power restrictive measures towards the monastic institutions during the Joseph II. rule – <i>Ingrid Kušníráková</i>	298
The Vienna court relationship to the St. Elisabeth convent in Pressbourg (Bratislava) – <i>Tomáš Králik</i>	319
Summary	333
Index	335

Úvod

Pre slovenský národný príbeh tak, ako sa sformoval v súčasnosti na základe výskumu slovenskej, ale v poslednom čase už nie výlučne slovenskej historiografie, je obdobie 19. storočia mimoriadne dôležité. Je to obdobie, v ktorom sa začal formovať moderný slovenský národ. A paralelne s ním sa formovala aj slovenská národná historiografia. Jeden z jej čelných predstaviteľov na začiatku 20. storočia Július Botto v svojom diele *Slováci. Vývin ich národného povedomia*¹ začal svoj výklad síce v období Veľkej Moravy, ale potom preskočil celé storočia, v ktorých nenašiel slovenské národné povedomie a venoval sa až obdobiu, ktorému sa dlho tradične hovorilo „národné obrodenie“. Slovenská historiografia, aj keď iba na báze amatérskej, už do roku 1918 sformovala základné princípy a základné etapy slovenského národného príbehu v 19. storočí.

Aj profesionálna slovenská historiografia po roku 1918 videla v 19. storočí kľúčové obdobie pre pochopenie slovenského národného vývinu. Stačí spomenúť iba Daniela Rapanta, zakladateľa slovenskej profesionálnej historiografie, ktorý sa celý život intenzívne venoval výskumu slovenských dejín v 19. storočí.²

Slovenský národný príbeh v 19. storočí, tak ako sa sformoval do polovice 20. storočia ostal v podstate nedotknutý aj v období boľševickej totality. Samozrejme, povinne sa museli do toho príbehu vniesť nové termíny, prevzaté z nie vždy dobre pochopeného Marxa, či Engelsa, problémy boli s niektorými témami i s periodizáciou. Ale treba povedať, že slovenské dejiny v 19. storočí tak, ako boli stvárnené vo veľkých syntetických dielach, či už to boli syntézy zo 60-tych rokov³, alebo potom tie z rokoch 80-tych⁴, predstavujú tú kvalitnejšiu časť, ktorú dokázala slovenská historiografia predložiť verejnosti. Bolo to nepochybne aj preto, že toto obdobie bolo aj z hľadiska výskumu prameňov najviac spracované.

Po roku 1989, keď slovenskí historici v nových podmienkach, bez dozoru a kontroly totalitného systému, začali novú etapu výskumu slovenských dejín, najviac sa venovali 20-tému storočiu, ktoré bolo deformáciami spôsobenými totalitnou mocou postihnuté najviac. Výskum v oblasti 19. storočia ako keby načas ustúpil do úzadia.

Ukazuje sa však čoraz naliehavejšie, že dejiny tvoria celok a ani udalosti v 20. storočí nemožno v plnej miere pochopiť bez hlbokého poznania storočia predchádzajúceho. Stačí, ak spomenieme také pojmy ako modernizácia a nacionalizmus

1 BOTTO, Július. *Slováci, vývin ich národného povedomia, 1 – 2*. Turčiansky Sv. Martin 1906, 1910.

2 RAPANT, Daniel. *Slovenské povstanie roku 1848 – 1849. Dejiny a dokumenty I – V*. Turčiansky Sv. Martin – Bratislava, 1937 – 1973; RAPANT, Daniel. *Viedenské memorandum slovenské z r. 1861*. Turčiansky Sv. Martin 1944.

3 *Dejiny Slovenska II*. Hlavný autor Július Mésároš. Bratislava 1968.

4 *Dejiny Slovenska II*. Vedúci autorského kolektívu Vladimír Matula a Jozef Vozár. Bratislava 1987; *Dejiny Slovenska III*. Vedúci autorského kolektívu Milan Podrimavský. Bratislava 1992.

– to sú fenomény, ktoré tvoria azda najdôležitejšie komponenty dejín 19. storočia, ale zasahujú hlboko do storočia nasledujúceho.

Po roku 1989 sa slovenská historiografia otvorila svetu. Historici aj z vlastnej iniciatívy začali skúmať témy, ktoré boli dovtedy tabuizované - ako napríklad výskum šľachty, či cirkevnej problematiky. Ale mnohé nové témy pre 19. storočie vyplynuli nepochybne z kontaktu so svetovou historiografiou. Nanovo bolo treba urobiť výskum v oblasti sociálnych dejín, nakoľko sociálne dejiny boli dovtedy iba úzko a nie celkom presne chápané iba ako dejiny robotníckeho, či revolučného hnutia, ako dejiny konfliktov, prakticky bez evolúcie. Otázky sociálnej starostlivosti a každodennosti a vôbec presun pozornosti od kolektívov na jednotlivca – to si vyžadovalo do značnej miery inovovať nielen témy, ale aj metódy výskumu. Na rad prišli intenzívnejšie interdisciplinárne prieniky hlavne s etnológmi a sociológmi.

Po uplynulom štvrtstoročí sa ukazuje naliehavá potreba predložiť verejnosti nový pohľad na voľakedy dominantné obdobie v slovenskom národnom príbehu – na 19. storočie, a to v širokých časo-priestorových súvislostiach. Nové syntetické práce, pravda, nemožno spracovať bez predchádzajúcich analytických štúdií, bez toho, aby sa urobil nový archívny výskum a z neho vyplývajúce „sondy“ do oblastí, ktoré boli doteraz málo prebádané, alebo ktoré potrebujú určitú inováciu a reinterpretáciu.

V tejto kolektívnej monografii predkladáme čitateľovi výsledky výskumu, ktorý sme mohli urobiť vďaka projektu, ktorý nám poskytla Agentúra na podporu výskumu a vývoja. Sústredili sme sa na päť tematických oblastí, ktoré sa nám zdajú byť pre kvalitné spracovanie syntézy slovenských dejín v 19. storočí najdôležitejšie.

V prvej kapitole sa venujeme problematike národa a nacionalizmu, a to predovšetkým z dvoch aspektov. V prvom rade ide o reflexiu moderného poňatia národa tak ako sa to v súčasnosti už jednoznačne presadilo vo vedeckej komunite historikov, sociológov, etnológov i politológov. Národ ako komunita, ktorá je fenoménom historickým, úzko prepojeným s procesom modernizácie, ktorý sa ale manifestuje predovšetkým ako entita vytvorená (imagined) v procese národnej agitácie. Tejto problematike sa venuje László Vörös. Eva Kowalská sa podujala urobiť sondu na tému, ktorá je doteraz málo spracovaná. V slovenskej historiografii sa venoval vždy veľký priestor dedine a vidieku. Slovenský ľud sa vnímal prevažne ako ľud vidiecky, roľnícky. Ale nacionalizmus, ktorý ospevuje skvelé vlastnosti vidieckeho ľudu - to je v celej Európe jav mestský – urbánny. Mestské centrá sú aj centrami národnej koncentrácie a národnej agitácie. V slovenskom prípade je táto téma obzvlášť zaujímavá tým, že Slováci prakticky po celé obdobie až do roku 1919 nemali svoje národné mestské centrum a malé slovenské mestečká na čele s Turčianskym Sv. Martinom sa iba pokúšali suplovať tento deficit. Peter Macho zosummarizoval ako fungoval v slovenskom národnom hnutí symbol Tatier a v širšom slova zmysle geografické symboly slovenského priestoru. Zástoju evanjelickej inteligencie

v národnom hnutí ako aj inšpiračným zdrojom, z ktorých táto inteligencia čerpala zdroje pre svoje národnopolitické koncepcie sa venuje Peter Šoltés.

S národom a národným hnutím úzko súvisí otázka národnej politiky a politiky vôbec. Problémy s realizáciou slovenského národného programu viedli slovenské elity k tomu, aby hľadali riešenie mimo Uhorska i mimo Habsburskej monarchie. Preto sa v slovenskej tlači, a to hlavne po rakúsko-uhorskom vyrovaní, venovalo veľa miesta zahraničnej politike a zahraničnopolitickým kombináciám. Doteraz boli prebádané hlavne styky s Ruskom a tzv. fenomén ruského mesianizmu. Ale slovenská politika vzhliadala aj k európskemu Západu ako to ukazuje štúdia Dušana Kováča. Dušan Škvarna sa vo svojom príspevku vrátil k Slovenskej národnej rade z roku 1848 ako k inštitúcii, ktorá nebola ani honosná, ani početná, ale v pravom slova zmysle inšpirujúca pre ďalší politický vývoj slovenskej politiky. Josette Baer, švajčiarska odborníčka na slovanské a v poslednej dobe hlavne slovenské politické myslenie, predstavuje politické začiatky Vavra Šrobára, ideového vodcu hlasistov, osobnosti, ktorá je viac známa svojou politickou činnosťou po vzniku Československej republiky.

Tretí tematický okruh je venovaný ekonomickým otázkam a právnemu systému Uhorska v 19. storočí, teda systému, v ktorom prebiehal aj historický proces formovania slovenského národa. Právny systém sa aj v Uhorsku v 19. storočí modernizoval. Tomáš Gábriš ukazuje, ako táto modernizácia prebiehala a na aké prekážky narážala, predovšetkým v oblasti politiky a ideológie, vzhľadom na medzi Maďarmi dominantnú ideu jednotného uhorského (maďarského) národa. V oblasti ekonomickej teórie siahla v svojom príspevku Eva Ondrušová až do storočí predchádzajúcich, nakoľko teória a prax kameralistiky vznikli a vyvinuli sa v storočiach predchádzajúcich, ale v značnej miere ovplyvnili ekonomické myslenie a ekonomickú prax 19. storočia. Do poslednej tretiny 19. storočia s presahom do storočia nasledujúceho zasadili svoju ekonomickú sondu Ľudovít Hallon a Miroslav Sabol, ktorí sledujú vývoj aktivít prešporskej, neskôr bratislavskej spoločnosti Pittel a Brausewetter.

Nové témy prezentujeme hlavne v kapitole venovanej sociálnym otázkam, životnému štýlu a dejinám environmentálneho myslenia. Gabriela Dudeková charakterizuje systém sociálnej starostlivosti v Habsburskej monarchii v 19. storočí a upozorňuje na mechanizmy, ktorými boli zo systému pomoci vyčleňované celé skupiny obyvateľstva. Prostriedkom takého vyčleňovania sa stala aj domovská príslušnosť. Problematika slovenského vystaňovalectva nie je v slovenskej historiografii nová. Igor Harušťák sa pokúsil dať túto tradičnú tému do nových súvislostí, hlavne ju zaradiť do širšieho stredo - a východoeurópskeho priestoru. Spomínaný výskum šľachty a šľachtických rodov sa na Slovensku rozvinul hlavne pre obdobie stredoveku a raného novoveku. V tom čase bola šľachta ako spoločenská trieda dominantná. V dôsledku modernizácie spoločnosti sa do popredia dostalo

predovšetkým meštianstvo (buržoázia). Ale táto téma má svoje zaujímavé aspekty aj v 19. storočí, a to predovšetkým v tom, ako sa šľachta v habsburskej monarchii usilovala udržať si svoj predošlý status cez rodinné prostredie, vzdelanie a udržiavanie kontaktov. Na príklade šľachtickej slečny Lucie Wilczekovej sa pokúsil urobiť sondu do tejto v slovenskej historiografii novej témy Daniel Hupko. V slovenskej historiografii je úplne novou problematika, ktorej sa ujal Roman Holec. V širšom slova zmysle je to téma životného prostredia, ale posun, ktorý nastal v 19. storočí vo vzťahu človek – zvieratá, má veľkú výpovednú hodnotu o spoločnosti ako takej, ako aj o posune v spoločenskom myslení.

Problematika náboženského života a cirkevná problematika patrili od druhej polovice 20. storočia až do roku 1989 k tzv. neželaným témam. V našej knihe sa na ňu zameriava posledná kapitola. Ingrid Kušniráková sa venuje inak vo všeobecnosti známej, ale v detailoch ešte nespracovanej problematike zásahov štátnej moci za Jozefa II. do života kláštorov a reholí. Vzťah Habsburgovcov, vládnucej dynastie, ku kláštormu sv. Alžbety v Prešporke, dnešnej Bratislave, ktorý približuje Tomáš Králik, je zaujímavým svedectvom vypovedajúcim o jednom konkrétnom prípade, na základe ktorého ale možno vyvodiť aj obecnnejšie závery.

Je to teda päť kapitol, päť dôležitých problémových kruhov, ktoré predstavujú nové sondy do slovenských dejín v 19. storočí. Je zrejme, že toto obdobie dejín ešte skrýva pred výskumníkmi mnohé fakty, súvislosti, a azda aj tajomstvá. Sme presvedčení, že nové pripravované dejiny Slovenska v 19. storočí posunú naše poznanie aj v tomto, v minulosti zdanlivo najviac „poznanom“ a skúmanom období.

Dušan Kováč

I. Kapitola
Národ a národnostná otázka

Ako existujú sociálne entity? Metodologické poznámky k žánru národných dejín

(19. a 20. storočie)

László Vörös

Filozof John R. Searle sa vo svojej známej knihe *The Construction of Social Reality* venoval, ako tomu už aj názov napovedá, otázkam súvisiacim s existenciou sociálneho sveta, teda tej oblasti reality, ktorá súvisí s bytím, činnosťou a myšlienkovým svetom ľudí.¹ Searle sa zamýšľa nad tým, ako existujú sociálne, resp. inštitucionálne fakty alebo inak povedané, aké sú špecifiká existencie sociálnej a inštitucionálnej reality v porovnaní s tzv. tvrdou, fyzickou realitou. Searleove úvahy majú veľkú relevanciu aj pre historické bádanie.² V tejto eseji sa pokúsím niektoré otázky, ktoré si Searle kladie v súvislosti so spôsobmi vytvárania a udržiavania reality vecí a vzťahov sociálneho sveta, položiť v súvislosti s takými sociálnymi entitami a javmi, akými sú *národ* a *národnosť* (môj výklad sa však rovnako bude týkať aj súvisiacich kategórií: *etnikum/etnická skupina*, *rasa*, a javov: *nacionalizmus*, *rasizmus* a pod.). Searle vo svojej knihe ako jeden z príkladov sociálneho a inštitucionálneho faktu (entity) uvádza *peniaze*. Presnejšie, modernú menu, tzv. *peniaze* s núteným obehom. A práve príklad peňazí mi viackrát poslúži ako odrazový mostík pri uvažovaní o ontológii národa. Najprv však bude potrebné ozrejmiť si niektoré pojmy a súvislosti.

1 SEARLE, John R. *The construction of social reality*. New York : The Free Press, 1995. Hlavné tézy knihy Searle v zosručnenej podobe predstavil napr. v článku SEARLE, John R. Social ontology and the philosophy of society. In MARGOLIS, Eric – LAURENCE, Stephen (eds.). *Creations of the mind. Theories of artifacts and their representation*. Oxford : OxfordUniversity Press, 2007, s. 3-17; alebo SEARLE, John R. Social ontology: The problem and step toward a solution. In TSOHATZIDIS, Savas L. (ed.). *Intentional acts and institutional facts. Essays on John Searle's socialontology*. Dordrecht : Springer, 2007, s. 11-28; v slovenčine je dostupná jeho práca SEARLE, John R. *Mysel, jazyk, spoločnosť*. Bratislava : Kalligram, 2007 v ktorej 4., 5. a 6. časti predstavuje tézy, ktoré predložil v *The construction of social reality*. Searlemu sa vo svojej knihe relatívne podrobne venuje aj SEDOVÁ, Tatiana. Úvod do filozofie sociálneho poznania. Bratislava : STIMUL, 2000.

2 Tradiční historici obvykle považujú filozofiu (a nielen filozofiu bytia a poznania – ontológiu, epistemológiu, ale aj filozofiu dejín) za disciplínu, ktorej témy a otázky s odborným písaním dejín – teda presnejšie, s metodikou a teoretickými východiskami vedeckého písania dejín – nijako významne nesúvisia. Ide o hlboko zakorenený starý omyl, pomaly už dvojstoročné dedičstvo pôvodnej rankeovskej teórie dejín. Prehľad kritik tejto pozície pozri napr. v MUNSLOW, Alun. *Deconstructing history*. Seconded. London, New York : Routledge, 2006; tiež pozri VÖRÖS, László. *Analytická historiografia versus národné dejiny. „Národ“ ako sociálna reprezentácia*. Pisa : Edizioni Plus, PisaUniversity Press, 2010, s. 9-37. Filozofia existencie vecí a obzvlášť sociálnych javov musí byť relevantným predmetom záujmu pre každého bádateľa, ktorý skúma sociálny svet, teda existenciu, myslenie, cítenie, správanie, konanie ľudí či už v dávnej minulosti alebo súčasnosti. Keďže história je vedným odborom, ktorý skúma minulosť (t. j. uplynulé dianie) súvisiace s človekom a jeho jestvovaním, ontologické a epistemologické skúmania sociálneho sveta by mali byť pre historikov relevantné bez rozdielu špecializácie a zamerania na historické obdobie.

Searle rozlišuje medzi dvomi druhmi faktov, na jednej strane hovorí o sociálnych a inštitucionálnych faktoch a na druhej strane o tých ostatných, ktoré nazýva „tvrdými“ („brute facts“), ale miestami ich označuje aj ako „neinštitucionálne fakty“. Vo filozofických rozpravách sa môžeme stretnúť s viacerými koncepciami faktu. Väčšinou ide o také významy, ktoré sa týkajú pravdivostnej hodnoty výrokov jednak z logicko-sémantického hľadiska a jednak z hľadiska ich korešpondencie s realitou (teda adekvátnosti, správnosti reprezentácie reality).³ Teda ak sa niečo vyhlási za fakt, predpokladá sa objektívne jestvovanie tej entity (pod objektívnou entitou sa rozumie čokoľvek čo jestvuje, t. j. nielen materiálne objekty, ale aj procesy, stavy, sily). Tento význam výstižne vyjadruje aj slovenský synonymný výraz: *skutočnosť (fakty = skutočnosťi)*. Pre Searleovu argumentáciu je dôležitejší druhý spomínaný aspekt definície faktu.

Pozrime sa teraz na vyššie spomínané Searleove rozlíšenie faktov. Sociálne a inštitucionálne fakty sú také, ktorých existencia je výsledkom ľudského konania a ľudskej intencionality a ako také sú v plnej miere podmienené existenciou ľudí. Tak isto je ich jestvovanie závislé na existencii *jazyka*, ktorý je ich nevyhnutnou konštitutívnou zložkou. Zvlášť pre inštitucionálne fakty dokonca platí, že pokiaľ ich jestvovanie nie je deklarované, pomenované, vyslovené, neexistujú. Naopak, označenie *tvrdé fakty* odkazuje na také reálie, ktorých jestvovanie nie je závislé na existencii ľudí, ani podmienené konaním ľudí. Takéto reálie (nech už ide o objekty, procesy, sily, stavy atď.) existujú bez ohľadu na to, či o nich vieme, či ich máme nejako pomenované, či sme ich vôbec videli alebo inak spozorovali. Existovali by aj vtedy, keby ľudia zo dňa na deň z nejakého dôvodu prestali existovať.⁴ Preto ich tiež nazývame *ontologicky objektívnymi entitami* a o ich jestvovaní hovoríme ako o *objektívnej existencii* – ich jestvovanie je tvrdým faktom.⁵

3 SEARLE 1995, s. 199-226; v slovenčine pozri prácu SEDOVÁ 2000.

4 SEARLE 1995, s. 27.

5 Searle vysvetľuje, že o *objektívite* a *subjektívite* sa zvykne hovoriť v dvoch rozličných významoch: v epistemickom zmysle a v ontologickom zmysle. Epistemológia je filozofický smer skúmajúci *možnosti poznania* sveta ľuďmi (t. j. ako môžeme vedieť, ako dospievame k vedomostiam), teda epistemická objektivita-subjektivita sa týka úsudkov, výrokov o „stave vecí“. V tomto zmysle sa pod *subjektívnym* rozumejú tvrdenia, ktorých pravdivostná hodnota je relatívna vzhľadom na ich autora – teda ide o také tvrdenia, ktoré sa zakladajú napr. na hodnotových, vedomostných, vkusových a pod. preferenciách. V prípade *epistemicky objektívneho* výroku je jeho pravdivostná hodnota daná tým, že je postavený na skutočnostiach, ktoré sú faktami bez ohľadu na postoje alebo pocity iných ľudí. V tomto zmysle by teda subjektívnym výrokom bolo tvrdenie, že „*Milan Rastislav Štefánik bol pekným a sympatickým mužom.*“ Objektívnym výrokom by zase mohlo byť tvrdenie, že: „*Milan Rastislav Štefánik zomrel 4. mája 1919.*“ Objektívny a subjektívny v *ontologickom* zmysle sa týka spôsobu jestvovania entít. Objektívne entity sú také, ktorých existencia je nezávislá na pozorovateľoch (teda Searlove „tvrdé fakty“), subjektívne naopak také, ktoré sú závislé na pozorovateľovi. Napríklad nápoj z boľhlavu, ktorý vypil Sokrates bol objektívnou entitou, avšak bolesti, ktoré po jeho užití zažíval, boli z ontologického hľadiska subjektívnymi entitami, keďže boli závislé na jeho individuálnom prežívaní. SEARLE 1995, s. 7-9. V bežnej reči je rozšírený prvý význam dvojice objektívny-subjektívny (v mierne zjednodušenej podobe: objektívny = nezaujatý/pravdivý, subjektívny = zaujatý/nepravdivý). V tejto eseji však bude táto dvojica slov používaná v tom druhom, ontologickom význame.

Vráťme sa ešte k definícii sociálnych a inštitucionálnych faktov podľa Searlea. Ako som už uviedol, *sociálne fakty* sú také, ktorých existencia závisí od kolektívneho ľudského zámeru („*collective intentionality*“). Zvláštnou podskupinou sociálnych faktov sú *inštitucionálne fakty*. Tieto sú nazývané inštitucionálnymi preto, lebo ich jestvovanie je nejakým spôsobom podmienené ľudskými (sociálnymi) inštitúciami. Pod sociálnymi inštitúciami však musíme v tomto prípade rozumieť niečo viac než na čo sme zvyknutí odkazovať v bežnej reči. Sociálnymi inštitúciami nie sú len úrady, ale akýkoľvek sociálne ustanovený normatívny funkčný vzťah. Napríklad v prípade bežného stretnutia ľudí v parku hovoríme o sociálnom fakte, ale stretnutie ľudí na pohrebe alebo rodičovskom združení je inštitucionálnym faktom. Spolužitie muža a ženy je sociálnym faktom, uzavretie manželstva je inštitucionálnym faktom. Obyčajná výmena vecí, napr. keď si žiaci v škole vymenia desiaty, je sociálnym faktom, používanie peňazí a finančné transakcie sú inštitucionálnymi faktami. Na prvý pohľad je jasné, že ontologický status sociálnych entít (pohreb, manželstvo, peniaze atď.), ktorých sa týkajú sociálne fakty, nebude *objektívny* v tom zmysle ako určuje vyššie uvedená definícia, keďže ich existencia je v plnej miere podmienená kognitívnymi a performatívnymi aktmi ľudí. Sociálne entity sú *ontologicky subjektívne*. To neznamená, že by boli fiktívne. Sociálne a obzvlášť inštitucionálne entity sú skutočné v tom zmysle, že majú reálne dôsledky (manifestujú sa) v reálnom (sociálnom) svete. To, že sú ontologicky subjektívne znamená, že modus ich existencie usudzovaný na základe ich vlastností je závislý na jednotlivých pozorovateľoch. Táto závislosť z nemalej miery vyplýva z funkčnosti a účelu, ktoré poznávajúci subjekt (človek – pozorovateľ, či účastník sociálneho javu) pripisuje sociálnym entitám. Toto je nesmierne dôležitý moment v celom Searleovom rozlišovaní medzi tvrdými a sociálnymi/inštitucionálnymi faktmi. Totiž práve na základe tejto pridanej kvality funkcie a z nej vyplývajúceho účelu sa ontologický status sociálnych/inštitucionálnych entít z filozofického hľadiska (ale v istom zmysle aj z hľadiska spoločenskovednej analýzy) stáva komplikovaným v porovnaní so základnou ontológiou (*fundamental ontology*) objektívnych entít. Pod fundamentálnou ontológiou Searle rozumie na základe aktuálnych znalostí ďalej neredukovateľný opis existencie vecí (hmoty). Tým je v súčasnosti tzv. štandardný model časticovej fyziky. Veľmi zjednodušene povedané, fundamentálna ontológia objektívnych entít je, že sa skladajú zo základných štruktúr, ktoré nazývame molekuly, ktoré sa skladajú z atómov, ktoré sa ďalej členia na tzv. subatomárne častice, z ďalších základných častíc, ktoré nie sú súčasťou atómov, vlnení a silových polí.

Áká je ontológia sociálnych/inštitucionálnych entít, javov a objektov vzhľadom na túto základnú ontológiu objektívnych entít? Často podstatne zložitejšia práve vďaka pripisovanej funkcii a účelu. Funkcia je totiž výlučný ľudský „vklad“ do ontológie (sociálnej) entity, inak povedané, funkcia nie je prirodzenou (na človeku

nezávisle jestvujúcou), t. j. fundamentálnou vlastnosťou objektu či javu.⁶ Nie je prirodzenou vlastnosťou vetra dodávať veterným mlynom (turbínam) energiu, nie je prirodzenou vlastnosťou kameňa slúžiť ako stavebný materiál, nie je prirodzenou vlastnosťou vtáčieho pera slúžiť ako písací nástroj („husacie brko“), podobne ako nie je prirodzenou vlastnosťou sadzí slúžiť ako zložka atramentu. Napríklad vtáčie pero je samo osebe len objektom, zrohovateninou kožných buniek vtákov. To, že mu pripíšeme funkciu ochrannej pokrývky vtáčieho tela, je aktom prisúdenia, nie nestranného opisu, funkcie. Jediné čo sa dá objektívne povedať, na základe našich súčasných najlepších znalostí je, že ide o evolučne vyvinutú zrohovatinu kožných buniek. Následkom tejto zrohovatiny si vtáčie telo udržiava určitú teplotu a v prípade vodných vtákov aj suchú kožu. Totiž, samotný popis príčinných a následkových vzťahov v sebe ešte nemusí obnášať pomenovanie (pripísanie) funkcie. Akonáhle však vtáčiemu peru prisúdime špeciálnu funkciu plniacu účel v rámci sociálnej sféry, vytvárame sociálnu entitu. Tu sa dostávame k Searleovmu základnému rozdielu medzi tvrdými a sociálnymi faktmi (entitami), ktorý som sa pokúsil predstaviť na predošlých stranách: A) „husacie brko“ ako vtáčie pero B) husace brko ako písací nástroj. „Husacie brko“ (A) má jasnú objektívnu ontológiu (je známa jeho kompozícia až na úroveň atómov); husacie brko (B) má relatívnu, subjektívnu ontológiu, lebo to, že funkciou objektu „husacie brko B“ je písať, je len poznatkom ľudí, v tomto prípade ľudí, ktorí vedia o existencii písma a aktu písania. Napríklad, hypoteticky vzaté, keď staromaďarský bojovník plieniaci opátstvo v St. Gallene narazil na vtáčie pero pohodené na stole, zrejme nevidel husacie brko (B) (t. j. nástroj na písanie), ale len objekt bez úžitku (čím preňho husacie brko nemohlo mať status sociálnej entity, na rozdiel od mnícha, ktorý ho tam nechal). Toto je však len jeden z viacerých významných aspektov reality sociálnych a inštitucionálnych faktov/entít. Sociálne entity teda bežne vnímame práve cez ich funkcie, intuitívne ich charakterizujeme prostredníctvom ich funkčnosti a účelu; preto sa nám ich existencia zdá taká samozrejma a evidentná (peniaze sú na platenie, armády na bojovanie, perá na písanie, sudcovia na súdenie, kamenné bloky na stavanie, vlády na vládnutie a pod.). Keď si však odmyslíme funkciu, teda keď opomenieme otázku: „na čo to je?“, „na čo to slúži?“, budeme vystavení podstatne náročnejšiemu skúmaniu objektívnych – teda na intencionalite, perspektíve a potrebách pozorovateľa nezávislých – vlastností entít.⁷ Na základe vyššie uvedeného by základný rozdiel medzi tvrdými a sociálnymi faktami podľa Searleho mal byť jasný.

V nasledujúcej časti predstavím ďalšie dôležité ontologické charakteristiky sociálnych a inštitucionálnych faktov na príklade *peňazí*. Peniaze, ako inštitucionálna

6 SEARLE 1995, s. 13-19.

7 SEARLE 1995, s. 4-5. Na tomto mieste ešte musím poznamenať, že sa nesnažím o podrobný výklad Searlových myšlienok a to čo v tejto eseji predstavujem z jeho filozofie je len malou časťou jeho komplexnej argumentácie.

entita sú veľmi zaujímavým javom a Searleov výklad ma inšpiroval otestovať jeho argumentáciu na *národe* („*národoch*“). Národ, resp. „*národy*“ označujem ako *sociálne entity*, čím však nechcem naznačovať nič viac, než že jestvuje termín *národ* a rôzne pojmy, na ktoré odkazuje. (Čitateľ nech sa nenechá zmiasť slovom *entita*, ktoré v hovorovej reči obvykle odkazuje len na materiálne, prípadne iné objektívne jestvujúce objekty.) Existuje slovo *národ*, samozrejme existujú aj rôzne pojmy (koncepty) *národa* (*národov*), ale neexistuje reálny objekt „*národ*“. Nie je však ambíciou tejto eseje do hĺbky a konzekventne skúmať ontológiu *národa*, to by si vyžadovalo mnohonásobne väčší priestor. Searleov príklad *peňazí* použijem na to, aby som upozornil na niekoľko zásadných problémov týkajúcich sa základného konceptu *národa* v rozpravách národných historikov. Nasledujúca úvaha bude mať charakter dekonštrukcie pojmov *národa*, ktoré súv dnešnej dobe dominantne prítomné vo verejných rozpravách a aj v časti odborného historiografického diskurzu. Zároveň sa táto esej snaží dať odpoveď na otázku: Do akej miery bude dekonštruovaný pojem *národa* použiteľný pre kritické štúdium sociálnej reality v 19. a 20. storočí? Na základe doterajšieho výkladu sme mohli vidieť, ako to názorne ukazuje príklad „*husieho brka*“, že sociálna a obzvlášť inštitucionálna realita je nejakým spôsobom postavená na „*tvrdých*“ (t. j. objektívnych) skutočnostiach. Za každým sociálnym faktom je možné – keď opustíme jeho sociálnu/inštitucionálnu (t. j. subjektívnu) ontológiu – nájsť skutočné objekty či aktérov. Táto téza patrí medzi Searleove kľúčové tvrdenia. Za chvíľku sa k nej ešte vrátim. Ďalšou z otázok, na ktorú sa budem snažiť nájsť odpoveď je: aká je sociálna a prípadne i inštitucionálna realita *národov*? Aká objektívna realita sa skrýva v pozadí jestvovania *národa* a podobných sociálnych entít a javov? Na akých tvrdých faktoch je konštruovaná ich sociálna existencia?

Peniaze sú inštitucionálnou entitou par excellence. Vymysleli ich ľudia, používajú ich ľudia a existujú len vďaka tomu, že ľudia veria v ich hodnotu. Historicky najstaršou formou platidla, vnímanou ako inštitucionalizovaná *mena*, boli komoditné či tovarové platidlá, obvykle rôzne kovy či iné úžitkové predmety, ktoré reprezentovali určitú hodnotu, ktorá však bola zároveň hodnotou samotného materiálu. Ďalšou formou boli kryté papierové peniaze, ktoré reprezentovali určitú hodnotu, ktorá však už nebola daná samotnou hodnotou platidla (bankoviek a mincí), ale garanciou inštitúcie (vládou či bankovou organizáciou), že dotyčné platidlo je kryté reálnou hodnotou vyjadrenou v drahých kovoch (najčastejšie v zlate). Ďalšou, v súčasnosti fungujúcou formou sú tzv. peniaze s núteným obehom, teda nekryté papierové a zliatinové obeživo, ktorého hodnota je určovaná (garantovaná) výlučne deklaráciami štátnych inštitúcií (vládami a centrálnymi bankami). Síce ide vo všetkých troch spomenutých prípadoch peňazí o inštitucionálne entity, je tu jedna zaujímavá dištinkcia, ktorú Searle pomenúva nasledovne: „*V prípade komoditných peňazí platí, že matéria [z ktorej je vyhotovené platidlo] je používaná ako platidlo,*

lebo je [sama o sebe] *hodnotná*; zatiaľ čo v prípade peňazí s núteným obehom platí, že *matéria* [z ktorej je vyhotovené platidlo] je *hodnotná*, lebo je používaná ako platidlo.⁸

Aký je ontologický status papierových peňazí? Pokiaľ sa budeme spytovať na jestvovanie farebných kúskov papiera (bankoviek) označených rôznymi symbolmi (písmenami, číslicami atď.) a podobne označené kúsky zliatiny (mince) určitého tvaru, môžeme veľmi spoľahlivo určiť ich fundamentálnu ontológiu, nakoľko presne poznáme ich hmotné zloženie do najhlbších detailov. Ale kúsky papiera a zliatiny samy o sebe nie sú peniazmi alebo inak povedané, kúsky papiera a zliatiny netvorí peniaze. Inštitucionálny fakt *peniaze* z nich robí *kolektívna intencionalita, kolektívne prijímanie a opakované potvrdzovanie ich funkcie ich používaním*.⁹ Medené, bronzové, železné obruče či prúty (hrivny) fungovali ako platidlo a reprezentovali istú hodnotu len preto, lebo jestvovala zhoda na ich hodnotnosti, ktorú účastníci sociálneho života akceptovali. Prirodzene, mohli jestvovať nemalé ba až fatálne nezhody medzi ľuďmi ohľadne *ceny*, ale samotný koncept hodnoty (hodnotnosti) hrivny nepochybne nikto nespochyboval. Pri mnohých sociálnych a inštitucionálnych faktoch je významnou podmienkou ich existencie a fungovania všeobecne zdieľaná viera v ich existenciu (a funkčnosť) – totiž, „*postoj, ktorý zaujímame voči [sociálnemu] javu, je čiastočne konštitutívnou súčasťou javu*.“¹⁰ Toto je podstatný moment, ktorý si je dôležité uvedomiť aj v súvislosti s *národom* a podobnými sociálnymi entitami. Searle pritom upozorňuje, že pod kolektívnou intencionalitou by sme si vo väčšine prípadov vôbec nemali predstavovať vedomý, dobre premyslený a epistemologicky korektný postoj účastníkov sociálneho života. Dokonca mylné predstavy a chybné ontologické zaradenia sociálnych faktov sú v myslení ľudí veľmi bežné a fungovanie niektorých sociálnych javov je priam založené na takýchto epistemických omyloch. Kolektívna viera v samotné jestvovanie a účel stačí na to, aby inštitucionálny fakt mohol jestvovať a inštitucionálna entita mohla fungovať. Peniaze fungujú ako platidlo bez ohľadu na to, že väčšina

8 SEARLE 1995, s. 42.

9 Kolektívna intencionalita tvorí pre mnohých filozofov zásadný ontologický problém, nakoľko spochybňujú vôbec možnosť jestvovania nadindividuálnej intencionality. Searle v tejto otázke zaujíma pragmatické stanovisko blízke spoločenskovedným analytickým postupom. SEARLE 1995, s. 23-26. Zjednodušene povedané, kolektívna intencionalita sa zakladá na poznaní a vzájomnom predpokladaní poznania. Každé „*my sme*“, „*my zamýšľame*“, „*my chceme*“, „*my vieme*“, „*my potrebujeme*“, „*my urobíme*“ atď. je založené na cyklickej afirmácii zhodnosti vlastných postojov a postojov tých druhých. Inými slovami, kolektívna intencionalita funguje na princípe: *Viem, že som Uhor, a viem, že i ty si Uhor, viem, že ty vieš, že som Uhor a viem, že vieš, že ja viem, že ty vieš, že som Uhor* atď. *na základe čoho očakávam od teba také a také postoje a správanie, pričom viem, že ty vieš, že čo ja očakávam a ja viem čo ty očakávaš* atď. – hoci tento príklad môže znieť absurdne, dobre ilustruje základnú črtu fungovania sociálnych fenoménov: sú založené na kolektívnej viere o vzájomne zdieľaných presvedčeniach o stave a povahe vecí. Ako na to poukážem ešte neskor, takéto chápanie kolektívnej intencionality môže poslúžiť ako nesmierne dôležitý teoretický nástroj pri skúmaní nacionalizmov a šírení a indoktrinácii idey národa medzi širšími vrstvami obyvateľstva v priebehu 19. storočia.

10 SEARLE 1995, s. 33.

ľudí, ktorá peniaze používa, nemá vedomosti o zložitom inštitucionálnom pozadí „fiktívnej“ meny. Len stručný opis ontológie peňazí s núteným obehom by zabral mnoho strán, museli by sme skúmať fungovanie politickej a ekonomickej moci, fenomén práva, tvorby a vymožitelnosti práva, museli by sme identifikovať celú škálu ďalších sociálnych a inštitucionálnych faktov, na existencii ktorých je jestvovanie a fungovanie peňazí založené – napr. koncepty vlastníctva, hodnoty, kúpy, predaja, dlhu, pôžičky a pod.

Možno špekulovať, aké konzekvencie by na funkčnosť „fiktívnych“ peňazí (teda meny s núteným obehom) malo, keby väčšina dospelého obyvateľstva do dostatočnej hĺbky rozumela zložitej realite fungovania peňazí. V prípade „národov“ však možno s istotou tvrdiť, že mylné predstavy o spôsobe ich jestvovania sú priam nevyhnutným predpokladom ich funkčnosti. Spomínané mylné predstavy sú založené práve na nechote reflektovať a prijať, že fenomény a inštitúcie sveta ľudí nie sú od prírody či božstva dané a práve preto ich existencia či neexistencia, prejavy, podoby a formy sú závislé výlučne na ľuďoch. Slovanmi Petera L. Bergera a Thomasa Luckmanna – dvoch známych sociológov poznania a autorov dnes už klasickej práce *The Social Construction of Reality* – ľudia majú tendenciu intuitívne vnímať nielen prírodný svet, ale aj svet sociálnych vzťahov ako *opus alienum*. Hoci v skutočnosti ide o *opus proprium*, teda vlastné dielo.¹¹ Takéto priam intuitívne robenie chýb v určovaní spôsobov existencie faktov a inštitúcií, ktoré sa týkajú sociálneho života ľudí, filozofi, sociálni psychológovia, sociálni antropológovia pomenovali ako *zvecňovanie*.¹²

Z viacerých hľadísk je veľmi zaujímavým javom, že ľudia pri materiálnych objektoch, ktoré sú výsledkami ich invencie a činnosti, sú si plne vedomí ľudského autorstva, ale pri sociálnych inštitúciách (pravidlách, normách, zvykoch, rituáloch, vzťahoch a pod.) si obvykle vôbec neuvedomujú, ba často tvrdošijne popierajú, že tak isto sú výsledkami ľudskej intencionality a konania (t. j. sociálnej praxe alebo inak povedané, každodenných sociálnych interakcií ľudí). Napríklad ľudia minulých storočí dokázali rozpoznať a uvedomiť si skutočnosť, že kráľovský trón, rúcho,

11 BERGER, Peter L. – LUCKMANN, Thomas. *The social construction of reality. A treatise in the sociology of knowledge*. New York : AnchorBooks, 1966, s. 88-92; práca je dostupná aj v českom preklade BERGER, Peter L. – LUCKMANN, Thomas. *Sociální konstrukce reality. Pojednání o sociologii věděni*. Brno : Centrum pro studium demokracie a kultury, 1999.

12 Výraz *zvecňovanie* je doslovným prekladom nemeckého *Verdinglichung* alebo anglického *reification*. V slovenčine sa tiež možno stretnúť s výrazmi *reifikácia* a *spredmetnenie*. Existujú však ešte aj ďalšie termíny, ktoré sa v rôznych diskurzoch (filozofických, spoločenskovedných) používajú na označenie toho javu, na ktorý tu odkazujem slovom *zvecňovanie*. Sú to *hypostázovanie*, *objektifikácia* (termín, ktorý zaviedol francúzsky sociálny psychológ Serge Moscovici) a *objektivizácia*. Aby nedošlo k nedorozumeniu: *zvecňovanie* = *reifikácia* = *hypostázovanie* = *objektifikácia* = *objektivizácia* sú slová, ktoré síce odkazujú na rôzne koncepty, ale pomenúvajú ten istý fenomén chybného určovania ontologického statusu abstraktných/ideálnych entít (medzi, ktoré patria aj inštitucionálne entity). K dejinám konceptu *zvecňovania* a jeho rôznych použití pozri PITKIN, Hanna Fenichel. *Rethinkingreification*. In *Theory and Society*, 1987, roč. 16, č. 2, s. 263-293. V slovenčine pozri VÖRÖS 2010, s. 54-64, 65-71, 111-114.

žezlo a koruna boli výsledkami práce remeselníkov a umelcov, ale monarchiu, teda kráľovstvo ako zriadenie, a inštitúciu samotného kráľa považovali za bohom dané, či prirodzené.

Podľa spoločenských vedcov zaoberajúcich sa kogníciou človeka je zvecňovanie univerzálnou modalitou myslenia. Myslenie ľudí bolo a je zvecňujúce v rôznych civilizáciách a kultúrach na celom svete. Jednak teda ľudské bytosti sú náchylné uvažovať o rôznych fenoménoch sociálneho života – obzvlášť však o tých s inštitucionálnym pozadím – ako keby boli ľuďom dané božstvom alebo ako keby existovali vďaka akýmsi vyšším prírodným zákonom či princípom; jednak však si konkrétne zvecňujúce koncepcie (pojmy) – presnejšie povedané, väčšinu z nich – osvojujú takpovediac hotové hneď od prvých fáz svojej socializácie. Už deti sú oboznámené s tým, že ľudstvo sa delí na rasy, národy a etniká/národnosti a že ľudia majú rasu, národnosť a etnicitu, teda akúsi vnútornú kvalitu, ktorá ich zaraďuje vo svete ľudí. V súčasnosti sa dokonca deti (a aj dospelí) dozvedajú aj to, že okrem národnosti „majú“ aj „národnú identitu“. Všetky tieto sociálne entity sú bežnými ľuďmi vnímané zvecňujúco. Na otázku prečo sa ľudská myseľ dopúšťa takýchto nepresností, prečo špeciálne sociálna sféra podlieha zvecňovaniu je možné odpovedať z rôznych hľadísk – evolučne kognitívneho, sociálno psychologického alebo kultúrne antropologického. Týmto otázkam sa však na tomto mieste nemôžem venovať, vyslovím len jeden, dnes už triviálny poznatok – pripísanie nadprirodzeného pôvodu ľudským inštitúciám im zaručovalo neporovnateľne väčšiu autoritu a stabilitu. Postupnou profanizáciou a tomu úmerným *odzvecnením* chápania sveta, dochádza aj k významnej relativizácii významu a dôležitosti niektorých sociálnych inštitúcií a tým aj k prehodnoteniu ich funkcie a účelu. Napríklad inštitúcia manželstva je z tohto hľadiska ukázkovým príkladom. Rasa, národ, národnosť sú však aj naďalej chápané väčšinou ľudí zvecňujúco. To znamená, že rasy, národy a národnosti sú obvykle chápané ako prirodzené, bohom či prírodou stvorené, alebo dané zoskupenia a typy ľudí. Bežní ľudia a aj niektorí historici ešte aj v súčasnosti veria, že národy sú hlbokými dejinnými entitami a že dejiny ľudstva sú dejinami národov.

Dôležitým prejavom zvecňujúceho myslenia o národoch – z kognitívneho hľadiska – je tzv. *entitativizácia* národov a národností.¹³ Pod entitativizáciou sa rozumie spôsob uvažovania o sociálnych kategóriách, ktorý je založený na princípe

13 LICKEL, Brian et al. Varieties of Groups and the Perception of Group Entitativity. In *Journal of Personality and Social Psychology*, 2000, roč. 78, č. 2, p. 223-246; YZERBYT, Vincent – CORNEILLE, Olivier – ESTRADA, Claudia. The interplay of subjective essentialism and entitativity in the formation of stereotypes. In *Personality and Social Psychology Review*, 2001, roč. 5, č. 2, s. 141-155; CRUMP, Sara A. et al. Group entitativity and similarity: Their differing patterns in perceptions of groups. In *European Journal of Social Psychology*, 2010, 40, s. 1212-1230; SANI, Fabio et. al. Perceived collective continuity: Seeing groups as entities that move through time. In *European Journal of Social Psychology*, 2007, 37, s. 1118-1134; SHERMAN, Steven J. – PERCY, Elise J. The psychology of collective responsibility: When and why collective entities are likely to be held responsible for the misdeeds of individual members. In *Journal of Law and Policy*, 2010, roč. 19, č. 1, s. 137-170.

pars pro toto. Teda kedy sa konanie, postoje, osobnostné kvality atď. jednotlivcov stotožňujú so sociálne vymedzenou kategóriou ľudí (v našom prípade rasou, národom či národnosťou/etnikom). Stotožnenie platí obojsmerne, tak ako na základe pozorovaných noriem, postojov, konaní a činov jednotlivcov si dokážu ľudia vytvárať obraz o kategoricky vymedzených skupinách ľudí, aj na základe stereotypných predstáv o kategorických skupinách dokážu ľudia posudzovať iných ľudí (a dokonca i seba). Entitatívizujúce myslenie teda úzko súvisí so stereotypným myslením, stereotypizáciou. Rovnako úzko súvisí aj s ďalším kognitívnym fenoménom, ktorý je tiež vlastný ľuďom bez ohľadu na civilizačné či kultúrne pozadie. Kognitívni antropológovia a psychológovia ho pomenovali ako *psychologický esencializmus*. Je to spôsob myslenia, ktorý je založený na intuitívnom predpoklade, že objekty disponujú určitými inherentnými, stabilnými a nemennými vlastnosťami, ktoré určujú ich „identitu“, teda určujú čím sú. Obvykle sa esencialistické myslenie týka vecí, ktoré ľudia dokážu pozorovať zmyslami a rovnako sa to vzťahuje na živé tvory ako neživé predmety, ale tiež na zvecnené (objektifikované) abstraktné entity(!). Toto je nesmierne dôležitý moment. Pripomeňme si, že *zvecňovanie* je také uvažovanie o abstraktných (sociálnych) entitách, ako keby neboli abstraktnými, ale skutočnými, zmyslami postihnuteľnými prirodzene jestvujúcimi či stvorenými vecami (teda ide o omyl v určení spôsobu jestvovania danej entity, inými slovami, ide o pripísanie nesprávneho ontologického statusu). Preto sa esencialistické myslenie môže týkať aj sociálnych entít, pokiaľ ich človek vníma zvecňujúcim spôsobom, teda tak ako keby boli „vecami“. Jednoducho bude na ne uplatňovať tie isté myšlienkové postupy ako na zmyslami postihnuteľné veci. V prípade národov sa esencializujúce myslenie týka najmä „kvality“ národnej príslušnosti, t. j. *národnosti*. Národnosť je bežne vnímaná ako vrodená črta jednotlivca, považuje sa za prirodzenú charakteristiku človeka. Essentialistický koncept národnosti pritom predpokladá, že každý má len jednu autentickú národnosť – tú, s ktorou sa „narodil“. Človek ju nemôže svojvoľne zmeniť, resp. „vymeniť“ za inú – ak tak spraví (či už z vlastnej vôle alebo z donútenia), nebude už považovaná za autentickú, pravú a skutočnú.¹⁴ Pojmy skrývajúce sa za slovami *odnárodnenie* či *asimilácia* vychádzajú z takéhoto esencialistického chápania národnosti. Majme zároveň na mysli, že národnosť je ešte aj v súčasnosti (nehovoriac o uplynulom poldruhu storočí) veľmi dôležitým inštitucionálnym faktorom – stále sa zapisuje na matrikách a deklarácia

14 K esencializmu pozri GELMAN, Susan A. *The essentialchild. Origins of essentialism in everyday thought*. Oxford, New York : Oxford University Press, 2003; GELMAN, Susan A. – COLEY, John D. – GOTTFRIED, Gail M. Essentialist beliefs in children: The acquisition of concepts and theories. In HIRSCHFELD, Lawrence A. – GELMAN, Susan A. (eds.). *Mapping the mind. Domain specificity in cognition and culture*. Cambridge : Cambridge University Press, 1994, s. 341-365; HIRSCHFELD, Lawrence A. *Race in the making. Cognition, culture, and the child's construction of human kinds*. Cambridge, London : MIT Press, 1996; obširnejší výklad o psychologickom esencializme v slovenčine s odkazmi na ďalšiu slovenskú a českú literatúru pozri VÖRÖS 2010, s. 48-64.

vlastnej národnosti sa stále vyžaduje aj pri niektorých štátom sankcionovaných sociálnych a inštitucionálnych aktoch a transakciách.

Dôležitým prejavom zvečňujúceho myslenia o národoch – z diskurzívneho hľadiska, ktorý sa prejavuje nielen v bežných každodenných rozpravách ľudí, v politickom diskurze, rôznych verejných diskurzoch, ale veľmi viditeľne aj v spisbe tzv. národných historiografií, je *antropomorfizácia* národov. Antropomorfizácia (v literárnom vyjadrení *personifikácia*) znamená prisudzovanie ľudských vlastností či schopností iným než ľudským entitám – nielen živým (zvieratám, rastlinám), ale aj neživým objektom či javom, ba aj abstraktným entitám. „*Lev sa rozhodol pomstiť*“, „*jablňo sa načahovala za slnkom*“, „*autobus zabľúdil*“, „*vietor sa oprel do okien*“, „*slnko sa usmialo na dolinu*“, „*duch jej pošepol*“, „*národ sa prebudil*“, „*národ vyjadril svoju vôľu*“, „*národ bojoval*“, „*národ trpel*“, „*národ sa vymanil z okov*“, „*národ smútil*“ atď. sú antropomorfizujúcimi výroky. Antropomorfizácia rovnako ako entitatívizácia sú teda v istom zmysle dôsledkami/prejavmi spôsobu myslenia, ktorý nazývame zvečňovanie. Tieto myšlienkové a naratívne postupy vo významnej miere prispievajú k udržiavaniu funkčnosti idey národa a ich účinnosť priamo súvisí s takými fenoménmi tvorby sociálnych reprezentácií, akými sú napr. stereotypizácia a historické reprezentácie existencie a konania kategoricky vymedzených skupín ľudí – národov, rás, národností, tried, rodov a pod. – ako ontologicky objektívnych entít.

Ďalšou základnou črtou sociálnych faktov podľa Searlea, ktorej význam je pre správne určenie ontológie sociálnych javov a entít zásadný, je, že *za každým sociálnym a inštitucionálnym faktorom sa v nejakej podobe nevyhnutne skrýva tvrdá realita*. Nemusí to byť materiálna podoba v tradičnom slova zmysle, ako to ukazuje príklad peňazí posledných desaťročí. Môžu to byť bankovky a mince, ale rovnako aj informácie na bitovej báze na pevných diskoch v počítači a na serveroch. Nezabúdajme, že kúsky papiera a zliatiny (bankovky a mince), nie sú samy o sebe *peniazmi*. Sú nimi vďaka kolektívnej intencionalite, teda zjednodušene povedané, kolektívne zdieľanej predstave, že určitá hmotná entita (bankovka, minca, hrivna atď.) reprezentuje istú hodnotu, ktorá nijako nesúvisí s hodnotou materiálu, z ktorého je tá hmotná entita zhotovená.¹⁵

Základný ontologický rozdiel medzi objektívnou entitou, ktorou je kus papiera, zliatiny (*bankovka, minca*) alebo súbor bitov a sociálnou (subjektívnou) entitou *peniaze* môžeme ľahko určiť tak, že sa ich jestvovanie pokúsime vyjadriť v termínoch vyššie citovanej fundamentálnej ontológie objektívnych entít. Položme si teda otázku: skladajú sa tieto entity z nám známych najzákladnejších stavebných jednotiek – atómov a subatomárnych častíc? V prípade kusov papiera obdĺžnikového tvaru, kusov zliatiny kruhového tvaru a dokonca i bitov je odpoveď: áno. V prípade inštitucionálnej entity peniaze je odpoveď: nie. Podobne ako v prípade akejkoľvek

15 SEARLE 1995, s. 34-35, 55-56.

inej sociálnej a inštitucionálnej entity – manželstvo, zamestnanecký pomer, zmluva, národ, buržoázia, národná rada a pod. – keď sa spýtame, či sa skladá z atómov, odpoveď je: nie. Nemýľme si inštitúciu manželstva s reálnou dvojicou ľudí, ktorí z hľadiska fundamentálnej ontológie existujú objektívne (pozostávajú zo základných stavebných jednotiek hmoty). Podobne si nemýľme zmluvu s papierom (či elektronickým zápisom v podobe bitov) a nemýľme si parlament s budovou a 150 individuami v nej. Tieto objekty nemožno považovať za sociálne fakty do tej chvíle, kým im tento status nie je prisúdený ľuďmi. Len čo je im pripísaná nejaká funkcia a účel, naberajú na seba ontologický status sociálnych javov.

Ak v prípade *peňazí* môžeme skonštatovať, že tvrdou realitou, ktorá sa skrýva za ich inštitucionálnou realitou sú – ale zďaleka nielen – napr. bankovky, mince a bity, aká bude odpoveď na otázku spytujúcu sa na tvrdú realitu skrývajúcu sa za sociálnou realitou *národov*? Tvrdou realitou sú napríklad – ale opäť ani zďaleka nielen – ľudia, ktorí myslia a konajú na základe zvecnenej koncepcie národa, teda ľudia, ktorí veria, že národy sú prirodzené či božstvom dané entity pretrvávajúce dejinami, že ľudstvo sa prirodzene člení na národy, že sami sú členmi národov a že oni aj každý iný človek majú len jedinú (prirodzenú, skutočnú, vrozenú) národnosť (národnú príslušnosť, národnú identitu), následkom ktorej sú oni aj každý iný človek v súčasnosti i minulosti národnými bytosťami. Konanie týchto ľudí v rôznych sférach sociálneho života podmienené či motivované touto vierou (ideovým systémom založeným na zvecnenej koncepcii národa) a prejavy a dôsledky tohto konania – či už v podobe reálnych udalostí, procesov alebo artefaktov možno tiež vnímať ako tvrdú realitu skrývajúcu sa za existenciou a funkčnosťou *sociálnej entity* *národ*. Bolo by opodstatnené na základe predošlých viet vyhlásiť, že keď je tých ľudí, ktorí myslia skrze zvecňujúcu koncepciu národa dajme tomu 5.3 milióna, tak národ je objektívnou entitou? Keďže sa skladá 5.3 milióna ľudských bytostí, ktorých existencia je ontologicky objektívna? S takýmto tvrdením by sme zostali uväznení vo zvecňujúcej koncepcii národa, išlo by o epistemickú chybu.¹⁶ „Národy“ sa jednoducho neskladajú z atómov. Z atómov pozostávajú „len“ ľudia, ktorí v existenciu národa veria. Národy sú ontologicky subjektívnymi entitami existujúcimi len vďaka ľuďom, ktorí veria v ich objektívnu existenciu. Spomedzi klasických teoretikov nacionalizmu si tento paradox – že kognitívny omyl prisudzovania chybného ontologického statusu (t. j. zvecňovanie) je dôležitým predpokladom sociálne integračného a kohézného pôsobenia idey národa – najlepšie uvedomil Benedict Anderson, ktorý vo svojej slávnej knihe *Imagined communities*¹⁷ navrhol uvažovať

16 Tomuto argumentu som sa podrobnejšie venoval v VÖRÖS, László. How to define a “nation”? A thing, a group, or a category? In HUDEK, Adam et al. *Overcoming the old borders. Beyond the paradigm of Slovak national history*. Bratislava : Institute of History SAS, Prodam, 2013, s. 11-23.

17 ANDERSON, Benedict. *Imagined communities: Reflections on the origin and spread of nationalism*. Rev. and extendeded. London ; New York : Verso, 1991; dostupné aj v českom preklade ANDERSON, Benedict. *Představy společenství: Úvahy o původu a šíření nacionalismu*. Praha : Karolinum, 2008.

o *národoch* ako o *predstavovaných spoločnosťach* – teda nie ako reálne spočítateľných skupinách ľudí. Tento analytický postoj sa jednak kritický vymedzuje voči vyššie opísanému aspektu sociálnej konštrukcie národov: zvečňujúcemu mysleniu bežných ľudí a sociálnej praxe založenej na zvecnenom koncepte národov, zároveň ho však definične zohľadňuje ako kľúčový faktor, ktorý neslobodno opomenúť pri štúdiu nacionalizmov.¹⁸

Prejdime k ďalšej Searleovej téze o tvorbe sociálnych faktov: *jednotlivé sociálne a inštitucionálne fakty neexistujú izolované samy o sebe, ich jestvovanie je systematicky podmienené ďalšími sociálnymi a inštitucionálnymi faktmi*¹⁹ – pre bádateľov sociálnych javov, či už súčasných alebo minulých, to znamená nutnosť skúmať štruktúry. Nie je možné skúmať jednotlivé skutočnosti bez skúmania štruktúr, v rámci ktorých sa deje (uskutočňuje) ich existencia. Tieto štruktúry sú tak v prípade *peňazí* ako *národa* spoluurčované intencionalitou účastníkov sociálneho života. Intencionalita je však sama o sebe ťažko skúmateľná a historici sú v tomto smere ešte v zložitejšej situácii než spoločenský vedci skúmajúci fenomény v súčasnosti. Objektom badania preto musí byť sociálna prax, ktorá je výsledkom (prejavom, resp. realizáciou) intencionality ľudí, účastníkov sociálneho života.

Vyššie som už spomenul, že predpokladom štúdia fenoménu *peňazí* a teda aj správnej identifikácie ich ontologického statusu, je skúmanie a pochopenie fungovania politickej a ekonomickej moci. Inštitucionálna realita *peňazí* je závislá na veľkom množstve ďalších sociálnych a inštitucionálnych faktov. Musí existovať inštitúcia majetku a vlastníctva, objektivizovaný spôsob určovania hodnoty a obchodnej výmeny a pod. Tieto sociálne inštitúcie sú však špeciálne v tom, že musia byť dôsledne regulované a vymáhané. Existencia a fungovanie *peňazí* je preto podmienená aj existenciou inštitúcií, ktoré vytvárajú pravidlá (právny systém, zákony), presadzujú ich a vynucujú si ich dodržiavanie, resp. penalizujú ich nedodržiavanie: teda inštitúcie zákonodarnej, výkonnej a sudcovskej moci a nesmierny komplex ich vzájomných konštitutívnych vzťahov.

Podmienenosť existencie *národa* a jeho sociálnej funkčnosti inými sociálnymi fenoménmi a inštitúciami je podobne zložitá, ak nie zložitejšia, ako je inštitucionálne pozadie jestvovania *peňazí*. Otázka nevyhnutnej inštitucionálnej bázy pre šírenie a udržiavanie idey *národa* bola dobre spracovaná už viacerými klasickými teoretikmi nacionalizmu a potvrdená mnohými prípadovými štúdiami.²⁰ Spomeniem len niekoľko sociálnych inštitúcií a organizácií, ktoré sa v prácach citovaných autorov najčastejšie spomínajú:

18 K tomu podrobnejší výklad pozri v VÖRÖS 2010, s. 92-98; a VÖRÖS 2013, s. 17-19.

19 SEARLE 1995, s. 35-36.

20 Predovšetkým treba spomenúť slávnu trojicu: Ernesta Gellnera, Erica Hobsbawma a Benedicta Andersona, tiež však nemožno opomenúť práce Miroslava Hrocha, Karla Deutscha, Thomasa Nairna a Michaela Billiga. Prehľad prác týchto a ďalších autorov ako aj bibliografiu ich najvýznamnejších diel pozri v ÖZKIRIMLI, Umur. *Theories of nationalism. A critical introduction*. New York : Palgrave, 2000.

- Moderný školský systém a povinná školská dochádzka – výučba dejepisu, teda *národných dejín* (t. j. dejín národa), zemepisu, resp. *vlastivedy*, *národného jazyka* a *národnej literatúry*, výučba rôznych podôb toho, čo dnes nazývame občianska náuka a pod.
- Inštitucionálna kontrola produkcie kultúry (*národnej kultúry*) – ustanovenie inštitúcií *národného divadla*, *národnej literatúry*, *národného výtvarného umenia* atď.
- Inštitúcia *národného (spisovného) jazyka* a kontrola diskurzu, teda inštitucionalizovaná kontrola používania jazyka na verejnosti – kontrola používania jazyka pri verejných prejavoch, v mediách, vo verejne dostupných textoch (krásna aj odborná literatúra), kontrola pomenovania osôb a priestoru, t. j. používania osobných mien a priezvisk, pomenovaní miest a obcí, geografických názvov atď.
- Inštitúcia *národných sviatkov, osláv a slávností*, inštitucionalizácia kontroly tvorby a reprodukcie tradícií, sociálnych rituálov a praktík.
- Inštitúcia národných dejín a inštitucionalizovaná kontrola spomínania – tvorba *dejín národa* národnými historiografiami, múzeami, inštitúcie výstav, verejných osláv *národných hrdinov*, významných udalostí národných dejín a pod.
- Inštitúcie *verejného priestoru, národného územia, národných hraníc* – inštitucionalizácia kontroly nad umiestňovaním artefaktov (sôch, pamätníkov atď.) na verejnom priestranstve a celková inštitucionálna kontrola organizácie životného priestoru, grafické a symbolické reprezentácie *národov* a *národných území* (politické mapy, etnografické mapy, mapy národných území a pod.) a už spomínaná inštitucionálna kontrola nad pomenovaním verejných priestranstiev (názvov ulíc, námestí, parkov, prírodných útvarov a pod.).
- Inštitúcia *národnej príslušnosti (národnosti)*, inštitucionalizovaná kategorizácia ľudí podľa *národnosti, národného (materinského) jazyka, národnej identity* (matričný zápis národnosti pri narodení, pri štátom organizovanom sčítaní ľudu boli až donedávna za najdôležitejšie považované práve kategórie národnosti a materinského jazyka).

Toto je len niekoľko sociálnych inštitúcií, ktoré priamo súvisia so sociálnou konštrukciou reality národov v priebehu uplynulých dvoch storočí. Nezabúdajme pritom ani na množstvo „starých“ sociálnych inštitúcií (napr. manželstvo, armáda, priateľstvo, úradatď.), ktoré v priebehu 19. a 20. storočia podliehali nacionalistickým reinterpretáciám.

Týmto sa dostávame – z hľadiska tejto eseje – k najdôležitejšiemu bodu, ktorý uvádzam zo Searleovej argumentácie o spôsobe jestvovania sociálnych faktov: *priorita diania, procesuality, praxe pred entitami a objektmi, priorita procesov pred*

produktmi.²¹ Searle tým má na mysli, že existenciu sociálnych inštitúcií takpovediac „zabezpečuje“ sociálna prax, teda to, že sa vykonávajú (uplatňujú) v sociálnom živote. Sociálne inštitúcie (manželstvo, peniaze a pod.) sú tvorené sociálnymi (inštitucionálnymi) aktmi, ich existencia je konštantným dianím, alebo presnejšie, konštantnou reprodukciou. Toto je zásadný argument proti zvečňujúcim konceptom sociálnych entít. Práve tento aspekt procesuality najúčinnejšie spochybňuje také uvažovanie, ktoré čini z „národov“ stabilné objektívne entity, či konajúcich aktérov („*národ vyjadril svoju vôľu*“, „*národ bojoval*“, „*národ trpel*“ atď., pozri argumentáciu vyššie). Je zaujímavým paradoxom, že aj v rámci väčšej časti súčasného národného dejepisectva je považované za samozrejмый fakt, že slová ani pojmy (koncepty) nie sú stálymi a historicky stabilnými entitami, ale podliehali v priebehu minulosti zmenám – mnohí historici si uvedomujú, že keď hovoria napríklad o „*poddanstve*“, „*štáte*“, „*vojne*“, „*hospodárstve*“ a pod. v 14. storočí a na začiatku 19. storočia, hoci i v rámci toho istého geopolitického celku, hovoria o významne odlišných skutočnostiach.²² Niektorí medievisti dokonca kritizovali omyl uvažovania o predmodernom období v kategóriách národa a národnej príslušnosti²³ a ďalší poukázali aj na samotnú problematickosť konceptu etnicity kvôli možným anachronizmom pri jeho nekritickej používání.²⁴

21 „*The primacy of social acts over social objects, of processes over products.*“ SEARLE 1995, s. 36, 56-57.

22 Na tomto mieste je nutné spomenúť v našich končinách stále málo známe a nedocenené, výnimočné osem zväzkové monumentálne dielo skupiny nemeckých historikov *Geschichtliche Grundbegriffe*. Autorský tím okolo Reinharta Kosellecka, Wernera Conzeho a Otta Brunnera sledoval výše stovky sociálnych, ekonomických a politických konceptov (napr. *Adel, Aristokratie; Arbeit; Arbeiter; Bauer, Bauernstand, Bauerntum; Ehre, Reputation; Emanzipation; Familie; Fanatismus; Gleichheit; Herrschaft; Legitimität, Legalität; Menschheit, Humanität, Humanismus; Natur; Parlament, parlamentarische Regierung, Parlamentarismus; Produktion, Produktivität; Rasse; Sicherheit, Schutz; Staat und Souveranität; Vertrag, Gesellschaftsvertrag, Herrschaftsvertrag; Verwaltung; Volk, Nation, Nationalismus, Masse; Zivilisation, Kultur*) v období medzi 1750 - 1850 – ich existenciu a používanie v rôznych sociálnych kontextoch a prostrediach a ich obsahové premeny. Táto a ďalšie práce spomínaných autorov (predovšetkým R. Kosellecka) sú považované za kľúčové texty nemeckej školy dejín pojmov (*Begriffsgeschichte*). BRUNNER, Otto – CONZE, Werner – KOSELLECK, Reinhart. *Geschichtliche Grundbegriffe. Historisches Lexikon zur politisch-sozialen Sprache in Deutschland. I – VIII*. Stuttgart : E. Klett, 1972–1997. Ďalšia významná škola dejín politických a sociálnych pojmov a dejín politiky, ktorá sa vyvinula nezávisle na spomínanej nemeckej škole Kosellecka a spol. je *Cambridžská škola dejín politického myslenia (Cambridge school of intellectual history and the history of political thought)* okolo historikov Johna G. A. Pococka, Quentina Skinnera a ďalších. Kritické pojednanie o oboch historických školách a predstavenie ich hlavných diel ako aj odkazy na najvýznamnejšie práce spomínaných autorov pozri v RICHTER, Melvin. *The history of political and social concepts. A critical introduction*. New York, Oxford – Oxford University Press, 1995.

23 GEARY, Patrick J. *The myth of nations. The Medieval origins of Europe*. Princeton : Princeton University Press, 2002.

24 Viacerí významní historici sa už v 60. a 70. rokoch 20. storočia rôznymi spôsobmi snažili kriticky vysporiadať apriórny predpokladom existencie národov a národnej príslušnosti v stredovekej Európe; pozri predovšetkým: WENSKUS, Reinhard. *Stammesbildung und Verfassung. Das Werden der frühmittelalterlichen Gentes*. Köln : Böhlau, 1961 (1977); a SZÜCS, Jenő. *Nation und Geschichte. Studien*. Köln : Böhlau, 1981.; spomedzi súčasných autorov pozri napr. CURTA, Florin. *The making of the Slavs. History and archaeology of the Lower Danube region, c.500–700*.

Zhrňme si čo môžeme na základe doterajšieho výkladu povedať o ontológii národov. Funkčnosť idey národa ako integrujúcej sociálnej entity je výsledkom *kolektívnej intencionality*, ktorá je vo významnej miere založená na *zvecňujúcom myslení* a ďalších špecifických modalitách kognície (t. j. spôsoboch myslenia): *esencializme, entitatívizácii* a sociálnych *stereotypoch* a *predsudkoch*.

Národy sú sociálne entity a ich existencia je výsledkom kolektívnej intencionality ľudí a sociálnej praxe. Inými slovami, o národoch je možné uvažovať ako jestvujúcich (myšlienkových) entitách len do tej miery, do akej existujú ľudia, ktorí veria v objektívnu existenciu „národov“. Súčasťou tejto konštitutívnej kolektívnej intencionality je kognitívny omyl, ktorý filozofi a spoločenský vedci nazvali zvecňovaním. Výsledkom zvecňujúceho myslenia je, že o sociálnej entite (národe) majú bežní ľudia, ale aj mnohí historici tendenciu uvažovať ako o objektívnej (t. j. na človeku a jeho myslení a konaní nezávislej) entite. Inými slovami povedané, ľudia sú náchylní uvažovať o niektorých sociálnych a inštitucionálnych entitách – medzi inými o „národoch“ – ako bohom daných či prirodzených, prírodných formáciách. Predpokladajú, že sú to koherentné a stabilné objekty, ktoré existujú od nepamäti. Nakoniec, ľudia sú zvyknutí uvažovať o ľudstve ako prirodzene národnom, teda, mnohí bežní ľudia veria, že každý človek (alebo prinajmenšom každý civilizovaný človek) *má* určitú *národnosť*, ktorá je vnútornou kvalitou osobnosti. Hoci národnosť sa (prinajmenšom v našom, stredo- a východoeurópskom kultúrnom okruhu) obvykle definuje ako *príslušnosť k národu*, predsa len sa o nej v bežnej komunikácii hovorí ako o niečom čo človek *má*, teda o niečom čo je človeku *vlastné* podobným spôsobom ako farba očí či krvná skupina. Takúto predstavu národa a národnosti dopĺňajú ďalšie intuitívne myšlienkové pochody, spomedzi ktorých som vyššie spomenul ako veľmi dôležitú tendenciu určovať osobnostné kvality jednotlivca na základe domnelých kvalít skupiny, za ktorého člena je jednotlivec považovaný. Myšlienkové operácie tohto druhu fungujú aj v opačnom smere, kedy na základe konania jednotlivca ľudia majú tendenciu intuitívne posudzovať aj celú skupinu či kategóriu osôb. Myšlienkové pochody, ktoré sa skrývajú za týmito aspektmi *zvecňujúceho myslenia* vedci nazvali *esencializmom, entitatívizmom* a *stereotypizáciou*. Tieto myšlienkové postupy spolu konštituuju sociálnu prax, alebo inak povedané, toto sú najzákladnejšie mentálne a diskurzívne procesy, ktoré sa skrývajú za *konštrukciou sociálnej reality národov* (Searle), alebo *sociálnou konštrukciou reality národov* (Berger – Luckmann).

Čo môžeme povedať o existencii národov, keď sa zbváme zvecňujúceho myslenia? „Národy“ neexistujú tak ako existujú substanciálne (predmetné) veci. Existujú len ako myšlienkové entity (*predstavované komunity*, Anderson); teda ak by sme chceli hovoriť o objektívnej realite v súvislosti s „národmi“ (teda o „tvrdých“

Cambridge : Cambridge University Press, 2001; CURTA, Florin. *Southeastern Europe in the Middle Ages, 500-1250*. Cambridge : Cambridge University Press, 2006.

faktoch stojacich za sociálnou entitou *národ*), jediným spôsobom ako sa k tomu môžeme priblížiť je, že budeme hovoriť o ľuďoch, ktorí veria, že „národy“ existujú ako ontologicky objektívne entity. Nezabúdajme na spleť siet sociálnych inštitúcií a organizácií, ktoré spolu vytvárajú vnímanú realitu národov. Najdôležitejším momentom však je, že keď hovoríme o vnímanej realite „národov“, hovoríme o širokých komplexných štruktúrach diania, ktoré sú nejakým spôsobom podmienené či určované vyššie predstavenou zvecňujúcou koncepciou národa – teda za sociálnou entitou *národ* hľadáme dianie (diskurz, stanoviská, akty, konanie, správanie sa) v sociálnej sfére, teda to, čo sa v sociálnych vedách strešne označuje ako *sociálna prax*.

Áké sú konzekvencie takto dekonštruovaného – t. j. odzvecneného, oidentitizovaného a odesencializovaného – konceptu *národa* a *národnosti* pre historický výskum? Tradičné národné dejepisectvo kladie zvecnený koncept národa do metafyzických výšin ako určujúceho činiteľa (aktéra) *minulosti* (*minulosti* v zmysle: uplynulé dianie súvisiace s jestvovaním a konaním ľudí). Ide o také konštrukcie naratívu o dejinách, kde je „národ“ reprezentovaný ako konajúci: „... *tento mohutný prejav slovenského národného odhodlania, ktorý nemá páru v celých dejinách slovenského národa ... Tu sa ukázalo nad všetku pochybnosť ..., že slovenský národ musí svoj boj dobojovať bez ohľadu na záujmy Republiky. ... Slovenský národ dal sa do práce, aby i vo svojej okyptenej vlasti zaistil všetky podmienky svojho vývinu.*“²⁵; „*Národnostný výbor postavil sa na stanovisko, že nositeľom politických práv a iných práv v Uhorsku je jednotlivý štátny občan ... , kým Slováci a ostatné nemaďarské národnosti mali na mysl celok národný, zrovnoprávnený s ostatnými národnými celkami. ... Na obranu svojich záujmov a proti hrozbe, že Maďari skutkami idú zničiť podmienky jestvovania nemaďarských národov, uzavreli Rumuni, Slováci a Srbi dohodu.*“²⁶

Za uplynulé dve desaťročia väčšina historikov v stredo-európskom regióne opustila tento priamočiary spôsob reprezentácie „národov“ ako aktérov. Zvecňujúci koncept národa však ostal zachovaný. „Národy“ v novších prácach národnej historiografie vystupujú už len ako „subjekty“ dejín, ktorým sa dejiny „len“ „dejú“. Len zriedkavo sa stretne s takými explicitnými personifikáciami, aké sme mohli vidieť vo vyššie citovaných príkladoch. Napriek tomu, „národy“ sú naďalej spomínané ako objektívne entity. Pokiaľ však uznáme vyššie predstavenú Searleovu základnú ontologickú dištinkciu medzi sociálnymi a inštitucionálnymi faktmi na jednej strane a tvrdými (objektívnymi) faktmi na druhej strane, metaforicky povedané, „národy“ musia opustiť dejiny ako „konajúce objekty“ aj ako „subjekty“.

25 HRUŠOVSKÝ, František. *Slovenské dejiny*. Štvrté vyd. Turčiansky Sv. Martin : Matica slovenská, 1940, s. 415-416 a 426.

26 BOKES, František. *Dejiny Slovákov a Slovenska. Od najstarších čias až po prítomnosť*. Bratislava : Slovenská akadémia vied a umení, 1946, s. 228 a 291.

Inak povedané, ontologický status „národov“ odporuje možnosti o nich pravdivo (plauzibilne) hovoriť ako o objektívnych entitách.

Skúmanie spôsobu existencie vecí a javov a možností ich poznávania, teda ontologické a epistemologické štúdiá, nie sú len samoučelným filozofickým teoretizovaním. Sú základným predpokladom kladenia relevantných výskumných otázok a získavania odpovedí. Vyššie naznačená dekonštrukcia zvecňujúceho konceptu národa ponúka (lepšie povedané, vyžaduje si) iné zameranie historického skúmania než aké ponúkajú národné historiografie. Namiesto pomýleného pojmu *národa* ako „objektu“ a „subjektu“ dejín by predmetom záujmu mali byť jednak samotné koncepty národa, národnej príslušnosti, národnosti a ďalších súvisiacich sociálnych pojmov a kategórií a ich premeny v priebehu 18. až 21. storočia a jednak ich používanie, resp. fungovanie v sociálnej praxi. Pri štúdiu sociálnych fenoménov minulosti nie je možné vyhnúť sa skúmaniu aj širšieho spoločenského, hospodárskeho, politického kontextu na sledovanom teritóriu (v krajine, regióne, oblasti atď.), podobne ako nie je možné ignorovať „infraštruktúrne“ podmienky – možnosti mobility, vnímania a merania času a priestoru, existenciu komunikačných nástrojov (jazyk a médium) a možností šírenia informácií.

Skúmanie vyššie uvedených a ďalších sociálnych konceptov dovedlo viacerých historikov k zisteniu, že v predmodernom ale čiastočne ešte aj v klasickom modernom období je v prípade mnohých kľúčových termínov odkazujúcich na sociálne entity problematické hovoriť o jednom celospoločensky dominantnom význame. Rôzne vrstvy s rôznym ekonomickým a sociálnym statusom (nevoľník, sedliak, mešťan, šľachtic, vláda, panovník, študent, obchodník, umelec, kňaz, vzdelanec atď.) odlišne vnímali a si vykladali fakty sociálneho života. Za tým istým výrazom či kategóriou (napr. sloboda, sedliak, vojna, dane – o kategóriách času, priestoru, moci už ani nehovoriac) sa často skrývali veľmi odlišné významy. Skúmanie rôznorodosti významov konceptov v historických obdobiach vedie k podstatne „fragmentárnejším“ a komplexnejším interpretáciám. Zvecňujúci koncept národa však obvykle vedie k cielenej nivelizácii či zahmlievaniu týchto rozdielov.²⁷

Ak by sme mali písať o minulosti „národov“, tak by to mali byť dejiny *pojmov národa, národnosti* a ďalších súvisiacich konceptov a kategórií a ich pôsobenia, fungovania v sociálnom živote. Alebo konštruktivistickým jazykom povedané, mali by to byť dejiny pojmov, naivných aj vedeckých teórií viažucich sa k tým pojmom a ich pôsobenia na sociálny život ľudí. Z tohto hľadiska je veľmi zaujímavým obdobím posledná tretina 18. storočia, ale hlavne 19. storočie, teda obdobie kedy sa formuje moderný (zvecňujúci) koncept národa ako primordiálnej komunity a postupne sa presadzuje ako dominantná doktrína medzi širokými vrstvami obyvateľstva. Ak by sme chceli ostať pri Searlovej terminológii, mohli by sme povedať, že by išlo o skúmanie postupného vzniku a upevňovania *kolektívnej intencionality*

27 Pozri BRUNNER – CONZE – KOSELLECK *Geschichtliche Grundbegriffe* 1972–1997.

týkajúcej sa existencie „národov“. Takýto prístup k dejinám 19. storočia (čo platí aj pre syntézové spracovania) by sme možno mohli stále nazývať *národným dejepisectvom*, ale nového typu, ktoré by s tradičným národným dejepisectvom malo veľmi málo spoločného. Výsledkom takéhoto nového národného dejepisectva by boli dejiny či „národné dejiny“, v ktorých by aktérmi neboli „národy“, ale ľudia veriaci v existenciu „národov“.

Problémy mestského sveta: Mestá a ich význam na prahu národného hnutia Slovákov

Eva Kowalská

Mestská historiografia, písanie monografií miest, patrí k tradičným postupom (regionálnej) historiografie, vrátane slovenskej. Zväčša však ide (aj v súčasnosti) o „klasické“ spracovávanie jednotlivých úsekov vývoja danej komunity, sledujúce jeho sociálne, hospodárske, kultúrne, politické etc. aspekty. Iný prístup predstavuje chápanie a interpretácia mestských dejín ako segmentu kultúrnych dejín v zmysle dešifrovania urbánneho životného priestoru v kontexte dobových predstáv o usporiadaní spoločnosti. Vnímanie mesta ako miesta socializácie a priestoru pre napĺňanie mnohorakých funkcií vo vzťahu k národnému hnutiu, či analýza reprezentácií mesta ako výsledku utvárania mentálnych (seba)obrazov sa však len pomaly dostávajú do kontextu výskumu nacionalizácie, aj to len v niekoľkých vybraných príkladoch: ako však ukazujú najnovšie publikácie týkajúce sa dnešnej Bratislavy, historického Prešporoku/Pressburgu/Pozsonya, ide o metodologicky podnetný prístup.²⁸ Čo ale ešte stále nie je predmetom širšie koncipovaného výskumu, je dôkladná analýza podmienok, v ktorých sa procesy nacionalizácie odohrávali a aké sociálne významné fenomény ich utvárali: relevantné boli totiž pre ne nielen osobnosti a politické idey,²⁹ ale aj (alebo najmä) socio-kultúrny priestor.³⁰ Tradične zdôrazňovaný rurálny charakter obyvateľstva charakterizovaného slovenským materinským jazykom³¹ a z toho vyplývajúce „špecifika“ utvárajúceho sa národného kolektívu (tradicionalizmus, paternalizmus...) sú totiž v protiklade k faktu, že všetky kroky vedúce k etablovaniu základných znakov národa sa viazali na mestské (meštianske) prostredie. V mestách fungovali významné školy, ktoré poskytovali nezriedka taký typ vzdelania, ktorý stačil na nájdenie uplatnenia v širokom spektre

28 TANCER, Jozef. *Neviditeľné mesto. Prešporok / Bratislava v cestopisnej literatúre*. Bratislava : Kalligram 2013. DUDEKOVÁ, Gabriela a kol. *Medzi provinciou a metropolou. Obraz Bratislavy v 19. a 20. storočí*. Bratislava : HŮ SAV 2012; CZOCH, Gábor, KOCSIS, Aranka, TÓTH, Árpád. *Kapitoly z dejín Bratislavy*. Bratislava : Kalligram 2006.

29 Najnovšie sa koncepciám formovania nacionalizmu Slovákov venuje PICHLER, Tibor. *Etnos a polis. Zo slovenského a uhorského politického myslenia*. Bratislava : Kalligram 2011.

30 Výnimku predstavuje pilotná práca BABEJOVA, Eleonora. *Fin-de-Siecle Pressburg. Conflict and Cultural Coexistence in Bratislava, 1897-1914* (= East European Monographs) Boulder 2003, orientovaná však na obdobie 2. polovice a prelomu 19.-20. storočia. Pozri aj CZOCH, Gábor. Bratislava a „mestská“ otázka v prvej polovici 19. storočia. In CZOCH, KOCSIS, TÓTH, *Kapitoly z dejín Bratislavy*, s. 305-323.

31 Fenomén utvárania slovenského spisovného jazyka bol jedným z prvkov, vďaka ktorému sa národný kolektív utváral a stmeloval. Pre potreby tohto výkladu predpokladám existenciu dialektov, ktoré vykazovali spoločné znaky, charakteristické pre slovenčinu. Podrobne k tomu MAXWEL, Alexander. *Choosing Slovakia: Slavic Hungary, the Czechoslovak Language and Accidental Nationalism* (=International Library of Political Studies), London: IB Tauris 2009.

zamestnaní, v ktorých pôsobili národní aktivisti: neboli to len posty duchovných, ale aj celý rad úradníckych pozícií (nehovoriac o volených funkciách), s ktorými mohli vystačiť počas aktívneho života. Napokon, ani ten typ jazyka, ktorý bol pri kodifikácii vybraný ako východisko pre spisovnú reč, nebol žiaden z hovorených dialektov „ľudového“ prostredia, ale kultivovaný jazyk hornouhorských (liptovských) elít (mešťanov, stoličnej šľachty).³²

Mestá zohrávali v živote Uhorska na prahu moderny významnú rolu aj napriek tomu, že neboli strediskami prvoradého politického významu. Priaznivý hospodársky vývoj ešte na začiatku 16. storočia urobil dokonca aj z menších miest (prinajmenej potenciálnych) nositeľov inovačných tendencií, ktoré však zvrátil kolaps uhorského štátu po Moháčskej katastrofe.

Hospodársky úpadok eskaloval najmä v období občianskych vojen (stavovských povstaní) a osmanských výbojov v priebehu 17. storočia. Pre úspešnú obnovu ekonomickej sily miest sa stala brzdou rekatolizačná politika Habsburgovcov resp. štátnej moci (vrátane uhorských centrálnych úradov), aj keď sa tým mestá paradoxne mali stať ich oporou v zápase s odbojnou časťou stavovskej reprezentácie. Mestá, z ktorých niektoré (napríklad na území Horného Uhorska, vojensko-správneho celku na dnešnom východnom Slovensku) sa stali baštami kuruckých rebelov, boli následne objektom tvrdých disciplinizačných opatrení. Ohrozenie ich postavenia a ekonomickej prosperity predstavovali nielen priame boje a ubytovanie vojsk z oboch nepriateľských strán (podľa pomeru síl), ale aj vymáhanie rôznych dávok a po pacifikácii zo strany habsburskej vládnej moci aj vynucovanie nominovania a volenia katolíckych členov magistrátov. Uprednostňovanie katolíckych kandidátov na posty v magistrátoch bez ohľadu na ich schopnosti (nehovoriac o odbornosti), navyše v kombinácii s latentnou vojenskou hrozbou a bezohľadným postupom voči mešťanom pri obsadení mesta alebo po deklarovaní lojality malo za dôsledok často aj neodvratný úpadok mestského hospodárenia. Zadlženosť miest predstavovala až hlboko do 18. storočia³³ hlavnú prekážku posilnenia ich vplyvu na politickej scéne, najmä na sneme.

Viaceré vlny vojen s Osmanmi a rekatolizačné kroky vládnej moci zároveň vyvolali migračné procesy, ktoré mali za následok nezriedka mohutný prílev nového obyvateľstva do miest nielen z priľahlých regiónov, ale aj z mimouhorských území (rakúske provincie, územie Českého kráľovstva). Hoci napríklad príchod skúsených a vysoko špecializovaných remeselníkov mohol znamenať impulz pre hospodársky rast, výnimkou nebola ani destabilizácia sociálnych pomerov: v mestách sa usadzovala okrem remeselníkov aj šľachta, disponujúca rozsiahlymi privilégiami,

32 ĎUROVIČ, Lubomír. Konceptie spisovného jazyka – chrbtová kosť slovenskej kultúrnej histórie, in ĎUROVIČ, Lubomír. *O slovenčine a Slovensku. Vybrané štúdie I.* Bratislava : Veda 2004, s. 251-265, tu 262-265.

33 Pozri ŠPIESZ, Anton. *Slobodné kráľovské mestá na Slovensku v rokoch 1681-1781.* Košice : Východoslovenské vydavateľstvo 1983, najmä s. 69-81.

ktoré chceli využiť aj vo vzťahu k povinnostiam viažucim sa na vlastníctvo nehnuteľného majetku v meste. S príchodom početných rakúskych či českých a moravských exulantov sa zároveň menila dovtedajšia etnická skladba obyvateľstva, čo tiež do istej miery narušilo rovnováhu a prejavilo sa tzv. národnostnými spormi.³⁴ Napriek tomu sa panovníci usilovali v sporoch s potenciálne odbojne naladenou uhorskou elitou získať oporu v mestách, najmä šikovnou politikou udeľovania privilégií slobodných kráľovských miest (1607 Modra, 1647 Sv. Jur a Pezinok, ešte aj v 18. storočí Komárno). Zaručili si tak nielen príjmy do komorskej (erárnej) pokladnice, ale aj páky na manipulovanie skladby magistrátov alebo cechov, čo sa stalo pre mestá osudové najmä v kontexte rekatolizácie. Tento trend však bol aj tak trňom v oku uhorskej šľachty, ktorá videla (oprávnené) v posilňovaní vplyvu centrálnej moci voči mestám istý nástroj centralizačnej politiky dvora.³⁵

Slobodné kráľovské mestá pritom oddávna disponovali systémom výsad, ktoré ich zvyhodňovali v hospodárskej (trhy, mýta, mestské dane), samosprávnej (nezávislý výber magistrátu, súdna právomoc) aj duchovno-cirkevnej sfére (užívali patronátne právo, spojené so slobodnou voľbou farára). Najmä posledný typ výsad predstavoval významnú vymoženosť: umožňovalo to totiž pomerne rýchlo reagovať na teologické inovácie, takže meštianstvo v Uhorsku sa stalo významným mediátorom šírenia myšlienok reformácie. Na druhej strane práve v dôsledku toho mali panovníci ako zvrchovaní zemepáni oprávnenie žiadať od miest naplnenie svojich predstáv o usporiadaní ich vnútorných pomerov: limitujúci systém kráľovských komisárov, bez ktorých sa od konca 17. storočia neudiala ani jedna voľba magistrátu kráľovských miest sa stal vo vzťahu k mestám prostriedkom ich disciplinizácie. Takto sformované pomery pretrvali v dôsledku konzervácie politického usporiadania v Uhorsku od roku 1711, kedy bol definitívne zlomený potenciál a pripravenosť šľachty k otvorenému odporu, až do začiatku 19. storočia.

Uhorsko na prahu moderny zďaleka nebolo urbanizovanou krajinou a podiel meštianstva na celkovej počte obyvateľov bol nízky v porovnaní s tým, aký bol typický pre iné štáty tej doby. Navyše, počet miest, ktoré sa honosili najvyšším statusom kráľovského slobodného mesta bol nerovnomerne distribuovaný. Miest obdarených týmto právnym statusom bolo v prvej polovici 19. storočia spolu 41, pričom až 24 z nich sa nachádzalo na území dnešného Slovenska. Treba však pripomenúť, že väčšina z nich mala veľmi nízky počet obyvateľov. Stačí len uviesť, že v roku 1781 malo Uhorsko spolu 4 786 942 nešľachtických obyvateľov,³⁶ z ktorých najviac žilo v aglomerácii Budína a Pešti (23 467 a 17 468 osôb), no tieto mestá

34 Tamže, s. 103-112. Pozri aj MARKOV, Jozef. *Odras politických zápasov v obecnej správe Banskej Bystrice v 16.-19. storočí*. Bratislava : SAV 1973.

35 NÉMETH, István. Zmeny v správe miest. Prejavy absolutizmu v mestách v poslednej tretine 17. storočia. In CZOCH, KOCSIS, TÓTH, *Kapitoly z dejín Bratislavy*, s. 229-247.

36 Údaje podľa súpisu nepriviligovaného obyvateľstva v Uhorsku, Chorvátsku a Slavónsku; sumár uložený v Slovenskom národnom archíve Bratislava, fond Archív rodu Zay – Bučiansky archív, písomnosti Ferdinanda Waschovského, škatuľa 133, fol. 14-43.

tvorili dve samostatné územno-samosprávne jednotky. Za najväčšie mesto sa tak považuje Prešporok s 29 774 obyvateľmi, len o niečo menej mal za ním nasledujúci Debrecín s 27 650 obyvateľmi, tí však nepatrili do kategórie obyvateľov slobodného kráľovského mesta, ktorá jediná dávala možnosť ako-tak priamo participovať na verejnom politickom živote celého Uhorska. Zato 1200 obyvateľov Ľubietovej alebo 1737 vo Zvolene mohlo voliť svojich delegátov na uhorský snem, ktorý sa síce až do roku 1790 nezišiel, ale potom už jeho zasadania boli pravidelné a niekedy aj dlhotrvajúce... S právnym statusom mesta teda počet obyvateľov nemusel korelovať: do polovice 19. storočia v hornom Uhorsku (na Slovensku) privilegované trhové mestá (*oppidum*) prevyšovali počtom svojich obyvateľov väčšinu kráľovských miest. Aj tempo prírastku ich obyvateľstva bolo vyššie, ako v prípade kráľovských miest. V nich dokonca počet obyvateľov počas celej prvej polovice 19. storočia rástol oveľa pomalším tempom, ako bol prepočítaný priemer rastu celkového počtu obyvateľstva v hornom Uhorsku (9,44% versus 16%), v ročnom priemere potom 0,14% versus 0,2%.

Čo je z hľadiska významu miest pre skúmanú tému dôležité, bola práve diskrepancia medzi reálnym podielom meštianstva na celkovom počte obyvateľstva a silou jeho (právneho) povedomia. Mestá ako celok patrili do zvláštnej kategórie v rámci stavovskej spoločnosti v Uhorsku – do kategórie nositeľov kolektívneho šľachtictva, čo samo osebe zakladalo oprávnenie vykazovať status meštana (*civis*) ako samostatnú sociálnu kategóriu. Výsady, ktoré požívali mestá ako kolektívne osoby, sa prenášali aj na jednotlivých mešťanov. Tešili sa osobnej slobode (napríklad pri voľbe povolania, mali slobodu sťahovania), ktorá dávala predpoklady pre sociálny vzostup. Navyše, príslušnosť k jednému zo stavov uhorského politického národa, aj keď fakticky bez väčšieho vplyvu na utváranie politiky (v reformnom období mali všetky mestá pri hlasovaní na sneme ako kolektívny šľachtic spolu len jeden volebný hlas) bola v rovine mentálnej významným faktorom: nepredstavovala reálnu hodnotu takpovediac navonok, v rámci uhorského politického prostredia, ale v rámci vlastnej komunity. O posty zástupcov miest na sneme sa uchádzali významné osobnosti z miestneho prostredia,³⁷ alebo si mestá usilujúce presadiť nejaký svoj záujem, angažovali významné osobnosti zvonku. Práve takýmto spôsobom sa dostal za delegáta na uhorský snem do Prešporoku vedúci predstaviteľ národného hnutia Slovákov v danom období, Ľudovít Štúr. Od Zvolena dostal poverenie zastávať na sneme zvolanom v roku 1847, viaceré reformné návrhy. To už bol pritom v rámci slovenskej etnickej reprezentácie akceptovaným politickým vodcom a publicistom, avšak bez prístupu na snemovú pôdu jeho aktivizačné pokusy smerom k verejnosti nemali veľkú šancu na realizáciu. Cez prípadné či očakávané kroky snemu v prospech svojich návrhov či aspoň cez diskusie o nich mohol

37 Precíznu analýzu zástupcov Prešporoku (Bratislavy) na snemoch reformného obdobia podáva PÁL MÁNY, Béla. Prešporskí poslanci reformného obdobia. In CZOCH, KOCSIS, TÓTH, *Kapitoly z dejín Bratislavy*, s. 348-371. Pre ostatné mestá takáto analýza zatiaľ absentuje.

aj najlepšie zaujať tlač, pozorne sledujúcu dianie na sneme. Politizácia verejnosti bola najefektívnejšia bezpochyby prostredníctvom novín, čo bol tiež na mestské prostredie naviazaný proces, ktorý začal naberať na intenzite koncom 30. rokov 19. storočia.

Utváranie verejnej mienky a jej politizácia sa diala v obmedzenom spektre inštitúcií, ktoré mali možnosť fungovať v podmienkach metternichovského režimu. Pri neexistencii trvalých politických zoskupení (strán), politicky vnímaných slobodomurárskych spoločností a len pomaly sa rozvíjajúceho kasínového hnutia³⁸ sa tak aj náboženské, vedecké, umelecké a vydavateľské aktivity³⁹ stávali platformou formovania politických postojov – a nemuselo ísť nevyhnutne o otázky „veľkej politiky“. Pochopiteľne, bolo v nich angažované len malé percento obyvateľstva, ale už len sila reformného hnutia v 40. rokoch a intenzita, s akou ho sledovala tajná polícia⁴⁰ ukazuje, že to bol nezastaviteľný proces.

Ďalším paradoxným znakom, ktorý charakterizoval meštianstvo v Uhorsku počas celého obdobia raného novoveku a na prahu moderny, bola jeho pretrvávajúca snaha o nobilitáciu. Rast počtu šľachticov v radoch mešťanov najprv podnietil útek početných šľachtických rodín pred ohrozením zo strany Osmanov na územie Horného Uhorska a najviac za hradby miest. Nie všetky šľachtické rody totiž disponovali majetkovým fondom priamo na cieľovom území, takže zakúpenie domov v mestách bolo pre množstvo aj menej zámožných šľachticov prijateľným východiskom. Ich spolužitie s „pôvodnými“ mešťanmi však nebolo bezproblémové, najmä kým sa neujasnili podmienky platenia mestských daní.⁴¹ Tento proces prebiehal hlavne v 17. storočí a niektorí historici ho zvykli interpretovať cez národnú optiku.⁴² Spory Nemcov a Slovákov s Maďarmi však neboli ničím iným, ako spormi „usadených“ mešťanov s novým obyvateľstvom (často šľachticmi) o rozsah povinností a práv, ktoré sa mali vzťahovať aj na nich. Zároveň išlo o vymedzenie sféry vplyvu pre týchto „nových mešťanov“ v rámci magistrátov alebo iných mestských inštitúcií (cechov). Status šľachtica sa však stal rýchlo príťažlivý aj pre príslušníkov meštianskeho stavu, ktorí sa potom mohli následne usilovať o uplatnenie

38 GNEIßE, Bettina. *István Schéchenyis Kasinobewegung im ungarischen Reformzeitalter (1825-1848). Ein Beitrag zur Erforschung der Anfänge der nationalliberalen Organisation im vormärzlichen Ungarn (=Europäische Hochschulschriften, Reihe 3, Geschichte und ihre Hilfswissenschaften, Bd. 433)*. Frankfurt etc. : Peter Lang 1990.

39 CHVOJKA, Michal. *Josef Graf Sedlnitzky als Präsident der Polizei- und Zentralhofstelle in Wien (1817-1848). Ein Beitrag zur Geschichte der Staatspolizei in der Habsburgermonarchie (=Schriftenreihe der Internationalen Forschungsstelle „Demokratische Bewegungen in Mitteleuropa 1770-1850“, Bd. 42)*. Frankfurt etc. : Peter Lang 2010, s. 130-275 (kap. Die Zensurangelegenheiten).

40 Správy uložené v Haus- Hof- und Staatsarchiv Wien, Informationsbüro, Ung.-Siebenb. Informations-Protokol, jednotlivé roky.

41 Napríklad v prípade Modry sa spory o platenie mestských daní stali aj hrozbou pre uplatnenie privilégia o jej povýšení na slobodné kráľovské mesto a predlžovali proces prijatia medzi tavernícke mestá.

42 VOZÁR, Jozef. Národnostné zápasy v stredoslovenských mestách a slovenské národné povedomie od 16. do polovice 18. storočia, in *Historický časopis* 28, 1980, č. 4, s. 554-57..

v rastúcom počte postov na rôznych úrovniach stoličnej aj štátnej správy (centrálne úrady, ich miestne zastúpenia, napr. tridsiatkové stanice a pod.). Na druhej strane sa formalizovala aj mestská správa a aj na jej úrovni sa začala vyžadovať špecializovaná (právna) príprava. Koncom 18. storočia už bývali funkcie v mestských radách obsadzované zväčša nobilitovanými mešťanmi. S nadobudnutím vyššieho sociálneho statusu sa pochopiteľne viazala snaha o osvojenie si primeraného spôsobu života (obliekanie, bývanie, štýl každodenného života)⁴³ a najmä stavovského vedomia, ktoré akcentovalo príslušnosť k šľachtickému politickému národu. Koncept „*Hungarus*“, vyjadrujúci patriotický postoj k Uhorsku ako spoločnej vlasti rôznych etník je odrazom tohto procesu, intenzívneho najmä v predreformnom období („doba predmarcová“, *Vormärz*).⁴⁴

Cesta k vyššiemu spoločenskému rangu, či už v rámci meštianskej komunity alebo prostredníctvom nobilitácie bola najschodnejšia prostredníctvom vzdelania. Existencia latinskej školy sa *de facto* už od reformácie stala symbolom mestskosti a hoci prístup k vzdelaniu nebol zahatý ani pre žiakov z regiónu, systém mestských štipendií preferoval práve domácich študentov.⁴⁵ Analýza vzdelávacích preferencií mešťanov Prešporka v prvej polovici 19. storočia ukázala, že napr. v prípade luteránov bola návšteva latinskej školy obligatórna aj medzi remeselníkmi, aj keď v kratšom časovom horizonte. Pre lepšie situované vrstvy mešťanstva sa potom kvalitnejšie vzdelanie stalo predpokladom pre vylepšenie vlastných pozícií v danej komunite.⁴⁶ Bezpochyby nezanedbateľným faktorom bolo aj nadobudnutie sociálneho kapitálu v podobe prepojení nadobudnutých počas štúdií.⁴⁷ Školské roky bývali pritom aj prvým stupňom k osvojovaniu si tzv. vyššej kultúry: práve v rámci niektorých škôl bolo obvyklé vyučovanie hudby, maľovanie a ručné práce

43 Rýchla zmena spôsobu života („popanštenie“) sa stali predmetom výsmechu. V slovenskej literatúre tento jav trefne kritizoval najmä CHALUPKA, Samo. *Kocourkovo anebo Jen abychom v hanbě nezůstali* (1830), dostupné online: http://zlatyfond.sme.sk/dielo/206/Chalupka_Kocurkovo-alebo-len-aby-sme-v-hanbe-nezostali

44 MISKOLCZY, Ambrus. Povedomie *Hungarus* v 19. storočí, in *Historický časopis* 59, 2011, č. 2, s. 215-240.

45 Tento systém je najlepšie analyzovaný v prípade Levoče. KATONA, Tünde. Levočská základina Thurzovcov, in LENGYELOVÁ, Tünde (ed.). *Thurzovci a ich historický význam*. Bratislava : Spoločnosť Pro Historia 2012, s. 109-115.

46 TÓTH, Árpád. Spoločenské stratégie v kruhu obyvateľov Bratislavy (1783-1848). In CZOCH, KOCSIS, TÓTH, *Kapitoly z dejín Bratislavy*, s. 283-304.

47 Dobré je zdokumentované utváranie sociálnych sietí v prípade študentov Tereziána, ktoré bolo síce formou vysokoškolskej prípravy mladých šľachticov, ale podobné mechanizmy fungovali bezpochyby aj na nižších úrovniach sociálneho rebríčka. Bližšie KHAVANOVA, Oľga. Official Policies and Parental Strategies of Educating Hungarian Noblemen in the Age of Maria Theresia, in CERMAN, Ivo – VELEK, Luboš (eds.). *Adelige Ausbildung: Die Herausforderung der Aufklärung und die Folgen*. München : Martin Meidenbauer Verlag, 2006, s. 97-116. Tá istá. Der ungarische Adel am Wiener Theresianum im 18. Jahrhundert: die sozialen und kulturellen Grenzen einer politischen Nation, in K. LENGYEL, Zsolt, NAGY, József Zsigmond, UJVÁRY, Gábor (eds.). *Österreichisch-ungarische Beziehungen auf dem Gebiet des Hochschulwesens / Osztárák-magyar felsőoktatási kapcsolatok*. Székesfehérvár – Budapest : Kodolányi János Főiskola – Eötvös Loránd Tudományegyetem Könyvtára 2010, s. 107-122.

si osvojovali aj dievčatá meštianskeho pôvodu,⁴⁸ na školách fungovali študentské vzdelávacie spoločnosti zamerané na kultiváciu jazykov a vystupovania na verejnosti. Školské divadlo bolo síce charakteristické pre predošlé storočia, ale zato divadelné spoločnosti navštevovali či pôsobili dlhšiu dobu aj v menších mestách (Trnava, Košice, Hlohovec, Levoča). Policajné predpisy reformného obdobia síce reglementovali prístup študentov na verejné podujatia, ale verejné priestory dávali aj tak možnosť nadobudnúť obratnosť v spoločenskom styku.⁴⁹

Do akej miery načrtnutý obraz podmienok rozvoja občianskej spoločnosti⁵⁰ dostával etnický náter? Ktoré zo stránok meštianskeho života boli „náchylné“ na rýchlu nacionalizáciu? Etnická skladba miest v hornom Uhorsku pred jej nástupom dávala predpoklady pre reflektovanie špecifik jednotlivých vedľa seba žijúcich jazykových skupín. Od neskorého stredoveku sa v priebehu 17. storočia v niektorých mestách uplatňoval princíp striedavého zastúpenia „Nemcov“, „Slovákov“ a niekde aj „Maďarov“ na najvýznamnejších postoch mestskej samosprávy.⁵¹ Mechanizmus zaradenia sa do príslušných skupín nebol definovaný resp. bližšie skúmaný, možno však predpokladať uplatnenie princípu seba-identifikácie. Samotný tento fakt je pritom pozoruhodný už vzhľadom na to, že latinské školy (katolícke aj protestantské) poskytovali vzdelanie vychádzajúce z rímskej a gréckej (resp. antickej a kresťanskej) kultúry. V niektorých školách sa dokonca verejné hlásenie sa k nejakému etniku formou konverzácie v domácom jazyku (*lingua vernacula*) považovalo za nevhodné správanie a podliehalo trestu. Špecializácia a profesionalizácia niektorých funkcií (notár, pokladník) a následné požadovanie zodpovedajúceho vzdelania resp. opakované volby vhodných osobností na niektoré rozhodujúce posty však spôsobili pozvoľný ústup od princípu obsadzovania postov podľa etnickej príslušnosti. Do hry navyše vstúpilo dodržiavanie konfesijného kľúča pri obsadzovaní postov v konfesijné zmiešaných mestách (pokiaľ sa nepodarilo protestantov úplne eliminovať). Miska váh sa preklonila k uplatňovaniu iných kritérií, ako bol princíp reprezentácie jednotlivých „nácií“ v magistráte. V zásade ich neustálené zastúpenie v magistrátoch (aj to len niektorých miest) viedlo potom k tomu, že v predstavách národných aktivistov sa v priebehu prvej polovice 19. storočia žiadne súčasné mesto nestotožnilo s reálnym politickým centrom

48 V niektorých mestách úspešne pôsobili dievčenské penzionáty, niektoré podporované aj štátom. K tomu KOWALSKÁ, Eva. Horizonte der Mädchenausbildung im 18. Jahrhundert, in ČIČAJ, Viliam – PICKL, Othmar (eds.). *Städtisches Alltagsleben in Mitteleuropa vom Mittelalter bis zum Ende des 19. Jahrhunderts*. Bratislava : Academic Electronic Press 1998, s. 195-204.

49 Činnosť spoločností slobodomurárov bola síce zakázaná, ale do istej miery sa vystupovanie v rámci združení dalo vytríbiť aj v prípade náboženských bratstiev, v rámci evanjelickej komunity na konventoch a pod.

50 Pozri MANNOVÁ, Elena. Spolky ich miesto v živote spoločnosti na Slovensku v 19. storočí. Stav a problémy výskumu, in *Historický časopis* 38, 1990, s. 15-27.

51 Tento princíp sa uplatnil najprv v Žiline (1361), neskôr dokonca ešte aj v 18. storočí v Prešporku/ Bratislave. K tomu LEHOTSKÁ, Darina. Bratislavská mestská správa a jej predstavitelia v XV. storočí, in *Historické štúdie*, 20, 1975, s. 27-52.

slovenského národa.⁵² O to menej, že mestá bez výnimky úradovali navonok v úradnej latinčine resp. nemčine a postupne aj multietnické mestá prechádzali na vedenie agendy v maďarčine (napr. Košice, po 1840).⁵³

Absenciu oficiálnej inštitúcie politického charakteru, sídliacej v nejakom ekonomicky dôležitom a príťažlivom centre nemohlo vyvážiť vyzdvihovanie niektorých miest prostredníctvom sporadicky čítaných a šírených literárnych diel a verejných prejavov. Primát patrilo Nitre, avšak mesto, deklarované za čisto katolícke, malo význam len ako symbol, viažuci sa ku komplikovane utvárajúcej (vynachádzajúcej) historickej tradícii.⁵⁴ Tento fakt, napriek nostalgickému ospevovaniu mesta fakticky bez kompaktného etnicky slovenského zázemia nemohol byť príťažlivý pre evanjelických aktivistov, ktorí mali v národnom hnutí zatiaľ prevahu: ani jeden z ich krokov reálne vedúcich k mobilizácii verejnosti (symbolické zjednotenie spisovných jazykov Slovákov, založenie novín, verejné vystúpenie) sa neodohral práve tu... Nitra ako „hlavné mesto“ národa fungovala len v literárnych dielach, čítaných úzkym kruhom recipientov.

Platformou pre vyhranené deklarovanie vlastnej etnickej príslušnosti zostali tak cirkevné spoločenstvá. Keďže väčšina miest vykazovala popri etnickej diferenciacii obyvateľstva aj konfesionálnu pestrosť, utváral sa v nich väčšmi štruktúrovaný priestor, nielen pre vzájomné kontakty a hľadanie foriem koexistencie, ale aj konflikty.⁵⁵ Tam, kde boli možnosti pre utvorenie nekatolíckeho cirkevného zboru, obsadzovanie miest duchovných sa dialo na základe etnickej seba-identifikácie veriacich a zohľadnenia ich potrieb či voľby. Pre etnicky diferencovaných veriacich bolo aj treba zaopatríť aspoň preklady konfesii z latinského originálu do domácich jazykov, pre duchovných agendy v príslušných jazykoch, pre žiakov zasa základnú príručku vierouky – katechizmus. Magistráty boli sprvoti v tomto ohľade ústretové: ak chceli udržať stabilitu cirkevného zboru danej konfesie, vždy dbali na ustanovenie samostatných farárov pre každú etnickú skupinu, alebo výber jazykovo pripravených kandidátov. Vďaka tomu fungovali slovenskí kazatelia už od konca 16. storočia aj v Banskej Štiavnici, Banskej Bystrici, Prešporoku/Bratislave, Košiciach, Prešove, v Levoči a ďalších mestách, ktoré neskôr platili za bašty „Maďarstva“ či „Nemectva“.

V dôsledku rekatolizácie sa už od konca 17. storočia museli protestantské cirkevné obce emancipovať od magistrátov, predtým fungujúcich ako kolektívne

52 ŠKVARNA, Dušan. *Začiatky moderných slovenských symbolov. K utváraniu národnej identity od konca 18. do polovice 19. storočia*. Banská Bystrica : UMB 2004, s. 49-51.

53 KÓMÍVES, Tibor. „Rozlúčka s latinčinou“. Zmena jazyka verejnej správy v Košiciach okolo roku 1840, in *Fórum, spoločenskovedná revue*. Šamorín 2010, s. 77-88.

54 KOWALSKÁ, Eva. Kyrill und Method. Ihre Tradition in Politik und Geisteswelt der Slowaken, in SAMERSKI, Stefan (ed.). *Die Renaissance der Nationalpatronen. Erinnerungskulturen in Ostmitteleuropa im 20./21. Jahrhundert*. Köln-Weimar-Wien : Böhlau 2007, s. 116-127.

55 Analýzu týchto mechanizmov na príklade etnickej a konfesionálne zmiešaného územia na východnom Slovensku podáva ŠOLTÉSZ, Peter. *Tri jazyky, štyri konfesie. Etnická a konfesionálna pluralita na Zemplíne, Spiši a v Šariši*. Bratislava : HÚ SAV 2009.

vedenie cirkevného zboru a ustanoviť systém vlastného riadenia (inšpektori, cirkevní otcovia, konventy). Podobne cirkevné zbory už nemohli kryť vlastné potreby peniazmi z mestských pokladníc, ale museli sa samy starať o svoje financovanie. Luteránske komunity boli odkázané na zabezpečovanie prostriedkov zo súkromných zdrojov, takže vplyv svetských osôb (patrónov) oproti minulosti nebývalo vzrástol. Svetskí patróni mali rôzne možnosti vzájomných kontaktov na nižších politických úrovniach (stoličné magistráty, snem) bez toho, aby boli obvinení z konania zakázaných *konventikulov*, ako sa označovali akékoľvek zhromaždenia viacerých osôb.⁵⁶ Len v niektorých mestách (napríklad Modra) sa sformovali dve etnicky definované luteránske cirkevné komunity s oddeleným hospodárením, aj keď navonok vystupovali ako dve zložky jedného cirkevného zboru. Samostatné kostoly, kasy a zvlášť vedené archívy však svedčili o špecifickej forme koexistencie. Faktická závislosť na svetských patrónoch potvrdená prvou generálnou synodou po 80 rokoch (1791), umožnila v rámci evanjelickej cirkvi v období nacionalizácie presadzovanie „národnej agendy“ na pôdu cirkevných zborov cestou nátlaku zo strany svetských osôb. Kým dovtedy sa spory v rámci cirkevných zborov viedli ohľadne nových spevníkov či zavádzania nových prvkov do agendy, liturgie a zborového života, od začiatku 19. storočia sa začali v niektorých luteránskych komunitách spory o otázky súvisiace s presadzovaním nacionálne podfarbených a motivovaných opatrení (vedenie matrík, rokovacia reč konventov). Aj existenčný teologický problém zjednocovania evanjelikov oboch vyznaní do únie sa interpretoval ako súčasť presadzovania politickej jednoty protestantov a navyše, ako prejav lojality voči maďarskému národu.⁵⁷ Ten však nebol vnímaný ako politická entita, ale ako etnicky a kultúrne definované spoločenstvo. Národné aj teologické konzekvencie uvedenej idey viedli napríklad Jozefa Miloslav Hurbana, popri Ľudovítovi Štúrovi druhého ideológa národného hnutia k formuláciám, naznačujúcim väčšie sympatie voči katolicizmu, než kalvinizmu, takže v prípade únie s reformovanými by bola pre slovenských luteránov prijateľnejšia konverzia ku katolicizmu.⁵⁸ Avšak cirkevné zbory (resp. ich konventy) v mestách, kde dominovali ekonomicky silnejší a politicky vplyvnejší nemecky či maďarsky hovoriaci reprezentanti sa k myšlienke únie stavali priaznivo. Evanjelickí národní aktivisti sa preto koncentrovali na udržanie pozícií aspoň v ľudnatých luteránskych zboroch, tie však pôsobili v mestách

56 Tento špecificky pietistický pojem pre krúžky zbožných veriacich sa používal ako synonymum pre tajné zoskupenia, ktorým sa pripisovalo osnovanie sprisahání proti legitímnej moci.

57 KOWALSKÁ, Eva. Das Reformiertentum in Ungarn zwischen Annahme und Ablehnung am Beispiel von Slowaken und Deutschen vom 16. bis 19. Jahrhundert, in FATA, Márta – SCHINDLING, Anton (eds.). *Calvin und Reformiertentum in Ungarn und Siebenbürgen. Helvetische Bekenntnis, Ethnie und Politik vom 16. Jahrhundert bis 1918 (=Reformationsgeschichtliche Studien und Texte, Bd. 155)*. Münster : Aschendorf Verlag 2010, s. 91-110.

58 Katolicizmus je údajne bližší emocionálne vnímavejšiemu slovenskému ľudu a ani teologicky vplyvný predstaviteľ národného hnutia Jozef Miloslav Hurban nevyklučoval v budúcnosti opätovné spojenie katolíkov a luteránov. HURBAN, Jozef Miloslav. *Unia, čili spojení Lutheránů s Kalvíny v Uhrách*. W Budíně : Gyurián a Bagó 1845, s. 118.

politicky „druhého“ rangu (neboli ani sídlom stolice – Brezová, Myjava), alebo boli na okraji politického a vôbec verejného diania (Liptovský sv. Mikuláš).

Napriek uvedeným faktom hovoriacim o komplikovanom prepojení miest s národným hnutím Slovákom však treba vyzdvihnúť fakt, že predstavitelia národného hnutia si uvedomovali potrebu urbánneho centra, nielen ako integratívneho symbolu národa, ale miesta, kde by sa dali plniť rozmanité kultúrne a mobilizačné funkcie. Založenie novín v Prešporuku, ktorý si príznačne slovenský „národovci“ ešte v 30. rokoch 19. storočia premenovali na Břetislavu a onedlho na Bratislavu, malo oporu v infraštruktúre (tlačiarne, knižnice, knihkupectvá), ale aj v potenciálne početnom odberateľskom zázemí. V meste fungovali významné školy, z nich evanjelické lýceum sa programovo venovalo aj jazykovej príprave budúcich kazateľov a umožnilo fungovanie „česko-slovenskej“ študentskej spoločnosti. Práve v nej sa utvárali zárodoky politického programu národného hnutia, do ktorého sa mnohí zo študentov aj aktívne zapojili resp. v ňom vytrvali. Na druhej strane sa romanticky orientovaní intelektuáli, pochádzajúci v absolútnej väčšine z malomestského alebo vidieckeho prostredia nezžili s dynamicky sa rozvíjajúcim mestom. Odrádzalo ich preberanie formalizovaných (umelých) a komplikovaných foriem správania sa, cudzie idealizovanému ľudovému naturelu. Je príznačné, že v pravdepodobne prvom rukopisnom literárnom zborníku študentov levočského lýcea *Jitřenka* vedenom od r. 1832 takmer všetky práce mali za námet národ, Slovanstvo, rodný jazyk alebo mravoučný text, a jediná báseň s „civilným“ námetom sa venovala karikatúre nekriticky preberaných meštianskych mravov.⁵⁹ Národovcov v ich rezervovanom postoji k formám urbánneho života utvrdili aj skúsenosti nadobudnuté na štúdiách v zahraničných (najmä nemeckých) ľudnatých a kapitalizmom poznačených mestách a aj problémy pri presadzovaní vlastných organizačných platforiem.

Otázka národného centra sa teda pred revolúciou nevyriešila a pretrvala aj po roku 1849. V očiach národných vodcov žiadne mesto na túto úlohu nebolo vhodné či pripravené, keďže meštania sa zväčša pridali na stranu kossuthovcov. To, či Ľudovít Štúr videl v Modre, kde žil a kde bola aj silná slovenská evanjelická cirkevná obec, sídlilo známe evanjelické lýceum a slovenskí meštania sa odhodlali k ustanoveniu národne podfarbeného spolku (kasína), možné alebo budúce národné centrum, zostane zatiaľ len hypotézou. Práve spory medzi členmi slovenského a „meštianskeho“ kasína, motivované postojom k revolúcii a do značnej miery nárokmi „odídencov“ z pôvodného meštianskeho kasína na majetok⁶⁰ však mohli odradiť vnímať meštianstvo ako reálnu, sociálne relevantnú vrstvu, schopnú ujať sa základných úloh národného hnutia: mobilizovať k masovému hnutiu, hospodársky

59 DRASSKOCZY, Pawel, *Přewrácenost* (1834), in *Jitřenka* 1832/33-38, s. 42-45. Archív ev. a.v. cirkevného zboru Levoča, Slav. Schüler-Gesellschaft 1832/33-38 (Kupetz-Schriften), Nied. S. 27.G.

60 Plasticky sa ukázali v prípade meštianskeho a slovenského kasína v Modre. K tomu KOWALSKÁ, Eva, „...Títo malomeštania na niečo také ešte nedorástli...“ Kasína v Modre – neznáma súčasť kasínového hnutia a procesu „národného prebúdzania“, in *Historický časopis* 60, 2012, č. 1, 23-32.

ho podporovať a zabezpečiť fungovanie potrebných a reprezentatívnych inštitúcií (noviny, vydavateľstvá, kultúrne a vzdelávacie inštitúcie, spolky...). Neustále snahy o získanie šľachty pre ciele národného hnutia neboli neopodstatnené, vzhľadom na reálne politické rozloženie síl a jej ekonomický potenciál. Táto iniciatíva, tematizovaná aj v beletrii daného obdobia sa však neviazala priamo na preferovanie niektorého z mestských sídiel na úlohu národného „hlavného mesta“: pre národných aktivistov zaujímavá stredná šľachta sídlila zväčša v centrách svojich domínií a v mestách sa usádzala podľa sféry svojho záujmu a najmä majetkových možností. Vyššiu koncentráciu šľachty zaujímajúcej sa o národné hnutie vykazovali skôr niektoré regióny, než konkrétne mestské sídla: ako centrum „slovenskej“ šľachty bol známy najmä Turiec a Liptov, kde sa odohrali aj niektoré manifestačné akty národného pohybu (zasadanie spolku Tatrín). Až na zhromaždení mešťanov a stoličnej šľachty v relatívne odľahlom Martine sa však uskutočnil „sen“ o hlavnom meste národa. Napriek tomu neskôr práve toto mesto predstavovalo symbol stagnácie, teda fenoménu, ktorý sa s modernými centrami nijako nespájal. Túto „slávu“ mu nezabezpečila ani relatívne nepriaznivá geografická poloha, ani chýbajúce etnické zázemie, ako skôr štýl politickej reprezentácie, ktorá tu sídlila.⁶¹ Napokon však ani vybudovanie „národnej infraštruktúry“ (Matica slovenská, gymnázium, múzeum, tlačiareň, noviny a časopisy) neobstáli pred dynamickými faktormi sociálno-ekonomickej povahy. Skutočným hlavným mestom národa a územia, ktoré obýval, sa stal starý Pressburg/Pozsony/ Prešporok, ktorý sa pomerne rýchlo a za pomoci novej vládnej moci transformoval aj napriek pôvodne (pre slovenské etnikum) nepriaznivej etnickej skladbe obyvateľstva definitívne na Bratislavu.⁶²

61 VANOVIČ, Július. *Kniha o starom Martine*. Bratislava : Tatran 1990, s. 272-297.

62 LIPTÁK, Lubomír. Bratislava as the Capital of Slovakia, in *Changes of Changes: Society and Politics in Slovakia in the 20th Century*. Bratislava : Academic Electronic Press 2002), s. 95-116.

Premeny symbolickej funkcie Tatier v nacionalistickom diskurze 19. storočia⁶³

Peter Macho

Predstavy o Slovensku, o jeho území, spojené s priestorovou identifikáciou, predstavujú zaujímavý a nie príliš často skúmaný fenomén v rámci slovenskej historiografie. Na prvý pohľad môže vyznievať uvažovanie o tejto otázke ako zbytočné problematizovanie niektorých aspektov slovenských dejín. Ak si však uvedomíme skutočnosť, že ešte na prelome 18. a 19. storočia definoval jeden z predstaviteľov národného hnutia územie Slovenska ako súhrn tých regiónov Uhorska, z ktorých pochádzajú čitatelia, resp. objednávateľia jeho novín, potom je táto otázka namieste. Eva Kowalská spomínaný proces sociálnej predstavivosti pomenúva ako postupné „vykrajovanie“ konkrétnych oblastí z rámca Uhorska, išlo teda o nepriame definovanie územia, na ktorom žilo etnicky slovenské obyvateľstvo.⁶⁴ Napokon, na takomto princípe „vykrajovania“ je postavené aj vymedzenie Slovenského okolia, požadovaného v Memorande národa slovenského z roku 1861. Postupne kryštalizovala predstava Slovenska ako teritória ohraničeného geografickými, resp. prírodnými veličinami, ako územia, ktoré sa rozprestiera medzi Tatrami a Dunajom. Do istej miery nadväzovala na staršiu tradíciu situovania slovanskej pravlasti. Keďže územie Slovenska nemalo v predchádzajúcom historickom vývoji inštitucionalizovanú podobu, neexistovalo ani ako administratívna jednotka, jeho priestorový rozsah a vymedzenie sa definovali pomene ťažko. Najjednoduchšia situácia bola v tomto smere na západe a severe, keďže v týchto dvoch prípadoch predstava ohraničenia slovenského územia viac-menej splývala s existujúcou krajinskou hranicou medzi Uhorskom a Moravou, resp. Uhorskom a Haličou. Na juhu a východe bola situácia odlišná, lebo slovensko-maďarská, ba aj slovensko-rusínska etnická hranica, sa nedala takýmto jednoznačným spôsobom uchopiť a definovať. Otázka, čo to vlastne je územie Slovenska a pokiaľ na juhu a na východe siaha, zostávala pomerne dlhú dobu otvorená. Predstava užšej slovenskej vlasti (otčiny) ako národného územia Slovákov v prvej polovici 19. storočia kryštalizovala – a to je značný paradox – nie prostredníctvom uvedomovania a symbolického vytyčovania pomyselných hraníc, ktoré tento národný priestor obklopujú a vydeľujú ho zo širšieho rámca uhorskej vlasti, ale prostredníctvom imaginárneho streda. Pre pochopenie tohoto neobvyklého fenoménu je potrebný exkurz do hlbšej minulosti.

63 Text bol spracovaný aj na základe výskumu realizovaného v rámci projektu VEGA 2/0138/11 Premeny slovenskej spoločnosti v prvej polovici „dlhého“ 19. storočia, ktorý sa rieši na pôde HÚ SAV.

64 Podrobnejšie pozri v štúdií KOWALSKÁ, Eva. Patriotizmus a národné vedomie v osvietenstve. *Slovenská literatúra*, 2004, roč. 51, č. 4, s. 249-259.

V 17. a 18. storočí sa vzdelanci slovenského pôvodu identifikovali nielen s uhorským stavovským kolektívom, ale aj so širšie chápaným slovanským národom. V pozadí slovanskej identifikácie stál komplex názorov, predstáv a historicko-ideologických konštruktov, ktorý veda konvenčne označuje ako barokový slavizmus. Významné miesto v ňom mal názor o Karpatoch ako o pravlasti všetkých Slovanov: pôvodné sídla Slovanov boli situované na územie med Dunajom a Tisou, resp. medzi Dunajom a Karpatmi.⁶⁵

Toto geograficky vymedzené teritórium sa historicky dávalo do súvislosti s bývalou rímskou provinciou Panóniou, s priestorom, ktorý tvoril súčasť Veľkej Moravy a pôsobisko cyrilometodskej misie a v konečnom dôsledku sa stal jadrom Uhorského kráľovstva.⁶⁶ V kruhu slovenských osvietencov (berňolákovcov) patrili tieto predstavy k základným kameňom ich národného historizmu.

Spomínaná lokalizácia slovanskej pravlasti sa spravidla odvodzuje od naratívu sprostredkovaného Nestorovým ruským letopisom *Povešť vremenných let*. Do širšieho povedomia vzdelanej stredoeurópskej verejnosti sa dostal vďaka nemeckému prekladu Augusta Ludwiga Schlözera. V uvedenom období existovali aj iné, často úplne protikladné názory o pravlasti Slovanov, tie však neboli relevantné pre formovanie slovenskej národnej ideológie a identity. V priebehu 17. a 18. storočia však „panónsku“ verziu šírili aj učenci neslovanského, resp. neslovenského pôvodu: napr. uhorský historik, pôvodom spišský Nemeč, Johann Kristian Engel, sa vyjadril, že z Uhorska ako z akéhosi slovanského semenišťa boli sekundárne osídlené Čechy, Poľsko a Rusko, ale časť pôvodného obyvateľstva zostala žiť v Panónii pod názvom uhorských Slovanov.⁶⁷

V prvej tretine 19. storočia predstavu o totožnosti pôvodných sídiel Slovanov s Panóniou/Uhorskom, resp. s územím medzi Karpatmi a Dunajom, podporil váhou svojej vedeckej autority známy slavista Pavel Jozef Šafárik: „*Slováci, títo dôstojní potomkovia karpatských a dunajských Praslovanov, zasluhujú si v mnohom ohľade bližšiu pozornosť. Už Byzantínci, a podľa nich aj Nestor, kladú rodné sídlo Slovanov na sever od Dunaja a s týmto názorom súhlasí aj Schlözer. [...] Na rovinách, vraví Schlözer, medzi Dunajom a Tisou až hore po úpätie Karpát, odjakživa pásli svoje stáda Sarmatae limigantes, Jazyges metanastae. Že títo Jazygovia boli naozaj Sylvania, dokazuje ich meno, ako aj iné historické stopy.*”⁶⁸

65 Slovenská historiografia sa v tejto súvislosti zmiňuje o tzv. centrálno-tatranskej teórii. TIBENSKÝ, Ján. Predstavy o Slovanstve na Slovensku v 17. a 18. storočí. *Historický časopis* 8, 1960, č. 2-3, s. 216.

66 Podľa J. Tibenského sa panónska teória o slovanskej pravlasti šírila v slovenskom prostredí už v 16. storočí, a to zásluhou diela Žigmunda von Herbersteina o ruských letopisoch. MAGIN, Ján Baltazár. *Obrana slávnej župy Trenčianskej a mesta tohože mena*. Ed. Vincent Sedlák. Martin : Matica slovenská, 2002, s. 24 (v úvodnej štúdii J. Tibenského).

67 TIBENSKÝ, Ján. Predstavy o Slovanstve... , s. 216.

68 ŠAFÁRIK, Pavol Jozef. *Dejiny slovanského jazyka a literatúry všetkých nárečí*. Bratislava : Vydavateľstvo SAV, 1963, s. 358.

Odhladnuc od skutočnosti, že Šafárik sa v tejto záležitosti mýlil, slovenskí vzdelanci dostali do rúk argument, ktorý pomáhal zvýšiť prestíž slovenského etnického priestoru: V kontexte rodiacej sa modernej slovenskej národnej identity, ale aj národnej ideológie, bola teda dôležitá nielen lokalizácia pravlasti Slovanov do Uhorska/Panónie, resp. medzi Dunaj a Karpaty/Tatry, ale aj predstava, že z tejto pôvodnej vlasti sa Slovania v priebehu historického vývoja rozširovali do susedných krajín. Petrifikoval sa tak obraz územia ležiaceho v strede medzi ostatnými slovanskými krajinami, resp. slovanskými kmeňmi/národmi ako aj obraz uhorských Slovanov/Slovákov ako prajadra či zvyšku pôvodného slovanského obyvateľstva po jeho rozchode do nových sídiel. Medzi slovenskými vzdelancami sa však šírila podobná predstava aj o stredovej pozícii slovenčiny, s ktorou korešpondovalo jej chápanie ako matky všetkých ostatných jazykov. Anton Bernolák sa v tejto súvislosti odvolával aj na stredovekého kronikára Dalimila a stredová pozícia slovenčiny v rámci celého Slovanstva sa mu stala východiskom, resp. argumentom pre kodifikáciu spisovného jazyka: „[...] *Moravan Dalimil, kanonik staroboleslavský, tým, ktorí sa spytujú, prečo uhorským Slovanom zostalo meno Slovák, a prečo im nepripadlo pomenovanie podľa Váhu alebo Hrona tak ako Moravanom, Hanákom alebo Rusom, odpovedá: »Týmto obyvateľom právom zostalo meno Slovák, pretože predovšetkým oni - ako sa zdá - si udržali slovanskú reč a vynasnažujú sa najvytríbenejšie hovoriť, lebo oni bez ohľadu na miešanie ľudu po zničení ich ríše do svojej slovanskosti neprijali od iných národov, ale dodnes zachovávajú pravú pôvodnú reč slovanskú.«*”⁶⁹

Slovensko bolo teda identifikované nielen s údajnou pravlastou všetkých Slovanov, ale definované aj ako dvojnásobný stred Slovanstva – zemepisný i jazykový. Pôvodná lokalizácia slovanskej pravlasti medzi Dunaj a Karpaty sa postupne menila, v podstate sa posúvala do priestoru Karpát. Tento pozvoľný proces zdanlivého „premiestňovania“ Karpát, ktorý bol vlastne procesom prekódovania ich symbolickej funkcie, vyvrcholil u štúrovskej generácie: romantický nacionalizmus, podobne ako nacionalizmus českých vlastencov prvej polovice 19. storočia, pracoval s herderovsky chápaným mýtom stredú. Český literárny historik a semiotik Vladimír Macura upozorňuje na skutočnosť, že predstava stredú slúžila v českom i slovenskom prostredí najmä aktuálnej potrebe hodnotenia európskych národov a jazykov: prítomnosť v strede, stredová poloha jazyka, národa alebo nejakého jazykového javu sa stala pozitívnou hodnotiacou črtou.⁷⁰ Jednoducho povedané, fenomén, ktorý bol situovaný v stredovej polohe, nachádzal sa v strede, v očiach príslušníkov národnej elity vykazoval výnimočnú kvalitu.

Táto tendencia, ktorá sa postupne presadzovala v sociálnych predstavách vzdelancov, a ktorú môžeme navonok vnímať ako premenu lokalizácie slovanskej

69 BERNOLÁK, Anton. Grammatica slavica / Slovenská gramatika. In PAVELEK, Juraj (ed.). *Grammatické dielo Antona Bernoláka*. Bratislava: Vydavateľstvo SAV, 1964, s. 129.

70 MACURA, Vladimír. Herderovský pojem „stredú“ v myšlení jungmannovskej generácie. *Slavia* XLV, 1976, s. 143-150.

pravlasti voči aktuálnemu slovenskému etnickému priestoru, samozrejme nebola ani zďaleka taká jednoznačná a „jednosmerná“. Dá sa však ilustrovať na vývoji názorov u Jána Kollára, ktorý predstavuje z tohto hľadiska zaujímavý medzičlánok v reťazci historickej narácie medzi osvietenskou generáciou a romantikmi. Jeho názory odzrkadľujú túto premenu akoby v zrýchlenom filme. Kollár nepochyboval o tom, že Slováci sú priami potomkovia Praslovanov a stotožňoval sa s tradične pertraktovaným obrazom Slovenska ako územia, ktoré v hlbokej minulosti tvorilo pravlast Slovanov. Zatiaľ čo v národnoobranom spise z roku 1821 pokladal Karpaty za pomedzie, za prirodzenú hranicu aktuálneho slovenského a niekdajšieho praslovanského osídlenia („V Uhorsku žije však skutočný Praslovan pod Karpatmi a pri nich, ktorý si ešte podržal staré meno Slovák [...]“⁷¹), v známom spise o literárnej vzájomnosti z roku 1837 o Slovákoch už konštatoval: „Ich nárečie stojí gramaticky a zemepisne v strede všetkých slovanských nárečí: lebo Karpaty alebo Tatry sú a ostávajú kolískou Slovanov.“⁷²

V súvislosti so zmenami sociálnej imaginácie a priestorovej identifikácie je zaujímavé a v podstate aj nevyhnutné uvedomiť si, akú pozíciu v tomto procese zaujímali Karpaty/Tatry: územie slovanskej pravlasti sa posunulo do Karpát, resp. Karpaty boli vtiahnuté do stredu predstavovaného (pra)slovanského územia. Nadobudli významnú symbolickú hodnotu, a to práve vďaka stredovej polohe slovenčiny; boli vtiahnuté do národnej ideológie a stali sa symbolickým stredom celého Slovanstva, čo malo za následok, že Kollár ich už neprezentoval ako neutrálny či sterilný pojem. V tejto súvislosti sa nezmieňoval o Karpatoch ako o pravlasti, ale použil metaforu kolísky, s ktorou sa stretávame už v roku 1824 v jeho básnickej skladbe *Slávy dcera*. Definitívnym výsledkom je premena symbolickej funkcie Karpát, resp. Tatier v nacionalistickom diskurze. Už to nie je iba púhy zemepisný pojem, geograficko-topografická línia bez symbolickej hodnoty, ale pozitívne vnímaný a prezentovaný stred Slovanstva. V minulosti plnil tento priestor úlohu slovanskej pravlasti, v súčasnosti plní úlohu kolísky myšlienky slovanskej vzájomnosti. Ludovít Štúr v jazykovednom spise *Nárečja slovenskuo alebo potreba písania v tomto nárečí* (1846) argumentuje takmer úplne v Kollárovom duchu: „Tie plody duchovné literárne, ktoré sme my Slováci dosiaľ vyviedli, ako napríklad Kollárova Slávy dcera, Šafárikove Starožitnosti slovanské atď., atď., nemohly [...] v našich časoch nikde inde v tom spôsobe, v akom sa ukázaly, v tom duchu, v akom sa spísaly, vystúpiť, okrem u nás Slovákov, bo v Tatrách, najstaršom a prvotnom bytovisku všetkých Slovanov, zrodila sa a najmocnejšie, najdúžnejšie sa pocítila, [...] vzájomnosť slovanská, a len v Tatrách [...] sa zrodiť a k povedomiu dozrievať mohla.“⁷³

71 KOLLÁR, Ján. Niečo o pomadařčovaní Slovanov v Uhorsku. In ORMIS, Ján V. (ed.). *O reč a národ. Slovenské národné obrany z rokov 1832-1848*. Bratislava : Vydavateľstvo SAV, 1973, s. 169.

72 JÁN KOLLÁR, *O literárnej vzájomnosti*. Bratislava 1954, s. 121, 122.

73 Citované podľa vydania ŠTÚR, Ludovít. *Nárečie slovenské alebo potreba písania v tomto nárečí*. Ed. Henrich Bartek. Turčiansky Sv. Martin : Matica slovenská, 1943, s. 41.

V sociálnej predstavivosti romantickej generácie vyvrcholil dlhodobý proces komprimácie, stláčania, resp. vtláčania (alebo ak chceme: posúvania) priestoru (pre)historickej slovanskej pravlasti do aktuálneho priestoru (predstavovanej) slovenskej vlasti prvej polovice 19. storočia. Karpaty ako také boli vztiahnuté k rodia-
cemu sa slovenskému nacionalizmu, definitívne sa stali súčasťou príbehu národ-
ných dejín, čo sa prejavilo ich „potatrančením“: proces ich mýtizácie a symbolizá-
cie znamenal nielen premenu pohraničného/pomedzného (horského) pásma na
stredový/centrálny bod, ale aj posun v označovaní, a to smerom od citovo neutrál-
neho pomenovania *Karpaty* smerom k emocionálne nabitému pomenovaniu *Tat-
ry*, resp. *Tatra*.

Určitým zavádzajúcim alebo mätúcim prvkom je to, že grafické znázornenie
môže vyvolávať zdanie, že štúrovci vymenili predstavu pomedznej línie, hranice,
hraničnej čiary za jeden púhy bod na pomyselnej mape Slovanstva a Európy. Túto
mylnú predstavu napomáha skutočnosť, že my v dnešnej dobe chápeme pod poj-
mom Tatry predovšetkým vysokohorské štíty karpatského horského pásma, ktoré
sa pri pohľade na mapu Európy naozaj môžu javiť ako bod. V skutočnosti však
romantická generácia pod pojmom Tatry spravidla chápala celý karpatský masív,
resp. (pod)horskú krajinu Slovenska, odlišnú od nížinnej krajiny (maďarskej) Dol-
nej zeme.⁷⁴ Podľa predstáv štúrovcov bol aj bratislavský Kamzík a s ním – podľa
dnešnej terminológie – Malé Karpaty súčasťou Tatier. Podobne ako Jánovi Hol-
lému aj štúrovcom splývali pojmy Tatry/Tatransko a Slovensko. Pomyselný stred
Slovanstva teda nebol púhym bodom, ale skôr priestorom bez jednoznačného
ohraničenia.

Ak teda v dobových vedeckých a publicistických textoch, konkrétne napr.
u Štúra, nachádzame zmienku o tom, že najčistejšia podoba slovanského jazyka
(= stredoslovenčina) sa zachovala v Tatrách, netreba ju chápať doslovne, v našom
dnešnom ponímaní, najmä ak si uvedomíme skutočnosť, že Štúr nevybral za zá-
klad spisovného jazyka hovorový prejav príslušníkov nižších sociálnych vrstiev
(*ľudu*), ale úradný jazyk magistrátu vtedajšieho Liptovského Sv. Mikuláša. Termín
stredoslovenské nárečie, ktorý dnes bežne používame, je v tomto kontexte opäť
zavádzajúci a mätúci, lebo sa nevzťahuje na nárečový útvar, resp. súbor nárečí
v dnešnom modernom chápaní, ale na kultúrnu stredoslovenčinu, konkrétny, do
istej miery inštitucionalizovaný interdialekt. Ako ukazuje prípad Ľudovíta Štúra,
prax jazykovedca a prax tvorcu národnej mytológie sa niekedy môžu rozchádzať.

Tak ako sa mýtus slovanského streda spojený s Karpatmi/Tatrami podpísal pod
kryštalizáciu predstavy o užšej slovenskej vlasti, ovplyvnil aj samotnú kodifikáciu
spisovného jazyka. Nepochybne si aj pred Štúrom viacerí príslušníci predchádzajú-
cích pokolení slovenských vzdelancov uvedomovali skutočnosť, že spomedzi

⁷⁴ Na túto skutočnosť upozorňuje ŠKVARNA, Dušan. *Začiatky moderných slovenských symbolov. K vytváraniu národnej identity od konca 18. do polovice 19. storočia*. Banská Bystrica : Univerzita Mateja Bela, 2004, s. 40 a nasl.

slovenských interdialektov je inoslovanskými vplyvmi najmenej dotknutá stredoslovenčina, ale takúto „čistotu“ jazyka nepokladali za špecifickú kvalitu. Bernolák nehľadal najčistejšiu, ale najkultivovanejšiu podobu slovenčiny, preto siahol po kultúrnej západoslovenčine, na ktorej výslednom tvare sa podpísala (aj) trnavská univerzitná tradícia. Pravzorom mu pritom bola jazyková kultúra Veľkej Moravy so staroslovienčinou ako „spisovným“ a bohoslužobným jazykom. Parafrazujúc Juraja Fándlyho, „strieborný vek“ prvej generácie osvietených vlastencov na prelome 18. a 19. storočia, nadväzoval na predstavu „zlatého“ veľkomoravského veku.

Kultúrne výdobytky cyrilometodskej misie však pre Štúra neboli prvopočiatkom, od ktorého sa má odvíjať, ktorým sa má priamo inšpirovať aktuálna podoba výsledného produktu novodobého kodifikačného aktu, teda spisovnej slovenčiny; boli iba medzičlánkom (praslovančina – staroslovienčina – slovenčina). Štúr bol presvedčený, že hľadaním, nájdením a kodifikovaním najčistejšej podoby slovenského/slovanského jazyka siaha do hlbín prehistórie, do čias oveľa starších, ktoré sú na časovej osi situované ešte pred cyrilometodskou misiou. To samozrejme neznamená, že romantici v národnom príbehu rezignovali na veľkomoravskú a cyrilometodskú tradíciu, veď tieto historické naratívy tvorili dôležitú zložku ich literárnej tvorby a štúrovci im prisudzovali významnú identitotvornú funkciu.

V súvislosti s hľadaním najčistejšej podoby slovenčiny a jej kodifikáciou (1846) Štúr sugeroval obraz Tatier ako homogénneho a uzavretého celku, ktorý má na vizuálnej úrovni bližšie k jednému bodu než k väčšiemu priestoru; v predchádzajúcom období je však u neho vystopovateľná opačná tendencia, snaha prezentovať Tatry ako vnútorne diferencovaný, heterogénny celok, čo pochopiteľne vylučovalo ich schematické vnímanie ako centrálného bodu Slovanstva.

Priam ukázkový je v tomo smere list Ludovíta Štúra ruskému slavistovi Izmailovi Ivanovičovi Sreznevskému z mája 1843: „Škoda, [...] *žes nebyl v Novohradské stolici. [...] Jsou tam totiž asi tři osady*⁷⁵, *kteréž velkorusky hovorja, i velkoruské barvy bílou červenou a černou nosja. Kde sa ty tam vzaly, povstává otázka. Stopy není, že by kdy sem byly přišly, alebrž dle mého domnění jsou ony zde původní pozůstatky. Všecko toto čím dále tím více upevňuje mne v té myslí, že Tatry jsou prakolébku Slovanskou, Tatry hrdé, ale i půvabné [...]. Tatry nejsou temné a zasmušilé, jak germánské Alpy, ale vážné, světlé, milostné. [...] V Tatrách máš všecka téměř nářečí Slovanská, a sice nejen podle sebe jako: Československé jako v Nitranské, horvatské v Prešpurské atd., Slovinské v Šopronské a Železné, Polské v Oravě i v Šáriši, maloruské v Zemplíně, Ungváře, velkoruské v Novohradě, ale i ve vlastním nářečí slovenském v Liptově, v Oravě, Turci, Zvoleně, Trenčíně zopětují a jako by soustředňují ona nářečí. [...] Z tohoto ohledu bys' Tatry nazvati mohl srdcem Slovanstva, i jak ze srdce cit se rozlívá a v něm vězí, tak pocit vzájemnosti naší hluboko tkví v Tatrách,*

75 Štúr mal pravdepodobne na mysli Šumiac, Telgárt a Vernár, v ktorých žilo gréckokatolícke obyvateľstvo. Nenachádzali sa však v Novohradskej, ale na severe Gemersko-malohontskej stolice.

*z nichž se i rozlívati počal poprvé. Nářečí naše Slovenské jest z tohoto ohledu předů-
žité.”⁷⁶*

Citovaný list predstavuje zjednodušený súhrn Štúrových názorov na jazykovú realitu Slovenska v predkodifikačnom období jeho života. Ako pozitívum v ňom nevyzdvihuje jazykovú čistotu, ale práve naopak, zdôrazňuje jazykovú („nářeč-
vú”) heterogenitu v Tatrách. Prítomnosť „ruských” osád v Tatrách, t. j. v sloven-
skom prostredí, nechápe ako výsledok migračných a kolonizačných procesov, ale
vidí v nich pozostatky prapôvodného slovanského osídlenia, teda v konečnom dô-
sledku dôkaz stredovej polohy Slovenska.

Z uvedeného vyplýva, že prostredníctvom zdanlivej rozpínavosti alebo naopak,
redukcie priestorového vymedzenia slovanského stredú spojeného s Karpatmi/
Tatrami sa účelovo artikulovali stavebné kamene formujúcej sa národnej ideológie.

Potreba identifikovať Slovensko so slovanským stredom vyplývala z reálneho
života. Bazírovanie na predstave o Slovensku a Tatrách ako o slovanskej pravlas-
ti, ktorá je zároveň zemepisným a jazykovým stredom Slovanov, malo teda svoje
opodstatnenie a logiku. Stredová poloha Slovenska v rámci Slovanstva plnila kom-
penzačnú funkciu voči periférnej polohe Slovenska v uhorskom priestore, zvyš-
ovala prestíž slovanského priestoru a jeho obyvateľstva. Zatiaľ čo v maďarskom na-
cionalistickom diskurze zohrávali Karpaty/Tatry symbolickú úlohu hraničnej línie
„tisícročnej“ uhorskej/maďarskej vlasti, v slovenskom nacionalistickom diskurze
predstavovali najmä v prvej polovici 19. storočia symbolický stred Slovanstva
a kompenzovali absenciu pevného ohraničenia slovanského národného priestoru.

76 AMBRUŠ, Jozef (ed.). *Listy Ludovíta Štúra I. 1834-1843*. Bratislava : Vydavateľstvo SAV, 1954, list
č. 155, s. 353-358.

Národnopolitické koncepcie slovenských evanjelikov v prvej polovici „dlhého“ 19. storočia

Peter Šoltés

Od poslednej tretiny 18. storočia boli konfesiónálne cirkvi v Habsburskej monarchii konfrontované účinkami a dôsledkami procesu spoločenskej modernizácie. V prvom rade to boli cirkevné reformy Jozefa II. s ich radikálnymi zásahmi do všetkých oblastí náboženskej praxe ako i vzájomných vzťahov medzi cirkevnými komunitami. Do už bez tak komplikovaného a zhoršujúceho sa vzťahu medzi štátom a jednotlivými cirkvami v tom istom období vstúpil, spočiatku ticho a nenápadne, neskôr stále hlasnejšie a výraznejšie, nový činiteľ – *národ*. Žiadna z cirkví neostala uchránená od narastajúcej nacionalizácie spoločnosti, bez ohľadu na to, či bola tvorená etnicky a jazykovo viac menej homogénnymi príslušníkmi (reformovaná cirkev, pravoslávne národné cirkvi) alebo jej veriaci patrili k rôznym jazykovo-etnickým skupinám. Nacionalizácia, tak ako všetky sprievodné javy modernizácie, zasiahla jednotlivé sociálne vrstvy zastúpené v cirkvách v rozličnom období a s rozdielnou intenzitou. Duchovenstvo a v protestantských konfesiách i laická cirkevná hierarchia sa ako prvé dostali do styku s modernými konceptmi národa, etatistickým, podľa ktorého národ tvorili všetci občania určitého štátu a jazykovo-kultúrnym, ktorý príslušnosť k národu odvodzoval od etnicko-kultúrnych kritérií, medzi ktorými dominoval jazyk.

V evanjelickej cirkvi a. v. v Uhorsku boli od Tolerančného patentu stále výraznejšie dve základné tendencie. Prvou bola laicizácia cirkevnej organizácie a paralelne s ňou narastala i snaha štátnej moci o kontrolu náboženskej praxe (liturgie), školskej výchovy a ekonomického fungovania zborov. Už na Peštianskej synode v roku 1791 sa zvýšil vplyv laikov na vedenie cirkvi a to najmä presadením princípu paritného zastúpenie laikov a duchovných na všetkých úrovniach cirkevnej správy.⁷⁷ Až po napoleonských vojnách sa v cirkevnej organizácii uhorských luteránov opätovne posilnil konzistoriálny systém, čo bolo do veľkej miery reakciou na všeobecne pociťovaný pokles religiozity a autority všetkých cirkví.

Druhá tendencia súvisela s narastajúcou nacionalizáciou cirkevného života. Snahy o posilnenie postavenia maďarčiny vo verejnom živote sa prejavovali i na pôde evanjelickej cirkvi. Nedotkli sa len pozície latinčiny, ktorá bola jazykom cirkevnej administrácie (zápisnice zo seniorátnych a dištriktuálnych porád, vedenie

⁷⁷ BUCSAY Mihály. *Protestantismus in Ungarn 1521 – 1978. Ungarns Reformationskirchen in Geschichte und Gegenwart*. Teil II. Vom Absolutismus bis zur Gegenwart. Studien und Texte zur Kirchengeschichte und Geschichte, Erste Reihe, Bd. III/2. Wien : Hermann Böhlau Nachf. 1979, s. 70-71. K záverom prijatým na Peštianskej synode pozri: Anonym [Johannes Chalupka]. *Geschichte der Generalsynoden bei der evangelischen Confessionen in Ungarn vom Jahre 1791*. Jena : Doebereiner, 1858.

cirkevných matrík a pod.) a vyššieho školstva, ale od 30. rokov 19. storočia začali na úkor kralickej češtiny presadzovať maďarčinu i do bohoslužobnej praxe.

Tieto zásahy vyvolali nesúhlasné reakcie v mnohých slovenských evanjelických zboroch, vo vedení seniorátov ale aj na úrovni dištriktov. Nacionálne motivované konflikty vo vnútri uhorského luteranizmu viedli k zhoršeniu vzťahov medzi jej cirkevnými a laickými predstavenými. Boli to totiž predovšetkým svetskí dozorcovia, inšpektori a patróni, ktorí v predmarcovom období najviac presadzovali jazykovú homogenizáciu a projekt únie uhorských luteránov a kalvínov, ktorý sa zrodil v začiatkom 90. rokov 18. storočia, no reálne kontúry nabral až začiatkom 40. rokov 19. storočia.

Uhorská evanjelická cirkev a. v. sa od svojho konštituovania v čase reformácie vyvíjala v troch jazykových tradíciách. V priebehu generácií sa v nej etablovali rôzne normy a sociálne stratégie, ktoré rešpektovali a udržiavali jej jazykovo pluralitný charakter. Ako príklad možno uviesť tzv. Dobšinskú koalíciu z roku 1743, podľa ktorej mal byť superintendent potiského dištriktu striedavo volený spomedzi zástupcov nemeckých a slovenských resp. maďarských cirkevných zborov.⁷⁸ Podobné kompromisné riešenia existovali nielen na úrovni superintendencií, ale na všetkých úrovniach až po zbory.

Laicizácia a nacionalizácia cirkvi boli hlavné spoločenské trendy, ktoré vytvárali základný ideový rámec, v ktorom sa v prostredí slovenského luteránstva formovali a s rôznou intenzitou recipovali rozličné národnopolitické koncepcie. Formovanie slovenského národného hnutia navyše od samého začiatku prebiehalo v podmienkach konfesijného dualizmu. Jeho vývoj prebiehal v dvoch paralelných líniách, katolíckej a evanjelickej, v ktorých sa rozvíjali dve odlišné literárne a kultúrno-historické tradície. V katolíckom prostredí sa Slováci reprezentovali ako samostatný kmeň slovanského národa, s vlastným jazykom, literatúrou a históriou. Evanjelickí vzdelanci rozvíjali koncepciu nadväzujúcu na staršiu historickú tradíciu československej kmeňovej a literárnej jednoty, ktorá sa opierala o 300-ročné používanie českého jazyka v liturgii, cirkevnej správe, literatúre a vo vzdelávaní. Základné línie koncepcie jednotného československého kmeňa a spoločného literárneho jazyka Čechov a Slovákov boli položené už v skoršom období, v atmosfére vyhroteného konfesijného súperenia na prelome 17. a 18. storočia, vedeckými argumentmi ju „vyzbrojili“ najmä Matej Bel (1684 – 1749) a Ladislav Bartholomaeides (1754 – 1835).⁷⁹ Generáciami zakorené predsudky a konfesijné motivovaná nedôvera zaťažovali v celom nasledujúcom období vzájomné vnímanie a prejavovali sa v minimálnych kontaktoch medzi oboma líniami národného hnutia. Intelektuálny

78 BARTON, Peter Friedrich. *Im Lichte der Toleranz: Aufsätze zur Toleranzgesetzgebung des 18. Jahrhunderts in den Reichen Joseph II., ihren Voraussetzungen und ihren Folgen*. Wien : Bohlau Verlag, 1981, s. 159.

79 BANÍK, Anton A. *O dialektickej podstate slovenského konfesionalizmu*. Martin : Matica slovenská, 2000, s. 41-54; HORVÁTH, Pavel. Počiatky slovenskej historiografie. In *Historický časopis*, 30, (1982), s. 859-877.

transfer, organizačná a inštitucionálna spolupráca, ochota ku kompromisom, o tom máme prvé doklady až v prvej potolerančnej generácii evanjelických a katolíckych vzdelancov.

V priebehu dvoch generácii medzi Tolerančným patentom a revolúciou me-roôsmych rokov došlo k oslabeniu postavenia slovenských zborov a celkového slovenského etnického elementu v uhorskom luteranizme. Zásadným spôsobom sa pod to podpísali dva procesy. Prvým bola pokračujúca asimilácia slovenských cirkevných zborov v etnicky zmiešanom maďarsko-slovenskom prostredí. Tieto zbory vznikli ako produkt migrácie obyvateľstva z hornouhorských žúp na Dolnú zem. S tým priamo súvisel druhý proces, ktorým bolo postupné presúvanie demografického ale najmä ekonomického ťažiska z horného do centrálneho Uhorska. V roku 1840 bolo v Uhorsku 517 evanjelických a. v. farností, z nich z jazykového hľadiska bolo 272 slovenských, 128 maďarských, 113 nemeckých a 4 slovinské matkocirkvi.⁸⁰ Zastúpenie jednotlivých etník je v predštatistickom období veľmi ťažké rekonštruovať, nielen pre absenciu relevantných prameňov, ale najmä z dôvodu, že veľká časť ľudí nemala vyhranené národné vedomie. Friedrich Gottas odhaduje, že tesne pred vypuknutím revolúcie žilo v Uhorsku 830 tisíc luteránov, z toho 450 tisíc Slovákov, 200 tisíc Nemcov a 180 tisíc Maďarov.⁸¹ Spomedzi okolo 2,5 milióna uhorských protestantov tvorili luteráni zhruba jednu tretinu.

Účasť slovenskej evanjelickej inteligencie na formovaní modernej národnej identity, na vytváraní ideologických koncepcií národného hnutia a jeho inštitucionalizácii výrazne prevyšovala ich podiel medzi slovensko-jazyčným obyvateľstvom. Evanjelická minorita bola po celé 19. storočie nielen rovnocenným partnerom a rovnocenným konkurentom katolíckemu prúdu národného hnutia, v niektorých jeho fázach sa ocitla v dominantnej pozícii.⁸² Príčiny tejto asymetrie treba hľadať v troch oblastiach: v svetonázorových odlišnostiach, nerovnoprávnom sociálnom a právnom postavení protestantských cirkví a v rozdielnom cirkevnom usporiadaní oboch konfesiónálnych cirkví. Z nich sa ako rozhodujúci faktor javí

80 FÉNYES, Alexius. *Statistik des Königreichs Ungarn*. I. Theil, Pesth : Verlag der von. Trattner-Károlyischen Buchdruckerey, 1843, s. 118. Pred Tolerančným patentom tvorilo uhorskú evanjelickú cirkev a. v. 213 farností, v roku 1805 ich počet vzrástol na 451. Tamtiež

81 GOTTA, Friedrich. Die Geschichte des Protestantismus in der Habsburgermonarchie. In Adam WANDRUSKA – Peter URBANITSCH (Eds.) *Die Habsburgermonarchie 1848 – 1918*. Wien : Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 1995, s. 503. Pri poslednom rakúsko-uhorskom sčítaní obyvateľstva v roku 1910 bol podiel jednotlivých národností v uhorskej evanjelickej cirkvi takmer vyrovnaný: 35% Slováci, 32% Maďari, 31% Nemci. Pozri: BARNA, Abrahám. Národné náboženstvá v Uhorsku v 19. storočí. In: Peter ŠVORC – Ľubica HARBULO-VÁ – Karl SCHWARZ (Eds.) *Cirkvi a národy v strednej Európe 1800 – 1950*. Prešov : Universum, 2008, s. 75-93, tu 81.

82 ŠKVARNA, Dušan. Dva svety v jednej cirkvi: k otázke protestantskej únie. In Tatiana IVAN-TYŠYNOVÁ (Ed.), *Národ – cirkev – štát*. Bratislava 2007, s. 33-40, tu s. 33; FRANKOVÁ, Ľibuša. Evangelische Gebildete und die slowakische nationale Wiedergeburt bis 1848. In Karl SCHWARZ (Ed.) *Die Reformation und ihre Wirkungsgeschichte in der Slowakei. Kirchen- und konfessionsgeschichtliche Beiträge*. Wien : Evangelischer Presseverband, 1996, s. 137-152.

byť autonómia evanjelickej a. v. cirkvi v oblasti cirkevnej organizácie a školstva. V porovnaní s rastúcim vplyvom a kontrolou štátu katolíckych vzdelávacích inštitúciách práve toto autonómne postavenie, aj napriek obmedzeniam zo strany Metternichovského režimu, umožňovalo udržiavať intenzívny kultúrny a vedecký transfer s nemeckým protestantským prostredím. Autonómna cirkevná organizácia uľahčovala slovenským luteránskym vzdelancom nadväzovanie a udržiavanie kontakty s predstaviteľmi českého, srbského, poľského a ruského národného hnutia.⁸³ Hornouhorské evanjelické lýceá a kolégiá⁸⁴ boli častým miestom štúdií i pre protestantských (lužickosrbských, moravských, českých) a pravoslávnych (srbských) študentov.⁸⁵ Na Bratislavskom lýceu študoval v rokoch 1812 – 1818, v rovnakom čase ako Ján Kollár „otec“ českej historiografie a ideológ českého národného hnutia, František Palacký (1798 – 1876). V priebehu sto rokov (1730 až 1830) navštevovalo bratislavského evanjelické lýceum 670 Srbov.⁸⁶

Vo prostredí katolíckych vzdelancov bol v predmarcovom období kultúrny a vzdelanostný transfer s inými Slovanmi menej intenzívny. Katolícka kňazská formácia prebiehala v diecéznych seminároch, s výnimkou krátkeho obdobia existencie generálnych seminárov za vlády Jozefa II. Kontakty s inými slovanskými národnými hnutiami boli s výnimkou Chorvátov a Čechov (Moravanov) zriedkavé. Výnimku tvorila len úzka skupina najnadanejších študentov, ktorí teologické štúdium absolvovali na viedenskom Pazmáneu.

V inej situácii už bola druhá generácia bernolákovských vzdelancov, pôsobiaca v Budíne a Pešti od 20. rokov 19. storočia. Pôsobili prevažne v svetských povolaniach a mali za sebou štúdium právnickej alebo lekárskej fakulty na Peštianskej univerzite. Tu sa spoznali s predstaviteľmi chorvátskeho a srbského národného hnutia (Sava Tekelija, Avram Branković, Josif Milovuk, Gavriilo Božitovac, Matija Petar Katančić a ďalších), ktorí v rovnakom čase kládli inštitucionálne základy svojich národných aktivít. V roku 1827 bola v Budíne založená Matica srbská, ktorá sa stala vzorom pre ostatné slovanské národné hnutia. Silným impulzom

83 ŠKVARNA, Dušan. Slovenské štátoprávne predstavy a pokusy (1790 – 1848). In *Historický časopis*, 38 (1990), s. 470-499, tu s. 488; ŽÁČEK, Václav. *Z revolučných politických poľsko-slovenských stykov v dobe predmarcovej*. Bratislava : Vydavateľstvo slovenskej akadémie vied, 1966, s. 57 nn.

84 V Bratislave, Prešove a Šoproni existovali evanjelické lýceá i v predtolerančnom období. Tri nové školy slúžiace na výchovu luteránskej mládeže vznikli vo v tej dobe prevažne nemeckých mestách Levoča (1793), Kežmarok (1801) a Banská Štiavnica (1810).

85 HLEBA, Edmund. Srbskí študenti a Societas serbice na kežmarskom lýceu v dvadsiatych rokoch 19. storočia. In *Vlastivedný zborník Spiš*, 5 (1985), s. 97-111.

86 Celkovo sa počet Srbov študujúcich na hornouhorských evanjelických školách odhaduje na štyri tisíc. KOVIJANIĆ, Risto. Slovenský vplyv na srbských racionalistov. In Mikuláš BAKOŠ (Ed.) *Literárne vzťahy Slovákov a južných Slovanov*. Bratislava : Vydavateľstvo slovenskej akadémie vied, 1968, s. 117-126; ORMIS, Ján Vladimír. *Srbskí študenti na bratislavskom lýceu v rokoch 1830 – 1860*. In *Zborník Matice srbske za slavistiku*, 29 (1985), s. 135-171.

pre zintenzívnenie vzájomných vzťahov bol program Kollárov program slovanskej vzájomnosti.⁸⁷

Kultúrny transfer medzi Uhorskom a nemeckým prostredím rozvíjali v evanjelickej a. v. cirkvi viacerí politicky motivovaní emigranti. Potláčanie liberálnych a národných aktivít v Nemeckom spolku, dohľad nad univerzitami a sprísnenie cenzúry motivovalo niektorých vzdelancov k exilu do Uhorska, kde mali väčšie šance uniknúť pozornosti tajnej polície. Pôsobili tu, zvyčajne pod falošnými menami, ako súkromní učители. Ferenc Pulszky (1814 – 1897) v svojich memoároch spomína profesora Georga Langa,⁸⁸ ktorý z obavy pred Centrálnou vyšetrovacou komisiou so sídlom v Mainzi (Mainzer Zentral-Untersuchungskommission) ušiel v roku 1819 do Uhorska. V tom čase už vyše 70-ročný profesor pôsobil ako súkromný učiteľ nielen v rodine F. Pulszkého, ale bol vychovávateľom i ďalšieho významného predstaviteľa maďarského reformného hnutia Aurela Dessewffyho (1808 – 1842).⁸⁹ Obaja neskôr patrili medzi prominentných stúpcov projektu únie medzi uhorskými luteránmi a kalvínmi. Pulszky v svojich spomienkach dokladá i rozhodujúcu úlohu nemeckej teológie v uhorskom luteranizme a intenzitu, s akou boli dobové polemiky prebiehajúce na nemeckých univerzitách a v dielach tamjších profesorov recipované na uhorských lýceách a kolégiách. Na začiatku 30. rokov 19. storočia sa na profesora filozofie, dejín a prírodných vied Michaela Gregussa (1793 – 1838) študenti a ich rodičia viackrát sťažovali na jeho prehnáný racionalizmus a najmä na relativizovanie Biblie.⁹⁰ Napriek tomu, že jeho teologické prednášky inšpirované dielom Juliusa A. L. Wegscheidera neboli určené budúcim kňazom ale šľachtickým študentom pripravujúcim sa na politickú kariéru, školský konvent ich zakázal. Greguss, ktorý študoval na univerzitách v Tübingene (1814 – 1816) a Göttingene (1816) si za svojho života vyslúžil pomenovanie „uhorský Wegscheider“. Vtedajší rektor prešovského kolégia, Andreas Mayer (1753 – 1832), ktorý na tejto škole vyše polstoročie prednášal teológiu, bol podľa Pulszkého prominentným predstaviteľom luterskej ortodoxie, takže podľa mienky súčasníkov „predčil v svojej ortodoxnosti i samotného Hengstenberga“.⁹¹

Tendencie k jazykovej homogenizácii nachádzali v katolíckej a evanjelickej a. v. cirkvi odlišné inštitucionálne podmienky na ich presadenie. Autonómia oboch

87 MAŤOVČÍK, Augustín. Martin Hamuljak. Život, dielo, osobnosť. Bratislava : vydavateľstvo SAV, 1971, s. 67-70; VYVÍJALOVÁ Mária. K dejinám spolku milovníkov reči a literatúry slovenskej. In *Historické štúdie*, 9 (1964), s. 162-209.

88 Georg Lang bol v roku 1820 zastupujúcim zapisovateľom na seniorátnom konvente Šarišsko-zemplínskeho seniorátu. Pozri: HÖRK, Jozef. *Dejiny Šarišsko-zemplínskeho seniorátu (1517 – 1883)*. Prešov : ZEAVPS, 2010, s. 107.

89 PULSZKY, Ferenc. *Meine Zeit, mein Leben*. Pressburg & Leipzig : Verlag von Carl Stämpfel, 1880, s. 21-25.

90 Tamtiež, s. 47.

91 Tamtiež, s. 48. Ernst Wilhelm Hengstenberg (1802 – 1869), bol nemecký teológ, zakladateľ novín *Evangelische Kirchenzeitung* (1827), ktoré boli namierené proti náboženskému racionalizmu a únii protestantských cirkví.

protestantských cirkví v oblasti cirkevnej a školskej organizácie umožňovala rýchlejšie etablovanie maďarčiny vo vyučovaní, pri bohoslužbách a v cirkevnej administrácii, než tomu bolo v katolíckej cirkvi. Ako príklad môže poslúžiť evanjelické kolégium v Prešove, kde v roku 1830 už spomínaný profesor M. Greguss bol prvým spomedzi pedagógov, ktorý začal prednášať po maďarsky. Ostatní učitelia dostali od vedenia školy lehotu od jedného do štyroch rokov, počas ktorej mali prejsť na prednášanie v maďarčine. Už o pár rokov sa na tejto škole po latinsky prednášala len teológia a latinčina.⁹² S istým časovým odstupom sa maďarčina presadila ako vyučovací jazyk i na ostatných evanjelických lýceách a kolégiách horného Uhorska.

Katolícky klérus v Uhorsku bol v predmarcovom období, až na pár výnimiek, na strane Viedenskej vlády a zastával odmietavý postoj voči reformnému programu liberálnej opozície, ktorá bola do značnej miery tvorená protestantskou šľachtou. Latinský liturgický jazyk v rímskokatolíckej cirkvi obmedzoval konfliktný potenciál jazykovej otázky a jej hierarchická štruktúra redukovala priestor pre svojvoľné presadzovanie maďarčiny prostredníctvom lokálnej cirkevnej vrchnosti. V evanjelickej a. v. cirkvi mal kompetenciu miestny alebo seniorátny konvent, na ktorom mala dôležité slovo reformne orientovaná šľachta.⁹³ Dôraz na dôkladné ovládanie maďarčiny medzi duchovenstvom kládli i župní úradníci. Od 30. rokov 19. storočia sa často vyzývali cirkevnú hierarchiu, aby v pastorácii pôsobili len kňazi znali maďarčiny.⁹⁴

Slovenské národné hnutie malo veľmi obmedzené možnosti ako na toto postupné vytlačanie slovenčiny (češtiny) zo škôl a z cirkvi účinne reagovať. Disponovalo len veľmi slabou organizačnou bázou a nemohlo sa oprieť o bohatých mecénov, ktorí by ju pomohli vybudovať. Inštitúcie, ktoré mali za cieľ udržiavať, pestovať a kultivovať slovenský jazyk a literatúru mali existenčné problémy a rozsah a intenzita ich aktivít tým boli výrazne poznačené. Sociálna štruktúra formujúceho sa slovenského národa bola deformovaná, absentovala v nej vysoká a stredná aristokracia a slabo v nej boli zastúpené i majetné mestské vrstvy. Výskumy Jána Hučka jednoznačne potvrdili rozhodujúcu úlohu duchovenstva medzi národne angažovanou slovenskou inteligenciou. V prvých dvoch generáciách národného hnutia mali kňazi spomedzi zhruba 900 literárne, organizačne a umelecky aktívnych osôb väčšinové zastúpenie, pričom podiel evanjelických a.v. kňazov bol 30%,

92 FRANKOVÁ, Libuša. Madarizačné tendencie v Uhorsku a Prešovské evanjelické kolégium v prvej polovici 19. storočia. In *Dejiny – internetový časopis*, 3 (2008), s. 21-33, tu s. 25 [http://dejiny.unipo.sk/docs/Dejiny_1_2008.pdf]. Pozri tiež FRANKOVÁ, Libuša. Vplyv cirkvi na formovanie národného povedomia slovenských študentov na prešovskom evanjelickom kolégiu (prvá polovica 19. storočia). In ŠVORC, Peter – HARBULOVÁ, Lubica – SCHWARZ, Karl (Eds.), *Cirkvi a národy v strednej Európe 1800 – 1950*. Prešov : Universum, 2008, s. 95-109.

93 RAPANT, Daniel. *Prestolný prosbopis z roku 1842*. Diel prvý, Liptovský Svätý Mikuláš : Tranoscius, 1943, s. 14.

94 RAPANT, Daniel. *Ilegálna maďarizácia 1790 – 1840*. Turčiansky Svätý Martin : Matica slovenská, 1947, s. 32.

rímskokatolíckych 27%, učitelia a profesori na vyšších školách 20%, slobodné povolania 12% úradníci 8% a iné povolania 2%.⁹⁵ Okrem tradične zdôrazňovaných sociálnych príčin je vyššie zastúpenie luteránskych kňazov možno vysvetliť i tým, že v porovnaní s rímskokatolíckym duchovenstvom medzi nimi nebol tak silno zakorenený uhorský stavovský patriotizmus a koncept *Natio hungarica*.⁹⁶ Stavovské privilégia, ktoré požíval katolícky klerus sa až do marcových zákonov 1848 nevzťahovali na protestantských duchovných. Podľa Antona A. Baníka bola v uhorskom politickom diskurze celého predmarcového obdobia akcentovaná tradícia uhorského kráľovstva ako *Regnum Marianum* a preferovaná katolícka náboženská symbolika. U slovenských luteránov to viedlo, v porovnaní s katolíckmi, k sformovaniu slabšej, v mnohých ohľadoch problematizovanej lojality voči takto reprezentovanej uhorskej vlasti.⁹⁷

V prvej polovici „dlhého“ 19. storočia, od nástupu Jozefa II. na trón až do revolúcie meruôsmych rokov, sa v slovenskom intelektuálnom diskurze etablovali štyri konkurenčné národno-ideologické konzepty: 1. koncepcia Hungarus, 2. koncepcia československej kmeňovej jednoty, 3. koncepcia jednotného slovanského národa a 4. koncepcia samostatného slovenského kmeňa, ktorá sa na konci predmarcového obdobia začala transformovať do idey samostatného slovenského národa. Predpoklady pre presadenie sa niektorej z uvedených koncepcií a jej akceptáciu medzi národoveckou elitou a neskôr širšími vrstvami obyvateľstva do značnej miery determinovala existencia konfesijného dualizmu v slovenskom národnom hnutí. V ďalšej časti sa pokúsím poukázať na konfesijné podmienené špecifiká ich akceptovania a rozšírenia v evanjelickej národoveckej societe.

Proces nacionalizácie prebiehal v dôsledku existencie troch relatívne rovnocenných jazykovo-etnických skupín ako i jej cirkevno-organizačnej štruktúry najkonfliktnejšie a „najhlučnejšie“ práve v evanjelickej a. v. cirkvi. Nacionalne motivovaná rivalita, ktorá sa spočiatku prejavovala na dištriktuálnych konventoch a synodách prerástla na konci 30. rokov 19. storočia hranice jednej konfesijného cirkvi a stali sa predmetom verejnej diskusie. Polemiky o charaktere a činnosti študentských spolkov na evanjelických školách na začiatku 40. rokov, no najmä búrlivé diskusie o pláne únie uhorských kalvínov a luteránov, ktoré trvali nepretržite od roku 1841 až do vypuknutia revolúcie, viedli k vystupňovaniu konfliktov a mobilizovali čoraz širšie masy uhorských protestantov.

Tábor odporcov únie sa skladal z viacerých skupín, od stúpenčov autonómie cirkevných dištriktov, cez konzervatívnych teológov oboch konfesíí až po slovenských luteránskych kňazov aktívnych v národnom hnutí. Konfesijné otázky v zohrávali v diskusii o únii vedľajšiu úlohu a do popredia sa postupne dostali

95 HUČKO, Ján. *Sociálne zloženie a pôvod slovenskej obrodeneckej inteligencie*. Bratislava : Veda, 1974, s. 43.

96 RAPANT, *Prestolný prosbopis z roku 1842*. Diel prvý, s. 7.

97 Bližšie pozri BANÍK, *O dialektickej podstate*, s. 62-63.

nacionálne argumenty. Sympatizanti projektu únie obviňovali „antiunionistov“ z nelojálnosti voči protestantizmu a uhorskej vlasti. Jozefovi Miloslavovi Hurbanovi (1817 – 1886), publicisticky veľmi aktívnemu odporcovi únie vyčítali, že mu viac než na evanjelickej cirkvi záleží na slovenskej národnosti evanjelických Slovákov, pre ktorú je ochotný obetovať i protestantizmus v Uhorsku.⁹⁸ Na druhej strane stáli Viliam Emanuel Šimko (Vilmos Simkó 1791 – 1875), profesor teológie na bratislavskom lýceu, Ján Ladislav Bartholomaeides (1787 – 1862) a gróf Karol Zay (1797 – 1871), ktorí uverejňovali brožúry a publikovali články v dobovej cirkevnej i politickej tlači (*Protestáns egyházi és iskolái lap, Pesti, Pannonia a Társalkodó*), v ktorých obhajovali úniu a reagovali na kritikov myšlienky zjednotenia protestantov v Uhorsku. Hurbana v nich biľagovali ako pansláva, vinili ho z panslavizmu a vlastizrady, z nenávisťi voči kalvinizmu a sympatiám ku katolicizmu.⁹⁹

Unionisti celkom otvorene hovorili a písali o zjednotení uhorských luteránov a kalvínov ako o dôležitom kroku k posilneniu maďarstva.¹⁰⁰ Generálny inšpektor evanjelickej a. v. cirkvi v Uhorsku K. Zay je autorom výroku, ktorý sa v dobovom diskurze využíval na prezentovanie maďarizačných cieľov únie: „*Nebudíme ani židia, ani kresťania, ani katolíci, ani protestanti, ani staroverci, ale Maďari.*“¹⁰¹

Pre reformne orientovaných maďarských politikov bola únia dôležitým predpokladom pre dovŕšenie emancipácie protestantizmu v Uhorsku. Po celé predmarcové obdobie na pôde krajinského snemu a župných kongregácií prebiehal zápas o právne, náboženské a politické zrovnoprávnenie katolíkov s protestantskými konfesiami.¹⁰² Paralelne s tým sa aktivizovala vzdelanecká elita nemaďarských jazykovo-etnických spoločenstiev, najviditeľnejšie práve slovenskí luteráni. Zrovnoprávnenie protestantských a katolíckych duchovných by tak viedlo k posilneniu politických pozícií slovenských evanjelikov. Superintendenti by sa stali poslancami hornej tabule, ich kňazi by v politickom živote stolíc mohli presadzovať potreby svojej „cirkvi i národa“. Katolícki magnáti zastúpení v hornej tabuli, katolícka stoličná šľachta ako i viedenská vláda sa preto voči týmto emancipačným snahám stavali negatívne, aj keď každá zo spomenutých skupín mala na to odlišné dôvody. Na poslednom predrevolučnom sneme konanom v rokoch 1843 – 1844 sa okrem

98 ADAMISS, Karol. *Odpověď na Odpověď M. J. Hurbana, kterou on na Nepředpojaté náhledy o unii evangeliků a. a h. vyznání v království uherském od hraběte Karla Zayho sepsané*. Prešpurk : Karol Fridrich Wigand, 1847, s. 22-23.

99 OSUSKÝ, Samuel. *Filozofia Štúrovcov. II. Hurbanova filozofia*. Myjava : Tlačou knihtačiarne Daniela Pažického, 1928, s. 25-26.

100 RAPANT, Daniel. *Prestolný prosbopis z roku 1842*. Diel druhý. Dokumenty. Liptovský Svätý Mikuláš : Nákladom spolku Tranoscius, 1943, s. 215; Pozri tiež: KERTÉSZ, Botond. Unionsbestrebungen im Königreich Ungarn. Die Zusammenarbeit zwischen Reformierten und Lutheranern 1791 – 1914. In FATA, Marta – SCHINDLING, Anton (Eds.) *Calvin und Reformiertentum in Ungarn und Siebenbürgen. Helvetisches Bekenntnis, Ethnie und Politik vom 16. Jahrhundert bis 1918*. Zweite Auflage. Münster : Aschendorff Verlag, 2011, s. 473-496, tu s. 479.

101 Citované z HURBAN, Jozef Miloslav. *Unia, čili spojení Lutheránů s Kalvíny v Uhrách*. Budín : Tiskem J. Gyuriána a M. Bagó, 1846, s. 132.

102 [Anonym], *Ungarn im Jahre 1841*. Leipzig : Verlag von Mayer und Wigand, 1842, s. 22-23.

niektorých ústupkov v otázke zmiešaných manželstiev žiadne ďalšie pokroky v emancipácii protestantských cirkví nepodarilo presadiť.

V období nasledujúcom po napoleonských vojnách sa na evanjelických ale i na katolíckych vzdelávacích inštitúciách formujúcich duchovný dorast konfrontovali dve konkurenčné teologické tradície. Prvou bola ortodoxia, majúca v hornouhorskom luteranizme historicky dominantné postavenie. V prvej polovici 19. storočia reagovala i na pohyby v evanjelickej a. v. cirkvi v Nemecku, na tzv. neoluteranizmus (Neuluthertum). Druhá sa vyznačovala osvietenským racionalizmom a náboženským liberalizmom a už na konci 18. storočia sa vplyvom profesorských katedier rozšírila i do mnohých farností.¹⁰³ V 30. rokoch 19. storočia vplyv *racionalistov* a *deistov* na evanjelických lýceách vrcholil. V Bratislave sa študenti oboznamovali s náboženským racionalizmom najmä na prednáškach z praktickej teológie, ktoré držal už spomínaný V. Šimko.¹⁰⁴ Študenti prichádzajúci na lýceum z kňazských rodín boli voči nových myšlienkam obozretní, medzi žiakmi pochádzajúcimi z meštianskych a šľachtických vrstiev však nachádzali značnú odozvu a viedli medzi nimi k rozmachu, použijúc dobové výrazy *náboženskej vlažnosti*, *indiferentizmu*, *falošného ekumenizmu*. Práve oni boli neskôr najhorlivejšími šíriteľmi projektu únie.¹⁰⁵

Tieto dva prúdy boli v uhorskom luteránskom prostredí, v jednotlivých jazyko-etnických spoločenstvách reflektované a zastúpené rozdielne. Slovenskí luteráni tradične inklinovali viac k luterskej ortodoxii, kým nemeckí a maďarskí evanjelici a. v. intenzívne recipovali aktuálnu nemeckú liberálnu teológiu.¹⁰⁶

Myšlienky nemeckých racionalistov sú síce doložené i v ranných kázňach J. Palkoviča, Bohuslava Tablica (1769 – 1832) a J. Kollára, ako i v ranných homiletických spisoch J. M. Hurban. Od štyridsiatych rokov 19. storočia sa v slovenských luteránskych zboroch posilňoval vplyv ortodoxie, čo súviselo najmä z presadzovaním únie liberálnymi teológmi a svetskými cirkevnými hodnosťarmi. Jednou z okolností, ktorá mala vplyv na teologickú orientáciu jednotlivých cirkevných zborov a seniorátov bolo ich ekonomické zabezpečenie. Už na prelome 18. a 19. storočia Jacob Glatz (1776 – 1831), pôvodom spišský teológ, pedagóg a novinár, charakterizoval slovenské evanjelické a. v. zbory v Uhorsku ako chudobnejšie než nemecké a maďarské.¹⁰⁷ To bol jeden z dôvodov, pre ktorý sa mnohé farnosti

103 OSUSKÝ, *Filozofia Štúrovcov*, s. 117-118.

104 Tamtiež, s. 12.

105 RAPANT, *Prestolný prosbopis z roku 1842*. Diel prvý, 1943, s. 197.

106 KERTÉSZ, Botond. Sondy do vzťahu evanjelickej cirkvi, Slovákov a uhorského štátu v rokoch 1848 – 1849. In *Historický časopis*, 51 (2003), s. 417-434, tu s. 417-418.

107 GLATZ, Jacob. *Freymüthige Bemerkungen eines Ungars über sein Vaterland. Auf einer Reise durch einige Ungarische Provinzen*. Teutschland 1799. Pozri kapitulu *Einiges über das Kirchenwesen der Lutheraner in Ungarn*, s. 209-219, tu s. 209 Materiálne pomery luteránskych zborov opisuje ako „...nicht reich, vielmehr befindet sich eine großer Theil von ihnen in dürftigen und ein noch größe- rer in mittelmäßigen Umständen, vorzüglich gilt dieses von den Slawischen Lutheranern.“

museli uspokojiť len s *gymnazialistom* ako svojim kazateľom, keďže univerzitne vzdelaní *akademici* dostávali ponuky z lepšie zabezpečených zborov. K ortodoxii inklinujúci J. Glatz¹⁰⁸ videl ešte i ďalšiu príčinu, pre ktorú sa v slovenských farnostiach často nevyskytovali kňazi s univerzitným vzdelaním. „Už niekoľko rokov zúri aj v Uhorsku hon na stúpencov heterodoxie, ateistov a jakobínov a kandidáti, ktorí študovali na nemeckých univerzitách a sú vystavení potupnému podozrievaniu. Zbožné duše k nim preto nemajú ozajstnú dôveru.“¹⁰⁹ Evanjelické a. v. zbory, ktoré si svojich farárov v prevažnej miery obsadzovali sami, si pre zachovanie a upevnenie mravnosti a zbožnosti často vyberali nemeckými univerzitami „neskazených“ absolventov uhorských lýceí a kolégií. Rovnaký trend bol, podľa Glatza, v tom čase badateľný i pri obsadzovaní miest domácich učiteľov a vychovávateľov (Hofmeister) v šľachtických rodinách.¹¹⁰

Priestor, kde sa najvýraznejšie prejavovali rozdiely medzi kňazmi vernými zásadám luterskej ortodoxie a duchovnými ovplyvnenými osvietenským racionalizmom predstavovali kázne a katechéza. Jozef Miloslav Hurban sa o rozdieloch medzi „staromódnyimi“ kázňami ortodoxných duchovných a homíliami osvietenských kňazov vyjadril v recenzii na *Kázne Jána Kollára* (vzťahovala sa na obe vydania z rokov 1831 a 1844) v prvom čísle *Slovenských pohľadov*. Kým kňazi „starej školy“ kázali najčastejšie o dedičnom hriechu, svätej Trojici, Božích zázrakoch, vykúpení, či o Božskej povahe Krista, z kazateľníc farárov ktorí boli ovplyvnení dobovými ideovými prúdmi sa ozývali kázne na tému cností, náboženskej tolerancie, dokonalosti Krista, a národa.¹¹¹ Zatiaľ čo na katolíckych kňazských seminároch sa už v predmarcovom období podarilo eliminovať z katedier teológie a dogmatiky vplyv osvietenského racionalizmu, na evanjelických a. v. lýceách po celé 40. a 50. roky prebiehal, použijúc Hurbanove slová „...zápas proti nákaze plytkého racionalizmu nemeckej školy“.¹¹²

To boli základné dobové východiská, na ktorých sa pokúsim osvetliť úlohu slovenských evanjelikov a. v. pri formovaní a presadzovaní vyššie predstavených ideologických koncepcií slovenského národného hnutia.

Koncept Hungarus

Od začiatku 18. storočia prebiehal v krajinách Svätej ríše rímskej národa nemeckého proces etablovania nových podôb patriotizmu. Nadväzovali na existujúce

108 K osobe a činnosti Jakoba Glatza pozri: SCHWARZ, Karl. Von Poprad nach Pressburg: Anmerkungen zu Leben und Werk des Konsistorialrates D. Jakob Glatz. In *Acta Collegii Evangelici Presoviensis IX*, Prešov, 2001, s. 205-213.

109 GLATZ, *Freymüthige Bemerkungen*, s. 209.

110 Tamtiež, s. 232.

111 *Slovenské pohľady*, roč. I. č. 4, s. 130.

112 HURBAN, Jozef Miloslav. Karol Štúr. Náčrt jeho života a ducha. In *Slovenské pohľady*, 1851; TENŽE. Viliam Paulíny-Tóth a jeho doba. Náčrty životopisné a povahopisné. In *Nitra*, roč. 7, 1877. Citované podľa: CHMEL, Rudolf. J. M. Hurban. Životopisy a články. Bratislava : Tatran, 1973, s. 37, 74-75.

obsahy a formy patriotizmu, súčasne mu však konkurovali.¹¹³ V dôsledku intenzívneho kultúrneho transferu sa tieto idey v poslednej tretine 18. storočia recipované aj v Uhorsku. Výrazne sa o to pričínala rozširujúca sa tlač, najmä noviny a časopisy vychádzajúce v Prešporoku (Bratislave). Ich čitateľské publikum nebolo obmedzené len na miestne obyvateľstvo ale na územie celého Uhorska.¹¹⁴ Dôležitým faktorom však boli študenti, v prevažnej miere protestantského pôvodu, ktorí po svojom návrate spoluformovali uhorský intelektuálny diskurz. Stavovský zemský patriotizmus, obmedzujúci sa pôvodne len na privilegované vrstvy obyvateľstva, sa v poslednej tretine 18. storočia transformoval do podoby etaticky orientovaného reformného patriotizmu. Tento proces síce postupoval pomaly a narážal na rezistenciu väčšiny uhorskej šľachty, predsa však postupne nachádzal čoraz širší okruh sympatizantov. Pod vplyvom osvietenstva získali myšlienky spoločenskej modernizácie a reformného patriotizmu novú vitalitu a širšiu verejnú podporu. Ich najvýraznejším obhajcom a šíriteľom bola stále sa rozširujúca vrstva vzdelancov, medzi ktorými mala zastúpenie aj šľachta, no prevládala medzi nimi honorácia. Ich chápanie pojmov *vlast* (*Patria*) a *národ* (*Nation*) nebolo stavovsky a ani jazykovo-etnicky exkluzívne. Vedecké a implicitne i politické aktivity sa orientovali na presadenie nevyhnutných reforiem a modernizácie štátu. Paralelne s tým sa etabloval ústavný patriotizmus s požiadavkou občianskych práv, participácii celého národa na politickej moci a ideou konštitucionalizmu.

Prívrženci reformného a ústavného patriotizmu sa v Uhorsku regrutovali v prevažnej miere z nešľachtických, evanjelických vzdelancov pochádzajúcich najmä hornouhorských miest a žúp. Výrazne zastúpené bolo územie Spiša. Miestne, relatívne zámožné nemecké evanjelické a. v. meštianstvo študovalo na lýceách v Levoči a Kežmarku, ktoré sa vďaka intenzívnym kontaktom s nemeckým vedeckým prostredím dostávalo do styku s novými ideovými prúdmi. K najvýraznejším postavám patrili Christian Genersich (1759 – 1825), Martin Schwartner (1759 – 1823), Karl Georg Romy (1780 – 1847) a spišský šľachtic Gregor Berzeviczy (1763 – 1822), ktorí študovali v Göttingene a už spomínaný J. Glatz, kežmarský študent Ch. Genersicha, navštevujúci neskôr prednášky v Jene. Aj vzdelanecká elita slovenských a maďarských evanjelických a. v. zborov študovala na nemeckých univerzitách, najmä v Göttingene, Halle, Jene, Wittenbergu, Tübingene a Berlíne.¹¹⁵

113 Bližšie pozri: DANN, Otto – HROCH, Miroslav. Einleitung. In DANN, Otto – HROCH, Miroslav – KOLL – Johannes (Eds.) *Patriotismus und Nationenbildung am Ende des Heiligen Römischen Reiches*. Kölner Beiträge zur Nationsforschung 9. Köln : SH-Verlag, 2003, s. 10-15.

114 TANCER, Jozef. Die Pressburger Moralischen Wochenschriften als Literaturvermittler. In: FRIMMEL, Johannes – WÖGERBAUER, Michael (Eds.) *Kommunikation und Information im 18. Jahrhundert. Das Beispiel der Habsburger Monarchie*. Wiesbaden : Harrassowitz, 2009, s. 381-390, tu s. 382. Bližšie o tlači v Prešporoku pozri: TANCER, Jozef. *Im Schatten Wiens. Zur deutschsprachigen Presse und Literatur im Pressburg des 18. Jahrhunderts*. Bremen : Ed. Lumière, 2008.

115 GLOSÍKOVÁ, Viera. *Handbuch der deutschsprachigen Schriftsteller aus dem Gebiet der Slowakei (17. – 20. Jahrhundert)*. Wien : Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften,

V tomto intelektuálnom prostredí sa sformovali nová nacionálno-štátna koncepcia – koncepcia *Hungarus*. Na rozdiel od *Natio Hungarica* reprezentovala aj nešľachtické a nemaďarské obyvateľstvo Uhorska. Z toho dôvodu bola v prvej polovici 19. storočia časťou hornouhorskej šľachty vnímaná ako reálna alternatíva k ustupujúcemu konceptu stavovského *Natio Hungarica*.¹¹⁶

Súčasťou koncepcie *Hungarus* bolo rozdelenie obyvateľstva Uhorska na hlavné a vedľajšie národy, pričom hlavným kritériom neboli historicko-právne nároky ale ich ľudnatosť. Toto členenie bolo prevzaté z Göttingenskej školy štatistiky (Statistik, Staatskunde) a aplikovalo sa na všetky štatisticky skúmané štáty. Obyvateľstvo Uhorska sa delilo na štyri hlavné národy: Maďari resp. praví Uhri (Magyaren/wahre Ungarn), Slovania, Nemci a Valasi a u jednotlivých autorov rozlične uvádzaný počet vedľajších národností. Nielen že tak zohľadňovalo multietnický charakter krajín Svätostefanskej koruny, ale dôsledne odlišovalo medzi etatickým a etnickým významom pojmu Uhry (*Hungari*).¹¹⁷

Traja prominentní representanti tejto koncepcie, K. G. Romy, G. Berzeviczy a Ján Čaplovič (1780 – 1847) zastávali odlišné politické postoje, od radikálneho reformistu a jozefinistu Berzeviczyho až po „rozumný konzervativizmus“ J. Čaploviča.¹¹⁸ Pre všetkých však predstavovala ideálnu odpoveď na nové výzvy a otázky, ktoré v spoločnosti vyvstali s nástupom ideológie nacionalizmu a liberalizmu. Je prirodzené, že v prostredí slovenských luteránov našiel konzervatívny slovenský šľachtic Čaplovič väčšiu odozvu ako jeho dvaja nemeckí súčasníci.

Po tom, čo sa i v prostredí spišských Nemcov presadil program maďarskej liberálnej šľachty a projekt jednotného uhorského politického národa, ustúpila koncepcia *Hungarus* do úzadia vedeckého i politického diskurzu v Uhorsku.¹¹⁹ Koncepcia *Hungarus*, v ktorej boli Slovania reprezentovaní ako jeden zo štyroch hlavných uhorských národov však bola hľadiska formovania národnej ideológia základným východiskom, z ktorého vychádzali všetky ďalšie koncepcie formulované predstaviteľmi slovenského národného hnutia v predmarcovom období.

1995, s. 44-45, 54-55, 122-123.

116 CSÁKY, Moritz. Die Hungarus-Konzeption. Eine ‚realpolitische‘ Variante zur magyarischen Nationalstaatsidee. In DRABEK, Anna-Maria – PLASCHKA, Richard G. (Eds.) *Ungarn und Österreich unter Maria Theresia und Joseph II. Neue Aspekte im Verhältnis der beiden Länder*. Wien : Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 1982, s. 223-237.

117 ŠOLTĚS, Peter. „Európa v malom.“ Reprezentácia etnickej rôznorodosti Uhorska v štatistikách a vlastivedných prácach do roku 1848. In IVANIČKOVÁ Edita et al. *Kapitoly z histórie stredo-európskeho priestoru v 19. a 20. storočí*. Bratislava : Historický ústav vo vydavateľstve Typoset, s.r.o., 2011, s. 213-234, tu s. 213-214.

118 MISKOLCZY, Ambrus. Povedomie Hungarus v 19. storočí. In *Historický časopis*, 59 (2011), s. 215-240, tu s. 227-228.

119 Tamtiež, s. 232.

Československý kmeň slovanského národa

Kľúčová otázka, na ktorú v oboch konfesijných prúdoch národného hnutia zaznievala odlišná odpoveď bola: Sú Slováci samostatným kmeňom slovanského národa, s vlastnou historickou tradíciou, literatúrou a jazykom (nárečím slovanského jazyka), alebo tvoria súčasťou (vetvou) československého kmeňa? Celé dve generácie, až do začiatku 40. rokov 19. storočia, boli všetci evanjelickí vzdelanci angažujúci sa v slovenskom národnom hnutí presvedčenými zástancami idey československej literárnej a kmeňovej jednoty. Oba konfesijné prúdy sa začali organizačne aktivizovať a ideologicky zdôvodňovať svoje stanoviská v zhruba v rovnakom čase a v oboch prípadoch pod vplyvom jozefínskych reforiem. Na evanjelickej strane vytvoril predpoklady emancipáciu evanjelického školstva a pevnejšie inštitucionálne základy cirkevnej organizácie Tolerančný patent. Nedostatok kňazov a učiteľov potrebných pre znovu oživené či novo založené farnosti viedol k potrebe rozšírenia siete vyšších evanjelických škôl. Na týchto školách boli slovenskí študenti konfrontovaní s pôsobením nemeckých a maďarských nacionálne angažovaných profesorov a nimi iniciovaných spolkov.¹²⁰ Spolu s jozefínskou politikou podpory ľudovej osvety a vzdelávania v ľudových jazykoch a aktivizácie katolíckeho krídla národného hnutia to boli hlavné motivácie vytvárania organizačnej bázy pre ich literárne, vydavateľské, muzeálne a iné aktivity. Z veľkorysých plánov založenia učenej spoločnosti sa podarilo zrealizovať len založenie katedier československej reči na lýceách v Prešporku a Banskej Štiavnici. Príčinu nezdaru ambicióznějších projektov videli súčasníci najmä v obmedzených finančných prostriedkoch, ktoré slovenské evanjelické zbory vedeli naakumulovať.

K upevneniu idey československej kmeňovej jednoty v spomínanom období výrazne prispeli i intenzívnejšie kontakty medzi česko-moravskými a slovenskými protestantmi po Tolerančnom patente. Prvá generácia kňazov pôsobiaca v revitalizovaných českých a moravských protestantských zboroch sa regrutovala z uhorských evanjelických a reformovaných farností.¹²¹ V otázke literárneho jazyka ako i národno-ideologicky zotrvali všetky významné autority pri obhajobe nespochybniteľnej pozície češtiny ako optimálneho literárneho jazyka Slovákov a československého kmeňa ako jedine správnej koncepcie. O to viac, že aj v českom prostredí sa idea československej kmeňovej jednoty stala imanentnou súčasťou programu českého národného hnutia. Od konca 18. storočia existovali úzke kontakty medzi českým lingvistom a slavistom Josefom Dobrovským (1753 – 1829), Josefom Jungmannom (1773 – 1847) a Janom Nejedlým (1776 – 1834) a slovenskými evanjelickými vzdelancami Jurajom Rybayom (1754 – 1815), B. Tablicom, Ondrejom Plachým (1755 – 1810) a J. Palkovičom, bez ohľadu na to, že spomínaní českí učitelia pochádzali z katolíckeho prostredia.

120 KOWALSKÁ, Eva. *Štátne ľudové školstvo na Slovensku na prelome 18. a 19. storočia*. Bratislava : Veda, 1987, s. 57-72.

121 Bližšie pozri: NEŠPOR, Zdeněk R. et al. *Náboženství v 19. století. Nejcírkevní století, nebo období zrodu českého ateismu*. Praha : Scriptorium, 2010, s. 123-129.

Rozpory, ktoré sa v evanjelickom intelektuálnom diskurze od 20. rokov 19. storočia stále viac prehlbovali, vyplývali z používania viacerých variant čestiny. Prvým bola archaická biblická čeština používaná najmä v bohoslužobnej praxi, druhým modernizovaná čeština a napokon v rôznej miere slovakizovaná čeština. Slovakizačné tendencie vyplývali jednak z komunikačných potrieb jazyka, na ktoré niektorí „jazykoví reformátori“ reagovali lingvisticky naivnými projektmi. Medzi také patrí napríklad snaha J. Čaploviča o výraznejšie prenikanie slovenských slov do čestiny. V prípade lingvisticky vzdelaného B. Tablica, P. J. Šafárika či J. Kollára boli ich snahy o programové obohacovanie čestiny o lexikálne a gramatické slovakizmy pokusom naplniť v praxi projekt slovanskej, a predovšetkým československej vzájomnosti.

Slovanský národ

V prípade tretej koncepcie existujú slovenskom historickom diskurze rozdielne pohľady na to, či bola slovanská identita reálnou alternatívou alebo len dočasným, v svojej podstate nereálnym projektom, ktorý mal zatriktívniť v porovnaní s inými nacionalizmami v Uhorsku málo príťažlivú ideológiu slovenského národného hnutia. V slovenskom, podobne ale i v českom prípade, bola časovo ohraničená náklonnosť k idey jednotného slovanského národa pokusom ako vyriešiť krízu identity.¹²² Navyše, ako už bolo povedané, v istom období o reálnej existencii slovanského národa nepochybovali ani vedecké autority na európskych i domácich univerzitách. Túto predstavu medzi školskou mládežou, úradníckym aparátom štátu a vzdelancami rozširovali i štatistiky Rakúskej monarchie a Uhorska.¹²³

Existencia ďalšej – slovanskej alternatívy však v konečnom dôsledku pôsobila na definovanie kolektívnej identity slovensky hovoriaceho obyvateľstva protirečivo. Na jednej strane príslušnosť k 70-miliónovému národu Slovanov posilňovala atraktivnosť identifikovania sa s jedným z jeho kmeňov, slovenským kmeňom. Na druhej strane však brzdila a komplikovala proces vymedzenia slovenskej identity, ktorý už i tak bol spomaľovaný existenciou koncepcie československej kmeňovej jednoty.¹²⁴ K tomu ešte treba uviesť i fakt, že pestovanie vzájomnosti so Slovanmi žijúcimi mimo územia Uhorska malo rozporuplné dôsledky pre slovenské národné hnutie. Stúpajúca prestíž a sebavedomie na strane predstaviteľov slovenského národného hnutia šlo ruka v ruke s narastaním obáv z „ruského obra“, ktoré po

122 KOŘALKA, Jiří. Češi v Habsburské říši a v Evropě 1815 – 1914. Praha : Argo, 1996, s. 34-40.
TENŽE: Vytváření národů a národní identita Němců, Rakušanů, Čechů a Slováků kolem poloviny 19. století. In KOŘALKA, Jiří – MOMMSEN, Hans (Eds.) *Němci, Češi, Slováci. Souběžné a rozdílné tendence jejich společenského vývoje 1815 – 1918*. Praha : Federální ministerstvo zahraničních věcí, 1992, s. 46-72.

123 ŠOLTĚS, „*Európa v malom.*“, s. 217-219.

124 Podobný prípad v českom prostredí rozoberá: HROCH, Miroslav. *Na prahu národní existence. Touha a skutečnost*. Praha : Mladá fronta, 1999, s. 249.

porážke Napoleona viedli u uhorskej politickej reprezentácie k vytvoreniu strážidla panslavizmu.

Atraktivitu identifikovania sa so slovanským národom od konca 18. ale najmä v prvej tretine 19. storočia posilňovali i impulzy prichádzajúce zo zahraničia. Jedným z nich bolo pozitívne hodnotenie *národného charakteru* Slovanov významnou časťou nemeckého intelektuálneho diskurzu (Johann Gottfried Herder, Johann Gottlieb Fichte, Friedrich Ludwig Jahn, Carl Wilhelm Friedrich Schlegel, ale už i u skorších autorov ako Karl Gottlob Anton, August Ludwig von Schlözer a i.).¹²⁵ V slovenskom prostredí boli ich názory veľmi skoro recipované vďaka evanjelickým študentom navštevujúcich nemecké univerzity. Pre Kollára a ďalších stúpenčov slovanských národných hnutí v Dunajskej monarchii mala veľký inšpiračný a mobilizačný význam prednáška, ktorú v roku 1812 predniesol vo Viedni F. Schlegel a o rok neskôr vyšla i tlačou pod názvom *Dejiny starej a novej literatúry*.¹²⁶ S mnohými argumentmi, ktoré v nej zazneli, sa stretávame v národoveckých diskurzoch po celé predmarcové obdobie. V desiatej prednáške venovanej literatúre severských a východných európskych národov sa Schlegel dôrazne postavil za potrebu kultivovania národných jazykov: „*Národ, ktorého jazyk spustne alebo sa udržiaava surovom stave sa aj sám stáva barbarským a divokým. Národ, ktorý sa nechá olúpiť o svoju reč, stráca poslednú oporu svojej duchovnej, vnútornej samostatnosti a vlastne prestáva existovať.*“¹²⁷ V prvom vydaní z roku 1813 Schlegel použil miernejšiu formuláciu a tvrdil, že národ ktorý príde o svoj jazyk, „*stráca polovicu svojej duchovnej vnútornej samostatnosti...*“¹²⁸

Uhorskí študenti však v Nemecku reflektovali i program mladých nemeckých liberálov a demokratov, ktorí národy Európy delili na historické a nehistorické (malé), na tie, ktoré boli schopné samostatného demokratického vývoja a na ostatné, ktoré bolo potrebné, v záujme šírenia demokratických myšlienok asimilovať. Slováci patrili k malým národom (národnostiam), ktoré neboli schopné samostatného napredovania.¹²⁹ V protiklade s v literatúre azda až príliš zdôrazňovaným významom „proroctva“ J. G. Herdera o svetlej budúcnosti Slovanov stála iná, nemenej rozšírená a reflektovaná predstava o bezperspektívnosti väčšiny malých slovanských kmeňov, ktorá Slovákom projektovala smutnú budúcnosť.

125 ŠOLTĚS, Peter. „Maďar je ohnivý ako Talian ... Slovák je, tak ako Poliak, oddaný pálenke“. Národný charakter Slovákov a Maďarov v uhorských a rakúskych štatistikách do roku 1848. In *Forum historiae*, 2012, roč. 6, č. 2, s. 15-32.

126 WINTER, Eduard. Die deutschsprachige Öffentlichkeit und die slawische Frage im 19. Jahrhundert. In HOLOTÍK, Ludovít. (Ed.) *Ludovít Štúr und die slawische Wechselseitigkeit*. Bratislava : Vydavateľstvo SAV, 1969, s. 177-186, tu s. 178-179.

127 SCHLEGEL, Carl, Wilhelm, Friedrich. *Geschichte der alten und neuen Literatur. Vorlesungen, gehalten zu Wien im Jahre 1812*. Berlin : Athenaum, 1841, s. 271-272. V roku 1841 boli tieto prednášky znovu vydané v Berlíne.

128 Citované podľa: WINTER, *Die deutschsprachige Öffentlichkeit*, s. 179.

129 ŠKVARNA, *Slovenské štátoprávne predstavy a pokusy*, s. 472.

Po Karlovarských článkoch z roku 1819 sa nemecké akademické prostredie stalo pre študentov z Uhorska legálne nedostupným. Uhorská miestodržiteľská rada sa v roku 1829 zasadila za zmiernenie zákazu štúdia uhorských a sedmohradských študentov protestantskej teológie na nemeckých univerzitách.¹³⁰ Policajný prezident Joseph Sedlnitzky v reakcii na žiadosť miestodržiteľskej rady rozdelil nemecké univerzity do dvoch skupín. V prvej sa ocitli univerzity, na ktorých boli študenti vystavení hrozbe „*filozofického materializmu a náboženského racionalizmu*“ ako i „*revolučným dogmám takzvaného liberalizmu*“. Do skupiny menej „nebezpečných“ patrili univerzity v Utrechte, Cambridge, Marburgu pre reformovaných študentov a Halle, Lipsku, Göttingene a Greifswalde pre evanjelických a. v. študentov. Podľa správy policajného prezidenta „...*všetky ostatné univerzity, najmä v Jene a Tübingene, vzhľadom k princípom, ktoré tam študenti vstrebávali, neposkytovali absolútne žiadnu záruku.*“¹³¹

Bol to práve študent univerzity Jene, Ján Kollár, ktorý do slovenskej intelektuálnej tradície vniesol nové impulzy a novú perspektívu.¹³² Tá však nespočívala v myšlienke národnej jednoty Slovanov, keďže už predtým bola pevne etablovaná v rakúskom ako i uhorskom vzdelaneckom diskurze. V štatistikách, vlastivedách a iných štandardne používaných učebniciach na vyšších vzdelávacích inštitúciách sa od vydania prvej Štatistiky Uhorska (*Statistik des Königreichs Ungarn*) v roku 1798, ktorej autorom bol M. Schwartner, až do poslednej, ktorá vyšla pred rokom 1848, *Magyarország statistikája* Eléka Fényesa (1807 – 1876) z roku 1843, etablovalo delenie obyvateľstva Uhorska na štyri hlavné národy, z ktorých najpočetnejším boli Slovania.¹³³ Nový, Kollárovi prisudzovaný impulz spočíval v nových kritériách chápania národa, ktoré prevzal z nemeckého nacionalistického diskurzu. V nich rozhodujúcu úlohu zohrával jazyk a na neho naviazané kultúrne tradície.¹³⁴

Dôležitosť jazykovej otázky sa čoraz zreteľnejšie ukazovala v posune ťažiska z literárnej na kultúrno-osvetovú funkciu jazyka, ku ktorej sa postupne do popredia dostávala i ďalšia, reprezentatívna funkcia jazyka. Inšpirovaní vývojom v nemeckom prostredí i slovenskí národovci jazykovú otázku ideologizovali a prezentovali ako existenčný problém.¹³⁵ Spoločný jazyk sa stal hlavným kritériom príslušnosti

130 CHVOJKA, Michal. Študenti, obchodníci, obchodní cestujúci a remeselnícki tovariši pod drobnohľadom Habsburskej pasovej politiky v rokoch 1815 – 1848. In *Historický časopis*, 58 (2010), s. 415-437, tu s. 422.

131 Tamtiež, s. 423-424.

132 Na univerzite v Jene študovali P. J. Šafárik (1815 – 1817) a J. Kollár (1817 – 1819).

133 Štatistika bola v roku 1810 zavedená ako povinný predmet pre študentov na akadémiách, ktoré vychovávali politickú elitu monarchie. Študenti sa tak s konceptom štyroch hlavných uhorských národov a okolo tučta vedľajších národností zoznámili počas ich štúdií. Pozri: ŠOLTĚS, „*Európa v malom.*“, s. 230-234.

134 KISS, László. Magyar-Szlovák kapcsolatok és konfliktusok a hoszú 19. században. In SZARKA, László (Ed.) *A modern szlovák nacionalizmus évszázada 1780 – 1918*. Budapest : Akadémiai Kiadó, 2011, s. 117-178, tu 124-126.

135 KOWALSKÁ, Eva. Fenomén osvietenstva v ranej fáze národného hnutia Slovákov. In: *Slovanské štúdie*, 1-2 (1993), s. 42-50.

a súdržnosti dobových etnokategórií (národov, kmeňov). Jazyk sa tak začal vyzdvihovať ako hlavný prostriedok ich emancipácie. Kultivovanosť jazyka a kvalita v ňom produkovanej literatúry boli zároveň vnímané ako najdôležitejšie prejavy, výsledky ich kultúrneho snaženia.¹³⁶

Slovenský kmeň slovanského národa

V slovenskom katolíckom prostredí sa čeština po stáročia uplatňovala ako literárny jazyk i v bohoslužobnej oblasti tam, kde sa kvôli zrozumiteľnosti využívali ľudové jazyky, v tzv. agende (pri krstoch, sobášoch a pohreboch), v barokových formách ľudovej zbožnosti, v svetskej a cirkevnej administratíve. Od začiatku 18. storočia tendencie k slovakizácii češtiny výrazne silneli. Motiváciou boli jednak prehlbujúce sa rozdiely medzi archaickou podobou češtiny ustálenou v 16. storočí a živým ľudovým jazykom. Popri oslabení komunikatívnej funkčnosti češtiny zohrávali významnú úlohu i konfesiónálne dôvody. Čeština bola primárne vnímaná ako liturgický jazyk slovenských luteránov, ako jazyk reformácie, Jána Husa, Českých bratov. Etablovanie novej, jazykovo ustálenej literárnej reči skupinou katolíckych vzdelancov okolo Antona Bernoláka v roku 1787, jej používanie v katolíckych učebniciach, spevníkoch a ostatných žánroch tzv. triviálnej literatúry a v konečnom dôsledku i vytvorenie samostatnej slovenskej literárnej tradície umožnila podpora zo strany katolíckej cirkevnej hierarchie. Jej pozitívny postoj k literárnym a organizačným aktivitám slovenských katolíckych vzdelancov je možné vysvetliť v prvej fáze snahou o šírenie osvety v širokých ľudových vrstvách. Neskôr, pod vplyvom oslabenia postavenia katolíckej cirkvi (josefínske cirkevné a bohoslužobné reformy, laicizácia duchovenstva a prenikania náboženského racionalizmu) i potrebou skvalitnenia katechizácie a celkovo pastorácie.¹³⁷ Bezpochyby však svoju úlohu zohrávala i potreba konkurovať literárnym aktivitám slovenských evanjelikov, ktorí svoju konfesiónalnu a etnicko-jazykovú identitu spájali s udržaním češtiny nielen ako bohoslužobného, ale i literárneho jazyka.¹³⁸ Na „jazykový separatizmus“ katolíkov reagovali slovenskí evanjelickí vzdelanci úsilím o inštitucionálne ukotvenie svojich aktivít.¹³⁹

136 SUNDHAUSEN, Holm. *Der Einfluss der Herderschen Ideen auf die Nationsbildung bei den Völkern der Habsburger Monarchie*. München : Oldenbourg, 1973, s. 27-29.

137 Pozri napr. Bernolákovu kázeň o Kňazskom stave. O vážnosti a Uctíwosti Stawu kňazského Príhodná Kázeň, ktorú pri Obete Mši Swateg od Dwogctíhodného P. Gozefa Kusnta, w Kostole horňoorešanském Dňa 11ho Rígña R. 1795 poprwe wibawowanég predpowedel. Mnohowelební Pán Anton Bernolák, pri Trnawském Arcibiskupa Ostrihomského Námemstníckém Úrade Kancelár. In *Príhodné a Swátečné Kázne od mnohowelebného Pána Fándli Gura naháčského Farára zložené ai kázané*. První Zwazek. W Trnawe, Witlačení z Útratámi Pánow Predplaťitelow u Wáclawa Gelinka, Privil. Kňihtlačára, Roku 1795, s. 529-546.

138 Bohuslav Tablic nazýval stúpcencov nového literárneho jazyka *Antičesi*. PRAŽÁK, Albert. K stykům Dobrovského se Slovenskem. In *Bratislava*, 3 (1929), s. 686.

139 VYVÍJALOVÁ, Mária. Bernolákovci a stúpenci bibličtiny v rokoch 1790 – 1830. In TIBENSKÝ, Ján (Ed.) *K počiatkom slovenského národného obrodzenia*. Bratislava : Vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied. 1964, s. 243-284, tu s. 267.

Rozuzlenie jazykovej otázky ústupkami jednej strany, či „návratom“ katolíkov k češtine či priklonením sa druhej strany k bernolákovčine sa s pribúdajúcimi rokmi ukazovalo ako stále nereálnejšie. Archaická bibličtina nemohla vyhovieť požiadavkám, ktoré boli kladené na jazyk v čase nacionalizujúcej a modernizujúcej sa spoločnosti. Tendencie slovakizovať češtinu a vytvoriť tak lepšie predpoklady pre jej zrozumiteľnosť ale tiež akceptáciu ako spoločného literárneho jazyka Čechov a Slovákov nenachádzali na českej strane pozitívnu odozvu. I na slovenskej strane ju za optimálne riešenie jazykovej otázky pokladala len malá časť, zväčša mladšej generácie evanjelickej inteligencie.

Štúrovská generácia evanjelických národovcov nehodnotila vytváranie samostanej slovenskej literárnej tradície ako separatizmus a rozpad československej literárnej jednoty.¹⁴⁰ V nových podmienkach prevažovali pozitívne hodnotenia tohto kroku, zdôrazňovala sa najmä väčšia zrozumiteľnosť bernolákovčiny pre stále sa rozširujúci okruh gramotných ľudí. Z nemeckého romantizmu prevzatá idea o priblížení sa ľudu, za účelom jeho poznávania, vzdelávania, vychovávaní kládla na jazyk nové požiadavky.¹⁴¹ Citujú J. M. Hurban a katolícki spisovatelia „... nám most k opravdivému životu nášmu v jeho vlastnej forme pripravili“.¹⁴² Aktivizácia ľudových vrstiev a ich mobilizácia pre potreby a ciele národného hnutia bola uskutočniteľná len na základe živej, čo možno najzrozumiteľnejšej reči. To si uvedomovala aj časť staršej generácie evanjelických vzdelancov.¹⁴³

Ďalším faktorom, ktorý ovplyvňoval uvažovanie nastupujúcej generácie bola pokračujúca marginalizácia nemaďarských jazykov. Zákony krajinského snemu z roku 1840 zavádzajúce nemčinu do cirkevnej agendy a stanovujúce jej ovládanie ako podmienku pre zastávanie kňazského úradu viedli k reakcii vo forme tzv. národných obrán obhajujúcich multietnický charakter Uhorska. Skutočnosť, že medzi publicisticky aktívnymi aktérmi tohto zápasu boli na slovenskej strane dominantní evanjelickí vzdelanci, viedla k upevneniu stereotypu panslavistického slovenského luteránskeho kňaza v maďarskom politickom i verejnom diskurze. Prinajmenšom od konca 30. rokov 19. storočia sa takmer každá organizačná, publicistická či pedagogická aktivita slovenských evanjelikov a.v. ostrakizovala ako protivlastenecká, panslavistická. Obvinenia tohto druhu sa stali všeobecne

140 TIBENSKÝ, Ján. Der slawische Gedanke und seine Rolle zu Beginn der slowakischen nationalen Wiedergeburt. In HOLOTÍK, Ludovít. (Ed.) Ludovít Štúr und die slawische Wechselseitigkeit. Bratislava : Vydavateľstvo SAV, 1969, s. 37-45, tu s. 41.

141 HUČKO, Ján. *Úsilie Ludovíta Štúra o sociálnu prestavbu slovenskej spoločnosti na stránkach Slovenských národných novín*. In *Historický časopis*, 38 (1990), s. 500-517.

142 HURBAN, Jozef Miloslav. Slovensko a jeho život literárny. Citované z: BOSÁKOVÁ, Viera (Ed.) *Jozef Miloslav Hurban*. Dielo II. Bratislava : Tatran, 1983, s. 122-124.

143 Pozri napr. list Pavla Jozefyho Jánovi Kollárovi z 20. mája 1845 uverejnený v *Hlasové o potrebe Hlasové o potrebe jednoty spisovného jazyka pro Čechy, Morawany a Slowáky*. Spisů musejních číslo XXII. W Praze, w kommissi u Kronberga i Řiwnáče. 1846, s. 88-93, 187-189, 193-194, 225-230.

rozšíreným prostriedkom politického boja.¹⁴⁴ Ešte skôr, už od konca 20. rokov 19. storočia, sa obvinenia z panslavizmu často používali i ako nástroj vnútrocirkevného mocenského boja v zboroch, najmä pri voľbe farárov, ale i na úrovni seniorátov a dištriktov.¹⁴⁵

V diele *Dvadsaťpäť rokov z dejín Uhorska 1823 – 1848* Mihály Horváth (1809 – 1878), historik, politik a pred rokom 1848 rímskokatolícky čanádsky biskup napísal: „Bola to najmä cirkev protestantov augsburského vyznania, majúca vo svojom lone viac ako pol milióna Slovákov, ktorá bola jeho ohniskom [panslavizmu, P.Š.] a evanjelickí duchovní boli jeho apoštolmi.“¹⁴⁶ Panslavistickým kňazom kládol za vinu i to, „...že boli podnecovaní neustálou česko-ruskou propagandou a veľká myšlienka únie ich vinou stroskotala na útese panslavizmu.“¹⁴⁷

Pocit ohrozenia zo strany Ruska bol po zániku Poľska aj jeho pohltení troma susednými mocnosťami ešte zintenzívnený po napoleonských vojnách a stal sa trvalou súčasťou uhorského politického diskurzu.¹⁴⁸ Krvavé potlačenie poľského povstania v roku 1830 obavy z východnej mocnosti a jej ďalších expanzií na západ ešte zvýraznilo. Nič na tom nezmenila ani tá skutočnosť, že v Európe ovládanej Svätou alianciou bol princíp legitimacy a status quo rešpektovaný ako nespochybniteľný. V oficiálnej politike Mikuláša I. (1796/1825 – 1855) nenachádzali slovianofilské projekty a panslavistické vízie žiadnu reálnu politickú podporu.¹⁴⁹ Ako argument pre nevyhnutnosť jazykovej homogenizácie Uhorska bola ruská hrozba prvýkrát instrumentalizovaná na krajinskom sneme v rokoch 1825/7. Podľa jedného z poslancov, ktorí najhlasnejšie varovali pred Ruskom, Pála Felsöbükki Nagya (1777 – 1857), bola maďarizácia hornouhorských Slovákov jediným bezpečnostným opatrením, ktoré jej mohlo zamedziť.¹⁵⁰ Obavy z narastajúceho panslavizmu vzbudzovala i aktivizácia českého národného hnutia a zintenzívnenie kontaktov medzi mladou generáciou národovcov na oboch stranách Moravy. Pravidelné rubriky objavujúce sa v českej tlači (*Květy*, *Česká včela*, *Světozor*) informujúce o dianí na Slovensku boli vnímané ako dôkaz silnejúcej panslavistickej propagandy a cieľavedomej protimaďarskej politiky.¹⁵¹

144 MÉŠÁROS, Július. Magyarren und Slowaken – Zur Frage des Panslawismus in der Vormärzzeit. In In HOLOTÍK, Ludovít. (Ed.) Ludovít Štúr und die slawische Wechselseitigkeit. Bratislava : Vydavateľstvo SAV, 1969, s. 187-216, tu s. 206-208.

145 KERTÉSZ, *Sondy do vzťahu evanjelickej cirkvi*, s. 423.

146 HORVÁTH, Michael. *Fünfundzwanzig Jahre aus der Geschichte Ungarns von 1823 – 1848*. Zweiter Band, Leipzig : F. A. Brockhaus, 1867, s. 84.

147 Tamtiež, s. 85-88.

148 VESZTRÓCZY, Zsolt. Otázka panslavizmu a posúdenie slovenského národného hnutia (1790 – 1848). In BARNA, Abrahám (Ed.) *Maďarsko-slovenské terminologické otázky*. Píliscsaba-Esztergom : PPKE-BTK, 2008, s. 85-96, tu s. 87-88.

149 VLČEK, Radomír. *Ruský panslavismus – realita a fikce*. Praha : Historický ústav AV ČR, 2002, s. 102.

150 RAPANT, *Prestolný prosbopis z roku 1842*. Diel prvý, s. 24.

151 Tamtiež s. 20; NOVOTNÝ, Jan. Češi a Slováci za národného obrození a do vzniku československého štátu. Praha : Svobodné slovo, 1968, s. 80-84.

Podľa názoru generálneho inšpektora evanjelickej cirkvi a. v. v Uhorsku sa slovenskí národovci delili do troch skupín. Prvá, najpočetnejšia skupina vyvíjala aktivity smerované na kultiváciu jazyku a rozvoj, druhá pracovala na vytvorení „rusko-poľskej ríše“ a posledná, menej nebezpečná, sympatizovala s myšlienkou západoslovanského štátu pod rakúskou vládou.¹⁵²

Dve najvýznamnejšie politické demonštrácie slovenského národného hnutia v predmarcovom období vzišli z cirkevných štruktúr evanjelickej cirkvi. Prosbopisy z rokov 1842 a 1842 vyvolali aj napriek ich politickej bezvýslednosti dovtedy nepoznané konflikty vo vnútri cirkvi, ktoré sa zakrátko rozšírili i mimo nej. Ataky zo strany maďarských liberálov (L. Kossutha, K. Zaya, F. Pulszkeho), ktoré eskalovali na generálnom konvente júli 1842, zásadnou mierou prispeli k revidovaniu ich názorov. Obvinenia z panslavizmu a nelojálnosti voči uhorskej vlasti, ktoré padali pri každej, hranice Uhorska presahujúcej aktivite viedli v mladej generácii evanjelických a. v. k prehodnoteniu existujúcich konceptov, československej kmeňovej jednoty i slovanskej vzájomnosti.

Na evanjelickej strane bolo stále komplikovanejšie argumentovať proti projektu jednotného maďarského politického národa a maďarčiny a jediného štátneho a úradného jazyka právom na používanie v svojej podstate cudzej, českej reči. Navyše, za svoj literárny jazyk ju pokladala len štvrtina slovensky hovoriaceho (a gramotného) obyvateľstva Uhorska. Po Metternichovom zákaze ilýrskeho hnutia v roku 1843 bolo pre generáciu mladoslovákov zrejmé, že zo strany Viedenskej vlády nenájdu podporu ani projekty iných slovanských vzájomností.¹⁵³ Zotrvávanie pri koncepcii československého kmeňa slovanského národa sa stále viac ukazovalo ako neperspektívne. Jej odmietnutie štúrovcami je zároveň odmietnutím riešenia „slovenskej otázky“ na platforme austroslavizmu, ale výhradne v rámci Uhorska.¹⁵⁴

Túto radikálnu zmenu paradigmy, ktorá sa na konci predmarcového obdobia odohrala u časti mladej evanjelickej inteligencie výstižne ilustruje reakcia vedúcich osobností liberálno-demokraticky orientovaných mladoslovákov Alexandra Boleslavína Vrchovského (1812 – 1865) a Benjamína Pravoslava Červenáka (1816 – 1842) na výčitky mladej českej inteligencie (František Ladislav Rieger, František Cyril Kampelík) z ich prehnaného slovanofilstva. Na stretnutí českej a slovenskej mládeže v máji 1839 svoj postoj k československej a slovanskej vzájomnosti vyjadrili jednoznačne: „*Budú najprv Slováci, potom Čechoslované, ale také i Slované.*“¹⁵⁵

* Štúdia vznikla aj s podporou grantového projektu VEGA 2/0138/11 *Premeny slovenskej spoločnosti v prvej polovici „dlhého“ 19. storočia.*

152 RAPANT, *Prestolný prosbopis z roku 1842*. Diel prvý, s. 71.

153 Viac k prehodnoteniu orientácie slovenského národného hnutia pozri: RAPANT, Daniel. *Slovenské povstanie roku 1848-49*. Diel prvý. Časť 1. Turčiansky Svätý Martin : Matica slovenská, 1937, s. 137-144.

154 ŠKVARNA, *Slovenské štátoprávne predstavy a pokusy*, s. 489.

155 NOVOTNÝ, Jan. *František Cyril Kampelík*. Praha : Melantrich, 1975, s. 62-63.

• Dušan Kováč a kol. •

II. kapitola
**Národné hnutie v zahraničnej
a vnútornej politike**

Anglicko a Francúzsko v slovenskom zahraničnopolickom myslení.

Dušan Kováč

Slovenské politické myslenie je úzko späté so slovenskými politickými programami. V 19. storočí v súvislosti so šírením ideológie nacionalizmu bol politický program dominantný a politické myslenie bolo akýmsi sprievodným javom politického zápasu. Politický program formovala elita národa – jeho politickí a kultúrni predstavitelia – a tá istá elita sa pokúšala svoje idey formulovať v tlači i v samostatných publikáciách.

Politické myslenie v prostredí etnicky slovenských intelektuálnych elít je však, samozrejme, staršie ako slovenský politický program, ktorý sa v slovenskom prostredí formoval pod vplyvom európskeho nacionalizmu a jeho dominantnej idey – idey národného štátu. Slovenské elity reagovali veľmi živo hlavne na idey, ktoré sa šírili z nemeckého prostredia. Slovenská spoločnosť bola rozdelená konfesiónal- ne na dva tábory: na katolícku väčšinu a protestantskú (prevažne augsburgského vyznania) menšinu. Oba tieto prúdy reagovali na ideové podnety z Nemecka. Protestantská inteligencia, mimoriadne aktívna na začiatku 19. storočia v dôsledku tolerančného patentu Jozefa II., študovala na nemeckých univerzitách v Prusku a Sasku a odtiaľ prinášala aj do slovenského prostredia myšlienky nemeckých mysliteľov. S mimoriadnym ohlasom sa medzi Slovákami stretli hlavne myšlienky Herderove a Heglove. Herder bol zaujímavý hlavne ako objaviteľ etník na východ od Labe¹ a tiež pre to, že týmto etnikám, prevažne Slovanom, pripisoval v budúcnosti významnú dejinnú úlohu. Jeho koncepcia národa založená na jazyku, kultúre a literatúre obrátila súčasne pozornosť slovenských vzdelancov smerom na východ – k Slovanstvu a na jeho hlavnú baštu: ruskú ríšu. Pre budúcnosť to bol jeden z hlavných smerov politického myslenia Slovákov. Hegel síce vo svojej Filozofii dejín² dal svetovému duchu spočínúť ako v konečnej méte v pruskom štáte, ale slovenskí hegeláni, predovšetkým Ľudovít Štúr³, domýšľali aj Heglovu koncepciu dejín v tom zmysle, že slovanské národy preberú štafetu nositeľa dejinného pokroku.

Vplyv na slovenské politické myslenie mali aj idey, ktoré sa do strednej Európy šírili z Francúzska. Ešte v 18. storočí tu boli silné vplyvy francúzskeho osvietenstva,

1 Najviac sa medzi Slovákami reflektovali jeho diela: *Stimmen der Völker in Liedern* (1807); *Ideen zur Philosophie der Geschichte der Menschheit*, 1784-91 (4 Teile); *Abhandlung über den Ursprung der Sprache*, (1772). Z novšej literatúry k téme Herder a nacionalizmus pozri: BARNARD, F.M. *Herder on nationality, humanity, and history*, Montreal : McGill-Queen's University Press, 2003.

2 Z celého bohatého diela reflektovali slovenskí hegeláni predovšetkým jeho dielo *Vorlesungen zur Philosophie der Geschichte* (1837).

3 Svoje politické názory publikoval Ľudovít Štúr v 40-tych rokoch 19. storočia predovšetkým vo svojich novinách (Slovenské národné noviny).

predovšetkým aj v dôsledku toho, že tieto myšlienky boli do určitej miery akceptované, dokonca aj propagované, viedenským dvorom. Tak sa stalo, že aj medzi katolíckymi kňazmi, čo môže byť zdanlivo paradoxné, sa niektoré osvieteniské myšlienky ujali a rozvíjali. Jedným z centier slovenskej inteligencie bol prešporský generálny seminár, kde pôsobil kodifikátor spisovnej slovenčiny Anton Bernolák so svojou skupinou, v ktorej bol aktívnym osvietencom a vzdelávateľom ľudu kňaz Juraj Fándly. Osvietenstvo prinieslo aj do slovenského prostredia myšlienky o prirodzených právach človeka a o slobode občana. Tento myšlienkový prúd sa však orientoval predovšetkým na osvetu, šírenie vzdelanosti a teoretické politické otázky boli mimo jeho záujmu. V tom zmysle boli politicky oveľa vzdelanejší ich predchodcovia. V katolíckom tábore to bol hlavne Adam František Kollár, riaditeľ dvorskej knižnice vo Viedni⁴ a v protestantskom tábore polyhistor Matej Bel.⁵ Medzi slovenskou elitou rezonovalo aj dielo Alexisa de Tocquevilla, hlavne jeho idey rovnosti, individualizmu a demokracie, aj keď to bolo predovšetkým pod vplyvom Masarykovým na konci 19. storočia.

Všetky tieto idey mali, samozrejme, širší historický a ideový kontext. Nacionalizmus však postupne presúval ťažisko politického myslenia do oblasti národa a štátu a ich vzájomného vzťahu. Otázky konštitucionalizmu a vnútorného štruktúrného usporiadania štátu, ktoré dominovali v anglickom prostredí, dostávali sa takto v strednej Európe, a teda aj medzi Slovákami, na okraj. Je zaujímavé, že britské prostredie sa dostalo do slovenskej publicistiky aj v súvislosti s formovaním slovenského politického programu Ľudovítom Štúrom, avšak v trocha bizarnej podobe. Ľudovít Štúr vo svojom obsiahlom pojednaní *Kde leží naša bieda* sa kriticky vyjadril k problému alkoholizmu a malej vzdelanosti Slovákov. Je zaujímavé, že v tomto probléme videl veľkú podobnosť medzi Írmi a Slovákami. Takže jeho exkurz do západnej Európy mal vo vzťahu k Anglicku už po prvýkrát negatívnu konotáciu, nakoľko z írskej zaostalosti vinil predovšetkým Anglicko, keď vo svojom článku citoval írské noviny: „Darmo budú ministri a štátni hospodári premýšľať o zlepšení stavu Írska; darmo sa bude krajinská pokladnica otvárať ku štedrým podporám; darmo sa budú stavať železnice, mosty a vodovody; darmo zhladúvať prostriedky k budúcej lepšej výžive írskeho ľudu; prameň všetkých bied v Írsku, ktoré sa od tak dlhého času opakujú, leží hlbšie, leží docela inde, ako sa dosiaľ myslelo. Tento prameň všetkého nešťastia ľudu írskeho musí byť znivočený a odstránený a len potom bude nádeja, že národ skvitne. Príčina táto je poníženie, potlačovanie nášho írskeho ľudu, ktorý sa iba na to rodí, aby slúžil, nemajúc nádeje na lepší stav. Potlačovanie našej národnosti od časov výboja anglického je hlavná príčina všetkého zlého. Ľud

4 K otázke štátu a jeho riadenia sa A.F. Kollár vyslovil hlavne v diele *De originibus et usu perpetuo potestatis legislatoriae circa sacra apost. regnum Hungariae* z roku 1764

5 Politicko-historické otázky spracoval hlavne v diele *Notitia Hungariae novae historico geographica*, ktoré vydal vo Viedni v rokoch 1735 - 1742

náš stal sa služobným, za horší ho považovali ako Angličanov, a preto zhlúpol, i reč naša národná, reč írská, vytisnutá je angličtinou zo všetkej vzdelanosti.“⁶

Osvietenské myšlienky a politické idey, ktoré zrodili Francúzsku revolúciu, sa ale dostávali medzi slovenskú inteligenciu aj bez sprostredkovania viedenského dvora a bez jeho „požehnania“. V hnutí uhorských jakobínov, ktorí okrem iného vypracovali aj plán federalizácie Uhorska na etnickom princípe, boli aj etnickí Slováci. Z nich predovšetkým Jozef Hajnóczy patril k vedúcim predstaviteľom tohto revolučného hnutia a bol jeho uznávaným ideológom.⁷ Orientácia na občana a na jeho prirodzené práva – čo boli východzie myšlienky európskeho liberalizmu zakotvené aj v anglickom prostredí – objavila sa teda aj medzi slovenskými vzdelancami a to v dvoch variantoch: v podobe umiernennej, ale aj revolučne radikálnej.

Popri konfesionalnej diferenciacii existovala v kruhoch slovenskej elity aj iná diferenciacia, ktorá prebiehala naprieč oboma konfesionalnými tábormi. Na jednej strane bola inteligencia, ktorá na základe svojich postojov môže byť označená ako „národne konzervatívna“ a na druhej strane skupina, ktorú by sme mohli označiť ako liberálnu. Tento vnútorný rozpor poznačil politické myslenie Slovákov po celé 19. i 20. storočie a v určitom zmysle pretrváva do súčasnosti. Pokiaľ ide o vplyvy zo západu, vrátane impulzov z anglického prostredia, ten do strednej Európy prenášal práve liberálny prúd. V slovenskom prostredí tak prebiehala vnútorná diskusia a v určitom zmysle to bol už aj ideový zápas, ktorý poznáme z ruského prostredia ako zápas medzi „zapadníkmi“ a „slavjanofilmi“.⁸

Európsky liberalizmus však, napriek sľubným nábehom už koncom 18. storočia, nezapustil v slovenskom myslení a v slovenskej politike hlbšie korene. Má to dve hlavné príčiny: 1. Vedúcou spoločenskou vrstvou u Slovákov bola drobná inteligencia, prevažne kňazi. Po stroskotanom pokuse zlúčiť osvietenstvo s katolicizmom, nenašli liberálne myšlienky medzi Slovákami svoje médium. Pre kňazov sa postupne stal liberalizmus synonymom voľnomyšlienkarstva a ateizmu. Postúpilo to tak ďaleko, že samotné slovo „liberál“ používali kňazi ako nadávku. A to nie iba kňazi katolícki, ale aj protestantskí. Protestantský fundamentalizmus šiel dokonca v odmietaní liberalizmu často ešte ďalej ako katolicizmus. 2. Slovenská politika sa formovala v neustálej opozícii voči maďarskému tlaku a voči maďarskej koncepcii jednotného uhorského národa. Táto maďarská idea bola v princípe etatická, mala však aj etnický rozmer. Nositeľom tejto idey bola aj maďarská liberálna

6 ŠTÚR Eudovít. Kde leží naša bieda, *Slovenskije národňje novini*, č.207, 3. august 1847

7 Svoje politické predstavy uverejnil anonymne vo viacerých spisoch. Najznámejšie sú: *Dissertatio politica publica de regiae potestatis in Hungaria limitibus* a *De comitiis regni Hungariae deque organisatione eorundem dissertatio juris publici hungarici*. Oba z roku 1791. Pozri: KOWALSKÁ, Eva-KANTEK, Karol. *Uhorská rapsódia, alebo tzigický príbeh osvietenca Jozefa Hajnóczyho*, Bratislava: VEDA 2008.

8 K tomu pozri podrobnejšie KOVÁČ Dušan. „Slavjanofili“ a „západníci“ v slovenskom politickom myslení. (Krátky historický náčrt), in: *Historik v čase a priestore. Laudatio Lubomírovi Liptákovi*. Zostavili Ivan Kamenec – Elena Mannová – Eva Kowalská, Bratislava: VEDA 2000, s.121 – 128.

strana. Odmietanie liberalizmu sa tak stalo pre slovenských politikov súčasťou odmietania maďarskej vládnej politiky.

Nakoľko pre obdobie nacionalizmu bola dominantnou politickou ideou idea národného štátu, národný štát sa stal aj centrálnou témou politického myslenia. Prvý slovenský politický program začal formulovať Ľudovít Štúr v polovici štyridsiatych rokov 19. storočia vo svojich novinách a v deklaratívnej rovine sa tento program ako dokument zverejnil počas revolúcie roku 1848.⁹ Podstatnou časťou tohto programu bolo Štúrovo stanovisko k otázke národného štátu pre Slovákov. V jeho programe možno hovoriť nie o národnom štáte, ale o určitej forme národnej štátnosti. Štúr vychádzal z uznania existujúceho uhorského štátu ako štátneho celku pre Slovákov. Bol teda uhorským vlastencom, ale pre Slovákov, ktorých definoval ako samostatný slovanský národ, požadoval autonómiu, teda právo spravovať si svoje záležitosti prostredníctvom vlastného snemu. Požadoval tiež pre národy Uhorska také zastúpenie na celouhorskom sneme, ktoré by zodpovedalo ich početnosti. V ďalších bodoch prekročil Štúrov program hranice liberalizmu a požadoval všeobecné volebné právo, slobodu tlače a zhromažďovania. Tento program uhorská revolučná vláda odmietla, pretože pre Lajosa Kossutha a jeho druhov akákoľvek decentralizácia uhorského štátu bola neprijateľná. Tento program napokon neakceptovala ani Viedeň. Po páde neoabsolutizmu, roku 1861, vystúpili predstavitelia Slovákov opäť s politickými požiadavkami sformulovanými v Memorande národa slovenského.¹⁰ Bola to určitá obdoba Štúrovho politického programu, opäť s dominantnou požiadavkou slovenskej autonómie v rámci Uhorska. Ani tento program nebol z vládnej strany prijatý. Odmietli ho v Budíne i vo Viedni. Napriek tomu stúpenci Memoranda na tomto programe zotrvali až do prvej svetovej vojny. Títo tzv. memorandisti tvorili v slovenskej spoločnosti dominantný prúd: centrum aj s politickými novinami (Národné noviny) preniesli do provinčného mestečka, centra turčianskej stolice Turčianskeho Sv. Martina.

Tiesnivá a bezvýchodisková situácia, do ktorej sa Slováci dostali po rakúsko-uhorskom vyrovaní roku 1867, posilňovala v slovenskom politickom myslení viac tendencie mesianizmu, Slovanstva, izolacionizmu a obranárstva. Až do roku 1914 možno zaznamenať iba dva nesmelé pokusy o liberálne orientovaný politický program. Prvý je zo 60-tych rokov a je spätý s menom kňaza Jána Palárika a skupiny, ktorá sa neskôr pomenovala Nová škola slovenská. Na jednej strane to bola oneskorená repríza pokusu o zlúčenie niektorých liberálnych myšlienok s katolicizmom, na druhej strane zas oportunistický pokus o dohodu s maďarskou

.....
 9 Žiadosti slovenského národa z 10. mája 1848. In: *Pramene k dejinám Slovenska a Slovákov X. Od revolúcie 1848 – 1849 k dualistickému Rakúsko-Uhorsku*, Bratislava: Literárne informačné centrum, 2009, ved. redaktor PODRIMAVSKÝ, Milan, s. 40 – 42.

10 Prijaté na zhromaždení 6. a 7. júna 1861. Text publikovaný in: *Slovenské národné zhromaždenie v Turčianskom Sv. Martine 1861*, Martin : Matica slovenská 1941.

liberálnou stranou s cieľom získať niektoré ústupky v jazykovej a školskej oblasti. Bola to teda viac orientácia na svojrázny maďarský liberalizmus, než na liberalizmus európskeho typu. Pre Jána Palárika bolo typické na jednej strane uhorské vlastenectvo, na druhej strane európska rozhladenosť. Zaujali ho myšlienky Montesquieua, predovšetkým dielo *Duch zákonov*. Bol presvedčený o tom, že aj národné ciele možno najlepšie dosiahnuť prostredníctvom občianskych práv a slobôd. Na rozdiel od konzervatívneho prúdu slovenského politického myslenia, ktoré čerpalo z nemeckého romantizmu a ruského mesianizmu, bol Palárik orientovaný viac na myšlienkové prúdy západnej Európy. Bol stúpencom ústavnosti a uhorského konštitucionalizmu a parlamentarizmu, ktorý rovnako ako konštitucionalizmus anglický, bol postavený nie na nejakej konkrétnej ústave, ale na súbore zákonov a listín, ktoré v súhrne vyslovovali práva šľachty a zemského snemu aj voči panovníkovi. Politika bola pre Palárika činnosťou, ktorá musí ísť zdola nahor, teda začínať sa malo u občana. V tomto zmysle jeho uhorský konštitucionalizmus a patriotizmus mal moderné smerovanie a obsah.¹¹ Palárik bol kritický k ruskému absolutizmu a slovanskú vzájomnosť, ktorá bola pre memorandistov základnou ideou, chcel postaviť na reálny a moderný základ.¹²

Politickí myslitelia, ktorí sa dostali do konfliktu s dominantným, štúrovsko-memorandistickým prúdom slovenskej politiky a ktorým sa v novšej literatúre dostalo pomenovanie „národní disidenti“¹³, veľmi často vo svojich politických koncepciách prekračovali uhorský rámec a načrtávali aj pre Slovákov, perspektívy, ktoré mali širší, európsky rámec. Kritici Ľudovíta Štúra a memorandistov poukazyvali v prvom rade na neperspektívnosť rusofilstva a vôbec myšlienky slovanskej vzájomnosti, ktorú Samuel Štefanovič nazval „bezvýznamnou parou“.¹⁴ Tvrdou skúškou slovanskej vzájomnosti pre modernejšie orientovaných slovenských mysliteľov bolo predovšetkým poľské povstanie z roku 1863 a jeho kruté potlačenie cárskym režimom. Rovnako kritický k pestovanému ruskému mesianizmu bol aj Jozef Hložanský, mysliteľ, ktorý videl slovenské dejiny v dejinách európskych a prognózoval slovenskú štátnu samostatnosť, ktorú podporia európske veľmoci.¹⁵ Zaujímavou postavou slovenského politického myslenia bol Štěpán Launer, ktorý v duchu Heglovej filozofie dejín videl preberanie štafety pokroku od západnej Európy slovanským svetom. Zaujímavé porovnanie veľkých národov Európy so slovanskými národmi ho priviedlo k myšlienke, že obchodného ducha, ktorý bol

11 Najnovšie stručná charakteristika Palárikovho politického myslenia in: PICHLER, Tibor. *Národovci a občania. O slovenskom politickom myslení v 19. storočí*. Bratislava: VEDA, 1998, s.77 – 96.

12 V diele *O slovanskej vzájomnosti* z roku 1864.

13 Termín presadil do slovenskej odbornej literatúry Tibor Pichler.

14 ŠTEFANOVIČ, S. (pseudonym Starec Theolog). *Naša politika*. Liptovský Sv. Mikuláš, 1906.

15 V článku *Ruší sa staré budovisko Európy*, ktoré uverejnil v Slovenských novinách ako reakciu na vypuknutie prusko-francúzskej vojny roku 1870.

typický pre Anglicko, prevezmú zo slovanských národov Poliaci. Čechom a Slovákmi prisúdil prevzatia od Nemcov filozofie (nazýval to špekuláciou).¹⁶

Druhý pokus o slovenský liberalizmus je až z prelomu storočí. Je spätý so skupinou Hlasistov. Títo sa už orientovali na liberálno-demokratický prúd v európskej politike, ktorý sa tu sformoval po kríze klasického liberalizmu a po rozšírení demokratických myšlienok v Európe. V zásade to boli žiaci profesora pražskej univerzity Tomáša Garriguea Masaryka a cez neho sa táto skupina orientovala na európsky Západ a na americkú demokraciu. Až do prvej svetovej vojny neznamenalí títo, zatiaľ stále mladíci, v slovenskej politike veľa. Ich aktivita sa odohrávala viac v proklamatívnej podobe. V oboch týchto skupinách liberálne myšlienky súviseli aj so vzťahom k anglickému a francúzskemu politickému mysleniu.

Významným prvkom slovenského politického myslenia bol federalizmus. Už uhorskí jakobíni na konci 18. storočia prišli s koncepciou federalizácie Uhorska na etnickom princípe. Táto koncepcia bola blízka slovenským politickým programom. Slovenská autonómia v Uhorsku predpokladala federalizáciu štátu. Po revolúcii roku 1848 – 49 sa objavila aj v maďarskom politickom myslení otázka možnej federalizácie Uhorska, či Habsburskej monarchie. Inšpiratívne tu pôsobili názory niekdajšieho tvrdého odporcu akejkoľvek decentralizácie Lajosa Kossutha. Určitú rezonanciu našli myšlienky federalizácie aj na viedenskom dvore. To však boli koncepcie federalizácie štátu na princípe historickom, čo pre Slovákov nebolo zaujímavé. Federalizačné plány na etnickom princípe ožili až na začiatku 20. storočia. Týmto projektom sa zaoberal aj následník trónu František Ferdinand a jeho tzv. belvederský kruh, ale tieto myšlienky rezonovali aj v práci rumunského politika Aurela Popovicia¹⁷ a v dielach rakúskych socialistov¹⁸. V tomto období sa, aj ako príslušník belvederského kruhu, ale aj ako novinár, začal otázkou federalizácie zaoberať jeden z najvýznamnejších predstaviteľov federalizmu v strednej Európe Slovákom Milan Hodža.¹⁹

Európsky rozmer, a v tomto kontexte aj rozmer anglický a francúzsky, bol v slovenskom politickom myslení prítomný predovšetkým ako súčasť zahraničnopolitických koncepcií a predstáv. Predovšetkým v období dualizmu sa zahraničnopolitické myslenie stáva dominantným prúdom slovenského politického myslenia.

16 V Práci *Povaha Slovanstva se zvláštním zřetelem na spisovní řeč Čechů, Moravanů, Slezáků a Slováků*, vydanú v Lipsku roku 1847. Pozri: PICHLER Tibor. Slovanstvo ako Európanstvo: Štěpán Launer a jeho predstava modernizácie. *Filozofia*, roč. 59 (2004), č.10, s. 697 – 706.

17 POPOVICI Aurel Constantin. *Vereinigten Staaten von Groß-Österreich. Politische Studien zur Lösung der nationalen Fragen und staatsrechtlichen Krisen in Österreich-Ungarn*. Leipzig, B. Elischer, 1906. Pozri HOLLÝ, Karol, Návrh federalizácie habsburskej monarchie v diele Spojené štáty Veľkého Rakúska od Aurela Popoviciho, in: *Historický časopis*, 60 (2012), č.3, s.501 – 520.

18 RENNER, Karl, *Österreichs Erneuerung*, Wien 1916; RENNER, Karl, *Staat und Nation. Zur österreichischen Nationalitätenfrage*. Wien 1899; BAUER, Otto, *Die Nationalitätenfrage und die Sozialdemokratie*. Wien 1907.

19 Základné dielo: HODŽA, Milan. *Federation in Central Europe*. London 1942.

Tento smer v slovenskej politike a v politickom myslení, spätý s obdobím nacionalizmu, má však tiež svoje historické korene v zahraničnopolitických proto-nacionalistických koncepciách, rovnako ako idey federalizmu.

Už v období pred sformulovaním slovenského politického programu ovplyvnili slovenských predstaviteľov napoleonské vojny, predovšetkým Napoleonovo neúspešné ruské ťaženie. Víťazné ťaženie slovanského Ruska ovplyvnilo už staršiu generáciu slovenských národovcov na čele s Jánom Kollárom, ktorý vo svojom básnickom diele nabádal Slovákov „primknúť sa k veľikému ruskému dubisku“.²⁰ Kollár súčasne sformuloval idey všeslovanskej vzájomnosti, ktorá bola v princípe ideou kultúrnou, ale obsahovala v sebe už aj určité prvky politického proto-nacionalizmu. Slovenská inteligencia, hlavne mládež na prešporskom evanjelickom lýceu, intenzívne vnímala aj veľkolepý mierový kongres, ktorý sa odohrával v neďalekej Viedni. Aj udalosti rokov 1848 – 49, keď revolúcia prebehla prakticky na celom európskom kontinente, upriamili pozornosť Slovákov na medzinárodnú situáciu. Boli svedkami toho, ako František Jozef dokázal poraziť maďarskú revolúciu iba za výdatnej ruskej vojenskej pomoci. To v nich ešte podporilo predstavu o budúcej úlohe Ruska v európskej (a stredoeurópskej) politike.

Veľmi intenzívne ovplyvnila slovenské politické myslenie, a v prvom období hlavne slovenskú publicistiku, Krymská vojna, kde si veľmi pozorne všímali aj postoj Anglicka a Francúzska, ktorý komentovali mimoriadne kriticky. Spočiatku požadovali *Slovenské noviny* od Rakúska neutralitu v spore, pretože predpokladali, že Rusko si s Tureckom bez problémov poradí. Sympatie boli nezakryté na strane Ruska. Po vytvorení anglicko-francúzskej koalície sa *Slovenské noviny* dívali s veľkou nevraživosťou a nepriateľstvom na postoj západoeurópskych krajín. Opanovanie Čierneho mora anglo-francúzskym loďstvom považovali za otvorené násilie proti Rusku.²¹ Keď sa k anglo-francúzskej koalícii pridalo Rakúsko a obrátilo sa tak proti svojmu doterajšiemu spojencovi, ktorému vďačilo za porážku maďarskej revolúcie, museli aj vládne *Slovenské noviny* tlmieť svoj postoj. Svoj postoj však noviny vyjadrili aj takým materiálom ako bolo uverejnenie seriálu článkov o francúzskom ťažení roku 1812 do Ruska a pripojili k tomu veľavravný komentár: „Při nynější nové válce mezi Francouzi a Angličany z jedné a Rusy z druhé strany, klademe toto vypravování o válečném tažení císa. Napoleona do Rus před 42 roky jakoby k porovnání.“²² Po zostrení cenzúry správ k východnej otázke v októbri 1854 museli *Slovenské noviny* ešte utlmieť svoje komentáre a obmedziť sa iba na úradné spravodajstvo. To však nič nemení na skutočnosti, že svoj proruský, protianglický a protifrancúzsky postoj už dali jednoznačne najavo. Tu sa začal formulovať protibritský a do určitej miery aj protifrancúzsky stereotyp v slovenskom politickom myslení, ktorý sa živil z konštatovania imperialistického charakteru politiky

20 V diele *Slávy dcéra* z roku 1825.

21 *Slovenské noviny*, Viedeň, 10. január 1854.

22 *Slovenské noviny*, od 13. do 30. mája 1854.

týchto európskych koloniálnych veľmocí, ktorá sa usiluje ovládnuť veľkú časť sveta. V britskom prípade to bolo tiež vnímanie britskej politiky ako politiky založenej na materialistických záujmoch, teda na obchode. Slovenské politické myslenie, ktoré bolo ovplyvnené nemeckým idealizmom a romantizmom, vnímalo tieto momenty ako negatívne prejavy, proti ktorým sa musí postaviť hrádza európskej civilizácie založenej na práve a spravodlivosti. V tomto ohľade bolo vnímanie Francúzska kontroverznejšie. Politika Napoleona III. sa stretla síce s ostrou kritikou slovenskej tlače, ale na druhej strane sa časť slovenskej tlače (Ján Francisci) pokúšala vidieť v Napoleonovej politike napredovanie pozitívneho „národného“ princípu.²³

Počas rakúsko-taliansko-francúzskej vojny prešiel postoj slovenskej tlače k Francúzsku zaujímavým vývojom. Vládne *Slovenské noviny* a katolícke kruhy okolo časopisu *Cyrril a Method* sa postavili plne na stranu Habsburského mocnárstva. Tento postoj však nezdieľala všetka slovenská tlač. Jozef Miloslav Hurban s mimoriadnym záujmom sledoval vývoj vojny a netajil sa nádejou, že sa konflikt môže rozrásť na európsku vojnu, v ktorej by aj Slováci mohli vystúpiť so svojimi požiadavkami.²⁴ Na slovenskom etnickom území celkom zlyhali pokusy o verbovanie dobrovoľníkov a o peňažnú zbierku na podporu vojny. Viac o postoji Slovákov k tzv. talianskej vojne sa mohlo publikovať po jej skončení a po páde Bacha. V tejto novej situácii napísal v časopise *Priateľ ľudu* Michal Mácsay takúto vetu: „Práve vtedy sme cítili najúprimnejšiu radosť v srdciach našich, keď nám chýr porážku bratov, synov spoluvlastencov našich a zvíťazenie Talianov priniesol.“²⁵ Podobne sa k vojne vracali aj novovzniknuté (roku 1861) *Pešťbudínske vedomosti*. Tu sa už objavil moment, ktorý sa potom stal pre slovenskú politiku a publicistiku typický: podporovanie každého národnoemancipačného a oslobodzovacieho zápasu, ba priamo stotožnenie slovenských národnooslobodzovacích snáh so všetkými podobnými zápasmi na celom svete (neskôr sympatie so španielskou revolúciou, s Búrmami a pod.). Redaktor *Pešťbudínskych vedomostí* Ján Francisci sa vo svojej politickej rekapitulácii minulých udalostí vrátil hodnotiacim článkom nazvaným *Rozhľadme sa*.²⁶ Ostro kritizoval Napoleona III., predovšetkým pre jeho postoj v Krymskej vojne. Práve v Napoleonovi III. videl Francisci hlavného hýbateľa európskej politiky. Naznačuje priamu súvislosť medzi rakúskym postojom v krymskej vojne, kde Rakúsko stratilo svojho prirodzeného spojencu, a jeho porážkou vo vojne talianskej. Charakteristické pre postoj Francisciho však je, že napriek ostrej kritike Napoleona III., vidí jeho vplyv a jeho politiku v nových súvislostiach. Robí z neho vlastne akéhosi hýbateľa a podporovateľa európskeho nacionalizmu: „Poznajúc prúd času a histórie, ideu tú, ktorú svetoduch za riešiteľku osudov a vývinov

23 K tomu pozri PÍŠCH, Mikuláš. Postoj slovenskej spoločnosti k vnútorným pomerom a zahraničnej politike Francúzska (1848-1871), in: *Historický časopis*, 1986, roč. 34, s. 713.

24 PÍŠCH. Postoj... s.716)

25 *Dokumenty k slovenskému národnému hnutiu*, BOKES, František ed. I. zv., Batislava 1962, s.248

26 *Pešťbudínske vedomosti*, 19. marec 1861.

politických v najnovějších časoch povolal, t.j. ideu národnosti rodovej na otázku a princíp diplomatický povýšil.²⁷ Tu sa prejavila okolo Francisciho, Daxnera a Memoranda z roku 1861 vrcholiaca ideológia slovenského nacionalizmu. V Napoleonomi ako predstaviteľovi románskeho národa videli podporovateľa zjednocovacích snáh románskych národov (Rumunov, Talianov), pričom toto hodnotenie, hlavne pokiaľ ide o Rumunov, je prinajmenšom pochybné. Napoleonove mocenské ambície tak dostali národnostný rozmer a jeho úspechy sa stali úspechmi národnostného princípu.

Prusko-francúzsku vojnu vnímali slovenskí politici spočiatku hlavne pod prizmou predchádzajúcich protinapoleonských postojov. Napoleon III. bol medzi Slovámi postavou mimoriadne neoblúbenou, napriek tomu, že mu ešte roku 1861 *Pešťbudínske vedomosti* pripisovali podporovanie národných snáh v Európe. Postupne sa však čoraz viac objavovala kritika jeho imperiálnych snáh, takže spolu s britskou politikou bol často na pranieri slovenskej tlače. Slovenská tlač nespájala prusko-francúzsku vojnu s možnosťou revízie dualizmu a podporovali vládnú politiku neutrality, za ktorú sa zasadzovala aj maďarská politika. V *Národnom hlásniku*, v novinách určených pre „pospolitý ľud“ sa vysvetľovala prusko-francúzska vojna ako bitka dvoch kohútov: „Naši Slováci v prešporskej a nitrianskej stolici majú jeden zvláštny obyčaj. Len najsilnejší šuhaj v obci smie za klobúkom nosiť vysoké pero z kohúta, ktoré oni „kosírek“ volajú. Jestli druhý chce si položiť také pero, musí sa dať za pasy s tým prvým... Nuž tak je to teraz i medzi Francúzmi a Prusmi. Dosaľ Francúzi mali kosírek, teraz si ho i Prusi zastrčili za klobúk a idú sa krvavo biť kto ho napokon nosiť smie.“²⁸ K zmene postoja došlo po bitke pri Sedane. Táto zmena bola spontánna a všeobecná. V slovenskej tlači sa po páde Napoleona III. objavili sympatie voči republikánskemu Francúzsku. Aj konzervatívne zmýšľajúci Martin privítal vyhlásenie republiky. *Národné noviny* napísali: „Zo srdca prajeme francúzskemu ľudu vyvinutie takej sily, jež pomocou by si vymohol aspoň také podmienky mieru, ktoré by neprotivili sa cti národnej a ktoré by mu poskytovali možnosť na ceste slobody zahojiť tie rany, ktoré naň uvalil podle a ošklive zakončivší caesarismus.“²⁹ Ešte rozhodnejšie sa na stranu francúzskej republiky postavila slovenská Nová škola. Medzi liberálnym slovenským prúdom sa v tejto súvislosti začali objavovať idey Spojených štátov európskych, iniciovala sa zbierka pre Francúzsko a zaznelo aj vážne varovanie pred budúcim nemeckým nebezpečenstvom pre Európu. Ján Nepomuk Bobula v *Slovenských novinách* nazval Prusko mocnosťou zla a národného

27 Tamže

28 *Národní hlásnik* 1870, č.7, článok: Ide byť vojna. PÍSCH, Mikuláš: Postoj ... s.721.

29 *Národné noviny* 1870, 2. október; PÍSCH, Postoj... s. 723

útisku. Písal, že pruská vojenská klika zneužila nemecký národ a jeho túžbu po slobode pre dynastické ciele a vo svoj prospech³⁰.

Po rakúsko-uhorskom vyrovnaní roku 1867, keď sa vnútorná politika v Uhorsku dostala úplne do rúk maďarských politických elít a tie sa významnou mierou podieľali aj na zahraničnej politike monarchie, stratili Slováci akúkoľvek reálnu šancu na realizáciu svojho dominantného politického programu, teda slovenskej autonómie v Uhorsku. Tento trend sa ešte posilnil po podpísaní dvojspolkovej zmluvy medzi Nemeckom a Rakúsko-Uhorskom, nakoľko Nemecko ako významný partner monarchie podporovalo centralizačné snahy Maďarov v Uhorsku a považovali Maďarov za spoľahlivejšieho partnera ako „prehnitú Viedeň“.³¹ Maďarskí politici, s nemeckou podporou v chrbte, neboli ochotní rokovať s nemaďarskými národmi o akejkoľvek decentralizácii štátu. Tento moment spôsobil, že slovenskí predstavitelia začali čím ďalej tým viac hľadať východisko pre svoje politické ciele v zahraničnopolitických kombináciách. Možno to pozorovať na slovenskej tlači, ktorá sa veľmi podrobne zaoberala práve zahraničnou politikou. Zahraničnopolitické myslenie sa tak v slovenskom prostredí stalo dominantným a bolo úzko prepojené na politické programy. Tento trend možno sledovať systematicky až do vypuknutia prvej svetovej vojny.

V marci 1905 britský generálny konzul v Budapešti Francis William Stronge sa vo svojej správe britskému ambasádorovi vo Viedni vyjadril, že je na svete málo podobných krajín ako Uhorsko, kde by sa zahraničná politika tak málo diskutovala a kde by sa jej tak málo rozumelo. „Typický Hungaricus - písal Stronge - je posadnutý domácou politikou a je indiferentný k medzinárodnému postaveniu monarchie. Peniaze vynaložené na armádu alebo zahraničnú politiku považuje za peniaze vyhodené na Rakúsko, či na dynastiu.“³² Britský generálny konzul sídlil v Budapešti, poznal a sledoval tlač a politické dianie v hlavnom meste Uhorska. Vzhľadom na túto skutočnosť je jeho konštatovanie pravdivé a pochopiteľné. Britskí diplomati mali iba minimálne vedomosti o politike nemaďarských národností a vôbec nesledovali ich tlač. Ak by bol konzul Stronge schopný čítať napríklad slovenskú tlač tohto obdobia, bol by iste prekvapený, koľko miesta sa v nej venuje zahraničnej politike a aké široké a často aj zasvätené komentáre poskytuje táto tlač svojmu čitateľovi.

30 PÍŠCH, Mikuláš: Slovenské pohľady na štátnozjednocovací proces Nemecka. In: *Historický časopis*, 1971, roč. 19, č.3, s. 352.

31 K tomu pozri GONDA, Imre. *Bismarck és az 1867-es osztrák – magyar kiegyezés*, Budapest 1961; najnovšie tiež FRANK, Tibor. *Bismarck és az osztrák-magyar kiegyezés*, in: *Nemzetek és birodalmak. Diószegi István 80 éves*. HÁDA, Béla – LIGETI, Dávid – MAJOROS, István – MARUZSA, Zoltán – MERÉNYI Krisztína (eds.). Budapest : ELTE Új-és Jelenkori Egyetemes Torténeti Tanszék, 2010.

32 National Archives London (Public Record Office), (ďalej iba NA London), Foreign Office (ďalej iba FO) – 7 – 1367. Consul-General in Budapest F.W.Stronge to the Anmbassador in Vienna, 7 March 1905.

Postupne sa v týchto zahraničnopolitických koncepciách Slovákov okolo *Národných novín* vytvorili určité konštanty, ktoré sa stali rozhodujúce pre hodnotenie udalostí v zahraničí: 1. prvým, zásadným princípom, bol princíp národnostný. Slovenská tlač veľmi pozorne sledovala presadzovanie sa národnostného princípu v Nemecku, v Taliansku, na Balkáne. Dokonca aj v imperiálnych postojoch Napoleona III. sa usilovali hľadať postup národnostného princípu; 2. druhým princípom bol princíp boja za slobodu, s ktorým sa Slováci stotožňovali a kdekoľvek, kde sa odohrával zápas, ktorý by sa dal charakterizovať ako „boj za slobodu“, slovenská tlač takýto zápas podporovala; 3. tretím princípom bolo vyhranené rusofilstvo. Veľká časť slovenskej elity vkladala veľké nádeje do úlohy Ruska v európskej politike a živila sa nádejou, že za pomoci Ruska môže dosiahnuť aj svoje národné ciele, politické i kultúrne.³³

To boli aspekty, z ktorých slovenská tlač posudzovala aj postoje Anglicka a Francúzska. Veľmi jasne to možno dokumentovať na udalostiach na Balkáne v poslednej tretine 19. storočia. Národnooslobodzovací boj balkánskych národov a hlavne účasť Ruska na tomto boji proti tureckej nadvláde, púťali mimoriadnu pozornosť slovenskej verejnosti. Postoj európskych veľmocí k boju balkánskych národov za slobodu sa stretol v slovenskej tlači s vášnivou kritikou: „Zastrite si tvár od hanby! Aký paradox: táto civilizovaná Európa zakladá spolky proti trýzneniu zvierat a súčasne bráni slobode východných národov.“³⁴ Víťazstvo protitureckej koalície privítal slovenský historik a publicista Pavol Križko v *Národných novinách*: „Keď sa na juhovýchode jasnilo k novému dňu, my radovali sme sa, tak ako snáď nikde v slovanskom svete. Veru radovali sme sa, že spadli nevoľnícke reťaze z tela našich rodných bratov, že vatra slobody rozohreje svet a nebudú viacej ani nám zuby drkotat.“³⁵

Berlínsky kongres bol preto pre Slovákov veľkým sklamaním. Zjavná podpora Turecka zo strany Anglicka i Francúzska iba potvrdila negatívnu mienku slovenskej tlače o ich zahraničnej politike.³⁶ Keď sa objavili snahy európskej diplomacie o revíziu sanstefanského mieru a Anglicko v tomto koncerte veľmocí hralo prím, objavili sa v slovenskej tlači nové ostré útoky na britskú politiku. *Národné noviny* odopierali Veľkej Británii morálne právo brániť vzniku nových slovanských štátov na východe Európy. Britskú angažovanosť v tureckej kríze nazvali *Národné noviny* doslova bezočivosťou a „kramárskym jednaním“³⁷ v ktorom sloboda a najsvätejšie záujmy

33 Podrobnejšie o slovenských zahraničnopolitických predstavách pozri: KOVÁČ, Dušan. Ausenpolitische Pläne und Vorstellungen der Slowaken in der Ära des Dualismus, *Melikov zbornik. Slovenci v zgodovini in njihovi srednjeevropski sosedje*. RAJŠP, V.- BRATOŽ, R. – CVIRN, J. – FISCHER, J. – LUKAN, W. – MARUŠIČ, B (esd.), Ljubljana 2001, s. 561 – 568

34 *Národné noviny*, 11. september 1875.

35 *Národné noviny*, 5. marec 1878.

36 Podrobnejšie k téme: KOVÁČ, Dušan. Great Britain in the Political Reflections and Plans of Slovak Politicians in the Period of Dualism, in: EVANS, Robert– KOVÁČ, Dušan – IVANIČKOVÁ, Edita (eds.). *Great Britain and Central Europe 1867 – 1914*, Bratislava: VEDA 2002, s.151 – 160.

37 *Národné noviny* 9. apríl 1878.

národov sa stávajú obyčajným tovarom na diplomatickom trhu. Svojmu rozhorčeniu dal Sv. Hurban Vajanský aj básnickú podobu v básni *Anglia*.

Pre postoj na Berlínskom kongrese kritizovala slovenská tlač Bismarcka i Francúzsko, ale predovšetkým Veľkú Britániu, ktorej podpora Turecku bola na kongrese najviditeľnejšia. Slovenská tlač znova obviňovala britskú politiku z toho, že pre svoje imperiálne záujmy bráni slobode balkánskych národov. Rozhorčenie slovenskej tlače nešetrilo ani rakúsko-uhorskú diplomaciu, čo dokazuje, s akou mimoriadnou angažovanosťou sledovala slovenská politika dianie na Balkáne. Napriek tomu, že výsledky berlínskeho kongresu slovenských politikov rozhorčili, stále boli ešte optimistami. Situáciu vzniknutú po berlínskom kongrese označili za „európske provizórium“ a prorokovali, že boj o úplné oslobodenie balkánskych národov s pomocou Ruska bude pokračovať: „Mohutný prúd dejín nedá sa zadržat' žiadnou diplomaciou.“ - napísali *Národné noviny*.³⁸

Pre slovenskú politickú elitu, hlavne pre jej dominantý tzv. memorandistický prúd, sa Anglicko stalo typickou imperialistickou krajinou, ktorej imperialismus bol založený na materialistickom princípe, na dobývaní ďalších území, kolónií a na nečestnom obchodovaní. Ukazovalo sa, že pre slovenské politické myslenie, ktoré bolo založené na národnom idealizme a na ideológii národného oslobodenia, bolo Anglicko stelesnením negatívnych politických tendencií ku koncu 19. storočia.

Veľmi zreteľne sa táto tendencia prejavila počas Búrskej vojny. Slovenská tlač veľmi pozorne sledovala vojnu a opäť tu došlo k zjavnej empatii, ba priamo k vteľeniu sa do pozície za slobodu bojujúcich Búrov. *Národné noviny*, vedené v idealistickom a puritánsky protestantskom duchu, prinášali ostré až sarkastické komentáre na adresu britskej útočnosti: „Videli sme surový boj kapitalizmu, ktorému nič na svete nie je svätého, ktorý nezná žiadne medzinárodné poriadky, zmluvy, keď tieto križujú jeho plány, nemajúc nič inšie za cieľ ako koristiť vo svoj vlastný prospech, kde sa to len dá.“³⁹ Bolo zjavné, že toto politické myslenie, ktoré ovplyvňovalo značnú časť slovenskej verejnosti bolo jednoznačne anglofóbne.

Vzťah slovenskej politiky k Anglicku sa na konci 19. a na začiatku 20. storočia formoval v súvislosti s vytváraním dvoch vojensko-politických zoskupení: Trojspolku a Dohody. Vytváranie týchto blokov sledovala slovenská tlač s mimoriadnou pozornosťou. Dvojspolkovú zmluvu medzi Nemeckom a Rakúsko-Uhorskom Slováci odmietali. Svetozár Hurban Vajanský v *Národných novinách* nazval túto koalíciu koalíciou medzi levom a kocúrom.⁴⁰ Samozrejme, že tým kocúrom „síce vypaseným a učeným ale predsa kocúrom,“ bolo Rakúsko-Uhorsko. Vcelku so správnou perspektívou hodnotila slovenská politická elita toto spojenectvo ako veľmi nebezpečné pre uskutočnenie slovenských politických cieľov. Celkom triezvo tiež videli, že toto zoskupenie, aj keď sa tvári ako obranné, je namierené

38 *Národné noviny* 18. júl 1878.

39 *Národné noviny* 12. január 1900.

40 *Národné noviny* 8. október 1879.

rovnako proti Rusku ako proti Francúzsku. Tu sa vytvoril priestor na to, aby sa tón slovenskej tlače voči Francúzsku zmenil.

Preto aj slovenská tlač s nádejami privítala rusko - francúzske zblíženie. Francúzsko Napoleona III. bolo rovnako ako Anglicko terčom ostrej kritiky slovenskej tlače. Zvlášť pre *Národné noviny* bolo angažovanie sa Francúzska v poľskej otázke roku 1863 predmetom ostrej kritiky. Voči republikánskemu Francúzsku sa už ale občas prejavili aj známky sympatií. Nebol to však ešte obrat o stoosemdesiat stupňov. Skôr to bola kritika pruskej rozpínavosti, „pažravosti“, ako sa expresívne vyjadril Vajanský v *Národných novinách*, ktorej obeťou sa stalo Francúzsko: „Všetko, čo sľuboval nám nemecký duch, čím bol cenným druhým národom, rozišlo sa ako para, a zostalo oči režuce blýskanie sa bodákov, zostal strašný princíp, že materiálna sila má jediné právo a všetky veľké idey musia na stranu pred ideou nemeckej pažravosti...Všetky národy cítia ťarchu nemeckej presily, a raz nájdu sa pužené citom samozachránenia v jednom tábore proti nemeckému bezdušnému stroju.“⁴¹

Až rusko-francúzska vojenská dohoda z roku 1892 definitívne prelomila ľady a táto nová aliancia sa stala pevným základom, na ktorom začala budovať aj slovenská politika. Francúzsko sa okamžite dostalo do priazne slovenských novín. V *Národných novinách* sa dokonca objavila poznámka, že by v tejto situácii bolo vítané, keby sa k rusko - francúzskej aliancii priklonilo aj Anglicko.⁴² V zásade však na negatívnom postoji *Národných novín* voči Anglicku ani táto poznámka ešte nič nezmenila. Tak ako aj neskôr sa ako dominantná ukázala byť „ruská optika“, cez ktorú sledovala časť slovenskej politiky, hlavne skupina okolo *Národných novín*, medzinárodné dianie.

Napriek dlhotrvajúcemu mierovému obdobiu a atmosfére konca storočia, očakávali slovenskí politici na európskom kontinente skorý konflikt. Ak sledujeme pozorne slovenskú tlač, neujde nám, že v pozadí mnohých nádejí na riešenie slovenskej otázky bolo očakávanie takéhoto riešenia od veľkej európskej konflagrancie. Po porážke Ruska v rusko - japonskej vojne vojnychtivosť slovenských politikov do určitej miery opadla, ale presvedčenie, že slovenské požiadavky sa budú môcť splniť iba v rámci nového usporiadania Európy, ostalo. Bol to napokon logicky dôsledok poznania, že Slováci nemôžu slovenskú otázku riešiť vlastnými silami. Rozdelenie moci v monarchii a dvojspolkové spojenectvo, v ktorom silnejší partner - Nemecko, celkom evidentne podporoval maďarské snahy o vytvorenie jednotného národného štátu a s tým spojený štátny centralizmus, nedávalo nijakú nádej nielen na riešenie, ale ani na nastolenie slovenskej otázky v Budapešti, či vo Viedni.

41 PÍŠCH, Mikuláš. Trojspolok a Dohoda v slovenskej buržoáznej politike (1879 až 1907). Príspevok k otázke zahraničnopolitickej orientácie slovenskej buržoázie. In: *Historický časopi*, 1975, roč. 23, č. 4, s. 536

42 *Národné noviny* 5. január 1894.

Zblíženie Veľkej Británie a Francúzska vyvolalo v slovenskej tlači najprv určité rozpaky. Entente cordiale však vytvorila celkom novú situáciu a slovenská politika nemohla na ňu nereagovať. Začali sa objavovať komentáre typu „priatelia našich priateľov sú aj naši priatelia“ a pod. Ostré útoky na britskú imperiálnu politiku sa do určitej miery zmiernili. Slovenská politika evidentne hľadala vo vzťahu k Veľkej Británii nový modus. Kritika Veľkej Británie na stránkach *Národných novín* sa však znovu naplno rozprúdila počas rusko - japonskej vojny. To je iba ďalší dôkaz toho, že slovenská politika, predovšetkým najviditeľnejšia politika okolo centra Slovenskej národnej strany a *Národných novín*, čím ďalej tým viac sústreďovala svoju pozornosť na Rusko, do ktorého vkladala svoje nádeje.

Zásadná zmena nastala potom, čo Veľká Británia podpísala spojeneckú zmluvu s Ruskom. Ostré útoky spreď niekoľkých rokov celkom ustali a začali sa v tlači objavovať prejavy sympatií. Bol to skutočne rok zásadného obratu. Rusko - anglickému zblíženiu venovala slovenská tlač nevídanú pozornosť. Už v apríli sa objavili články, ktoré písali o tom, že Anglicko prejavilo záujem a iniciatívu smerom k zblíženiu s Ruskom. *Národné noviny* síce upozornili, že Anglicko sa nevzdá svojich záujmov na Bospore, vítali však urovnanie sporných otázok s Ruskom na ázijskom kontinente.⁴³ Po uzavretí dohody v auguste *Národné noviny* túto dohodu uvítali s povzdychom, že je škoda, že túto dohodu neuzavreli prv. „Svetové polozenie dnes v mnohom bolo by iné“⁴⁴ - napísali *Národné noviny* a celkom evidentne tým mysleli iný výsledok rusko - japonského konfliktu a možnosť predísť ruskej porážke.

Dohodový blok tak v konečnom dôsledku úplne zdieľal sympatie slovenskej verejnosti. Rozhodujúce bolo, že v dohodovom bloku sa objavilo a presadilo Rusko. Avšak v konečnom dôsledku začali slovenskí politici od tejto chvíle očakávať podporu nielen od Ruska, ale aj od jeho spojencov, vrátane Anglicka. Spôsobilo to v slovenskej publicistike a v slovenskom politickom myslení zásadný obrat. Bol to obrat od anglofóbie k anglofilii. Zatiaľ čo konzervatívna skupina v Turčianskom Sv. Martine urobila tento obrat v dôsledku zblíženia Ruska s Anglickom, existoval aj druhý prúd, ktorý príklon k Dohode a k európskemu Západu vnímal ako orientáciu na modernú európsku demokraciu.

Na prelome 19. a 20. storočia sa v slovenskom spoločenskom živote objavila skupina mladých ľudí, ktorá dávala veľmi hlasito najavo svoju nespokojnosť s politickou orientáciou centra Slovenskej národnej strany v Turčianskom Sv. Martine. Roku 1896 začali vydávať svoj časopis nazvaný *Hlas* a podľa toho časopisu dostali pomenovanie „hlasisti“. Na rozdiel od konzervatívne orientovaných predstaviteľov Slovenskej národnej strany, hlasisti sa prejavovali ako stúpenci liberálnej

43 *Národné noviny* 22. apríl 1907.

44 *Národné noviny* 1. september 1907.

demokracie. Veľký vplyv na nich mal Tomáš Garrigue Masaryk, profesor na pražskej Karlovej univerzite, nakoľko veľká časť hlasistov boli jeho študenti.

Hlasisti sa vo svojej tlači a vo svojej korešpondencii vyslovovali k zahraničnej politike podstatne menej ako Martinčania. Hlavné ťažisko svojho programu celkom zámerne orientovali na „vnútorný“ front, na „drobnú prácu“ a ostentatívne kriticky sa stavali k ‚veľkej politike‘ martinského centra. Vedúca osobnosť tejto skupiny, Vavro Šrobár, napísal v úvodnom čísle časopisu *Hlas* v článku *Naše snahy*, ktorý mal byť akýmsi programom tejto generácie: „My nebudeme očakávať žiadnej spásy od takzvanej ‚vyššej politiky‘; od náhodných zápletiiek zahraničných, v čom poniektorí naši ‚politikovia‘ vidia osloboditeľa od všetkých bied a nerestí spoločenských.“⁴⁵ Proti tejto tzv. vysokej politike postavili mladí liberáli ako hlavný politický cieľ drobnú prácu na povznesenie ľudu, na jeho postupné vzťahovanie sa sociálne a hospodárske a na mravnú obrodu a osvetu. Vo vtedajšom politickom slovníku bola hlasistami kritizovaná ‚vyššia, či vysoká politika‘ - politika orientovaná na zahraničie. Slováci v tom čase nemali nijakú možnosť robiť, ba čo i len ovplyvňovať zahraničnú politiku habsburskej monarchie. Nemali teda možnosť naozaj robiť onú vysokú politiku. A keďže podľa Masarykovho návodu skutočná politika bola iba politika reálna, programovo sa orientovali na tzv. drobnú prácu medzi slovenským ľudom a zahraničnú politiku odsúvali na okraj, o čom svedčí aj obsah ich časopisu.

V konečnom dôsledku sa však napokon ani hlasisti zahraničnej politike vyhnúť nemohli. Dostali sa k nej okľukou. V prvom rade opäť cez Masaryka, ktorý ako český politik, poslanec a okrem iného aj člen delegácie ríšskeho snemu pre zahraničnú politiku, musel zahraničnopolitické dianie reflektovať. Hlasisti boli stúpenkami úzkej česko-slovenskej spolupráce a cez českú politiku vnímali aj európske dianie. A napokon sa k zahraničnej politike dostali aj prostredníctvom britského historika a publicistu Roberta Williama Setona – Watsona, známeho pod pseudonymom Scotus Viator, s ktorým viedli čulú korešpondenciu a ktorý bol vlastne ich generačným druhom a svetonázorovo i politicky im bol blízky. Jeho aktivity, diskusie, články v britskej tlači a napokon aj jeho korešpondencia so Slováckmi – a hlavne práve s príslušníkmi hlasistickej skupiny, mali veľký význam pre zmenu postoja slovenskej inteligencie voči Anglicku i voči britskej politike ako takej. Prostredníctvom Setona-Watsona sa slovenská inteligencia oboznamovala s Anglickom, Škótskom, s konštitucionalizmom na britských ostrovoch i s fungovaním demokracie. Jeho zásluhou sa mladí slovenskí študenti dostali do Anglicka, a aj keď to bola iba malá skupina, mali títo mladí ľudia určitý vplyv na slovenskú tlač, opäť hlavne na liberálnu – hlasistickú, ale aj na časopisy vydávané Milanom Hodžom.

Práve prostredníctvom Setona-Watsona sa v období pred prvou svetovou vojnou podarilo dostať slovenskú otázku do vedomia európskej verejnosti, ale aj európskej politiky. Nemožno tento vplyv preceňovať, ale na určitú zmenu v tomto smere

45 *Hlas*, roč. 1, č.1, jún 1898.

ukazujú aj dokumenty v britskom Foreign Office. Zatiaľ čo udalosti v Černovej roku 1907 nechávajú v Londýne ešte bez svojho komentára, roku 1910, keď sa britský konzul v Budapešti Esme Howard dehonestujúco vyjadril o článkoch Scotusa-Viatora, ktorý komentoval priebeh uhorských volieb, prijali vo Foreign Office správu svojho konzula s veľkými výhradami a postavili sa na stranu Setona-Watsona, ktorého označili za veľmi seriózneho a informovaného autora a o konzulovom postoji sa vyjadrili veľmi kriticky, že podáva udalosti nie ako očitý svedok, ale iba podľa svojej „imagination“ a že jeho správa je vlastne oficiálna vládna verzia uhorskej vlády.⁴⁶ Bol to, samozrejme, malý posun, nijaký podstatný zvrat v britskej politike, ale odtiaľ sa už mohol odvíjať aj postoj v rokoch prvej svetovej vojny. Bolo zrejmé, že Seton-Watson, rovnako ako dopisovateľ *Timesov* Henry Wickham Steed, ktorí sa kriticky vyjadrovali k postupu vládnej moci počas volieb roku 1910, platili vo Foreign Office za authority. A pre „malé slovenské pomery“ bola aj takáto malá zmena významná.

Slovenské politické elity, a to ako konzervatívne, tak liberálne stávali sa potenciaálne spojencom dohodového bloku. Orientácia na Rusko sa dopĺňala pokusmi o informovanie francúzskeho sveta o slovenskej otázke. Do určitých francúzskych kruhov sa podarilo dostať prostredníctvom Čechov informáciu o Slovákoch a ich útlaku. Pozitívnu úlohu v tomto smere zohrali francúzski slavisti, hlavne z okruhu *Revue des deux Mondes*. Táto skupina zohrala vo vzťahu k Francúzsku podobnú úlohu ako R.W. Seton-Watson vo vzťahu k Veľkej Británii. Predovšetkým *Národné noviny* videli už na konci storočia situáciu v Európe veľmi vyhrotene. Očakávali vojnový konflikt medzi Francúzskom a Nemeckom. Podľa nich bol každý v Európe alebo Francúz, alebo Nemeč.

Možno konštatovať, že napriek deklarovanému nezáujmu o „veľkú“, čiže zahraničnú politiku, boli práve príslušníci hlasistickej skupiny dobre informovaní o západnej demokracii a orientovali sa na anglické a francúzske demokratické kruhy. V určitom zmysle je paradoxné, že týmto spôsobom sa takmer celá slovenská politika, s výnimkou Milana Hodžu, ktorý sa orientoval na následníka trónu Františka Ferdinanda, orientovala na dohodové vojensko-politické zoskupenie. Konzervatívni predstavitelia Slovenskej národnej strany sa k Dohode dostali cez Rusko, hlasisti sa však orientovali na demokratické krajiny západnej Európy a prostredníctvom Masaryka aj na demokratické kruhy v Rusku.

Po vypuknutí prvej svetovej vojny bola teda slovenská politická a kultúrna elita pripravená na odboj voči Rakúsko-Uhorsku a na príklon k dohodovému bloku, od ktorého očakávala uskutočnenie svojich politických a kultúrnych cieľov. V tomto vývoji možno vidieť napokon aj vysvetlenie, prečo sa aj centrum Slovenskej národnej strany, predovšetkým po smrti Vajanského, bez problémov vzdalo svojho memorandového programu a podporilo Masarykom vedený odboj smerujúci k vytvoreniu Česko-slovenského štátu.

46 NA London, FO 371 – 827 (1910), s.27 – 33.

Slovenská národná rada z roku 1848 a jej inšpiračná rola

Dušan Škvarna

Osud Slovenskej národnej rady (SNR) symbolicky pripomína vývin Slovákov v moderných dejinách. Jej minulosť predstavuje popretfňhanú a krivolakú cestu. Národná rada zo septembra 1848 nevznikla v honosnom paláci, ale v jednej z miestností nenápadného hotela vo Viedni, nezrodila sa z iniciatívy aristokracie a iných elít ovládajúcich spoločnosť a politiku, ale z iniciatívy vzdelancov dočasne nútených pôsobiť v emigrácii a motivovaných oveľa viac ideálmi ako osobnou ambíciou po moci, jej založenie nesprevádzal jasot verejnosti, ale ohraňovali ho možnosti uzavretého zhromaždenia. Táto SNR mala podstatne viac cieľov ako dosiahnutých výsledkov a úspechov. Tak v čase svojho krátkeho pôsobenia, ako aj po celé desaťročia bola domácimi i cudzími neraz spochybňovaná i zosmiešňovaná ako málo dôležitá. A predsa. SNR sa zakotvila v pamäti slovenskej vlasteneckej spoločnosti natoľko pevne, že tá ju vnímala nielen ako symbol národnopolitickej zvrchovanosti Slovákov, ale aj ako orgán, ktorý by mal prirodzene existovať ako dôležitý nástroj dosahovania ich politických cieľov. Hoci nie vždy dôrazne a hlasno, ale trvale uchovávaný obraz Národnej rady pomáhal udržiavať kontinuitu slovenského politického vývoja a politických programov i nachádzať argumenty v prospech národnej a občianskej emancipácie Slovákov.

Tento fakt potvrdzuje i to, že v krízových momentoch slovenských dejín prvej polovice 20. storočia iniciovali dominantné politické sily založenie SNR (v rokoch 1914, 1918, 1943), okrem toho sa v 20. a 30. rokoch tohto storočia pokúsili aj nehodnoverní politici v emigrácii (dokonca roku 1933 i doma) utvoriť viacero takých rád s pochybnými cieľmi, až sa nakoniec roku 1944 SNR natrvalo presadila ako orgán rozhodného ozbrojeného a politického vzdoru. Odvtedy konečne fungovala kontinuálne, a hoci zväčša oveľa viac symbolicky ako fakticky, vykonávala mocenské kompetencie, aby sa v rokoch 1989 a 1993 definitívne potvrdila ako slobodný parlament Slovenskej republiky.

Tento príspevok sa nesústreďí na podrobné vykreslenie vzniku a činnosti prvej SNR, iba ich načrtne, ani na faktografické zachytenie septembrového povstania roku 1848, v ktorého čele tento orgán stál, pretože tieto stránky revolúcie 1848 – 1849 sa už veľakrát podrobne spracovali. Ďaleko najpodrobnejšie a najkvalitnejšie tak spravil Daniel Rapant v troch zväzkoch svojho monumentálneho diela *Slovenské povstanie roku 1848/49*, ktoré podľa môjho názoru predstavuje najväčší

intelektuálny počin slovenskej kultúry v 20. storočí.⁴⁷ Okrem toho za posledné polstoročie vzniklo viacero prác, ktoré ako celok spoľahlivo približujú vznik revolučnej SNR, jej pôsobenie a význam.⁴⁸ Preto sa táto štúdia zameria na širšie dobové faktory, ktoré priamo i nepriamo podmienili vytváranie úplne nového typu politického orgánu, na stredoeurópsky kontext vzniku i zániku SNR a na podstatné znaky jej verejného pôsobenia a dosah na slovenské politické myslenie.

Faktory a kontext vzniku

Národné politické orgány v našom zmysle slova boli ešte v 18. storočí neznámym javom, neexistovali. Politika, moc, politické inštitúcie a ich reprezentácie sa spájali aj v tomto storočí, podobne ako v predchádzajúcich, s dynastiami a s privilegovanými vrstvami, od týchto stavovských elít a autorít sa odvodzovali, predovšetkým v ich mene a v ich záujme sa profilovali a pôsobili. Veľký obrat aj v tomto smere nastal v osvietenstve, ktoré ako jeden z celoeurópskych modernizačných faktorov rôznymi cestami či spôsobmi nielenže narušoval, ale i rúcal stavovské bariéry. Po prvé tak, že proti suverenite monarcha, dynastie a aristokracie postavila osvietenská ideológia suverenitu nepriviligovaného ľudu – tretieho stavu. Podľa nej politická moc nepochádzala od panovníka, ale od ľudu, on bol jej nositeľom. Po druhé tak, že politika a usporiadanie spoločnosti sa mali podľa osvietenstva zakladať na negovaní tradičnej spoločenskej hierarchizácie, na uplatnení zásady rovnosti ľudí pred zákonom a rozšírení politických (občianskych) práv na ďalšie, staré i nové, dovtedy nepriviligované spoločenské vrstvy.

Zásadná modernizačná premena usporiadania spoločnosti i chápania života človeka však neprebíhala iba v rovine politickej. Univerzálnou súčasťou tohto modernizačného procesu, ktorý, hoci s rozdielnou rýchlosťou, s rozličným časovým zaradením a v rôznych špecifických podobách, prebiehal v každej časti Európy, boli aj ďalšie dlhodobé znaky – hospodárska modernizácia, vzostup vzdelania, komunikácie, mobility, sekularizácia, zintenzívnenie národného cítenia a úlohy národa v spoločenskej komunikácii. Na priesečníku týchto javov sa nielen

47 ¹ Rapant, Daniel: Slovenské povstanie roku 1848 – 49. Diel druhý. Časť prvá – Dejiny. Turčiansky Sv. Martin: Matica slovenská, 1950; Diel druhý. Časť druhá – Dokumenty. Turčiansky Sv. Martin: Matica slovenská, 1948; Diel druhý. Časť tretia – Prílohy. Turčiansky Sv. Martin: Matica slovenská, 1947.

48 Bokes, František: Slovenská národná rada z rokov 1848 – 1849. In: Historický časopis, 1965, č. 2, s. 200 – 229; Hučko, Ján: Prvá Slovenská národná rada (1848 – 1849). In: Národná rada v kontexte slovenských dejín. Ed. J. Žatkuliak. Bratislava: Národná rada Slovenskej republiky, 1999, s. 12 – 22; Prakticky identická štúdia toho istého autora in: Slovenské národné rady. Zost. M. Pekník. Bratislava: Národné literárne centrum, 1998, s. 7 – 31; Hučko, Ján: Konštituovanie a pôsobenie SNR v revolúcii. In: Slováci v revolúcii 1848 – 1849. Zost. I. Sedlák. Martin: Vydavateľstvo Matice slovenskej, 2000, s. 98 – 115; Rebro, Karol: Slovenská národná rada. In: Slovenská jar. Zost. J. Sloboda. Bratislava: Obzor, 1971, s. 100 – 117; Ruttkay, Fraňo: Slovenská národná rada – začiatok našej novodobej štátnosti. In: Nad Tatrou sa blýska. Zost. D. Harušiak. Bratislava: Veda, 1994, s. 143 – 161; Škvarna, Dušan – Eliáš, Michal: Prvá Slovenská národná rada. Bratislava: Národné osvetové centrum, 1998.

transformovala stavovská spoločnosť na občiansku, ale tiež sa pretvárali tradičné etniká na moderné národy. Princíp rovnosti a rovnoprávnosti ľudí totiž oslabovaním tradičných stavovských právnych a mentálnych bariér otváral priestor na novú spolupatričnosť. Vďaka tomuto silnému integračnému náboju sa u ľudí jedného (blízkeho) jazyka, resp. u ľudí žijúcich v jednom štáte začali utvárať podstatne pevnejšie citové väzby, silný pocit jednoty a spolupatričnosti. Na rozdiel od tradičných etník bola moderným národom vlastná jednak silná citová väzba a jednak aj to, že národ sa programovo, cieľavedome a s nadšením budoval, ochraňoval, kultivoval. Príťažlivosť a výbava moderného národa sa umocnila predovšetkým vďaka ranému romantizmu na prelome 18. a 19. storočia.

Rôzne veľké a vplyvné skupiny intelektuálov kultivovali materinské jazyky, vytvárali ideológie idealizujúce kladné stránky vlastného národa, upriamujúce pozornosť a úctu k jeho minulosti a kultúre. Vyzdvihovali jej jedinečné znaky, definovali svojbytnosť (identitu) svojho národa, rovnako nadšene a rady zdôrazňovali jeho jedinečné historické poslanie. Takto sa začala Európa národne ohraničovať a čoskoro i atomizovať na národné celky.⁴⁹ Zároveň sa utvárala nová politická kultúra. Z prostredia politických intelektuálov sa ozývali čoraz naliehavejšie hlasy volajúce po zachovaní a ešte častejšie po získaní národnej slobody. Slobodu národa a jeho bezpečnú budúcnosť pritom podmieňovali nielen jeho kultúrnym vzostupom, ale ešte silnejšie politickými faktormi. Kultúrnu emancipáciu považovali iba za jednu stránku celkovej národnej emancipácie, tú druhú mala predstavovať politická emancipácia. Postupne sa kryštalizovali predstavy o vlastnej národnej politike a politickej reprezentácii. Čoraz otvorenejšie sa volalo po participácii nových vrstiev na politike a moci, až predstava o národnej politike vyústila do obrazu či požiadavky národnej štátnosti, vymedzenej vlastným územím, politickými inštitúciami, reprezentáciou.⁵⁰ Nové chápanie politiky a politického usporiadania nutne sproblematicizovalo vzťah k tradičnej vlasti, spochybňovalo nemennosť existujúcich politických štruktúr a pomerov, ktoré sa stále častejšie a častejšie označovali za prežitky minulosti, štátoprávnu stabilitu a medzinárodné vzťahy. Tvorcami takéhoto spoločenského konštruktú boli spočiatku uzavreté skupiny politických intelektuálov, ktorí však mali ambíciu najskôr vtiahnuť a potom mobilizovať do svojho myšlienkového a pociťového sveta všetky spoločenské vrstvy a regióny, až národné hnutia a ich idey skôr či neskôr nadobudli masové rozmery.

49 Hroch, Miroslav: *Národy nejsou dílem náhody*. Praha: Sociologické nakladatelství, 2009; Kováč, Dušan: Úvod. *Nacionalizmus ako európsky fenomén*. In: *My a tí druhí v modernej spoločnosti*. Ed. G. Kiliánová – E. Kowalská – E. Krekovičová. Bratislava: Veda, 2009, s. 229 – 240; Škvarna, Dušan: *Logika a kontext utvárania moderného slovenského národa*. In: *Bystrický, Valerián – Kováč, Dušan – Pešek Jan a kolektív: Kľúčové problémy slovenských moderných dejín*. Bratislava: Veda, 2012, s. 13 – 26.

50 Nachwort. In: *Nationalismus und sozialer Wandel*. Hrg. O. Dann. Hamburg: Hoffmann u. Campe, 1978, s. 210, 214; Gellner, Arnošt: *Národy a nacionalismus*. Praha: Hříbal, 1993, s. 12 – 18.

Model spoločenského a politického usporiadania, ktorý sa mal odvíjať od hodnoty občana a národa, možno sledovať na európskom kontinente od konca 18. storočia. Do centra pozornosti sa dostal najmä Francúzskou revolúciou roku 1789 (vtedy ešte s dôrazom na občiansku rovnosť a stotožnenie národa s tretím stavom), v západnej a južnej časti Európy sa rozmohol počas napoleonských vojen a v každom stredoeurópskom etniku sa udomácňoval minimálne od začiatku 20. rokov 19. storočia. S veľkou vervou sa začal presadzovať a naplňovať na veľkom priestore Európy predovšetkým s vypuknutím revolúcie v marci 1848.

Počas tzv. jari národov sa neobvykle zintenzívnili politický život v každej jej časti. Politika zasiahla širokú verejnosť a jej imanentnou scénou sa stali aj verejné priestory. Do politiky boli vtiahnuté aj vrstvy a sily, ktoré boli dovtedy z nej vylúčené alebo v nej hrali iba okrajovú rolu. Medzi nové dôležité politické sily sa v strednej Európe zaradovali národné hnutia. Každé z nich v súlade s dobovým trendom vývoja v Európe považovalo za svoj hlavný cieľ dosiahnutie nejakej formy štátnosti pre svoj národ.

Predstavy o týchto štátnostiach boli trojaké. Niektoré národné hnutia sa mohli oprieť o historickú štátnosť, ktorú sa pokúšali definitívne premeniť z dynastickej a stavovskej podstaty na národnú. V Uhorsku to bol prípad Maďarov, ktorých politici sa usilovali pretvoriť dovtedy stavovské a multietnické Uhorsko na modernizujúci sa maďarský národný štát. Sčasti sem možno zaradiť aj Chorvátov, ktorí mali podobné ambície s historickým Chorvátskym kráľovstvom, v menšej miere aj Čechov s koncepciou revitalizácie a čechizácie historického Českého kráľovstva. Ďalšia skupina národných hnutí sa usilovala s rôznou mierou úspešnosti prekonať politickú rozdrobenosť svojich národov a vytvoriť nové, resp. obnoviť staré historické štátnosti v podobe samostatnosti. Týkalo sa to tzv. veľkých národov, predovšetkým Nemcov a Talianov (napríklad i Rumunov), ktoré dlhodobo nežili v spoločnom politickom útvare, či Poliakov, u ktorých išlo o ambíciu obnoviť nedávno zaniknutý vlastný štát, kde predstavovali najpočetnejšie etnikum. Tretiu skupinu tvorili tie národné hnutia, ktoré chceli vytvoriť aspoň základy štátnosti v podobe územno-politického vymedzenia a samosprávy (autonómie) v rámci väčšieho celku (Uhorsko, Habsburská monarchia), pričom mali na to slabé historické argumenty a rovnako slabé politické možnosti i nástroje. To bol aj prípad Slovákov.

Pri pokusoch o naplnenie cieľov o národnú štátnosť (štát) sa okrem iných problémov, z ktorých väčšina bola úplne nová, nevyskúšaná, nutne vynárala otázka inštitúcií, ktoré by presadzovali tieto štátoprávne zmeny, resp. by reprezentovali jednotlivé národy. Z tohto hľadiska sa národné hnutia ocitli v dvoch odlišných situáciách. Niektoré z nich mohli využívať existujúce historické stavovské inštitúcie, ktoré iba viac či menej zmenili na vlastné národné orgány. Predovšetkým maďarská politika mohla svoju výhodnú pozíciu už niekoľko desaťročí opierať o uhorský stavovský snem a historické župy, tesne pred revolúciou 1848 sa v maďarskom

politickom prostredí zreteľne formovali základy stránickej štruktúry a diferenciácie.⁵¹ V marci 1848 jej moc výrazne vzrástla vytvorením prvej nezávislej uhorskej vlády, ktorá bola zložením, názormi a záujmami maďarskou, a ďalších inštitúcií. Počas revolúcie táto vláda vymenovala do nestabilných regiónov vládných komisárov, v kritických momentoch revolúcie vznikali revolučné orgány Výbory na obranu vlasti, nehovoriac o vlastných ozbrojených silách. Maďarská politika teda disponovala širokou škálou mocenských nástrojov, silným zázemím vo verejnosti i finančnou a ozbrojenou základňou.

Podobné znaky vykazovala chorvátska politika, ktorá sa v tomto období transformovala zo stavovskej krajinskej politiky, opierajúcej sa o vlastné orgány, na národnú politiku. Už tradične bol jej oporou najvyšší krajinský hodnostár bán, za ktorého bol v marcových dňoch 1848 zvolený Josip Jelačić, ďalej historický sabor, ktorý sa zmenil zo stavovského snemu na chorvátsky národný parlament, a od mája aj výkonný úrad bánska konferencia (vláda).⁵² Ak k tomu prirátame vlastné ozbrojené sily – hraničiarov (o túto „národnú“ armádu sa opierala aj politika Srbov vo Vojvodine a Rumunov v Sedmohradsku), veľkorysé úsilie posilniť kompetencie Chorvátskeho kráľovstva na úkor Uhorska a jeho vlády a spojiť, pokiaľ možno všetkých Chorvátov, ba aj uhorských Juhoslovanov (Srbov a Slovincov) do jednej autonómnej štátnosti, vyznie pomerne realisticky. Takisto sedmohradskí Sasi požívali po stáročia vlastné municipiálne právo a autonómiu v rámci Sedmohradska, ktorú reprezentoval orgán Národná jednota (*Nationsuniversität*), ale jej autoritu na jar 1848 už silne nabúraval a oslabovalo uhorskou mocou propagované a presadzované zjednotenie (úniu) Sedmohradska s Uhorskom.⁵³ Tradičné inštitúcie Českého kráľovstva sa zasa pokúsilo využiť české národné hnutie, to však bolo v tomto smere podstatne menej úspešné aj pre porážku pražského povstania v júni 1848.

Národné hnutia, ktoré nemali možnosť transformácie tradičných politických inštitúcií na národné, to mali zložitejšie. Pokúšali sa cestou zdola vytvárať nové národné orgány, ktoré sa stávali zárodkami druhých mocenských centier (popri pôvodných, oficiálnych a ešte viac proti nim). V tomto smere boli najradikálnejší a najúspešnejší uhorskí Srbi. Po rade maďarsko-srbských konfliktov, ktoré vyvolali vzájomné averzie, vyslovili srbskí predstavitelia v prvé dni mája 1848 v Sriemskych Karlovciach neposlušnosť uhorskej vláde a vyhlásili Vojvodinu za srbskú autonómiu, hoci v nej Srbi tvorili asi len polovicu obyvateľstva. Zároveň si zvolili vojvodu,

51 Deák, Ágnes: Kooperation oder Konkurrenz – ein Versuch der Mitarbeit zwischen den Ständebewegungen von Niederösterreich, Böhmen und Ungarn in den Jahren 1847 – 1848. In: Kroměřížský sněm 1848 – 1849 a tradice parlamentarismu ve střední Evropě/ Der Reichstag von Kromsier 1848 – 1849 und die Tradition des Parlamentarismus in Mitteleuropa. Kroměříž 1998, s. 107.

52 Kolečka, Josef: Národy Habsburské monarchie v revoluci 1848/1849. Praha: Nakladatelství Svoboda, 1989, s. 126 – 131.

53 Göllner, Carl: Die siebenbürger Sachsen in den Revolutionsjahren 1848 – 1849. Bukarest: Verlag der ASRR, 1967, s. 23 – 24, 93, 105.

ktorým sa stal Stevan Šuplikac, ďalej vlastný parlament – skupštinu, a Hlavný výbor Srbskej vojvodiny (vládu) v čele s pravoslávnyim patriarchom Josifom Rajačičom.⁵⁴ Podobné, hoci menej radikálne inštitúcie, ktoré mali legitimizovať národné požiadavky a tvoriť zárodok nových mocenských centier, si na jar 1848 bez toho, aby si to dávali schvaľovať mocenskými centrami v Pešti alebo vo Viedni, založili cestou zdola aj ďalšie národné hnutia. Keďže českí vlastenci neovládali český ani moravský snem, ani krajinskú správu, vytvorili už v marci 1848 v Prahe Národný výbor (pôvodne Svätováclavský výbor), z ktorého boli Nemci postupne vytlačaní a dominovali mu českí členovia. V Haliči sa už od marca 1848 tiež prejavovala zreteľná nacionálna polarizácia. Tu si najskôr založili Poliaci Národnú radu (*Rada narodowa*) a vzápätí si utvorili svoj orgán – Hlavnú ruskú radu (*Holovna rada ruska*) aj haličskí Rusíni.⁵⁵

Ďalšie národné hnutia si síce na jar 1848 svoje reprezentatívne inštitúcie nevytvorili, ale požadovali ich formou politických programov. To bol prípad politicky slabých Slovincov, ktorí už v apríli 1848 volali po spojení všetkých slovinských území do Slovinského kráľovstva a po vytvorení vlastného snemu.⁵⁶ Rumuni na veľkom zhromaždení v Blažoch odmietli Úniu Sedmohradska s Uhorskom a boli pripravení vnímať sedmohradské orgány ako svoje pod podmienkou, že sa bude v Sedmohradsku dodržiavať národná rovnoprávnosť.⁵⁷ Do tejto skupiny, ktorá bola nútená cestou zdola kreovať svoje politické inštitúcie, patrilo aj slovenské národné hnutie.

Pre slovenské národné hnutie boli od jari do leta 1848 typické dva momenty. Ako slabá politická sila sa na rozdiel od niektorých silnejších národných hnutí, najmä Srbov a Chorvátov, ktorí disponovali nielen vlastnými politickými inštitúciami, ale aj ozbrojenými silami, národné hnutie Slovákov držalo legálnych aktivít (petície, zhromaždenia). Jeho rozhodnutia a ciele časovo zaostávali za radikalizáciou spomínaných národných hnutí a politik, pričom sa však tejto radikalizácii s istým časovým oneskorením prispôbovalo, formálne i obsahom sa usilovalo vyrovnáť silnejším národným silám. Dokladá to aj vytvorenie vôbec prvého slovenského politického orgánu.

V slovenských dokumentoch sa sporadicky objavovali náznaky utvorenia vlastného orgánu už pred rokom 1848, najkonkrétnejšie v petícii z roku 1840. Avšak až 10. mája 1848 vznikol prvý verejný dokument, ktorý otvorene nastolil túto otázku.

54 Palić, Milenko: Srbi u Mađarskoj-Ugarskoj do 1918. Novi Sad: Futura publikacije, 1995, s. 258 – 261.

55 Štaif, Jiří: Revoluční léta 1848 – 1849 a české země. Praha: Historický ústav ČSAV, 1990, s. 36 – 37; Chwałba, Andrzej: Historia Polski 1795 – 1918. Kraków: Wydawnictwo literackie, 2001, s. 312 – 314.

56 Suppan, Arnold: Das „Königreich Illyrien“ im Revolutionsjahr 1848. In: Kroměřížský sněm 1848 – 1849 a tradice parlamentarismu..., cit. dielo, s. 343.

57 Die Unabhängigkeit Rumäniens. Ver. Red. S. Pascu. București: Editura ARSR, 1978, s. 41 – 42.

Známe Žiadosti slovenského národa požadovali také usporiadanie Uhorska, v ktorom by pôsobil „*jeden všeobecný snem bratských národov, pod korunou uhorskou žijúcich*“ a popri ňom „*národné osobitné snemy, na ktorých sa povedú rady národne...*“⁵⁸. Jedným z nich mal byť slovenský snem. Podľa tohto dokumentu sa pri prebudovaní Uhorska mali uplatniť federatívne zásady a tak sa v ňom mali utvoriť aspoň základy autonómnych štátností v ňom žijúcich národov. Hoci táto iniciatíva nebola úspešná, idea vlastného národného orgánu a vôľa po jeho vzniku, nech sa nazýval akokoľvek, zo slovenskej politiky už nevyzrádila.

Druhýkrát vystúpili slovenskí predstavitelia s požiadavkou vlastnej politickej inštitúcie o mesiac neskôr, začiatkom júna 1848, ale to už vo vynútenej emigrácii, na Slovanskom zjazde v Prahe. Pri rokovaniach o budúcom usporiadaní pomerov v strednej Európe a o postavení jej Slovanov zopakovali cieľ zriadiť národný snem, pričom k nemu pridali aj požiadavku vytvorenia zvláštneho slovensko-rusínskeho výboru, ktorý by bol podriadený národnému snemu a mal by na starosti ochranu práv Slovákov a Rusínov.⁵⁹ Malo ísť o inštitúciu výkonnej moci (ministerstvo). Na Slovanskom zjazde neboli niektorí srbskí účastníci zjazdu spokojní s umierneným postupom slovenskej strany, ktorá obhajovala svoje legálne kroky voči uhorskej moci a lojalitu voči Uhorsku. Vyzývali Slovákov, aby si po ich vzore „*vojvodu alebo staršinu zvolili*“⁶⁰, čo však slovenskí delegáti odmietli, zdôvodniac to jednak stáročným pokojným a mierovým spolužitím Slovákov a Maďarov, jednak neprípravenosťou slovenskej spoločnosti na taký rázny a nevyskúšaný krok.

Ďalšia radikálna zmena v slovenskej politike v otázke vlastnej reprezentácie nastala v septembri 1848. Dovtedy slovenskí politici len žiadali utvorenie takejto inštitúcie, čo uhorská moc, rovnako ako v prípade iných národov, zavrhovala, dokonca hlásateľov tejto uhrofederalistickej koncepcie prenasledovala. Od augusta sa slovenskí politici intenzívne pripravovali na ozbrojené vystúpenie proti uhorskej moci. S tichou podporou ríšskej vlády vo Viedni sa rozhodli pre vojenský zásah proti vláde v Pešti aj oveľa silnejší Chorváti, uhorskí Srbi a sedmohradskí Rumuni. Jadro slovenských dobrovoľníkov sa tvorilo vo Viedni, kde sa vynútené nachádzalo centrum národného hnutia po tom, čo Jozef Miloslav Hurban a Ľudovít Štúr museli pred zatykačom utiecť z Uhorska a po pražskom povstaní opustiť Prahu.

Povstanie, ak malo byť úspešné, vyžadovalo serióznu prípravu a riadenie. Preto vznikla samostatne, bez ohľadu na názor uhorskej vlády a uhorský právny poriadok, SNR. Oficiálne ju založilo 16. septembra 1848 asi dvesto organizátorov a účastníkov povstania na zhromaždení blízko centra Viedne, no už od 9. septembra vydala viacero letákov, pod ktorými bola podpísaná. Do rúk nového orgánu

58 Dokumenty slovenskej národnej identity a štátnosti I. Bratislava: Národné literárne centrum, 1998, s. 308.

59 Slovanský sjezd v Praze roku 1848. Sbíрка dokumentů. Přípr. V. Žáček. Praha: Nakladatelství ČSAV, 1961, s. 303 – 304.

60 Idem, s. 301.

zložili prítomní prísahu, neskôr tak urobili všetci ozbrojení dobrovoľníci. SNR tvorili dve skupiny členov. Rozhodujúce slovo mali jej politickí členovia – L. Štúr, J. M. Hurban, Michal Miloslav Hodža, vojenskými členmi sa stali českí velitelia dobrovoľníckeho zboru – Bedřich Bloudek, František Zach, o čosi neskôr i Bernard Janeček, jej tajomníkmi boli Bohuslav Nosák a Daniel Bórik. Na poste predsedu SNR mal pôsobiť ten politický činiteľ, v ktorého regióne sa zbor bude momentálne nachádzať. Vzhľadom na nepriaznivý vývin povstania ním bol len Hurban.

Charakter a ciele prvej SNR

Slovenské povstanie vypuklo koordinovane s vojenským ťažením chorvátskej armády. Týždeň po tom, ako Chorváti s tichým súhlasom ríšskeho ministerstva obrany vo Viedni prekročili Drávu a postupovali na sever k Pešti, prešlo moravsko-slovenskú hranicu do 600 dobrovoľníkov, zväčša Čechov. Postupne sa k nim pridávali domáci dobrovoľníci a tak sa v povstaní za desať dní vystriedalo do 10 000 mužov. Toto povstanie sa odohralo na nevelkom území v podbradliansko-podjavorinskom regióne. Akú rolu v ňom zohrala SNR, ktorá na povstaleckom území, a teda aj na území Slovenska prvýkrát zasadala na Myjave 18. septembra večer a po presune povstalcov mala sídlo v susednej Brezovej pod Bradlom?

Keďže vojenské stránky povstania a pôsobenia SNR už spracovali iné príspevky⁶¹, iba tézovite naznačím typické znaky jej pôsobenia počas septembrového povstania, ktoré znamenajú v moderných slovenských dejinách úplné novum:

1. SNR bola prvým národným orgánom Slovákov, vyhlasovala sa za reprezentantku ich záujmov. Ako celonárodný orgán sa prezentovala aj symbolicky. Jej pečať predstavoval dvojkriž na trojvrší, ktorý sa odvtedy vnímal ako národný symbol Slovákov. Dobrovoľníci sa organizovali pod národnými zástavami, ktoré už tvorila trikolóra a tá sa najmä vďaka septembrovému povstaniu pozdvihla na národný symbol.

2. SNR predstavovala najvyšší vojenský orgán povstania, určila jeho cieľ a riadila bojové akcie v ňom. Povstalci mali za pomoci obyvateľstva prejsť západným Slovenskom a SNR mala v banských mestách na strednom Slovensku vyhlásiť celonárodné povstanie a prevziať moc na celom slovenskom území. Za priaznivých podmienok sa tejto moci mala vzdať a vyhlásiť voľby, ktorými by sa legitimizovala samotná SNR aj jej politické rozhodnutia.⁶² Nová SNR mala definitívne usporiadať verejnú správu na Slovensku. K tomuto revolučnému scenáru však nedošlo, vývoj sa uberal pre slovenské národné hnutie podstatne nepriaznivejším smerom.

61 Popri uvedenej Rapantovej práci pozri tiež Butvin, Jozef: Slovenské povstanie meruôsmych rokov. In: Slovenská jar, s. 57 – 99; Dangl, Vojtech: K problematike ozbrojeného vystúpenia Slovákov v septembrovej výprave 1848. In: Slováci v revolúcii 1848 – 1849, s. 116 – 135; Škvarna, Dušan: Prípravy septembrového ozbrojeného povstania v roku 1848. Historický časopis, 1988, č. 6, s. 885 – 905; Škvarna, Dušan: Pribeh a výsledky septembrového ozbrojeného povstania roku 1848. Historický časopis, 1989, č. 2, s. 220 – 249.

62 Rapant, Daniel: cit. dielo. Diel druhý. Časť prvá – Dejiny, s. 90 – 92.

3. SNR znamenala najvyšší politický orgán na povstaleckom území (dočasnú vládu). Dopoludnia 19. septembra sa odohral na Myjave veľmi dôležitý, v kolektívnej pamäti dnes iba zriedkavo reflektovaný politický akt. Na „*velkom a slávnom Národnom shromaždení*“ ústami L. Štúra vyhlásila SNR nielen povstanie, ale aj „*samostatnosť národa slovenskeho*“⁶³. Obsahom tohto aktu bolo vypovedanie neposlušnosti uhorskej vláde a jej podriadeným orgánom, deklarovanie nezávislosti Slovákov od Maďarov a prebratie všetkej moci na povstaleckom území SNR. Išlo o akt položenia základov národnej štátnosti (bližšie nekonkretizovanej autonómie Slovenska pravdepodobne v duchu Žiadostí slovenského národa v rámci Uhorska). SNR si ďalej vytvorila sieť povereníkov, ktorí prenášali jej rozhodnutia do obcí na pomedzí povstaleckého a nepovstaleckého územia (Viliam Šulek, Karol Holuby). Prijímala emisárov z obcí ležiacich na povstaleckom území, blízko neho, ale aj zo vzdialených regiónov (Turiec).

4. SNR bola tiež najvyšším správnym orgánom na povstaleckom území. Cestou rozkazov, proklamácií, nariadení zabezpečovala zásobovanie, obranu, nábor dobrovoľníkov a podobne. Kládla základy slovenskej verejnej správy – vyzvala obce, aby odvolali úradníkov zviazaných ešte s predrevolučným obdobím alebo s košutovskou politikou a tak stelesňujúcich nespravodlivosť a zvolili si nových úradníkov, čo sa aklamáciou uskutočnilo v Myjave či v Brezovej pod Bradlom.

5. SNR bola nositeľom tej politiky, ktorá nielenže sledovala národnú slobodu, ale previazane s ňou tiež smerovala v duchu ideálov jari národov k demokratizácii politického režimu a posilneniu spoločenskej a majetkovej pozície plebejskej väčšiny na úkor bývalých privilegovaných vrstiev.

6. Často sa spomína zastupiteľská funkcia povstaleckej SNR. Neplnila ju, ale podľa všetkého mala zámer takúto funkciu prijať. V prípade úspechu povstania zamýšľala uskutočniť na slovenskom území spomínané voľby, čím by sa pod týmto alebo iným názvom jednak legitimizovala, dotvorila svoju štruktúru a jednak sa aj povýšila na zastupiteľský orgán Slovákov.

Reálnu mieru reprezentatívnosti SNR, ako aj jej hodnovernosť obmedzoval fakt, že sa na povstaleckom území nedoplnila o nových členov, aby vernejšie odrážala sociálnu, regionálnu a náboženskú skladbu slovenskej spoločnosti.⁶⁴

Pre krátke trvanie a neúspech septembrového povstania i slabšej rozhodnosti nestihla SNR naplno rozvinúť ani svoje funkcie, ani svoju organizačnú štruktúru, ani si získať spomínanú autoritu reprezentanta na väčšom, ako iba na malom povstaleckom území (resp. v nepočetnom vlasteneckom prostredí) a tak zjednotiť viaceré prúdy národného hnutia. Z jej cieľov tak ostala väčšina iba v zárodočnej podobe.

63 Dohnány, Mikuláš: *Historia povstaňja slovenskeho 1848*. V Skalici 1850, s. 100 – 101.

64 Vo svojich spomienkach to postrehol napríklad mladý štúrovec a účastník povstania Neumann, Daniel: *Rodinná kronika*. Múzeum L. Štúra, Modra. Sig. L – 26/1970, s. 81 – 82.

SNR po povstaní?

Po vytlačení povstania na Moravu jej členovia opäť emigrovali do Viedne a Prahy, kde pripravovali nové ozbrojené vystúpenie, tentoraz už nielen za pomoci Čechov a Juhoslovanov, ale aj po boku cisárskej armády. V spojitosti s novou ozbrojenou akciou vyšlo tlačou v posledných mesiacoch roka 1848 viacero letákov podpísaných SNR, ktoré objasňovali nové ciele slovenského odboja. Potom sa jej meno objavovalo vo verejných dokumentoch už iba sporadicky, napríklad 3. marca 1849.

Bolo to preto, lebo po septembrovom povstaní sa SNR ako kolektívny orgán reprezentujúci Slovákov nedokázala udržať. Ďalšie politické i ozbrojené aktivity organizovali už len vlastenci ako jednotlivci. Tak postupovali s cisárskou armádou na začiatku roka 1849 a potom nanovo v júni a júli 1849 na územie Slovenska len ako poradcovia vojenských veliteľov. Pri jeho obsadzovaní neiniciovala rôzne opatrenia (personálne, reorganizácia verejnej správy, zvolanie verejných zhromaždení a pod.) už SNR, ale len jej bývalí členovia alebo iní slovenskí patrioti a oficiálne ich vyhlasovali cisárski vojenski velitelia.

Dôvodov na to bolo viac. Hlavný, že cisárska Viedeň, ktorej sa Slováci stali od októbra 1848 spojencom, nedôverovala nevyspytateľným ľudovým pohybom a nebola ochotná akceptovať politické inštitúcie, ktoré vznikli spontánne a nekontrolovateľne v revolučnom kvase. Považovala ich za nelegitímne a nebezpečné. Pre ňu SNR ako orgán neexistovala a ani nemala záujem o jej obnovu a nadviazanie na jej predchádzajúce ciele. Podobne dostratena odišli politické inštitúcie iných národných hnutí, ktoré sa stali spojencami cisárskej Viedne.

Avšak o tom, že si SNR zachovala v slovenskom vlasteneckom prostredí autoritu ako nasledovaniahodný fenomén aj po svojom zániku, ba že došlo aspoň k platonickým iniciatívam ju obnoviť, resp. kontinuálne udržať, svedčí celý rad udalostí.

Na začiatku roka 1849 slovenskí činitelia prejavili úsilie o aktivizovanie a zvolanie SNR, ktoré však nevieme bližšie priblížiť, pretože sa o tom zachovalo iba niekoľko paberkovitých informácií. Bezpochyby im išlo o to, aby zverejnenie slovenských požiadaviek adresovaných panovníkovi, ktoré pripravovali, bolo čo najpresvedčivejšie – čo najreprezentatívnejšie a najlegitímnejšie. O budúcom postavení Slovákov každodenne písala tlač, koncom januára 1849 na zhromaždení v Martine aj slovenskí činitelia verejne vyhlásili, že v blízkej budúcnosti predstúpia pred panovníka s požiadavkami, „*aby Slovensko dostalo svoju autonómnu, od Maďarov nezávislú správu a aby ihneď smelo vyslať na ríšsky snem svojich poslancov*“⁶⁵. Možno sa domnievať, že SNR mala byť pôdou, na ktorej sa mal tento dokument pripravovať a v jej mene sa mal odovzdať panovníkovi. Podľa novinového článku však viedenské mocenské centrum „*svolání národní rady, pro Slováky, pakli co v čase tomto poříditi mají, nevyhnutelně potřebné, zabránilo*“⁶⁶. Anonymný autor

65 Aus der Slowakei. In: Pressburger Zeitung, 12. 2. 1849, s. 169.

66 Hlas Slováka v záležitostech slovenského národa. In: Národní noviny, 7. 2. 1849, s. 127.

v ňom apeloval na uhorských Slovanov, aby intervenovali vo vláde, „*zdaliž se jim (Slovákovi – pozn. autora) nepowolí sestawiti národní raddu, jež by žádosti Slowáků jako národa wzniesla, a zdaliž také do říšského sněmu patřiti nebudou?*“⁶⁷. Aj v polovici marca, krátko po vyhlásení oktrojovanej ústavy, ktorá naďalej ponechala Slovensko ako bezprostrednú súčasť Uhorska, sa objavili hlasy za práva Slovákov a ich vlastnú samosprávu. Jeden z nich jej zárodok videl v SNR: „*Očekávame podle uzavření sněmu föderalizační zřízení říše rakouské a tedy samostatné řízení národů, spojených v jednom sněmu, uznávajících jedno ministerstvo. Očekávame, aby nynější ministerstvo co nejdřív pořádky na základě rovnoprávnosti všech národů v Uhřích učinilo a tak Slováky od Maďarů odtrhlo a slovenskou raddu povolilo.*“⁶⁸

O tom, že SNR rezonovala v slovenskom prostredí, svedčí aj skutočnosť, že v prvých mesiacoch roka 1849 vzniklo na strednom Slovensku viacero dočasných župných orgánov, ktoré nahradili po maďarsky úradujúce prokošutovské župné výbory. Stalo sa vôbec prvý raz, že niektoré slovenské regióny sa vymanili spod maďarskej a šľachtickej verejnej správy. Tieto úrady oficiálne vytvárali formou aklamačných volieb cisárski veliteľia a ich názov znel dočasné spravujúce rady (po nemecky *Provisorisches Regierungscomité*). V slovenskej a českej tlači sa však bežne nazývali národnými radami.⁶⁹ Na odkaz SNR nadväzovali nielen týmto neoficiálnym názvom, ale do istej miery aj svojím charakterom – mali úradovať po slovensky v duchu vládou deklarovanej národnostnej rovnoprávnosti a do nich sa popri konzervatívnych šľachticoch prvýkrát na župnej úrovni dostalo niekoľko desiatok aktívnych Slovákov. Slovenskí vlastenci ich prehnane optimisticky vnímali ako základ rodiacej sa slovenskej samosprávy.

Predstavy o slovenských politických inštitúciách roku 1849 a cisárska Viedeň

Odkaz SNR bol v slovenskej politike prítomný aj v iných podobách, mali ho rozvinúť politické inštitúcie s inými názvami. Počas celého roka 1849 sa usilovala dosiahnuť to, čo už reprezentovala septembrová SNR – presadiť u rakúskej vlády a habsburského dvora súhlas so zriadením politického orgánu, resp. politických inštitúcií, ktoré by reprezentovali Slovákov a Slovensko, utvoriť vlastnú výkonnú a zastupiteľskú sústavu a tak položiť základy autonómnej národnej štátnosti. Od konca roka 1848 a počas celého roka 1849 vyvíjala slovenská politika úsilie za odčlenenie Slovenska od Uhorska a jeho pozdvihnutie na korunnú krajinu, ktorá by tvorila autonómny útvar podliehajúci priamo ríšskym úradom vo Viedni. Predostieranie takéhoto austrofederalistického programu a cieľa nutne vyvolávalo potrebu riešiť také problémy, ktoré boli pre slovenskú otázku úplne alebo viac-menej

67 Idem, s. 126.

68 S. z T.: Z Trenčanské stolice. In: Národní noviny, 15. 3. 1849, s. 250.

69 Problematiku národných rád podrobne spracoval Rapant, Daniel: cit. dielo. Diel tretí. Časť prvá – Dejiny. Bratislava: Vydavateľstvo SAV, 1956, s. 208 – 210, 236 – 237, 240 – 241, 250 – 251, 262 – 264, 238 – 241.

nové, predovšetkým jeho reprezentáciu, vymedzenie jeho územia a hraníc, určenie hlavného mestského centra, pomenovanie nového politického útvaru, jeho zastúpenie na ríšskom sneme, zriadenie rôznych úrovní politickej a verejnej správy, ktorú mali vykonávať vlastné inštitúcie.

Za zmenou smerovania slovenskej politiky sa skrývala zmenená geopolitická situácia v Habsburskej monarchii. V septembri 1848 sa mocenské spory medzi uhorsko-maďarskou vládou a ríšskou mocou vo Viedni, ktorá po mesiacoch vyčkávaní prechádzala do ofenzívy, vyhrotili natoľko, že prerastali do vojnového konfliktu, ktorý sa naplno rozohrel v decembri 1848. Vo Viedni a v slovanských elitách ovládol verejnú mienku názor, aby sa Habsburská monarchia budovala na novom základe. Neraz sa jej budúca existencia podmieňovala jej prestavbou.⁷⁰ Primárne sa mal v nej uplatniť centralistický princíp. Monarchia sa mala pretvoriť na jednotný štát. Túto jednotu mali popri panovníkovi zabezpečovať predovšetkým celorišska vláda, celorišsky snem a celorišske zákonodarstvo. V novej monarchii mali mať všetky korunné krajiny (provincie) vo vzťahu k centrálnej moci rovnaké postavenie (kompetencie). Druhým pilierom, na ktorom mala stáť modernizácia Habsburskej monarchie, mala byť trvalo deklarovaná politika národnostnej rovnoprávnosti. Nádej na zabezpečenie národných práv bol silným motívom spójectva rakúskych Slovanov a Rumunov s cisárskou Viedňou, keďže aj nemeckí revolucionári, aj maďarský odboj takúto politiku odmietali. Práve národné hnutia a časť nemeckorakúskych politikov propagovali a požadovali, aby sa táto národnostná rovnoprávnosť naplnila v podobe federalizácie monarchie. Za prospešné pre budúcnosť monarchie považovali vyváženosť „*medzi federáciou a centralizáciou... dynastia a národ (Volk) sa majú mať pri tejto voľbe rovnakú účasť*“⁷¹. V tomto čase vzniklo až neprehľadné množstvo textov rôznej orientácie, úrovne a vážnosti uvažujúcich o optimálnom pomere, rovnováhe medzi centralizmom ríše a jej federalizáciou, medzi záujmami habsburskej dynastie a záujmami jednotlivých národov a v spojitosti s tým o suverenite a delbe moci, o naplňovaní slobody v spojitosti tak s občanom, ako aj s národom.⁷²

Austrofederalistická koncepcia mala najradikálnejšie zasiahnuť jednak nezávislosť a jednak vôbec existenciu Uhorska. V protiuhorskej atmosfére sa často objavovali názory i návrhy, že Uhorsko už nemá perspektívu, že svoju historickú rolu dohralo a jeho zánik je vo všeobecnom záujme. Miernejšie hlasy sa zasadzovali za to, aby sa Uhorsko zachovalo viac-menej iba symbolicky, jeho kompetencie sa mali preniesť na centrálnu moc a na nové národné provincie, ktoré mali na území Uhorska vzniknúť. Aj v spojitosti so Slovákmi sa v kritických momentoch (úspechy cisárskej armády a oslabenie uhorsko-maďarskej pozície) možno stretnúť

70 „*Ak chce Rakúsko existovať, musí uskutočniť prestavbu, a nie púho umelo udržiavať starú budovu*“.
Aus Ungarn. In: Die Presse, 9. 9. 1849, s. 1.

71 Wien. In: Die Presse, 31. 8. 1849, s. 1.

72 Wien. In: Die Presse, 6. 9. 1849, s. 1; Úvodník. Národní noviny, 4. 2. 1849, s. 117.

s presvedčením, že „*Slovensko je pro Maďary ztraceno; jedná se nyní o to, vyrvati je z rukau Maďaronů*“⁷³.

Na druhej strane o usporiadaní monarchie a budúcnosti Uhorska sa viedli sústavné diskusie, ktoré len stupňovali nervozitu a neistotu. O to viac, že kompetentné viedenské orgány sa vyhýbali tak jasnejšiemu rozhodnutiu, ako aj konkrétnejším vyjadreniam. Cesta vlády a dvora ostávala zahmlená, nečitateľná. Preto bolo možné často počuť otázky, ktoré boli pre toto obdobie typické: „*Co vláda rakouská... se zemí uherskou, kterou nyní nazývati bude podmaněnou, učiní? – Zdali zruší tento privilegovaný stát, poslouchajíc hlasů věku nového sama o sobě nebo z vůli národov? Národové uherští ... zajisté sebe sami budou chtít příště spravovati beze vplywu cizího... Do jakého poměru vstoupí vláda k národům, kteří jí zůstali věrní?*“⁷⁴

Predstavy o federalizácii monarchie boli veľmi rôzne, nielen si protirečili, ale sa aj vzájomne vylučovali. V každom prípade však medzi nimi dominovala koncepcia tzv. etnickej federalizácie. Monarchia sa mala skladať z takých politických útvarov (korunných krajín, provincií), ktoré by sa nevytvárali na historickom základe, ale na etnickom princípe. Napríklad historické Uhorsko sa malo rozdeliť na provincie Maďarov, Chorvátov, Srbov, Rumunov, Slovákov, politicky sa tiež mali vyčleniť Rusíni v Haliči, Slovinci. Popri autonómnych orgánoch mali tieto provincie mať aj svojich zástupcov (poslancov) na ríšskom sneme vo Viedni.

Najrozhodnejšie vystupovali za takto načrtnutý program slovanskí politici a publicisti, prívržencov nachádzal v časti rakúskonemeckých politikov a viedenskej tlače. Na prelome rokov 1848 a 1849 prejavovali k nemu istú náklonnosť aj niektorí členovia novej ríšskej vlády a najvyšší štátni úradníci. Už v novembri 1848 vzbudil veľké – postupne sa ukázalo, že prehnané – očakávania čerstvý ministerský predseda Felix Schwarzenberg, rovnako čerstvý minister vnútra František Stadion a o čosi neskôr aj nový panovník František Jozef, keď nezáväzne prisľúbili delegáciám sedmohradských Sasov a uhorských Srbov, že popri spoločnom sneme a vláde si budú môcť národnosti budovať vlastné autonómne inštitúcie.⁷⁵ Ešte aj vo februári 1849 neskromne konštatovali pražské Národní noviny, že „*vláda rakouská vyřkla a dala slovo, že bude každý národ míti své národní domácí řízení*“⁷⁶. Na vládu v tejto záležitosti po celý rok 1849 neúnavne apelovali viedenské noviny Die Presse: „*Slovensko musí teda rovnako ako Vojvodina a krajina Rumunov mať vlastní snem; nemecké komunity na našich (rakúskych – pozn. autora) hraniciach sa môžu zjednotiť s Dolným Rakúskom a Štajerskom.*“⁷⁷

73 Z Velké Vsi. Národní noviny, 9. 2. 1849, s. 134.

74 Úvodník. In: Národní noviny, 10. 1. 1849, s. 28.

75 Rapant, Daniel: cit. dielo. Diel tretí, časť prvá – Dokumenty. Bratislava: Vydavateľstvo SAV, 1956, s. 155 – 156; Rogge, Walter: Oesterreich von Világos bis zur Gegenwart, I. zv. Leipzig und Wien, 1872, s. 61; Erfreuliche Nachricht. In: Der Serbe, 13. 12. 1848, s. 160.

76 Úvodník. In: Národní noviny, 10. 2. 1849, s. 139.

77 Wien. In: Die Presse, 6. 9. 1849, s. 1.

Popri hlasoch neistoty a strachu, či zarytí konzervatívci a centralisti nezískajú vo Viedni takú moc, že zamedzia federalizáciu monarchie, sa aj zo slovenskej strany ozývali optimistické hlasy a objavili sa početné úvahy a názory na nové postavenie Slovákov. Spájalo ich odmietanie uhorského separatizmu, deklarovanie, že Slováci chcú len jednu vládu pre celú monarchiu, nie aj uhorské ministerstvo, chcú patriť k rakúskej korune, oboslať ríšsky snem a vytvoriť slovenský krajinský snem pre vlastné záležitosti.⁷⁸ Od októbra 1848 do októbra 1849 uzrel svetlo sveta celý rad dokumentov, ktoré rôznymi spôsobmi prezentovali obraz územno-politického vymedzenia, resp. verejnoprávneho povýšenia Slovenska a nádejali sa, že vláda naplní svoj federalizačný program – spojenie všetkých krajín a národov pod jedným ministerstvom a snemom na jednej strane a autonómne národné útvary na strane druhej.

Prvý programový dokument federalizácie centralisticko-federalisticky budovanej monarchie pochádzal už z októbra 1848. Bol napísaný krátko po neúspešnej vojenskej intervencii Chorvátov do Uhorska a ozbrojených vystúpeniach jeho spojencov proti uhorskomadžarskej moci. Jeho autorom bol chorvátsky Srb Ignac Utješenovič. Tento veľkoryso koncipovaný a do detailov prepracovaný projekt, slobodomyselnosťou pripomínajúci viac jarné mesiace optimizmu ako pochmúrnu jeseň, sa stal východiskom pre celý rad ďalších projektov modernizácie Habsburskej monarchie. Podľa neho sa monarchia mala vnútorne usporiadať na základe občianskej a národnej rovnoprávnosti. Konštitučná monarchia sa mala budovať ako jednotný a zároveň federatívny štát, ktorý malo tvoriť desať autonómnych národných útvarov: Nemci, Česi a Moravia, Slováci, Srbochorváti, Poliaci v Haliči a Sliezske, Rusíni, Slovinci, Maďari, Rumuni, Taliani. Jej jednotu mal zabezpečovať popri panovníkovi a vláde aj dvojkomorový parlament (národný kongres a celoríšsky snem). Na autonómnej úrovni mal každý národný celok, teda aj slovenský, disponovať vlastným zákonodarným zborom – národným snemom a exekutívou pod názvom národná rada, v ktorej čele mal stáť národný prezident.⁷⁹

Za posledný dokument požadujúci riešenie slovenskej otázky v duchu austro-federalizmu v revolučnom dvojročí možno považovať prosbopis z októbra 1849. Išlo o dokument, ktorý reagoval na obsahovú rôznorodosť početných petícií, ktoré slovenské regióny predkladali panovníkovi a pokúšal sa vtláčiť tomuto petičnému hnutiu jednodhlasnosť a rozhodnosť. Prosbopis odovzdala panovníkovi Františkovi Jozefovi stočlenná delegácia z viacerých slovenských žúp 10. októbra 1849 na audiencii vo Viedni. Požadoval, aby panovník čo najskôr pozdvihol Slovensko na

78 Z Velké Vsi. In: Národní noviny, 9. 2. 1849, s. 134.

79 Rapant, Daniel: cit. dielo. Diel tretí, časť druhá – Dokumenty. Bratislava: Vydavateľstvo SAV, 1954, s. 21 – 22.

osobitnú korunnú krajinu, ktorá by „mala svoj vlastný provinciálny snem, na ktorom by aj svojich vyslancov ku všeobecnému rakúskemu snemu vyvolila“⁸⁰.

Z ďalších dokumentov, ktoré vznikli v nami vymedzenom období, spomeniem aspoň dva nielen preto, že boli objektívne najdôležitejšie, ale aj preto, lebo sa im dostalo najväčšieho verejného ohlasu. V marci 1849 odovzdala slovenská delegácia Františkovi Jozefovi v Olomouci Pamätný spis. Požadoval, aby cisárska moc zriadila „také ustanovizne, ktoré by Slovensko nielen bezprostredne a pevne spojili s ostatnými krajinami Rakúskej monarchie, ale i vyhovel jeho národným zvláštnostiam, teda aby malo každoročné snemy krajinové a vlastnú správu“, túto správu mal vykonávať predovšetkým „krajinský úrad podriadený nariadeniam ústrednej vlády vo Viedni“.⁸¹ Rovnakým smerom boli adresované aj Promemóriá troch slovenských vládnych dôverníkov (Ján Kollár, František Hánrich, Ján Hlaváč), ktorí plnili rolu poradcov pre slovenské záležitosti pri ríšskom ministerstve vnútra. Táto trojica na rozdiel od štúrovcov požívala dôveru viedenských vládnucich kruhov a sama prejavovala voči nim bezbrehú mieru lojality. Dokument vznikol ako reakcia na zvolanie konferencie najvyšších politických a vojenských autorít monarchie, ktorá mala po porážke uhorskomaďarskej armády a odboja definitívne rozhodnúť o budúcnosti, vnútornom usporiadaní a vonkajšom postavení Uhorska a jeho národov. Slovenskí vládni dôverníci svojím manifestom z 10. septembra 1849 chceli vo vplyvných kruhoch podporiť slovenský politický program, pričom zverejnili jeho vlastnú verziu. Podľa nich spoločný uhorský snem nie je možný, rovnako za nereálne považovali zotrvanie Slovákov v Uhorsku, ak sa majú vyvíjať slobodne a plnohodnotne. Požadovali, aby „národ slovenský od Maďarov oddelený, pod starým menom ‚Slovensko‘ ... k osobitnej zemi korunnej usporiadanej a vysokej vláde ríšskej bezprostredne bol podriadený“ a aby „sa slovenskému národu osobitná správa občianskych a právnych záležitostí pod jedným spoločným námestníkom dostala“.⁸² Autori rozposlali svoj dokument tlači aj členom konferencie, ktorá však ani tento apel neakceptovala a Slovensko neodporučila územno-politicky vymedziť ani opatriť vlastnými politickými orgánmi. Tak Slovensko ostalo bezprostrednou súčasťou Uhorska.

Po skončení revolúcie sa medzi porazenými a oklamanými cítili byť aj národné hnutia. V každom z nich sa udomácnil pocit rozporu medzi vlastnými radikálnymi cieľmi a nárokmi i skromnými výsledkami. Frustroval ich rad nesplnených túžob, zvlášť fakt, že sa im nepodarilo udržať existenciu, resp. dosiahnuť legitimitáciu vlastných reprezentácií, národných inštitúcií a ich istý, hoci len symbolický

80 Rapant, Daniel: cit. dielo. Diel štvrtý, časť tretia – Dokumenty. Bratislava: Vydavateľstvo SAV, 1961, s. 127.

81 Dokumenty slovenskej národnej identity a štátnosti I, cit. dielo, s. 319.

82 Dokumenty k slovenskému národnému hnutiu v rokoch 1848 – 1914. I. zv. Zost. F. Bokes. Bratislava: Vydavateľstvo SAV, 1962, s. 95 – 96.

podiel na moci. Občas sa však ešte aj roku 1850 sporadicky objavovali návrhy, úvahy, narážky na obnovenie inštitucionálnej reprezentácie vlastného národa.

Medzi takéto radikálne prípady, nadväzujúce na líniu politiky z revolučných rokov 1848 – 1849, sa zaraďuje i výzva v poslednom aprílovom čísle polovládnych Slovenských novín roku 1850. Anonymný autor vyslovil ľútosť nad tým, že chýba integrujúci faktor, inštitúcia, ktorá by reprezentovala slovenské záujmy, fórum, kde by sa prezentovali otázky národného života a kultúry Slovákov a vystupovala by v ich mene voči politickej moci. Práve v tomto smere *„by nám ‚národná rada‘ nebo čo jiného podobného, z mužů, vládě a národu werných sestawená, mnoho prospěla. Mělibychom jistý středek (centrum – pozn. autora) na této radě; wědělby každý, koho se má zeptati w té nebo jiné věci – bylby úřad weřejný, swú autoritu mající, jehož hlas by měl wáženost u vlády a wáženost u národa“*⁸³.

Hoci sa autor nádejal, že takýto krok by vláda privítala, ohlas na jeho volanie nebola žiadna. Noviny sa k tejto téme už nevrátili, ich dobre informovaní redaktori, pohybujúci sa v blízkosti vládncích kruhov vo Viedni, vedeli, že situácia sa natoľko zmenila, že zo strany cisárskej moci takáto radikálna požiadavka nebude jednoducho priechodná. Cisárska Viedeň mohla konečne realizovať svoje predstavy o charaktere politiky, smerujúce k položeniu základov neoabsolutizmu. Stabilitu videla v opretí sa o aristokratické vrstvy, v budovaní silnej centralizácie a jednotnej Habsburskej monarchie. Vylúčila z politického života plebejské sily, úlohu verejnej mienky, tlmila aktivity národných hnutí, zamedzovala ich organizovanie sa, minimalizovala deklarovanú politiku národnostnej rovnoprávnosti. Všeobecná nedôvera v monarchii, ktorú posilnili dramatické revolučné udalosti, sa tak neoslabovala, ale udržiavala. Navyše aj slovenské hnutie sa ocitlo v novej fáze – v stave únavy, sklamaní, novej jazykovej rozpoltenosti a polemík. V tomto období mohlo v prípade priazne reálne pomýšľať iba na oveľa skromnejšie ciele – na konštituovanie spolkov, ktoré mohli prostredníctvom svojich kultúrnych aktivít plniť aspoň symbolicky reprezentatívnu funkciu – na obnovenie Tatrína či založenie Spolku sv. Vojtecha.

Záver

SNR v septembri 1848 pôsobila iba krátko, ale v slovenskom vývine, najmä v oblasti profilácie svojbytnej slovenskej politiky a politického myslenia jej existencia znamenala veľký prelom. Ako prvá sa pokúsila naplniť v prospech Slovákov v danej dobe všeobecne akceptované ideály národnej slobody a samostatnosti (plnohodnotný politický život s vlastnou reprezentáciou, inštitúciami, základmi štátnosti). Na jej prvé kroky a pokus nadväzovala slovenská politika na konci roka 1848 a počas celého roka 1849. Nedožadovala sa síce obnovenia SNR, a ak, tak len bojzливо, keďže to bolo v daných podmienkach cisárskou Viedňou

83 Národná rada. In: Slovenské noviny, 30. 4. 1850, s. 201.

neakceptovateľné, ale usilovala o vytvorenie politických inštitúcií, ktoré mali (predovšetkým pod názvom národný snem a výkonný úrad) nadviazať na trend, ktorého základy položila SNR – základy slovenskej štátnosti, ľudové zastupiteľstvo, exekutívu, reprezentáciu. Nimi sa mala definitívne legitimizovať slovenská politika a jej program.

Úsilie o štátoprávne zakotvenie Slovákov, o ich plnohodnotný politický život s vlastnou vládou, správou, reprezentáciou, zastupiteľstvom (ako aj u iných národov) v rokoch 1848 – 1849, o ktoré sa ako prvá pokúsila SNR v septembri 1848, bolo neúspešné. Z pamäti sa však už nevymazalo a natrvalo zostalo cieľom slovenskej politiky v ďalších desaťročiach, hoci sa ho nedovoľavala vždy rovnako hlasno.⁸⁴ Obraz vlastnej štátnosti a jej reprezentatívnych orgánov predostierala najmä v krízových momentoch v 60. rokoch 19. storočia, na prahu prvej svetovej vojny a počas nej. Revolučná SNR bola zdrojom sebavedomia a jej ciele korešpondovali so základnými dobovými ideálmi (sloboda človeka, občana, národa), preto nie div, že jej meno prevzali tvorcovia národných mocenských orgánov v 20. storočí.

84 Podrimavský, Milan: Myšlienka slovenskej štátnosti 1848 – 1914. In: *Studia Academica Slovaca*, 24, 1995, s. 145 – 152.

The Adversities of Patriotism. Vavro Šrobár's early years in Ružomberok.

An interdisciplinary inquiry into Slovak politics prior to WWI⁸⁵

Josette Baer

How could the 19th century be understood in historiographical terms? The Marxist historian Eric Hobsbawm (1917–2012) called it the “long century”;⁸⁶ according to him, the *Age of Empire* ended in 1914 with the beginning of WWI that proved to be the beginning of the end of four European Empires: the Austro-Hungarian, German, Ottoman and Russian Empires. The *Age of Extremes*, the short 20th century, followed; it ended with the collapse of Communism in Europe and the end of the Cold War. Hobsbawm's historiographical paradigms of the 19th and 20th century explain European political history and also the political conditions that ruled in the Czech lands and Slovakia under Habsburg rule. Yet how did citizens conceive of politics, what political ideas did they adhere to and what did they do to realize these ideas? For the purpose of this study, I suggest an interdisciplinary approach, focussing on the political ideas that were emerging in the long 19th century in Upper Hungary and the Czech lands.

This contribution deals with Vavro Šrobár's (1867–1950) early activities prior to WWI in Slovakia, which was, in terms of the political and institutional order, governed by the 19th century Hungarian liberalism – which proved to be rather illiberal in Upper Hungary, owing to the brutal assimilation policy. My text consists of three chapters. In the introduction, I present a few thoughts on nationalism as a current of 19th century political thought in Upper Hungary; the brief description of the contextual biography method shall inform the reader how I approach Vavro Šrobár as a historical witness and political actor. In the first chapter, I sketch Šrobár's involvement with the journal *Hlas*. The second chapter describes three incidents that happened in Ružomberok and its vicinity: the trial of Šrobár, Andrej Hlinka (1864–1938) and their associates, the Černova massacre of 1907 and the affair of the Ružomberok bear in 1908. The conclusion deals with the personal rift between Šrobár and Hlinka that would develop into a bitter enmity in the years after 1908.

85 Note that parts of this text have appeared in my *Revolution, Modus Vivendi or Sovereignty? The Political Thought of the Slovak National Movement from 1861 to 1914* (Stuttgart: ibidem, 2010), 178–223, and in my *A Life Dedicated to the Republic. Vavro Šrobár's Slovak Czechoslovakism*, forthcoming in winter 2013 at ibidem in Stuttgart.

86 Eric Hobsbawm, *The age of empire 1875–1914* (New York: Pantheon, 1987), 326; *Age of extremes: the short twentieth century, 1914–1991* (London: Michael Joseph, 1994).

Introduction

Could we call Vavro Šrobár a politician of the 19th century, or was he a politician of the 20th century? Like all the prominent figures of the First Czechoslovak Republic, he had been born in the 19th century and engaged in politics in the 20th. In view of this fact, I think it is helpful to focus briefly on the intellectual currents of the years prior to WWI.

The philosopher and founder of Czechoslovakia Tomáš Garrigue Masaryk (1850–1937) could never garner a wide following in the Czech lands; yet, thanks to his intellectual influence, the idea of a Czechoslovak sovereign nation-state, democracy and the influence of Comte's scientific positivism, which he called Realism, paved the way into Czech politics. Masaryk contested the power and the privileges of the aristocracy and the clergy, while some of his political adversaries believed in Panslavism; others hoped that the Empire would federalize. At the beginning of the 20th century, the union of Czechs and Slovaks was just a reverie of a few intellectuals. However, this union in a democratic state, the separation of legislative, judicative and executive powers and the constitutional guarantee of minority rights proved to be successful in 1918.

Because of the unremitting efforts of the *exile trojka*, that is Masaryk, the Czech sociologist Edvard Beneš (1884–1948) and the Slovak astronomer and General of the French army Milan Rastislav Štefaník (1880–1919) and the victorious allies, Czechoslovakia emerged from the ruins of the Austro-Hungarian Empire. Particularly US President Woodrow Wilson (1856–1924) determined the zeitgeist friendly to democracy and the nation state.

Nationalism and Nation-Building

At the end of the 18th century, Emperor Joseph II (1791–1790) established an aristocratic rule-of-law state. His era is called *Enlightened Absolutism*. Yet the essential claims of the Enlightenment were embodied in the ideals of the French Revolution, claims the Habsburg Emperors did not want to and could not fulfil, because they adhered to positive law, that is, the Empire's constitution, and the *religious variant of natural law* that legitimized aristocratic rule as given by god. According to religious natural law, the sovereign obeys only to God, who has instated him to rule; the citizens cannot contest the Emperor's rule as he is not bound to them by law.⁸⁷ The ethical demands of the Enlightenment, however, were based on the *rational variant of natural law*, which was also referred to as *law of reason*. The demands of Liberté–Égalité–Fraternité claimed for the citizens' liberty from non-democratic rule, their equality in front of the law and sympathy

87 On the dichotomy of natural law and positive law and Masaryk's political Czechoslovakism see Josette Baer. "The Genesis of Czechoslovakism. An Interdisciplinary Inquiry into Rousseau's *Réligion Civile*". Forthcoming in *Review of Central and East European Law LEE*, Brill Publishers, Leiden, The Netherlands, University of Trento, Italy, winter 2013/14.

as the expression of the Christian principle that every citizen is bound to the other because of one intrinsic fact, being human. In the 19th century Habsburg Empire, Montesquieu's separation of powers⁸⁸ and Kant's Republicanism⁸⁹ were modern and revolutionary ideas, given the absolutist political environment. Also, the ideas of liberalism and nationalism were spreading in Europe, not only in the Czech lands and Upper Hungary.

Šrobár was a Slovak nationalist in the positive sense of Slovak identity; he was certainly no national chauvinist. An adherent to rational natural law, he deemed it justified to insist that the Slovaks should enjoy civil and cultural rights, all the more as Hungary oppressed the non-Magyar national groups with a harsh policy of assimilation. Let me briefly elaborate on nationalism, which informs the reader about the fascinating *intellectual eclecticism* in 19th century Central Europe.

In the multi-national Hungarian kingdom, yet not in the Austrian part of the Habsburg Empire, *nation* should be understood as *territorially neutral*, in the sense of what Friedrich Meinecke (1862–1954) understood as *Kulturnation*, nation based on culture. A nation defining itself primarily through its shared cultural and historical values was distinctly different from a *Staatsnation*, a nation based on the tradition of holding sovereignty over a state territory, e.g. the French or the Magyars after the *Ausgleich* of 1867. The national groups in Central Europe did not demand autonomy or sovereignty right away, nor were these political statuses the motivating impulse that initiated their formation. These political demands would appear later, mainly as a reaction against the infringing of their civil and cultural rights by the ruling nations. Identity-formation was, in the first instance, a result of Romantic thought. Sir Isaiah Berlin (1909–1997) described this movement with his unprecedented insightfulness: “Suffering was nobler than pleasure, failure was preferable to worldly success ... martyrdom was sacred no matter in what cause ... Independence, defiance by individuals and groups and nations, pursuit of goals *not because they are universal but because they are mine*, or those of my people, my culture.”⁹⁰

The scientific re-construction of the vernacular, hitherto spoken only by peasants, became the symbol of the *national awakening*, a Central European phenomenon that marked the passage from feudal to modern times. To counteract the administrative, institutional and territorial centralization under Maria Teresa (1717–1780) and then Joseph II, the Magyar elite embarked on the *period of reforms*, which led to a revival of Hungarian as a sign of Magyar identity. The same phenomenon occurred independently in the Czech lands in the second half of the

88 Montesquieu. *The Spirit of the Laws* (Cambridge: Cambridge University Press, 1989).

89 Immanuel Kant. *Perpetual Peace. A philosophical Sketch* (1795) on <https://www.mtholyoke.edu/acad/intrel/kant/kant1.htm>; accessed 17 September 2013.

90 Isaiah Berlin. The Apotheosis of the Romantic Will. The Revolt against the Myth of an Ideal World, in *The Proper Study of Mankind. An Anthology of Essays* (London: Pimlico, 1998), 50, italics by JB.

18th century and around the turn of the 19th century in Upper Hungary. Czech and Slovak identities had linguistic beginnings, which then extended to a renaissance of culture and history. At the turn of the 20th century, intellectuals of the two nations would promote the idea of kinship and cultural solidarity, the idea of *cultural Czechoslovakism*. It laid the grounds for the state theory of *political Czechoslovakism*, which was no mass movement.

Thus, Czech and Slovak intellectuals developed identities of their own, born out of the Romantic appraisal of diversity that began to become layered with the demands of the Enlightenment, which represented, contrastingly, universal moral values. One could speak of a *distinct Central European form of nation-building*, initiated by a *blend of ideas* that philosophically contradicted each other, yet functioned well for nation-building under foreign rule. Czech and Slovak nation-building developed independently, yet not isolated from each other.

The Method of Contextual Biography

The method I use is *contextual biography*,⁹¹ a particular approach to biographical and historical writing. The contextual biography method offers a deeper insight into the historical context, presupposing that a person's activities, thoughts and subjective impressions cannot be separated from the historical circumstances he or she was subject to. Contextual biography is based on the accounts of a historical witness, but scrutinizes them in a critical fashion. Ian Kershaw on the method and its relevance: "Any attempt to incorporate such themes [technology, demography, prosperity, democratization, ecology, political violence; add. JB] in a history of twentieth-century Europe *would not by-pass the role of key individuals* who helped to shape the epoch. ... *They are neither their prime cause nor their inevitable consequence*. New biographical approaches which recognize this are desirable, even necessary. Their value will be, however, *in using biography as a prism on wider issues of historical understanding and not in a narrow focus on private life and personality*."⁹²

My interdisciplinary approach offers the reader an insight into Slovakia's political environment seen through the eyes of Šrobár. His personal perspective opens up a *prism* onto the intellectual atmosphere of the turn of the 19th to the 20th century, allowing a more authentic perception of that atmosphere thanks to Šrobár's explanations of the political events he witnessed and was involved in. Naturally, his personal account has to be corroborated against the political historiography of the epoch under scrutiny.

91 Simone Lässig. Introduction: Biography in Modern History – Modern Historiography in Biography, in *Biography between structure and agency. Central European lives in international historiography* (New York: Berghahn, 2008), 1-26.

92 Ian Kershaw. Biography and the Historian, in *Biography...*, 27-39; 34, 38, italics by me.

Šrobár's Activities for *Hlas* (1898–1904)

In the last decades of the 19th century, the generation of the memorandum (1861) was paralysed by the assimilation, while the younger generation was left without orientation. The peculiar behaviour of the *Memorandists* was to draw back into an ivory tower of literature and poetry while, at the same time, insisting on a leading role as the nation's intellectual elite. They dogmatically and sharply condemned any suggestions that differed from their own views. Šrobár and his comrades had studied in Prague and came back to Slovakia to initiate change. They had to fight three fronts: the government's assimilation, the intelligentsia's conservatism and the passivity of the population. Šrobár and his associates involved with the journal *Hlas* (*the Voice*) would play a crucial role in the *převrat*, the toppling of Austro-Hungarian rule in 1918. They would form the Slovak political elite in the sovereign Republic and implement the principles of Czechoslovak rule: the political union of Czechs and Slovaks in a democratic rule-of-law state.

Masaryk's *Realism*⁹³ had a strong influence on the founders of *Hlas*; their opinions, methods and goals reflected the positivist and fact-based aspects of the future president's political thought. Masaryk was aware that a Czech state, adjacent to Germany and with a large German minority on its territory, could not exist on its own, as it was, in national terms, encircled by Germans; such prospective state required a corridor or enlargement to the East, which only Slovakia could provide.⁹⁴ In 1890, he had invited Šrobár and other members of the Slovak student club *Detvan* to his place in Prague to discuss the idea of a new journal that would help to change the political stagnation in Slovakia.⁹⁵ The journal would be edited in Prague and distributed in Slovakia. According to Šrobár, this plan could not be realized, because nobody dared to publish an oppositional journal, let alone take responsibility for it towards the authorities and the public. However, the idea was not forgotten. After Šrobár and his friends had graduated from university and returned to Slovakia, they reconsidered the idea and contacted Masaryk.

In 1927, Šrobár remembered how *Hlas* was founded in 1897 in his essay in honour of Pavel Blaho's (1867–1927) sixtieth birthday, which was also the journal's thirtieth anniversary. He and like-minded young intellectuals had attended the *Martinské slávnosti* (Martin Festivities), which were held each year in August in Turčiansky Sv. Martin to commemorate the *Matica Slovenská*, the Slovak cultural association founded in 1863 and dissolved by the authorities in 1875. Those

93 On Masaryk's Realism see Eva Schmidt-Hartmann. *Thomas G. Masaryk's Realism: Origins of a Czech Political Concept* (München: Oldenbourg, 1984). Note that I refer to Masaryk's concept of 'Realism' with a capital letter, to the commonly used concept 'realism' with a small letter.

94 Dušan Kováč. *Slováci, Česi, Dejiny* (Bratislava: AEP, 1997), 41. Jan Rychlík (ed.). *Korespondence T. G. Masaryka – slovenští veřejní činitelé (do r. 1918)* (Praha: MUA, Masarykův ústav a Archiv AV ČR, 2007), 15.

95 Vavro Šrobár. *Detvan' a hlasisti*, in *Detvan. 50 rokov v Prahe. Rozpomienky, štúdie, úvahy* (Praha, Turčianský Sv. Martin: Matica Slovenská, 1932), 31–36; 33.

gathered discussed the establishment of a new Slovak journal that would publish the viewpoints of the younger generation, but the board rejected the idea with the argument that the nation should not disperse its strengths. The young should work instead for established journals. The attendees from Prague left frustrated and joined Masaryk, who spent his summer holidays in Bystrička, not far from Turčiansky Sv. Martin.

Masaryk provided the young Slovaks not only with the goal and contents of the journal, but also gave them practical tips about administering the journal and recommended to advertise the journal in their personal circles.⁹⁶ Among the issues the journal should focus on were national identity, Magyarization, the economy, the churches and relations with the Czechs and their literature. The political system required particular attention: they should advertise general electoral franchise, autonomy of districts and communities, legal reform, progressive taxes and educational institutions such as high schools and universities operating in Slovakia.⁹⁷ Although Masaryk never actively participated in Slovak politics, his analysis of the Hungarian political system as a pseudo-liberal that was still operating in a feudal fashion was accurate.

The idea behind the focus on social and economic progress was to educate the nation. A superstitious, uncritical and uneducated people would lack the psychological resilience and civil virtues a modern state required - and this modern state had to be a democracy as the only legitimate representation of the people. It is an uncontested fact that Masaryk's intellectual power, political plans and his party of the Realists gave Šrobár the much-needed intellectual direction he had been seeking. In the early years of his studies he had tried to find answers in the works of Western philosophers such as Schopenhauer, Kant and Voltaire.⁹⁸ The Slovak poets Hollý, Hviezdoslav, Vajanský and Kollár had awoken his enthusiasm for the nation that turned into an admiration of the Russian nation by the works of Tolstoy and Turgenev. Nikolai Danilevskii's *Rossija i Evropa* made him an adherent of Slavonic mutuality.⁹⁹ All these theories and studies, however, could not provide practical guidelines on how to improve the life of the Slovaks. The only body of thought that provided feasible suggestions was the Masarykian, in itself an eclectic blend of Western philosophy, sociology and themes of Czech history. Šrobár and his associates of *Hlas* applied to Slovakia Masaryk's principle of *drobná práce* (*small works*), the daily, ethical and unspectacular efforts of every individual to lead a moral life and educate him- or herself. In the future, a functioning democracy would depend on the critical reasoning of the citizens.

96 Vavro Šrobár. Československá otázka a 'hlasisti' (k 60. Narodeninám dra. P. Blahu), *Prúdy XI*, no. 5 (1927): 267-276; 268.

97 Šrobár. Československá otázka, 272.

98 Vavro Šrobár. *Z môjho života* (Praha: Fr. Borový, 1946), 222.

99 Šrobár. *Z môjho...*, 237-239.

Šrobár's biography is a good illustration of the political situation of the young Slovaks in the last decades of the 19th century. Had he stayed in Slovakia, he would have most probably become a Catholic priest, as it had been his mother's wish, or a local farmer. With literally zero chances for personal advancement - poor family background and the language of instruction being either German or Hungarian - he nevertheless completed his studies while educating himself in politics in his spare time. After graduation in medicine at Charles University in Prague, he returned to Ružomberok in 1898 to open his practise.

The first issue of *Hlas* appeared on 1 December 1898. The physician Pavel Blaho (1867–1927) was the first editor-in-chief. From 1898 to 1901, the journal's four issues, as it was an annual, were published in Skalica, where Blaho founded an agricultural co-operative and, from 1903, worked as a doctor in the spa. Šrobár was the author of the editorial *Naše snahy* (*Our aspirations*),¹⁰⁰ introducing the Hlasist movement. The text was in its essence the signal for a struggle for intellectual leadership, directed against the "Martinists". The movement should be understood as an attempt at reform: the Slovaks should morally renew themselves.¹⁰¹ It was very easy, Šrobár wrote, to blame the Magyars for the Slovaks' limited cultural and political status. The intelligentsia, with Svetozár Hurban Vajanský (1847–1916) to the fore, believed that it was entitled to represent the entire nation as "*pars pro toto*", as the head that guides the body.¹⁰² This was not only a numerical impossibility, as Šrobár wrote in his fact-based Realism, but a clear demonstration of their old-fashioned thinking: like aristocrats, they looked down on the citizens as if they were a mass of serfs. While he considered it natural that men first thought of themselves, selfishness proved to be fatal when it became a dominant feature in a nation's life. Šrobár accused the intellectuals, self-critically also including the Hlasists, of indifference toward their own people. The moral reformation of the Slovak individual was the first of their aspirations; their second was to spread and deepen the works of "*enlightenment [prácu osvetnú]*".¹⁰³ Enlightenment work, the Masarykian idea of putting theoretical principles into practise, required, above all, education and expertise: Slovak lawyers, doctors, engineers, philosophers and businessmen should strive for perfection to overcome the amateurish status that was ruling everywhere.¹⁰⁴ To counteract amateurism, the Hlasists suggested forming expert groups and professional guilds that would take care of the training and education of the youth. The young should go abroad to acquire professionalism in apprenticeships, high schools and universities in Austria, the Czech lands, France, Britain and America, where their fellow Slovaks were well organized.

100 Vavro Šrobár, *Naše snahy*, *Hlas I* (1898): 1-6; 1.

101 Šrobár, "Naše snahy", 1.

102 Šrobár, *Naše snahy*, 3, italics by JB. Šrobár referred to Vajanský's text *Náklady a výhlady* (Kníhtlačiarско-účastinarský spolok: Turčiansky Sv. Martin, 1897), 12.

103 Šrobár, *Naše snahy*, 4.

104 Šrobár, *Naše snahy*, 4.

As they could not change the political conditions, the citizens should engage in *non-political work*, founding associations and circles committed to professional training, education, enlightenment, health issues, in brief, to organize themselves to improve their living conditions. The concept *non-political* was a stroke of genius from Masaryk, as he rightly saw that Czech party politics were stuck because of unrealistic goals and blocked by the intransigence of Vienna. The Slovaks' economic and moral development was stagnating owing to the assimilation. Therefore, a non-political movement should unite the citizens, first, in each part of the monarchy, and second, strengthen their relations at a later point in time. The non-political small works were the intellectual glue that would create civic discipline, individual responsibility and social cohesion.

Šrobár stressed further that the Hlasists adhered to the “cultural unity of the Czechoslovak nation [*kultúrna jednota národa československého*]”; their aim was to promote the Western ideas of civic equality, the fostering of independent entrepreneurship in the sense of economic liberalism and, above all, a rational approach to politics.¹⁰⁵ The political culture of Western Europe was the way forward. The Martinists' Romanticist tenet to expect liberation from the Russian Tsar had never been a realistic option. Šrobár explained his view of Czechoslovakism in the fourth issue of *Hlas* in 1902. He addressed *Czechoslovak mutuality* [*vzájomnosť československá*], stressing the historical and cultural-linguistic relations of Czechs and Slovaks.¹⁰⁶ A political union was impossible, to dream about it utopian. The Slovaks were a part of the lands of the Hungarian Crown and it was their duty to protect the integrity of the state. He rejected the idea of “one literary and written language”:¹⁰⁷ such linguistic unity or “one common written language [*jediný spisovný jazyk*]”¹⁰⁸ would be morally and sociologically inappropriate. Slovak was a language in its own right; it should not be given up.

To drive home his point of a written Slovak language, he referred to Ján Kollár (1793–1852), who had invented the concept of “literary mutuality [*literárna vzájomnosť*]”; every Slavic dialect should rejuvenate and improve itself by the exchange and contact with other Slavic dialects. True solidarity respected the existence of all Slavic dialects.¹⁰⁹ A Czechoslovak mutuality, in the truest sense of the Kollárian Slavic mutuality, should improve its inner strength in the schools, religious affairs, literature and the social and economic spheres. Only a union of a close spirit, mutual help and brotherly love that extended to the entire population and was not limited to the intellectual elite would benefit both nations. To succumb

105 Šrobár, *Naše snahy*, 7.

106 Vavro Šrobár. *Vzájomnosť československá!*, in *Boj o nový život* (Ružomberok: Jan Parička, 1920), 168–173; 169.

107 Šrobár, *Vzájomnosť*, 169.

108 Šrobár, *Vzájomnosť*, 170.

109 Šrobár, *Vzájomnosť*, 170.

to a common written Czechoslovak language would only result in replacing the dominance of Hungarian with that of Czech.

Šrobár's view of Czechoslovakism as a relation based on solidarity was close, but not identical to the goals of *Československá Jednota (Czechoslovak Unity)*, an association that had been founded in Prague in 1896 by progressive, anti-clerical and democratically minded intellectuals. His opinion reflected the difficult situation prior to WWI, when "Slovak politics were continuously oscillating between the needs of unity and the naturally given differences."¹¹⁰ Šrobár acted and wrote like the Slovak patriot he considered himself to be: learning from the more developed Czechs, but always aiming to advance the prospects of the Slovaks, who needed new impulses for their national politics.

Up to October 1900, Šrobár was a regular contributor to *Hlas*, informing Masaryk about the journal's progress and impact in Slovakia.¹¹¹ The Magyar authorities had committed a grave injustice against the citizens of Turčiansky Sv. Martin, who received harsh sentences for welcoming Ambro Pietor (1843–1906), the former editor-in-chief of the *Národné Noviny*, upon his release from prison. A short article by Masaryk, published in Vienna's *Neue Freie Presse*, so Šrobár wrote, would help the Slovak cause. His account of how the conservative Martinist faction treated those, who disagreed with its political views, illustrates the political divide or the adversities of Slovak patriotism and its political strategies, respectively.

The technician Štefánik from Prague, originally from Košariská in the *župa* of Nitra, had paid Šrobár a visit.¹¹² He was the son of a protestant pastor of the Augsburg confession and had had to leave his father's house because of the constant offences and violence his father endured for the only reason that he had publicly declared himself to be an adherent of *Hlas*. The technician Šrobár referred to was Milan Rastislav Štefánik; they had met at a meeting of *Detvan*. Šrobár published Štefánik's letters in 1938; his comments convey not only his characteristic matter-of-factness, but also his deep affection for his friend, who, back in 1904, had edited the *Umelecký Hlas (The Artist Hlas)*, a supplement to *Hlas* about art.¹¹³ From all his trips, whether from Tahiti or Mont Blanc, Štefánik wrote regularly to Šrobár, addressing him with *Drahý moj Vavro (My dear Vavro)* and signing his letters with *Tvoj úprimný Milan (Yours faithfully, Milan)*. Šrobár wrote that he never had a more loyal friend and that Štefánik always conducted himself most truthfully and amicably, never misusing their friendship to gain personal advantage.¹¹⁴

110 Dušan Kováč. *Dejiny Slovenska* (Praha: Nakladatelství Lidové Noviny, 2007 (2)), 159.

111 Vavro Šrobár T. G. Masarykovi, Ružomberok, 2. října 1900, in Rychlík, *Korespondence*, 61-62; 61.

112 Vavro Šrobár T. G. Masarykovi, 61.

113 Vavro Šrobár. *Moja spolupráca s Milanom Štefánikom*, in *Štefánik. Kniha prvá: spomienky a postrehy* (Bratislava: L. Mazáč, 1938), 71-92; 73.

114 Šrobár, *Moja spolupráca...*, 90.

During his student years in Prague from 1900 to 1904, Štefánik was in dire financial straits, a situation Šrobár was very familiar with. The aspiring astronomer asked the thirteen-year-old physician several times for money to pay for his studies and research trips to support his academic career. Šrobár's friendship with Štefánik had no limits: the possibility, that Štefánik, as the first Slovak, could attend the French scientific forum and become acquainted with persons who could promote the Slovak cause was very promising to him. He issued drafts of 10,000 crowns.¹¹⁵ Neither Šrobár nor Štefánik revealed who contributed to the sum and whether the figure was correct; any guesswork remains but speculation. Štefánik left for Paris in 1904.

In 1901, Šrobár stopped contributing to *Hlas* due to fundamental disagreements with Blaho about the contents.¹¹⁶ From 1901 to 1903, he was in a difficult phase of his life. Meticulously discreet with regard to his private life, he mentioned his unhappy marriage only once in his memoirs.¹¹⁷ We know only from a letter written by Fedor Houdek to Masaryk, dated 4 November 1901, how his marriage affected his activities for *Hlas*.¹¹⁸ Houdek's statements, however, should be taken with a pinch of salt; I had the impression that he lacked important information, most probably due to the fact that he did not dare to speak to his friend.

Houdek asked Masaryk for advice: Šrobár was disappointing the Hlasists. He had left *Hlas* because of a rift with Blaho; both of them were to blame, but nobody managed to reconcile them. After a few months, Šrobár returned to the journal, but he was so discontented in his work that Houdek got the impression Šrobár used the journal only to defend himself against the attacks from the Blaho group.¹¹⁹ Houdek asked Masaryk not to consider his remarks as denunciation, as the physician was one of his best friends. According to Houdek, Šrobár did not treat his wife in a way one would expect of an educated person dedicated to the ideas of culture and good manners. He rarely addressed Berta with kind words and refused to share his thoughts with her. If alone with her, he would prefer to be silent. One wonders, indeed, how Houdek could have learnt about Šrobár's treatment of his

115 Šrobár, *Moja spolupráca...*, 78. According to Roman Holec and Milan Zemko, 1 US dollar was the equivalent of 4 Austrian crowns; the sum collected for Štefánik thus amounted to 2500 US dollars. Holec states that it is impossible to give an equivalent to the current euro, since the living conditions in Austria-Hungary drastically differed from the current living expenses of Slovak citizens; email conversation with Zemko and Holec on 13 and 14 July 2012.

116 Šrobár, *Moja spolupráca ...*, 73.

117 Šrobár referred to his first marriage as doomed from the beginning. He had asked Berta not to insist on the marriage, since they had fundamentally different views, but her determination was stronger. Six months after his graduation they were married; Šrobár, *Z môjho...*, 370. He divorced Berta in 1925. The reason why he had married her, was, most probably, a sense of duty to keep his promise, but also gratefulness to her parents, at whose house he had been lodging while studying in Prague. They had also financially supported him.

118 F. Houdek T. G. Masarykovi, Ružomberok, 4. listopadu 1901, in Rychlík, *Korespondence*, 73-74; 73.

119 F. Houdek..., 73.

wife. Either he had made it up to drive home his point or, more realistically, Berta Šrobárová, née Kučová (1875–1938), had complained about her husband's behaviour to Houdek, Houdek's wife or the wife of another Hlasist.

According to Houdek, Šrobár would neglect his household, often sleep after lunch; after dinner, he would sleep well into the night. In the mornings, he would treat patients or study specialized medical literature. After lunch, he would play chess from two to four and then go to the club of the community centre or the Catholic club, which he preferred: "There, he wastes precious time with playing *cards* (!), but one also sees him regularly in the pub, sitting at the green-baize table. As there is no great choice of gamblers in a small town, he plays with anyone who joins him ... In the summer, he even frequented the Piarist *monastery* to play billiards. Is this the way a Hlasist should live?!!!"¹²⁰

In the three years he was in Ružomberok, Šrobár had given only six lectures, while Blaho had given approximately seventy. That was surely a sad record. A literary supplement was planned for the second issue of *Hlas*, whose edition had been Šrobár's task, yet he had asked nobody for a contribution nor had he submitted one of his own. Houdek concluded that somebody had to bring Šrobár to his senses since, save for Blaho, who was weak in theory but actively promoting the work of enlightenment, the Hlasists' *small works* were not even visible under a microscope.¹²¹ Masaryk was the only person who could exercise influence on Šrobár and he, Houdek, was sure that the professor would find a diplomatic way to encourage the physician to do more for the movement.

If Houdek is to be believed, and, given the style and contents of his letter, I think that he was truly concerned about his friend and the unpromising prospects of the Hlasist movement, Šrobár had not only had a motivational crisis. He favoured clubs and pubs, avoiding his home. I assume that he was frustrated because of the rift with Blaho and, at the same time, felt trapped in an unhappy marriage. There is no record if and how Masaryk approached him on this issue. A telephone conversation could explain the fact that by 16 December 1902, roughly a year after Houdek's letter, Šrobár was back to his old form.

In his letter to Masaryk,¹²² he mentioned that from the beginning of 1903 he would edit *Hlas* in Ružomberok. The reason was Blaho's incompetence: the few young people the Hlasists had been able to recruit were increasingly falling under the spell of the clergy, forsaking the principles of Realism. After all, so Šrobár wrote, Dušan Makovický had also left *Hlas*, since Blaho refused to publish his texts.

.....
120 F. Houdek..., ... a tu márne drahocenný čas pri *kartách*(!), ale často vidieť ho i v hostinci za zeleným stolom. Ako je to už v malom meste výberu niet veľkého v hráčoch, hrá sa teda s tým kto príjde, s kadejakými ľuďmi ... V lete zašiel občas i do *kláštora* piaristov, zahrať sa v kolky. Či tak má žiť 'hlasista'?!!" 73.

121 F. Houdek..., 74.

122 V. Šrobár T. G. Masarykovi, Ružomberok, 16. prosince 1902, in Rychlík, *Korespondence*, 81-82; 81.

Informing Masaryk about his publication plans, he asked him for a copy of his *Ideály humanitní* (*The Ideals of Humanity*); to have the original text available in Slovakia would help stop the rumours and lies about Czech Realism Mr Vajanský was spreading on a permanent basis. Furthermore, he would reject the offer of co-operation the editors of the *Národní Listy Československé* (*National Czechoslovak News*) from the Moravian Olomouc had approached him with for the fifth time. He would refuse because of two reasons: first, *Hlas* was a journal dedicated to reform, not agitation or political propaganda, and, second, they had to be cautious not to provoke the Magyar authorities. A co-operation with foreigners would prompt law suits that would finish off *Hlas* and financially ruin him.¹²³

Šrobár would edit the journal's fourth and fifth issues; in 1904, he had to cease publication due to political and financial problems. With the editorship of *Hlas*, he had burdened himself not only with regard to his workload: during the day, he treated his patients, which left him only the nights to write. The journal was also a financial risk; the number of subscribers was diminishing with the result that the cost of publication and shipping raised. According to Šrobár, he often transferred money to the *Hlas* account from his own pocket, which affected his private life. His Moravian wife could not understand how he could work through the night, receive only insults and humiliation for it and, on top of that, pay for all this with the earnings from his medical practise.¹²⁴ While an editor in the Czech lands received a salary, which allowed him to build a modest livelihood, Slovaks engaged in literature because they conceived it as a duty or a honourable task. They were not paid. The fact that he had few authors at his disposal, whom he could count on the fingers of one hand, was a further problem. The main reason why he decided to cease publication, however, was the hostility of the conservative intelligentsia: practically the entire nation opposed *Hlas*.¹²⁵ The *Národné Noviny* (*The National News*), whose editor-in-chief from the beginning of 1899 was Vajanský, the *Slovenské pohľady* (*Slovak Views*), re-founded in 1881 by Vajanský and Jozef Škultéty (1853–1948), the *Černokňazník* (*The Magician*), the *Hlásnik* (*The Herald*), in short all journals and newspapers published by the Catholic and Evangelical churches alike considered the Hlasists traitors and atheists.¹²⁶

While Šrobár had been active in *Detvan* in Prague, Andrej Hlinka pursued his education as a priest. They had known each other since the 1880s, when they first met at the high school in Ružomberok. Šrobár came home from Prague every summer to spend the holidays with his family; he befriended Hlinka. After graduation, the physician opened his practise in Ružomberok, which was not far from Tri Sliache, Hlinka's parish since 1892. As patriots, they shared the resistance against

123 V. Šrobár T. G. Masarykovi, 1902, 82.

124 Šrobár, *Z môjho...*, 401.

125 Šrobár, *Z môjho...*, 402.

126 Šrobár, *Z môjho...*, 402.

the assimilation and would co-operate, bound by their common political goals to defend their Slovak identity and the right to speak their language.¹²⁷

The three events of Ružomberok

The years 1906, 1907 and 1908 could be referred to as a *drama in three acts*, illustrating Slovak resistance against Magyar rule in Ružomberok and its vicinity. Šrobár and Hlinka were at the fore of this drama, whose last act would mark the beginning of their enmity.

a) The trial of Hlinka and Šrobár

In June 1906, Ružomberok was in the Hungarian news because of the trial of sixteen Slovak citizens, whom the Hungarian authorities accused of instigation and disloyalty to the state. In December 1905, Hlinka had co-founded the Slovak People's Party (Slovenská ľudová strana, SLS), which prepared itself to run in the elections to the Hungarian Assembly, scheduled for May 1906.¹²⁸ Šrobár run for the SLS, other citizens for the Slovak National Party (Slovenská národná strana, SNS); they enjoyed Hlinka's support. Hlinka's superior Bishop Sandor Párvy forbade him to support the Slovak candidates; when Hlinka refused to obey, Párvy suspended him of his clerical functions, which was clearly a political act, reprimanding a Slovak Catholic priest for his disloyalty to the Hungarian Catholic church – because of his national identity.

Šrobár remembered the elections to the Hungarian Assembly: owing to past experience, he did not expect to win, but he decided to run “for the honour of the party [za česť strany]” and because of his “wish for active involvement in terms of Slovak case [kvôli agitácii za slovenskú stranu]”.¹²⁹ Once the elections were officially announced, he went on a tour of the district, visiting 62 villages. According to the law, the citizens had the right to be transported to the election office and be provided with meals – which the parties had to finance on their own. The entire political and clerical representatives fought for the Magyar candidate, using all proper and improper means to convince the Slovaks not to vote for the Slovak candidates. With election day approaching, the inn-owners literally threw themselves at the citizens, “flooding entire villages with alcoholic drinks [opájali celé dediny]”, because the authorities threatened them with taking away their license [práva

127 A good summary of Šrobár's co-operation with Hlinka prior to WWI is Jozef Leikert. “Životné a politické postoje Vavra Šrobára do roku 1918”, in *Kultúrno-politický profil Vavra Šrobára* (Nitra: Kulturologická spoločnosť, 2005), 9-76. For an analysis of Hlinka's activities and political thought see Lubomír Lipták, “Andrej Hlinka”, in *Muži deklarácie* (Bratislava: VEDA, 2000), 56-75.

128 Lipták, 60-61.

129 Dr. Vavro Šrobár, Volby do Maďarského snemu r. 1906, *Slovenská otčina* 2, č. 4 (1925-1926): 60.

výčapu] if they failed to obey.¹³⁰ On election day, the ballots were open from 4am; the Slovak citizens gathered in the capital of the district, secured by gendarmes who had to keep order and prevent any violence evolving between the Slovak and the Magyar camps. At 7pm, the Slovak Party had won the majority of the vote with 350, the Magyar Party had 220 votes.¹³¹ Then, the inn-owners and those holding a license for alcoholic drinks arrived to cast their votes – at the end of the day, the Magyar candidate won.

The aftermath of the elections did not bode well for the future: on 25 June 1906, the authorities arrested Šrobár, Hlinka, Juraj Greguš, a baker and some thirteen fellow Slovaks.¹³² Having learnt about Šrobár's arrest, Masaryk sent him a brief note from Vienna on 30 June 1906, which must have been uplifting for the physician because of the professor's optimistic words, his sympathy and, above all, the postal address he provided, which can be understood as encouragement to Šrobár to write to Masaryk from the Ružomberok prison. I think that Masaryk's note, as brief as it was, conveyed to Šrobár two important messages: first, Masaryk knew about his imprisonment, and second, he offered to stay in contact with the Slovak Hlasist movement: "Whether I regret it or not, this is to the benefit of the good cause, it raises your authority. Violence is always only directed against itself, that is how the world has been faring ever since. Cordial greetings to everybody, Your Masaryk. We are spending the summer holidays in Krucemberk (postal address Deutschbrod)."¹³³

According to the *Slovak Weekly*, the three were accused of national instigation. Hlinka had also to defend himself against the accusations of the church authorities. The trial started on 26 November 1906, the verdicts were published on 6 December. The *Slovak Weekly* covered the trial and published summaries of Hlinka and Šrobár's interrogations.¹³⁴ A letter written by Hlinka and Šrobár from prison¹³⁵

130 Šrobár, *Volby...*, 60. The *Revue Naše Slovensko* commented on the elections in a supportive fashion: "V každém ústavním státě by nikoho nepřekvapilo, že Slováci chtějí, aby na sněmu byli zastupováni Slovákem, ale na poměry uherské obecná logika nestačí. Vždyť jest v Uhrách dokonce 50 volebních okresů v nichž bydlí pouze Slováci ... zejména na východním Slovensku volí Slováci jen toho za poslance, kdo jim dá hodně jíst a pít, ať už pak zastupuje zájmy lidu jak chce;" Stanislav Klíma, Rok slovenského probuzení a utrpení, *Revue Naše Slovensko I*, č. 1 (1907): 8-19; 9. At the end of his article that covered the trial and listed other acts of oppression of Slovak patriots, the author Klíma called for financial support of Slovak students, the Prague association Československá Jednota and the families of the imprisoned Slovaks, 19.

131 Šrobár, *Volby...*, 60.

132 Ružomerská Golgotha, *Slovenský týždenník IV*, č. 26, 29. júna 1906, 1-2; 1.

133 "Lituju – nelituju, dobré věci to veľmi prospěje, Vaši autoritu zvýší. Násili tak vždy samo proti sobě, co svět Světem byl. Srdečný pozdrav všech Váš Masaryk. Letos prázdniny budeme v Krucemburku (p [ošta] Něm[ecký] Brod. Fond Vavra Šrobára, Slovenská Národní Knižnica SNK, Martin, signatura 173 D 28. The note is also published in Rychlík, *Korespondence*, 89.

134 Súdne dni v Ružomberku. Politický process proti šestnástim Slovákom, *Slovenský týždenník IV*, č. 48-50, 30.novembra – 14. decembra 1906, 1-3.

135 Ružomberký process, *Národné Noviny XXXVII*, č. 133, 10.novembra 1906, 1-2. Hlinka and Šrobár's letter is dated on 30 September 1906; a copy of the letter on page 1-2. On the basis of paragraph 68 of the code of criminal procedure, they asked the judiciary to exempt the judge

to the local authorities illustrates the political conditions in which the trial took place: if we believe that Šrobár and Hlinka told the truth, the judiciary was far from independent. By then, the two had been held in investigative custody for more than three months. The contents are rather revealing: “Who organized the party against our Slovak party, who had such an influence on its leadership if not Mr. Gejza Chudovszky, the chairman of the Royal Court. He is not the right person to sit in judgement in a criminal trial, which emerged because of the disagreements and incidents of the fight of these two parties. It cannot stand that the leader of one party is the judge, who issues sentences against the other party’s leaders accused of political activities.”¹³⁶

The *Slovak Weekly* described the composition of the court on the first day: at 10.15 am, the presiding judge Géza Chudovszky opened the trial, assisted by the referent Viktor Magerle and further assisting personnel.¹³⁷ The Royal *fiškus* Július Belopotocký defended the 16 accused – as the only defense lawyer. Gendarmes and the army were stationed in Ružomberok and the people did not dare to gather, since the gendarmes immediately dissolved any group of three citizens standing together. The silence that ruled in the town was heavy. The courtroom was secured with 5 armed gendarmes and 16 armed gendarmes watching the 16 accused. The following newspapers were allowed to attend the trial: the *Národné Noviny*, represented by Vajanský,¹³⁸ *Budapesti Hirlap*, *Magyarország*, *Liptó*, *Rózsashegyés Vidéke*, *Felvidéki Híradó*, *Magyar Távirati Iroda*. The major Slovak and Czech, but also American-Slovak, German, British and Russian newspapers were not allowed to the courtroom, among them *Slovenský týždenník*, *Ludové noviny*, *Robotnícké Noviny*, *Slovák v Amerike*, *Jednota*, *Čas*, *Venkov*, *Pozor*, *Deutsche Zeitung*, *Arbeiter Zeitung*, *Times*, *Spectator* and *Novoe Vremia*. An excerpt of Šrobár’s interrogation that took place on 27 November: “Chudovský: And you don’t really know that there is no other nation in Hungary than the Hungarian? The goal of your activities and

Gejza Chudovszký from the trial no. 2159/1906 because of his personal involvement in pre-election campaign of the Magyar National Party. According to Hlinka and Šrobár, Chudovszký would not grant them a fair trial, the independence of the judiciary was severely flawed.

136 “Kto organizoval stranu proti našej, námi vedenej slovenskej strane, kto mal taký veľký podiel pri jej vedení, ako p. Gejza Chudovszky, predseda kr. soudu, nie je spôsobilý súdiť v trestnej pravote, ktorá povstala z trenc a incidentov borby týchto dvoch stran. Nejde, aby vodca jednej strany ako trestný sudca vypovedal súdobný výrok nad politickými činami vodcov protivnej strany. Ružomberký process, *Národné Noviny XXXVII*, č. 133, 10.novembra 1906, 1.

137 Súdne dni v Ružomberku. Politický process proti šestnástim Slovákom”, *Slovenský týždenník IV*, č. 48, 30.novembra 1906, 1-3; 1.

138 Súdne dni v Ružomberku. Politický process proti šestnástim Slovákom”, *Slovenský týždenník IV*, č. 48, 30.novembra 1906, Since the *Slovak Weekly* was not allowed to the courtroom, it had to rely on the reports of Vajanský, the editor of the *National News*. This explains why the *Slovak Weekly* was behind in reporting, publishing the minutes of the trial with a delay of a couple of days. Vajanský was interrogated for his article in the *National News* and published a detailed report about the trial, based on his notes from the courtroom: *Ružomberký kriminálny process proti Andrejovi Hlinkovi a spoločníkom* (Turčianský Sv. Martin: Knih tlačiarisko-účastinársky spolok, 1906).

your program is to create a Slovak nation. Šrobár: The nationality law stipulates that there is one political nation, which is composed of the Serbs, the Magyars, the Slovaks, a.s.o. If the whole is a nation, so are the parts of the whole. Otherwise, the Slovak nation exists, there is no need to create it.”¹³⁹

On 6 December 1906, the *National News* published the verdicts; the title page looks like a card of condolence with huge black letters and a black frame. At 9 am, the court sentenced Hlinka to two years in a state prison and a financial penalty of 1500 crowns and Šrobár to one year in a state prison and a penalty of 900 crowns.¹⁴⁰

b) The Černova Tragedy

In the days after 27 October 1907, the village of Černova near Ružomberok became known to a wider international public thanks to the British historian Robert Seton Watson (1879–1951), the Norwegian writer and artist Bjørnstjerne Bjørnson (1832–1910) and Czech journalists. The violence evolved just a few months after the *Lex Apponyi*, the Hungarian Education Act, was put into effect.

The Catholic citizens of Černova had built themselves a new church, on the initiative of their priest Andrej Hlinka, who was a native of the village.¹⁴¹ They wanted Hlinka to consecrate the church, which they had financed from their own means. One of the stipulations of the Education Act granted government funding for churches and confessional institutions of the non-Magyar nationalities if the service was held in Hungarian – which Hlinka refused. Bishop Párvy had suspended Hlinka from his clerical functions. With the support of the Moravian priest Alois Kolísek (1868–1931), Hlinka’s case was presented to the Pope in Rome. But in that time it was impossible for Hlinka to consecrate the church in Černova. The citizens of Černova demanded to postpone the consecration, which the Hungarian church and the authorities refused. The unarmed faithful took to the streets in protest and the gendarmes shot into the crowd, killing fifteen persons. The consequence of Černova was the immediate and vehement support of the Slovaks by the Czechs and international support for the Slovaks’ rights. Hlinka was revered as a heroic symbol of Slovak suffering and resistance by the Czech youth, who took him on a tour through Bohemian and Moravian towns.¹⁴²

139 Chudovský: A či vy nevíte, že v Uhrách krom uhorského nieto iného národa? Vaša snaha a vaš program je utvoriť slovenský národ. Šrobár: Národnostný zákon hovorí o jednom politickom národe, ktorý sa skladá zo Srbov, Maďarov, Slovákov atd. Keď je celok národ, i časti sú národ. Teda, československý národ existuje, netreba ho tvoriť.” Súdne dni v Ružomberku. Politický process proti šestnástim Slovákom”, *Slovenský týždenník IV*, č. 496. decembra 1906, 2.

140 *Národné Noviny XXXVII*, č. 145, 6. decembra 1906, 1. On the same cover page, the editor announced the funeral of AmbroPietor.

141 Kováč, *Dejiny Slovenska*, 157.

142 Kováč, *Slováci, Česi, Dejiny*, 57.

c) The Ružomberok Bear

Šrobár ended his friendship with Hlinka in 1910 because he considered the priest's behaviour damaging to the national cause.¹⁴³ In 1908, both had been in Szegeged prison, Šrobár since December 1907 for a year, Hlinka since November 1907, sentenced to two years. The Pressburg court sentenced him to another year for the articles he had published in *Ludové noviny* (The People's News).¹⁴⁴ The priest was in a cell on the first floor, the physician on the ground floor of the same building.¹⁴⁵

Šrobár and Hlinka ended their friendship and collaboration during their time in Szegeged prison, from whence they returned to Ružomberok after serving their sentences. According to Šrobár's memoirs, he entered the library, where the local elite was sitting at high table.¹⁴⁶ He could not believe his eyes: Hlinka was sitting at the centre of the table, wining and dining with the persons who had been crucially involved in their trial of 1906. Those present were government commissar Dr. Székely, who had supervised the investigation leading to the trial of 1906, further the local notary, some members of the local town committee, civil servants and an entire group of citizens loyal to the Magyar authorities. Šrobár wrote that from that moment on, he sensed that his loyalty to Hlinka was over forever. Yet, another incident in Ružomberok involved Hlinka and Šrobár.

To the uninvolved reader, the affair of the Ružomberok bear is quite an amusing tale in itself, but it was not funny for Šrobár. Hlinka's insinuations would mark the beginning of their open hostilities.

In the early days of July 1908, the inhabitants of Ružomberok and the entire *župa* of Liptov were troubled: a body had been found in the River Vah, with the head, hands and feet missing.¹⁴⁷ The authorities ordered an investigation, with the local judge presiding and Dr. Polgar, the head physician of the *župa*, carrying out the autopsy. They stated that the body was that of a twenty- to twenty-two-year-old, strong and healthy young man, who was one meter eighty-five tall. The immediate cause of death was a stab wound to the heart, most probably caused by a bayonet. The physicians were puzzled by the stomach contents: earth and grass. They came up with two explanations: either, the deceased had been mentally ill, living on a diet of grass and earth, or he had eaten a huge quantity of salad immediately before his death. The overwhelming stench accelerated the work of the investigating commission and the authorities rushed to bury the youngster in the churchyard, but without a priest, as his confession was unknown.¹⁴⁸

143 Šrobár, *Z môjho...*, 499.

144 Lipták, 62.

145 Šrobár, *Z môjho...*, 440.

146 Šrobár, *Z môjho...*, 499.

147 Roman Holec, Ružomberský škandál. Obete mŕtveho medveda, *Historická Revue* VII, č. 9 (1996): 33-34; 33.

148 Holec, Ružomberský škandál, 3.

In the following days and weeks, the body was the main conversational topic everywhere. And then, the news exploded like a bomb: after a couple of days, the gamekeeper of Count Otto Seefried, who was spending the summer in the vicinity of Liptovský Hrádok, came forward with the information that they had shot a bear some days ago in the mountains. In compliance with the hunting tradition, they had cut off head, paws and feet and removed his coat. According to the law, they would have had to bury the carcass, but, given the heat, they decided to spare themselves the hard work and threw it into the Vah.¹⁴⁹ The bear was retrieved from the graveyard on 18 July 1908 and buried elsewhere. After the trial of 1906 and the tragedy of Černova in 1907, Ružomberok had hit the headlines for the third time, the bear becoming known in all of Europe's capitals. The Slovak newspapers were having field days: they could not make too much fun of the obvious incompetence of the Magyar authorities. The *Národný Hlasník* (*National Herald*), for example, stated dryly that the Ružomberok authorities were the laughing stock of the whole world: not only did they continue to persecute the Slovaks, but even bears were not safe from them now.¹⁵⁰ The Slovak media also stressed that the disgraceful event was not the town's, but that of the local administration, since Ružomberok did have good physicians at its disposal. They were not consulted because they were no Hungarian patriots. Nobody had thought of inviting Dr. Jozef Burjan to join the investigating commission, and Dr. Vavro Šrobár was in prison in Szeged.¹⁵¹

To discredit and humiliate his former ally, Hlinka mentioned at a meeting in Prievidza that Šrobár had been one of the physicians involved in the wrong diagnosis of the Ružomberok bear. The priest deliberately lied; he must have known that Šrobár was imprisoned in Szeged in July 1908, because he had been there too, imprisoned in the very same building. Šrobár took his revenge in the Slovak newspapers,¹⁵² and, most clearly, in his literary attack on Hlinka in December 1937, when he published the novel *Lux in Tenebris* at Melantrich in Prague, roughly three months after Masaryk's death on 14 September 1937.¹⁵³

149 Holec, Ružomberský škandál, 33.

150 *Národný Hlásnik* 41, č. 16, 5 August 1908, 4.

151 Holec, Ružomberský škandál, 34.

152 According to Holec, each of them told numerous lies and half-truths about the other and their climax was a poisonous and deliberately deceptive return by Šrobár to the Černova events; Roman Holec. The Černova tragedy and the origin of Czechoslovakia in the changes of historical memory, in *Slovak contributions to 19th international congress of historical sciences* (Bratislava: Veda, 2000), 9-25; 12.

153 Andrej Bielik, *Svetlo v temnotách* (Praha: Melantrich, 1937). Regardless of using the pseudonym Andrej Bielik, everybody immediately recognized the persons involved: Dr. Malinský was Šrobár and the priest Krašňan was Hlinka. In his novel, Šrobár repeated his former insinuations that Hlinka had stirred up the citizens of Černova, which had led to the violence. I think that the physician, a decent and sound person, was so outraged and desperate about Hlinka's false accusation about the diagnosis of the Ružomberok bear that he decided to pay him back in kind – he deliberately lied, accusing Hlinka of being the instigator of the violence in Černova.

Conclusion

While in prison in Szeged, Šrobár kept his distance to Hlinka; he occupied himself with a task that was the very expression of the Masarykian *small works*: he wrote a medical reader¹⁵⁴ that should educate the peasants about basic hygiene and first aid. Addressing issues such as poor nourishment, the fatal effects of alcoholism and the importance of clean houses, he gave advice on how to deal with infections, broken limbs and skin diseases. The poor conditions in some of the villages were caused by a general ignorance and lack of public care. The people drank, frequented the advocate, quarrelled, beat each other up and run debts at the pub. Neglected children were playing in the courts and the dusty roads.¹⁵⁵ The poor social conditions were caused by a lack of education, since the people were barely literate.

While one has to give *kudos* to Hlinka for suffering in prison for his Slovak patriotism and his defense of the Catholic faithful, Šrobár's achievements for the benefit of the Slovak citizens should receive the respect he deserved: taking care of the faithful with beautiful words is one thing, quite another is the active promotion of the medical education of the citizens with pragmatic advice, the essence of the *small works* – to improve one's life on a daily basis. The physician would not tire to be at his nation's service: in Šrobár's thought, there was no doubt that the Slovaks were a nation – but they would fare best in a tight union with the more educated Czechs in a common democratic and rule-of-law state.

Šrobár soldiered on in the First Czechoslovak Republic and held several ministries; he never tired of working for Masaryk's Republic, for democracy, Enlightenment and the rule-of-law state. On 14 July 1927, Šrobár announced that he left the Catholic Church because of Hlinka's repeated defamations, which were damaging his honour and reputation.¹⁵⁶ His memoirs of Hlinka's personality, published in 1946, are certainly influenced by the later events, but we can read them as an illustration of Šrobár's psychological eye, trained by medical science.

According to the physician, the priest was a hasardeur, taking risks without thinking about the consequences. Apparently, Hlinka had a poor knowledge of philosophy and sociology, but he could not be bothered with worldly problems; his polemics were therefore always personal, only arguments *ad hominem*. He used to hit home with people; he exaggerated their personal inclinations, stressed the rumours and anecdotes that surrounded them and portrayed them to the public in a simplicist and repetitive fashion until he himself believed these rumours to be true and important.

154 Vavro Šrobár. *Ludová zdravotná veda* (Martin: Knihlačiarisky účastinársky spolok, 1909).

155 Šrobár, *Z môjho...*, 274.

156 Senátor dr. Vavro Šrobár vystúpil z rímsko-katolickej cirkve, *Robotnicke Noviny XXIV*, č. 156, 14 July 1927, 1.

Šrobár changed his views about Czechoslovakism, most probably because Masaryk had started to think of a political union in a sovereign Czechoslovak state. A further reason could have been the massacre of Černova, which demonstrated the Magyar authorities' willingness to secure their dominance of Hungary at any price. Why would a state that did not respect the rights of its citizens deserve loyalty? What future could the non-Magyar citizens expect in such a state?

Šrobár's loyalty and gratefulness to Masaryk is most touching. It is, most probably, an account of political loyalty that is unprecedented in Slovak and Czechoslovak history.

The physician described his last meeting with Masaryk in 1935, when the eighty five year old president was stricken with illness. Masaryk asked Šrobár about Hlinka. The senator answered the President's questions that the issues of Hlinka, the Pittsburgh agreement, the politics of the state, the fight of the parties [zápas strán] etc. came up. He explained to the President that Hlinka was raging against the state, against the Czechs, and that his meetings were characterised by violent turmoil. The president asked if Hlinka suffered any crime Šrobár's answer was no, only that Hlinka was not appointed bishop. Masaryk then said that Czechoslovakia could not possibly make Hlinka a bishop if Rome did not want him. From Šrobár's *zápisnica*¹⁵⁷ transpires that the president was being ill and tired: "Come again to see me, you see, we have still a lot to talk about."¹⁵⁸ Šrobár would defend Masaryk's Republic during WWII and to the ends of his days – but this is another story.

157 Fond, Vavra Šrobára, sig: 173 P 15.

158 "Prijdete zas. Vidíte, máme si pořad o čem pohovorít. ..." Fond Vavra Šrobára, sig: 173 P 15.

3. kapitola
Právny systém a ekonomika

Modernizácia uhorského právneho poriadku v 19. storočí

Tomáš Gábriš

Úvod : zmena paradigmy uhorského práva v dlhom 19. storočí

Pravidlá správania, ktoré dnes poznáme pod pojmom „právo“, v počiatkoch európskej (vrátane uhorskej) kultúry pôvodne **splývali s nepravými pravidlami správania**, vyjadrenými normami morálky, etiky či náboženstva. Právo sa teda nechápalo ako súbor „právnych viet“, t.j. primárne spísaných pravidiel záväzných z titulu štátnej autority. Bolo to skôr chápanie práva v zmysle subjektívneho „nároku“ na správanie druhých voči tomu, kto sa „práva“ domáha – napr. právo na odškodnenie spôsobenej ujmy. Hneď od 11. storočia sa síce v Uhorsku vydávali zákony, či spisovali zákonníky a knihy práv, bolo to však najmä pod vplyvom kresťanských panovníckych vzorov, a osobitne pod vplyvom kánonického práva a neskôr znovuoobjaveného rímskeho práva. Ich primárnym cieľom nebolo skutočne vynucovať správanie zachytené v týchto kódexoch. Cieľom to ani reálne byť nemohlo, keďže neplatil základný predpoklad, že každý má možnosť a povinnosť poznať text zákonov. Zákony sa totiž vyhlasovali prevažne ústne, a ich písomná forma bola rozširovaná iba veľmi obmedzene. Panovnícky dvor ani predstavitelia miestnej správy preto nemohli očakávať, že obyvateľstvo sa bude spravovať textom prijímaných predpisov. Zrejme v tejto súvislosti drvivá väčšina uhorských normatívnych textov od 12. storočia upustila od snahy regulovať každodenný život obyvateľstva a zaoberala sa iba otázkami daní, či správy a vojenskej obrany krajiny, čo boli otázky rozhodované elitami na jej (stavovských) zhromaždeniach. Zákony predmoderného obdobia teda takmer vôbec neupravovali otázky tzv. súkromného práva, napríklad otázky vlastníctva, dedenia, zmluvných vzťahov, či vzťahov medzi manželmi. Táto problematika bola zverená lokálnym predstavám o spravodlivosti, panujúcim v komunite, v ktorej sa tieto pravidlá tvorili a aplikovali. Tak ako dnes v práve používaný pojem „dobrých mravov“ pri výklade svojho obsahu závisí od času, miesta a situácie, v ktorej sa vykladá a aplikuje, podobne aj predmoderné právo – ale v omnoho väčšom rozsahu – záviselo od času a prostredia, v ktorom sa tvorilo a vykladalo. Aj preto na území Uhorska mohli platiť **viacero „právnych poriadkov“**, resp. presnejšie – rozdielne predstavy o tom, čo je právo a aký je jeho obsah. Táto skutočnosť je podstatou tzv. **teritoriálneho a personálneho právneho partikularizmu**, ktorého prekonanie, a teda podstatná modernizácia – zjednotenie uhorského právneho poriadku v zmysle „rovnakého práva pre všetkých“, sa spája práve s 19. storočím.

Od konca 18. storočia sa v kontinentálnej Európe začalo presadzovať nové chápanie práva a snaha prostriedkami štátom tvoreného práva riadiť správanie obyvateľstva, a to vo všetkých aspektoch každodenného života, dokonca aj v tých najsúkromnejších sférach. Po novom už pravidlá správania netvorila a nevynucovala komunita, ale štát a jeho orgány. Nielen verejné, ale aj súkromné právo sa tak postupne stáva nástrojom štátu a prostriedkom zmeny, vývoja spoločnosti v duchu aktuálnych hodnôt presadzovaných štátom (panovníkom) – napr. hodnôt osvietenských ideálov. V duchu osvietenských racionálnych predstáv sa zároveň presadzovala idea, že všetko právo by malo byť kvôli „právnej istote“ spísané, aby sa s ním každý mohol oboznámiť, a aby ho štát mohol paušálne vynucovať. Skúmané 19. storočie sa tak stalo obdobím tzv. kodifikačnej vlny, t.j. snáh o precízne formulovanie právnych noriem a ich spísanie do podoby systematických zákonníkov. Racionálnosť a systematickosť pritom odlišujú túto vlnu „kodifikácií“ od stredo-vekej a ranonovovekej vlny „inkorporácií“ – spisovania právnych kníh v podstate bez vnútorného „vedeckého“ systému. Výsledkom kodifikačnej vlny 19. storočia naopak boli systematické, rozsiahle a podrobné zákonníky, platné v niektorých európskych krajinách až do súčasnosti. **Dnes prevažujúca idea práva v podobe spísaných právnych viet, noriem, ktoré sa majú aplikovať na skutkový stav po- kiaľ možno vo všetkých prípadoch identicky a bez výnimky, a to orgánmi na to štátom určenými**, má teda svoj pôvod na **prelome 18. a 19. storočia**, a dodnes ovplyvňuje paradigmu práva v kontinentálnej Európe.

Ani Uhorsko sa nevyhlo tomuto vývoju – a to jednak kvôli úzkej spätosti s habsburskou (rakúsko-nemeckou) právnou tradíciou, ale tiež pod vplyvom štúdií a študijných pobytov uhorských právnikov v západnej Európe. Aj keď teda Uhorsko v mnohých oblastiach v porovnaní so západnou Európou zaostávalo, práve v 19. storočí sa pokúšalo tento náskok západných krajín dobehnúť – a to ako v rovine politickej (presadzovaním liberalizmu a konštitucionalizmu namiesto stavovsko-absolutistického vládnutia habsburských panovníkov a úzkych uhorských elít spriaznených s habsburským dvorom), tak tiež v rovine jazykovej a národnostnej (opustenie latinčiny, presadzovanie maďarčiny a idey jednotného národa), a nakoniec aj v rovine právnej.

1. Uhorsko medzi absolutistickým centralizmom a liberálnym konštitucionalizmom

Dlhé 19. storočie je obdobím celoeurópskeho vývoja smerom k novému – kapitalistickému systému, v ktorom má výrazný podiel na moci vrstva buržoázie, teda predstavitelia meštianstva, inteligencie, podnikateľov. Tento relevantný zlom sa spája primárne s Veľkou francúzskou revolúciou, ktorej myšlienky slobody, rovnosti a bratstva sa začali šíriť Európou dvoma spôsobmi – prostredníctvom

napoleonských vojsk, ale tiež prirodzenou silou svojej liberálnej príťažlivosti. Napriek úpornej snahe zastaviť tento dejinný proces reakčnými silami reprezentovanými konzervatívnymi európskymi dynastiami, zomknutými v tzv. Svätej aliancii, v prvej polovici 19. storočia prebehlo niekoľko revolučných vĺn, ktoré sledovali spomenuté ciele liberalizácie spoločnosti, politického, hospodárskeho, ale aj kultúrneho života.

Prejav tohto modernizačného vývoja vidíme v Uhorsku primárne v udalostiach spojených s občianskou (buržoáznou) revolúciou v rokoch 1848/1849. V rámci nej boli 18. 3. 1848 uhorským snemom prijaté tzv. marcové zákony, známe tiež ako **Bratislavská marcová ústava**.¹ Nešlo pritom o písanú ústavu v zmysle dnes známych ústav. Išlo o súbor zákonov (v dobovom pojmosloví „zákonných článkov“), ktoré svojím obsahom pokrokovu upravovali ústavnoprávnu materiu, čo nás oprávňuje hovoriť o nich ako o ústave. **Okrem odstránenia základných stavebných prvkov feudálneho systému sú totiž tieto zákonné články významné najmä tým, že nanovo upravili štátoprávne postavenie Uhorska v rámci habsburskej ríše a zároveň vyjadrili uhorskú liberálnu konštitucionalistickú paradigmu ústavného práva.**

„Marcové zákony“ konkrétne obsahovali odmietnutie absolutistických a centralizačných snáh Habsburgovcov – najmä zrušili miestodržiteľskú radu a uhorskú dvorskú kanceláriu ako orgány habsburského centralizmu. S rakúskymi krajinami malo byť Uhorsko po novom spojené výlučne osobou panovníka, teda v rámci zväzku štátov vo forme **personálnej únie**.² Z hľadiska formy vlády a formy štátu v Uhorsku Bratislavská marcová ústava **zaviedla parlamentarizmus**, teda obmedzenie moci panovníka v prospech zákonodarného orgánu. Výkonnú moc mal panovník vykonávať iba formálne, fakticky mala patriť novo kreovanej uhorskej vláde (tzv. nezávislému uhorskému ministerstvu).

Ani jeden z uvedených dvoch aspektov suverenity Uhorska – dovnútra pokiaľ ide o výkon štátnej moci, a navonok pokiaľ ide o vzťah k Rakúsku – pochopiteľne nenašiel u cisára Ferdinanda V. pochopenie. Nový panovník, František Jozef I., sa dokonca aktívne pokúsil zmeniť ústavné pomery zaručujúce Uhorsku nezávislý, suverénny, liberálny vývoj novou, tzv. Stadionovou oktrojovanou ústavou, ktorou bola Bratislavská marcová ústava v marci 1849 formálne zrušená. Uhorskí odporcovia cisárskych centralizačných snáh, teda najmä maďarskí povstalci, však

1 Pozri MALÝ, Karel – SIVÁK, Florián. *Dejiny štátu a práva v Česko-Slovensku do roku 1918*. Bratislava : Obzor, 1992, s. 291 a nasl.; ŠVECOVÁ, Adriana – GÁBRIŠ, Tomáš. *Dejiny štátu, správy a súdnictva na Slovensku*. Plzeň : Aleš Čeněk, 2009, s. 132 a nasl. Text ústavy dostupný v KOLÁRIK, Jozef (Ed: *Právne dejiny Slovenska (pracovné zošity)*). 2. vyd. Bratislava : Paneurópska vysoká škola, 2010, s. 147–164; LYSÝ, Miroslav (ed.). *Pramene k právnym dejinám Slovenska I (do roku 1918)*. Bratislava : VO PraF UK, 2009, s. 164–179.

2 VOJÁČEK, Ladislav – SCHELLE, Karel. *Právní dějiny na území Slovenska*. Ostrava : KEY Publishing, 2007, s. 147.

napriek tomu ústavu z roku 1848 naďalej uznávali a snažili sa ju uplatňovať, a to aj za cenu ozbrojeného vystúpenia.

Keď sa panovníkovi v lete 1849 podarilo s ruskou vojenskou pomocou potlačiť povstanie Uhrov, a následne porazil sardínskeho kráľa, medzičasom sa revolučné nepokoje skončili aj v Nemecku, čím sa situácia a mocenská pozícia panovníka stabilizovala a upevnila v takej podobe, že žiadna ústava už viac nebola aktuálna a potrebná, panovník mohol naplno realizovať svoje neoabsolutistické snahy. Tento obrat sa prejavil v troch kabinetných listoch z 20. 8. 1851. Prvým (č. 194 r. z.) bola vláda podriadená výlučne cisárovi. Druhý (196 r. z.) sa týkal ríšskej rady ako poradného orgánu panovníka – kým dovtedy bola tiež poradným orgánom vlády, po novom mala byť už iba výlučne poradným orgánom panovníka. V treťom kabinetnom liste (č. 197 r. z.) panovník žiadal o vyjadrenie ministerského predsedu a predsedu ríšskej rady, či je tzv. Stadionova ústava ešte aktuálne realizovateľná. Zakrátko na to ju panovník zrušil silvestrovskými patentmi z 31. 12. 1851.

V silvestrovských patentoch zostala potvrdená aspoň rovnosť pred zákonom, zrušenie poddanstva, a bola prisľúbená ochrana každej zákonom uznanej cirkvi a náboženskej spoločnosti. Posledný zo silvestrovských patentov mal význam najmä z toho hľadiska, že predpovedal zavedenie rakúskeho občianskeho zákonníka a trestného zákona do Uhorska (stalo sa tak v roku 1853).³ Zároveň so silvestrovskými patentmi boli 31. 12. 1851 vydané pod č. 4 r. z. zásady pre organické zriadenie v korunných krajinách Rakúskeho cisárstva, v ktorých sa vôbec nespomínali zastupiteľské, parlamentné orgány krajín cisárstva. Bol teda definitívne zavedený absolutizmus, označovaný ako obdobie tzv. Bachovho absolutizmu, resp. neoabsolutizmu.

Uhorsko v tejto historickej fáze z viedenského pohľadu prestalo jestvovať ako štátny útvar v rámci zväzku štátov habsburskej monarchie, a malo mať iba status „korunnej krajiny“, teda charakter územnosprávneho celku. Celé habsburské mocnárstvo sa ústavnoprávne malo stať „Rakúskym cisárstvom“, unitárnym štátom. Tzv. Bachov absolutizmus teda predstavoval vrcholné obdobie centralizmu a unifikácie v štátoprávnej rovine. V rámci tohto neoabsolutistického režimu bolo dokonca Uhorsko netradične vnútorne rozčlenené na päť dištriktov (z toho na území Slovenska sa nachádzali dva),⁴ z Uhorska bola vyčlenená nová korunná krajina Srbská vojvodina a Temešský banát, dalmátska Rijeka bola spojená s Chorvátskom, a Sedmohradsko bolo tiež odčlenené od Uhorska. Úradným jazykom od roku 1849 nebola maďarčina, ale nahradila ju nemčina.⁵

3 MALÝ, Karel – SIVÁK, Florián. *Dejiny štátu a práva v Česko-Slovensku do roku 1918*, s. 251.

4 BEŇA, Jozef – GÁBRIŠ, Tomáš. *Dejiny práva na území Slovenska I. (do roku 1918)*. Bratislava: VO PraFUK, 2008, s. 167.

5 KADLEC, Karel: *Dějiny veřejného práva ve Střední Evropě*. 2. vyd. Praha: Nákladem spolku českých právníků Všeherd, 1921, s. 411–412.

Z uhorského ústavnoprávneho hľadiska išlo o absolútne **neústavný stav** – fungovanie tradičných uhorských ústavných orgánov bolo paralyzované, jediným funkčným orgánom bol panovník, ten však podľa uhorského náhľadu postupoval v rozpore s tradičnou uhorskou ústavou, keď vykonával zákonodarnú moc bez snemu, a navyše jeho postavenie ako legitímneho uhorského panovníka bolo spochybnené absentujúcou korunováciou (až do roku 1867). Povstalci a emigranti formálne považovali za cisára stále žijúceho Ferdinanda V., ktorý síce v roku 1848 abdikoval, ale zomrel až v roku 1875.

Panovník proti uhorským hlasom o neústavnosti argumentoval už predtým viackrát použitou a osvedčenou teóriou straty práv – *Verwirkungstheorie*. Táto teória konkrétne znamenala, že revolúciou v rokoch 1848/49 Uhorsko stratilo všetky svoje ústavné práva, nakoľko povstalo proti svojmu legitímnemu panovníkovi. Je teda zrejmé, že status panovníka bol podľa tejto absolutistickej teórie dôležitejší a relevantnejší než vôľa ľudu Uhorska, resp. uhorského národa (národov). Táto koncepcia plne umožňovala, aby v Uhorsku všetku zákonodarnú a výkonnú moc koncentroval absolutistický panovník.

Koniec takto charakterizovaného obdobia tzv. Bachovho absolutizmu bol spojený až s neúspechmi zahraničnej politiky Rakúskej ríše a pochopiteľnou nespokojnosťou domáceho obyvateľstva. Dňa 20. októbra 1860 sa panovník externe aj interne oslabenej ríše **Októbrovým diplomom zriekol absolutizmu a zaviazal sa k obnoveniu konštitučnej monarchie.** Konkrétne cisársky manifest z 20. 10. 1860 pod číslom 225 r. z., ako aj diplom pre usporiadanie vnútorných štátoprávných pomerov v mocnárstve (č. 226 r. z. – teda Októbrový diplom) obsahovali panovníkov príslub poskytnúť národom také inštitúcie a právne pomery, ktorá sú rovnakou mierou súladné s vedomím historického práva a s rôznosťou kráľovstiev a krajín, ako aj s požiadavkami ich nedielného, nerozlučného silného zväzku.⁶ Predpokladal najmä vytvorenie celoríšskeho snemu (ríšskej rady), ktorý by mal kompetenciu v celoríšskych záležitostiach (vojsko, financie, pošta, doprava a zahraničná politika). Ostatné otázky mali byť zverené korunným krajinám. Išlo by teda o akýsi druh federácie a konštitučnej monarchie.

Tieto predstavy mala zrealizovať na diplom nadväzujúca **februárová (Schmerlingova) ústava z roku 1861**, ktorá obsahovala federalistické prvky (resp. prvky „spolkového štátu“, tradičného štátu nemeckého typu) v podobe ríšskej rady ako zákonodarného orgánu, a zároveň obsahovala aj zárodok neskoršieho dualizmu v podobe rozlišovania rozšírenej a zúženej (bez zástupcov Uhorska) ríšskej rady. Panovník veril, že túto ústavu Uhri akceptujú, a v tejto viere im začal vychádzať v ústrety tým, že zrušil centrálné viedenské úrady, ktoré vykonávali kompetencie aj pre Uhorsko (ministerstvo vnútra, spravodlivosti a kultu) a namiesto nich vytvoril štátne ministerstvo, ktoré vykonávalo kompetencie iba pre Predlitavsko. Obnovil

.....
6 Tamže, s. 413.

tiež uhorskú aj sedmohradskú dvorskú kanceláriu. Listom adresovaným novému uhorskému kancelárovi, barónovi Vayovi bola následne v zásade fakticky obnovená uhorská (Bratislavská marcová) ústava s výhradou, pokiaľ neodporovala Októbrovému diplomu. Bola zavedená stará justičná a politická uhorská správa, zriadené nové miestodržiteľstvo, obnovené stoličné zriadenie a maďarčina bola pripustená ako úradný jazyk. Rozhodnutím z 27. 12. 1860 zrušil panovník Srbskú vojvodinu a Temešský banát, a listom z 21. 1. 1861 zvolal na 2. 4. 1861 uhorský snem.⁷

Novo zídenny uhorský snem však v rozpore s panovníkovými očakávaniami stále zotrval na tradičných uhorských pozíciách personálnej únie Uhorska s Rakúskom (teda voľnejšieho vzťahu než je reálna únia, alebo nebudaj federácia). Výslovne žiadal úplnú reštauráciu zákonov z roku 1848, a to hlavne z hľadiska ústavnoprávneho, čo malo znamenať uhorský parlamentarizmus s oslabenou pozíciou panovníka ako jediného spojovacieho prvku s ostatnými habsburskými krajinami. V tomto zmysle bola panovníkovi podaná „adresa“ – stanovisko snemu. Po jej odmietnutí panovníkom pre urážlivú formu bola sformulovaná druhá adresa, zotravajúca stále na idei ústavnoprávnej „kontinuity“ s rokom 1848, v zmysle reštaurácie, príp. nepretržitej platnosti Bratislavskej marcovej ústavy v pôvodnom znení. Naproti tomu panovník stal na pozícii *Verwirkungstheorie*. Napokon panovník predložil kompromisný návrh – bol ochotný dať sa korunovať, a stať sa tak v očiach Uhrov legitímnym a legálnym panovníkom, ak by snem revidoval niektoré zákony z Bratislavskej marcovej ústavy. Keď však napokon aj v tretej adrese snem zotrval na svojom pôvodnom stanovisku, **panovník snem rozpustil reskriptom z 21. 8. 1861** a formálne trval na stanovisku platnosti Schmerlingovej februárovej ústavy. Až patentom z 20. 9. 1865 napokon pozastavil pre uhorskú časť monarchie platnosť Októbrového diplomu aj Schmerlingovej ústavy, to už však bola súčasť cesty k vyrovnaniu z roku 1867. Októbrový diplom aj februárová ústava mali byť v tomto procese hľadania kompromisu, ak už nie konsenzu, predložené uhorskému a chorvátskemu snemu na vyjadrenie.

Keď sa 14. 12. 1865 zišiel po dlhšej dobe zvolaný uhorský snem (krajinské zhromaždenie), panovník pri jeho otvorení v korunnej reči poukázal na rozpor stanovísk dvora a Uhorska – konkrétne na **spor medzi teóriou prepadnutia (straty) práv (*Verwirkungstheorie*) a uhorskou ústavnou kontinuitou**. Panovník navrhol odpútať sa od tohto sporu a hľadať spoločné východisko. Ako takéto **spoločné východisko ponúkol** ústavný základ Pragmatickej sankcie.⁸ Tá zaručovala Uhorskú ústavnú a správnu samostatnosť, ale zároveň nedeliteľosť a nerozlučiteľnosť krajín mocnárstva. Sporné zostalo „iba“ to, ako rozhodovať o spoločných záležitostiach ríše. Panovník žiadal uznanie Októbrového diplomu a Februárovej ústavy, alebo

7 Tamže, s. 414–416.

8 Tamže, s. 416–420.

prípadne predloženie iného návrhu, ktorý bude rešpektovať naznačené východiská. Žiadal však tiež stále aj revíziu zákonov z roku 1848. Uhri sa mu v tejto situácii zaviazali, že prídu s vlastným riešením. Dňa 27. 2. 1866 obe snemovne uhorského krajinského zhromaždenia za týmto účelom sformulovali svoje stanoviská a osobitne zostavená 67-členná komisia začala pracovať na hlavných zásadách vyriešenia vzťahu s Rakúskom vo forme zákona. Konečné znenie osnovy zákona vypracoval 15-členný výbor tejto komisie. Dňa 26. 6. 1866 výbor predstavil osnovu komisii. Následne bol tento návrh prijatý oboma komorami uhorského krajinského zhromaždenia a panovník ho po svojej korunovácii za uhorského kráľa (8. 6. 1867) podpísal ako **XII. zákonný článok z roku 1867**. Konečne sa tak splnilo to, o čo sa uhorskí politici usilovali už v rokoch 1848/49. **Vzťah s Rakúskom síce nebol iba personálnou úniou**, ako to uhorskí politici pôvodne plánovali, šlo o reálnu úniu, tak ako to fakticky platilo aj v období pred rokom 1848, teraz však už šlo o spoločné únijné orgány relatívne modernej, a nie feudálno-absolutistickej povahy. Z Uhorska sa zároveň stala parlamentná monarchia. Význam Bratislavskej marcovej ústavy tak bol plne verifikovaný po rakúsko-uhorskom vyrovnaní z roku 1867, kedy táto ústava opätovne začala platiť v uhorskej časti súštatia ako ústava Zalitavska, a to v kombinácii s tradičnou nepísanou uhorskou ústavou spreď roku 1848 a s modifikáciami zavedenými predpismi o vyrovnaní. Takto dokonštituovaná uhorská polylegálna (skladajúca sa z viacerých predpisov) ústava zostala v platnosti až do zániku Uhorska jeho rozpadom v roku 1918.

2. Uhorsko a jeho právo medzi tradíciou a modernizáciou

Uhorsko, jeho spoločnosť, a osobitne tiež jeho ústavný a právny vývoj boli v 19. storočí zmietané medzi dvoma hodnotami. Prvou bola hodnota kontinuity a tradícií, ktorá až dodnes prežíva v maďarskom politickom a právnom myslení. V skúmanom období bola táto hodnota do veľkej miery reálne spiatočníckou a spomaľujúcou spoločenský a hospodársky rozvoj Uhorska. Preto nutne zápasila s druhou hodnotou, ktorou bol cieľ modernizácie Uhorska v liberálnom duchu s cieľom vytvoriť podmienky (aj právne) pre úspešný hospodársky a politický rozvoj. Tieto dve hodnoty sa prejavovali ako vo verejnom živote, v politickom a ústavnom vývoji, tak aj v súkromnom práve - t.j. v právnej úprave každodenného života.

V oblasti práva sa jeho konzervatívna predstava už od čias stredoveku prejavovala najmä **dovolávaním sa „prastarých“ právnych úprav a obyčajov** – či už v dekrétach vydávaných kráľmi a snemom,⁹ alebo v listinách vydávaných

⁹ Napr. *in antiqua consuetudine* (III/1458 z 24. januára), *prout antiquitus est observatum* (XXVII/1458 z 8. júna), *iuxta modum et consuetudinem ab antiquo observatam* (XXXIX/1458 z 8. júna), *iuxta antiquam consuetudinem* (XLI/1458 z 8. júna), *ex antiqua consuetudine regni* (XLIV/1458 z 8. júna), *more antiquitus consueto* (I/1459 z 5. januára), *iuxta consuetudinem regni* (IX/1459 z 5. januára), *quod fuit consuetudo temporibus antiquorum regum* (XXI/1459 z 5. januára), *sunt asueti* (XXVI/1459 z 5. januára), *articulos antiquam legem et consuetudinem ipsius regni nostri*

hodnovernými miestami¹⁰ či úradnými osobami.¹¹ Aj v Opus Tripartite, stredovekej „inkorporácii“ šľachtického práva, sa Werbőczy bežne dovoľával „starej obyčaje“.¹² Z tohto dôvodu nás nemôže prekvapovať, že aj v 19. storočí sa ešte stále odkazovalo na kontinuálnu platnosť (niektorých ustanovení) Werbőczyho Tripartity z roku 1514, aj keď už šlo o ustanovenia svojím slovným vyjadrením zastarané.¹³

Dôsledkom tradicionalizmu bolo, že tak ako v Uhorsku ešte v polovici 19. storočia dominovala v oficiálnom styku latinčina, obdobne sa Uhorsko aj po právnej stránke stále pridržalo tradičných predstáv o práve, jeho podobe (formách, prameňoch) a partikulárnom členení – tak ako sa tieto predstavy sformovali približne v 14.-15. storočí. V dôsledku tejto kontinuálnej tradície v systéme prameňov uhorského práva stále dominovala obyčaj, a to do konca 18. storočia úplne absolútne, a ešte aj v 19. storočí sa táto dominancia napriek modernizácii stále zachovala, hoci už v osobitnej uspôsobenej podobe tzv. sudcovskej tvorby práva obdobnej anglickým precedensom (aj kvôli ktorým uhorské elity vzhládali k Anglicku ako k svojmu vzoru hodnému nasledovania).

Dominancia obyčaje sa v Uhorsku až do 19. storočia prejavovala napríklad tým, že podľa istej koncepcie dokonca zákony vôbec nezakladali nové práva a povinnosti, len výslovne opakovali dovtedy v obyčajovom práve platné normy. Zákon teda nemohol hrať medzi prameňmi práva primárnu rolu, ktorá zostávala vyhradená obyčaji. Už v 30. rokoch 19. storočia však uznávaní právni vedci začali vystupovať s novátorskou myšlienkou, že obyčaj nemôže mať väčšiu silu ako zákon, a rušiť zákon stelesňujúci výraz vôle zástupcov ľudu. Obyčaje títo myslitelia pripúšťali nanajvýš ako nepísané ústavné tradície.¹⁴ Naproti tomu však zástancovia

(principium dekrétu z 28. mája 1462), *in omnibus antiquis bonis libertatibus, consuetudinibus et iuribus suis* (XIII/1464 zo 6. apríla), *secundum antiquum modum, extra antiquam consuetudinem* (oboje XV/1464 zo 6. apríla), *more aliis temporibus scilicet antiquis consuetudo* (XXI/1464 zo 6. apríla), *ex vetustissima divorum regum ordinatione* (XXI/1486 z 25. januára).

- 10 Pozri napr. ŠVECOVÁ, Adriana. Inštitúcia hodnoverných miest ako kvázi verejných notárov v stredoveku. In: *Acta Universitatis Tyrnaviensis, Iuridica : ročenka Právnickej fakulty Trnavskej univerzity v Trnave 2005*. Trnava : Právnická fakulta Trnavskej univerzity, 2005, s. 169–181. ŠVECOVÁ, Adriana. Osobitné miesto hodnoverných miest v systéme verejných orgánov Uhorského kráľovstva v 13. a počiatkom 14. storočia. In: *Naděje právní vědy : Bykov 2006 : sborník z mezinárodního setkání mladých vědeckých pracovníků konaného ve* 06, s. 517–528.
- 11 WENZEL, Gusztáv (ed.). *Codex diplomaticus arpadianus continuatus (Árpádkori Új Okmánytár) zv. I–XIII*. Faksimile reprint. Pápa : Jókai Mór Városi Könyvtár, 2001–2003.
- 12 Napr. ...*de nostra veteri consuetudine* (I:111, § 4). BAK, János M. – BANYÓ, Péter – RADY, Martyn (eds.). *Stephen Werbőczy : The Customary Law of the Renowned Kingdom of Hungary in Three Parts (1517)*. Budapest : Central European University, 2005, s. 192–193.
- 13 ALMÁSI, Anton. *Ungarisches privatrecht. I. Band*. Berlin und Leipzig : Walter de Gruyter & Co, 1922, s. 4.
- 14 V tejto pasáži vychádzame z PÉTER, László. The Irrepressible Authority of the Tripartitum. In: BAK, János M. – BANYÓ, Péter – RADY, Martyn (eds.). *Stephen Werbőczy : The Customary Law of the Renowned Kingdom of Hungary in Three Parts (1517)*, s. xvi–xxv. Péter cituje z FRANK, Ignác. *Közgazság törvénye Magyarhonban I*. Buda : Magyar Királyi Egylet, 1845, s. 76–78, 80.

zmiernych pozícií tvrdili zhodne, že obyčaj má rovnakú právnu silu ako zákon, pričom obyčaj môže meniť zákony.

Základným terminologickým problémom pritom ešte aj v tomto období bolo vôbec rozlíšiť medzi „právom“, „zákonom“ a „obyčajou“. Stredoveký uhorský kodifikátor šľachtického práva, Werbőczy, na začiatku 16. storočia definoval obyčaj nasledovne (a toho sa uhorskí právnici držali až do 19. storočia): obyčaj (*consuetudo*) je právo (*ius*) zakladajúce sa na zvyku (*mos*), a kde chýba zákonná úprava (*cum deficit lex*), považuje sa za zákon (*pro lege suscipitur*).¹⁵ Okrem tohto nie celkom precízneho vysvetlenia situáciu uhorských právnikov navyše komplikoval aj fakt, že v maďarčine ešte aj v 19. storočí splývali pojmy *szokás* (obyčaj, *consuetudo*) a *törvény* (*lex* aj *ius*, zákon a zároveň právo). Medzi zákonom, obyčajou a právom teda maďarčina striktno nerozlišovala. Až právnické myslenie 19. storočia prinieslo aj do Uhorska potrebu precizovania právneho vyjadrovania. Ferenc Deák preto navrhol v roku 1842 používať maďarský termín *jog* vo význame latinského *ius*, aby slovo *törvény* mohlo byť používané len na označovanie výsledkov formálneho zákonodarného procesu na sneme, t. j. zákonov (*lex*).¹⁶

Obyčaj sa pritom v predstavách istej skupiny európskych právnych mysliteľov mala z „práva“ úplne stratiť. Tento trend v Uhorsku presadzoval pod vplyvom rakúskeho právneho myslenia aj cisár, keď v 19. storočí v období tzv. Bachovho neoabsolutizmu v podstate zrušil a nahradil uhorské obyčajové právo písaným právom. Keď sa však po rokoch Bachovho absolutizmu a dominancie písaného práva v roku 1861 obnovilo uhorské právo v stave z roku 1848, ktoré bolo zväčša nekodifikované, koncept obyčaje chytil druhý dych. Zák. čl. IV/1869 v § 19 uložil sudcom výslovné, že majú aplikovať zákony, vládne nariadenia, podzákonné predpisy správnych orgánov, ako aj obyčaj.¹⁷ V rovnakom období sa právnici opäť začali zaoberať otázkou vzťahu zákona a obyčaje. Napríklad Ernő Nagy na konci 19. storočia pod vplyvom nemeckého právneho myslenia (Laband) tvrdil, že obyčaj nemôže zrušiť zákon.¹⁸ Na začiatku 20. storočia aj Géza Kiss otvorene hlásal,

15 I: Prológ, kapitola 10: „...*consuetudo est ius quoddam moribus institutum, quod pro lege suscipitur cum deficit lex.*“ BAK, János M. – BANYÓ, Péter – RADY, Martyn (eds.). *Stephen Werbőczy: The Customary Law of the Renowned Kingdom of Hungary in Three Parts (1517)*, s. 30–33. *Lex* a *consuetudo* sa podľa neho líšia v troch ohľadoch – ako výslovná a tacitná úprava, ako písaná a nepísaná úprava, a napokon ako okamžitá a kontinuálna úprava, keďže *lex* môže byť prijatý z okamihu na okamih, avšak obyčaj vyžaduje dlhodobé používanie. Obyčaj má pritom vo vzťahu k *lex* trojakú funkciu – interpretačnú, derogáciu a substitučnú. I: Prológ, kapitola 11. BAK, János M. – BANYÓ, Péter – RADY, Martyn (eds.). *Stephen Werbőczy: The Customary Law of the Renowned Kingdom of Hungary in Three Parts (1517)*, s. 34–35.

16 PÉTER, László. The Irrepressible Authority of the Tripartitum. In: *Stephen Werbőczy: The Customary Law of the Renowned Kingdom of Hungary in Three Parts (1517)*, s. xviii.

17 Tamže.

18 NAGY, Ernő. *Magyarország közzjoga*. Budapešť: Eggenberger, 1891, s. 18–19. Parafrázované podľa PÉTER, László: The Irrepressible Authority of the Tripartitum, s. xviii.

že obyčajové právo je prázdnu fikciou¹⁹ a odmietol derogačnú silu obyčaje vo vzťahu k zákonom.²⁰ Obyčaji priznával len interpretačnú funkciu. Osobnosti ako Béni Grosschmid, József Illés a aj Béla Ladányi, autori hesla „*Szokásjog*“ v Magyar Jogi Lexikon (zv. 6, s. 438–444) však stále trvali na dualizme obyčaje a zákona. Aj po rozpade Rakúsko-Uhorska preto naďalej v Maďarskom kráľovstve všeobecne platilo, že obyčaj má silu derogovať zákon.²¹

Zdôrazňovanie historických právnych inštitútov a ich významu dokonca našlo v Uhorsku svoj výraz v činnosti osobitnej právno-filozofickej, tzv. **historickej školy práva**, ktorá bola v uhorskej právnej vede 19. storočia príznačná najmä pre obdobie pred dualizmom, t. j. pred rokom 1867. Jej predstaviteľmi boli napríklad G. Wenzel a B. Grosschmid. Pritom však platí, že kým u Wenzela vychádzali historické právne idey z ľudského rozumu a tzv. prirodzeného práva, u Grosschmida hralo rolu dokonca až Božské vnuknutie, ktoré sa podľa neho prejavuje v právnom presvedčení ľudu, a to sa zasa odráža v obyčajovom práve. Preto mala podľa neho v uhorskom právnom myslení obyčaj ešte aj v 19. storočí prioritu pred zákonom, a tradičné inštitúty pred modernými.²² Vilmos Peschka hovorí v tejto súvislosti výslovne o **historicizme, ktorý bol na pomedzí pseudohistorizmu a spiatocničkeho nacionalizmu**, ako o základnom právno-filozofickom pozadí zdôrazňovania „tradičných“ hodnôt uhorského práva v tomto období.²³

Na druhej, modernizačnej strane vývoja, ako vonkajšie zdroje modernizačnej inšpirácie aj kvôli dedičnému atavizmu voči Rakúsku pôsobili najmä nemecká právna veda (a od konca 19. storočia osobitne nemecký občiansky zákonník BGB). Vplyv nemeckej právnej vedy (pandektistiky) vidno jasne napríklad v práci Carla Putza, ktorý v roku 1870 podal výklad platného uhorského súkromného práva v nemeckom jazyku,²⁴ avšak už nie podľa klasického rímskoprávneho delenia na tri časti, ale podľa moderného nemeckého pandektného delenia na všeobecnú časť (pojednávajúcu aj o osobách), vecné právo, záväzkové právo, rodinné právo

19 KISS, Géza. *A jogalkalmazás módszerezői*. Budapest : Athenaeum, 1909, s. 115, 207. Parafrázované podľa PÉTER, László. The Irrepressible Authority of the Tripartitum, s. xviii.

20 Tamže, s. 219–220, 224–227. Porovnaj tiež LACLAVÍKOVÁ, Miriam – ŠVECOVÁ, Adriana. Premena uhorského súkromného práva v prvej polovici 19. storočia a jej vyjadrenie v Bratislavskej marcovej ústave. In: VOJÁČEK, Ladislav – TAUCHEN, Jaromír – SCHELLE, Karel (eds.). *Proměny soukromého práva : Sborník příspěvků z konference ke 200. výročí vydání ABGB*. Brno : Masarykova univerzita, 2011, s. 213–214.

21 Péter tu odkazuje na KÉRÉSZY, Zoltán. *A jogszokás derogatórius erejének kérdése a magyar jogi irodalomban*. Szeged : Városi Nyomda, 1935 a BÓNIS, György. *Törvény és szokás a Hármaskönyvben*. In: *Werbőczy István. Acta Juridico-Politica 2*. Kolozsvár, 1942, s. 138.

22 PESCHKA, Vilmos. Theoretische Grundlagen der ungarischen Privatrechtswissenschaft im Zeitalter des Dualismus. In: CSIZMADIA, Andor – KOVÁCS, Kálmán (eds.). *Die Entwicklung des Zivilrechts in Mitteleuropa (1848–1944)*. Budapest : Akadémiai Kiadó, 1970, s. 6.

23 Tamže, s. 8.

24 PUTZ, Carl. *System des ungarischen Privatrechtes*. Wien : Manz, 1870. 388 s.

a dedičské právo.²⁵ Aj keď však forma tohto Putzovho výkladu bola moderná, z obsahovej stránky išlo ešte stále o tradičné uhorské právo so zachovaním tradičných inštitútov uhorského súkromného práva (s výnimkou inštitútov medzičasom zasiahnutých zrušením poddanstva a aviticity).

Podobnú rozpoltenosť medzi procesom modernizácie právneho poriadku a lipnutím na tradíciách nachádzame aj v prípade uznávaného civilistu B. Grosschmida (Zsögöda).²⁶ Ten poobede pracoval vo vládnej komisii na texte občianskeho zákonníka, doobeda však v rámci prednášok o uhorskom súkromnom práve kodifikáciu odmietal, dovolávajúc sa ako zástanca historicko-právneho učenia neviditeľného historického procesu vývoja práva.²⁷

Pozícia zákona sa aj napriek takýmto náhľadom stále viac posilňovala – modernizácia smerom k písanému právu sa prejavila napríklad aj takým formálnym, ale dôležitým spôsobom, ako je napríklad prijatie zákonného článku XIII/1870 o vyhlasovaní zákonov a zák. čl. LXVI/1881 o krajiniskom zákonníku (t.j. zbierke zákonov). Uhorské právo sa tak stále viac prikláňalo k právnemu pozitivizmu s dôverou v písané právo.

V tomto období sa presunula aj kompetencia vydávať nariadenia, ktoré predstavovali popri obyčaji a zákone tretí najvýznamnejší prameň práva. Tradične táto právomoc prináležala panovníkovi. Využívali (prípadne zneužívali) to najmä habsburskí panovníci usilujúci sa o absolutistický štýl vládnutia – reformy Márie Terézie a Jozefa II. boli vydávané vo forme nariadení, označovaných ako reskripty alebo patenty. Podľa Bratislavskej marcovej ústavy – na základe zák. čl. III/1848 – sa preto ponovom nariadenia mali vydávať už len so súhlasom vlády a kontra-signáciou príslušného ministra. Aj túto zásadu však panovník často porušoval, preto bola po rakúsko-uhorskom vyrovnaní nariaďovacia právomoc v roku 1868 definitívne prenesená na vládu, ako to napokon prevzala do svojho ústavného práva aj Československá republika a aj ústava dnešnej Slovenskej republiky. Jednotlivé ministerstvá ako najvyššie orgány štátnej moci a správy v období Bachovho absolutizmu (1849–1860), provizória (1861–1865) aj dualizmu (1867–1918) vydávali tiež navyše viaceré ďalšie formy podzákonných predpisov – najmä vyhlášky.

25 Je to presne štruktúra vytvorená známym pandektistom Puchtom v roku 1838 v jeho diele Učebnica pandekt a použitá aj Savignym v jeho Systéme dnešného rímskeho práva (1840–1849). Myšlienky ohľadom vyčlenenia osobitnej všeobecnej časti sa však objavili už v diele Pufendorfa v 2. pol. 17. storočia. HAMZA, Gábor. *Die Entwicklung des Privatrechts auf römischrechtlicher Grundlage*. Budapest : Andrassy Gyula Deutschsprachige Universität Budapest, 2002, s. 86–88.

26 Za najvýznamnejších uhorských právnych vedcov rokov 1848–1918 sa považujú Ludovít Kallós, Friedrich Schuler von Libloy, Maximilián Füger von Rechtborn, Valentín Ökröss, Anton Dauscher, Gustáv Wenzel, Ján Šuhajda, Tivadar Wenzel, Carl Putz, Alajos Knorr, Imrich Zlinszky, Michal Herczegh, František Raffay, Valentín Kolosváry, Rezső Dell'Adami, a napokon Armin Fodor. Porovnaj LUBY, Štefan: *Dejiny súkromného práva na Slovensku*. Bratislava : Iura Edition, 2002, s. 99–102.

27 MÁDL, Ferenc. Kodifikation des ungarischen Privat- und Handelsrecht im Zeitalter des Dualismus. In: *Die Entwicklung des Zivilrechts in Mitteleuropa 1848–1945*, s. 109.

Rozhodný rozchod s minulosťou priniesla aj tá zmena, že v roku 1848 privilégia, ako ďalší tradičný prameň práva, stratili povahu noriem všeobecne záväzného práva,²⁸ ale nároky (subjektívne práva) z nich vyplývajúce platili naďalej, ak neboli zrušené zákonom, v záujme princípu zachovania nadobudnutých práv. Napokon ďalšia, posledná rozšírená forma uhorského práva, ktorú všeobecne označujeme ako štatúty, sa v rámci kontinuity zachovala aj naďalej – vydávali sa na lokálnej úrovni ako riadna súčasť miestnej a záujmovej normotvorby.

Hľadanie proporcionality medzi hodnotami tradície a modernizácie, ktoré sa prejavovalo v rovine politickej a ústavnej, ako aj v rovine práva a jeho prameňov, bolo pritom v Uhorsku 19. storočia úzko spojené s hľadaním výslednice **rôznorodých záujmov dvoch najsilnejších spoločenských vrstiev v Uhorsku – pozemkovej aristokracie a buržoázie**. V otázkach, v ktorých sa tieto dve vrstvy vedeli zhodnúť, ako napríklad vo veci rovnosti pred zákonom, nič nebránilo intenzívnej modernizácii uhorského práva. Obdobne možno vidieť takúto modernizáciu v zavedení „posvätnosti“ vlastníckeho práva a zmluvnej slobody, v oslobodení vlastníckeho práva od feudálnych bremien, regálov a pod. Pozemky sa stali tovarom, navyše sa rozšírili nové formy majetku a tovaru, ako napríklad cenné papiere. Modernizácia a rozvoj obchodu si zároveň vyžadovali aj novú úpravu obchodného práva a bankovníctva, na čom tiež panovala zhoda názorov. **Tradičné inštitúty sa tak bez problémov opúšťali v otázkach, na ktorých mali záujem obe dominujúce vrstvy, ktoré sa Coingovými slovami „riadili heslom sloboda, rovnosť a vlastníctvo“.**²⁹ Problém nastal iba v prípade bytostných záujmov veľkostatkárskych rodov, konkrétne záujmov na udržaní rodového vlastníctva a obmedzení voľnej dispozície s týmto majetkom. Tu musela modernizácia ustúpiť tradícii, resp. aj novozavádzané úpravy museli sledovať a rešpektovať rovnaké ciele a záujmy ako tradičné uhorské feudálne právne inštitúty typu aviticity (nescudziteľnosti rodového majetku).

Vzájomný zápas tradícií a modernizácie sa pritom definitívne nevyriešil až do rozpadu Uhorska. Hodnotové pozadie uhorskej spoločnosti sa totiž nezmenilo, naopak, konzervácia spoločenskej a politickej situácie v Uhorsku obdobia dualizmu tento kompromisný pomer statkárskeho a buržoázneho elít iba ďalej udržiavala. **Modernizácia mala stále svoje hranice tam, kde začínali majetkové záujmy na udržaní pozemkového vlastníctva v rukách šľachtických rodov a statkárskeho rodu.** V týchto bodoch nemala víťaziť modernizácia na úkor uhorských tradícií. **Táto skutočnosť ovplyvnila uhorské právo na dlhé desaťročia.** Preto hoci aj bolo

28 Napriek tomu slovenské národné hnutie v roku 1861 v rámci Viedenského memoranda slovenského žiadalo od panovníka vydanie privilegiálnej listiny pre Hornouhorské slovenské Okolie. Zjavne teda v období nefunkčnosti uhorského snemu jedinou právnou možnosťou získať autonómiu bola forma verejnoprávneho privilégia od neoabsolutistického panovníka, bez ohľadu na to, že od roku 1848 sa súkromnoprávne privilégia neudelovali.

29 COING, Helmut. *Europäisches Privatrecht. Bd. II.* Mníchov : C.H.Beck'sche Verlagsbuchhandlung, 1989, s. 70.

v období dualizmu pripravených viacero osnov, stelesňujúcich kodifikačné snahy, len niektoré z týchto projektov boli úspešné a stali sa zákonmi. **Snahy o prijatie občianskeho zákonníka sa napríklad práve v dôsledku týchto rozporov skončili úplným neúspechom.**

Napriek tomu však mnohé prijaté zákony, ale aj súdne obyčajové právo (sudcovské právo) a od roku 1912 aj osobitné kuriálne decízie (rozhodnutia najvyššieho súdu, rovnocenné zákonu) podstatne modernizovali uhorské právo. Úspešná bola napríklad na začiatku 90. rokov kodifikácia manželského práva od B. Grosschmida, vzťahov medzi rodičmi a deťmi od L. Králika a poručníctva a opatrovníctva od L. Sipőcza. Tieto návrhy boli na sneme (krajinskom zhromaždení) schválené a stali sa zákonmi. Rodinnému právu konca 19. storočia sa tak úspešne podarilo podstatne sa opustiť od niektorých na cirkevnom práve založených manželských prekážok, ako bola napríklad rôznosť náboženstva, impotencia, či prekážka cirkevného zákazu alebo posvätného času (napr. zákaz sobášov počas adventu). Právo sa teda okrem odstraňovania feudálnych prežitkov aj podstatne sekularizovalo a liberalizovalo (dokonca sa v roku 1894 zaviedol obligatórny civilný sobáš).

V dôsledku nevyhnutných kompromisov však naďalej aj na začiatku 20. storočia uhorské platné právo popri niektorých moderných zákonoch prijatých v období dualizmu a právnych obyčajoch prispôbovaných postupne súdnou praxou moderným pomerom, predstavovali mnohé tradičné a s obľubou zdôrazňované „oprášené“ stredoveké a novoveké právne normy – niektoré ustanovenia zákonov sv. Štefana, dekrét Ľudovíta Veľkého z roku 1351, zákonné články z rokov 1439, 1464, 1471, 1486, 1492, 1498, niektoré ustanovenia Werbőczyho Tripartita a ďalšie historické zákonné články (z rokov 1536, 1542, 1557, 1647, 1687, 1715, 1723, 1790–91 a z prvej polovice 19. storočia) a historické medzinárodné zmluvy.³⁰

3. Defeudalizácia uhorského právneho poriadku

Tradičný uhorský právny poriadok pred rokom 1848 bol právnym poriadkom „feudálnym“. Zákonné články Bratislavskej marcovej ústavy, hoci formálne stále tradičné zákony uhorského snemu, svojím obsahom už prišlo kontrastovali s tradičným uhorským právnym poriadkom. Tieto zákony totiž stelesňovali proces defeudalizácie Uhorska, v rámci procesu jeho modernizácie prostriedkami práva. Z tohto hľadiska relevantnými boli najmä:

- a) zák. čl. VIII, ktorý zaviedol všeobecné zdanenie, čím sa zrušila nezdaniteľnosť šľachty;³¹

30 *Hármas Mutató : A magyar Igazságügyi irott jog forrásairól II.* Budapešť : Grill, 1908, s. 3–5.

31 VIII. Članek – O společném danj placenj: Wssichni obywatelé uherské kraginy a s nj spogených částek, beze wsseho rozdílu, gednostegně a přjměrně obecnu daň platj. PALKOVIČ, Juraj. Artykulowe

- b) zák. čl. IX a XI, ktoré zrušili poddanské povinnosti urbáriálnych poddaných a zemepanskú súdnu právomoc;³²
- c) zák. čl. XIII, ktorý zrušil cirkevný desiatok;
- d) zák. čl. XV, ktorý zrušil dedičnú viazanosť rodových šľachtických majetkov, t. j. zrušila sa ním aviticita (dedovizeň, nescudziteľnosť dedičného rodového majetku).³³

Likvidovala sa teda nimi robota, cirkevný desiatok a zemepanský deviatok, celkovo sa rušilo poddanstvo ako systém vzťahov medzi zemepánom a poddaným. Poddanské povinnosti však pritom boli zrušené len vo vzťahu k tzv. urbáriálnym poddaným, teda poddaným zapísaným v urbári ako súpise poddanskej pôdy a povinností poddaných na tejto pôde žijúcich a pracujúcich. Okrem urbáriálnych poddaných existovali aj ďalšie kategórie poddaných – napr. tzv. kontraktualisti, teda zmluvní poddaní. Ich povinnosti spojené s užívaním zemepanskej pôdy neboli fixované v urbári, ale len v súkromnej zmluve medzi zemepánom a poddaným. Ich sa zrušenie poddanstva Bratislavskou marcovou ústavou netýkalo. Aj takéto čiastočné zrušenie poddanstva však znamenalo významný zásah do základných pilierov feudálnej spoločnosti. K jej búraniu prispeli aj ďalšie uvedené protifeudálne ustanovenia – zrušenie zemepanskej súdnej právomoci, zavedenie všeobecnej daňovej povinnosti, a zrušenie aviticity. Do párovej kategórie opatrení vytvárajúcich občiansku spoločnosť na troskách feudalizmu zasa patrili záruky základných ľudských a občianskych práv a slobôd (tlače, slova, zhromažďovania, spolčovania/združovania), deklarovanie rovnosti ľudí pred zákonom, a zavedenie zastupiteľského parlamentného systému. Týmito skutočnosťami sa tak vo všeobecnosti otvorila v oblasti právneho poriadku cesta k podstatnej modernizácii v súvislosti s procesom industrializácie a urbanizácie Uhorska, aj keď táto modernizácia sa naplno prejavila až po vyrovnaní z roku 1867.

Pokrokové zákonné články z roku 1848 pritom neboli iba akýmsi ojedinelým hysterickým výrazom momentálnej nálady a rozpoloženia uhorskej spoločnosti v roku 1848, resp. neboli prejavom „revolučnej eufórie“. Inak by totiž ani nemohli

.....
neb článkové sněmu uherského a připojených částek, který se držel od 7. listopadu, 1847 do 11. dubna, 1848. Prešporok : Ludwik Weber, 1848, s. 38.

32 IX. Članek – o urbárských robot, dežmy a peněžitého platu zahlazení: Dosawadni urbárské roboty, dežma a peněžité platy, věčně se zahlazugj. § 1. Náhrady ztráty gednohokaždého zemského pána zakonodárstwj bere pod ochranu národní obecné cti... § 4. Panské stolice (saudy zemských pánů) přestanau – dočasně pokud přísluhowánj sprawedlnosti wübec se zřidj, budau přísluhowati sprawedlnost, w městských, summownjch přech tam, kde zřizenau, prwnj saudcowské mocy wrchnosti negsau, slauznj (služnodworsstj), w trestnich pak, řádným během wedených přech, stolice. PALKOVIČ, Juraj. *Artykulowe neb článkové sněmu uherského a připojených částek, který se držel od 7. listopadu, 1847 do 11. dubna, 1848, s. 39–40.*

33 XV. Članek – O zahlazení starootčiny (aviticitas): Starootčiny zahlazení se tjmto gako základek wypojejdá, a nařizuge: § 1. Mínystři na základku auplného a dokonalého zahlazení starootčiny městskau zákonnj knihu wypracugj, a poraučenj této zákonnj knihy neybližssjmu sněmu předložj. PALKOVIČ, Juraj. *Artykulowe neb článkové sněmu uherského a připojených částek, který se držel od 7. listopadu, 1847 do 11. dubna, 1848, s. 48.*

mať takú dlhú životnosť a byť predmetom takých silných snáh o kontinuitu. V skutočnosti boli vyjadrením desaťročí trvajúcich predchádzajúcich snáh o vytvorenie občianskej spoločnosti, štátu a práva. Vychádzali ešte z návrhov a analýz regnikolárnych deputácií z rokov 1791–1795, zriadených na základe zák. čl. LXII/1791. Úlohou týchto deputácií na konci 18. storočia bolo upraviť otázky príslušnosti úradov a súdov, zdokonaľiť procesný poriadok, navrhnúť niektoré civilnoprávne zákony (*projecta legum civilium*),³⁴ vypracovať trestný zákon, vyriešiť niektoré sirotské otázky a vypracovať obchodné, zmenkové a plavebné zákonné úpravy. Navyše bol vypracovaný aj návrh úpravy štatariálneho práva. Tieto návrhy sa síce nikdy nestali zákonmi, a to ani po obnovení činnosti regnikolárnej deputácie zákonným článkom VIII/1827,³⁵ nezabudlo sa však na ne a myšlienkovito sa na nich stavalo aj naďalej. Niektoré otázky riešené v Bratislavskej marcovej ústave tak dozrievajú aj vyše päťdesiat rokov.³⁶

Okrem projektov regnikolárnych deputácií napríklad už v 30. rokoch 19. storočia snahy o zrušenie feudalizmu stelesňoval uhorský gróf, ktorý by logicky mal naopak horieť za zachovanie poddanstva. István Széchenyi³⁷ však vo svojom diele „Stadium“ vydanom v roku 1833 naopak žiadal úplné odstránenie feudálneho súkromného práva a vytvorenie buržoázneho občianskeho práva, bojujúc najmä za zrušenie inštitútu aviticity a poddanských povinností. Často sa uvádza, že vraj vyhlásil: „*Muselo by sa spáliť deväť desiatín Werböczyho Tripartita, aby sme pokročili ďalej.*“³⁸ V skutočnosti však vraj šlo v originálnom znení jeho citátu iba o slovnú hračku, ktorou myslel zrušenie deviatku a desiatku.³⁹ Je ale pravdou, že feudálne inštitúty tvorili chrbtovú kosť uhorského práva a ich zrušením skutočne došlo k zrušeniu „deviatich desiatín“ Tripartita.

Podľa Szécseniho pôvodných predstáv proces defeudalizácie a modernizácie právneho poriadku mal byť postupný, organický. Počítalo sa v rámci neho aj s nahradením Opus Tripartita, stredovekej inkorporácie šľachtického práva, moderným občianskym zákonníkom. Prvýkrát na pôde snemu navrhol vytvorenie občianskeho zákonníka už v roku 1834 (24. 5.) Ferenc Deák.⁴⁰ Jeho návrh však narazil na otázku zrušenia aviticity. Všetky reformné a kodifikačné snahy F. Deáka,

34 Pozri *Gravamina et Postulata*. Posonii : Typis Francisci Josephi Patzko, nedat. (cca. 1802). Tiež *Projecta et Elaborata Excelsae Regnicolaris Deputationis in Juridicis articulo 67. Anni 1790 ordinatae*. Posonii : Typis L. Weber, 1826.

35 Pozri LACLAVÍKOVÁ, Miriam – ŠVECOVÁ, Adriana (eds.) *Pramene práva na území Slovenska II. (1790–1918)*. Trnava : Typi Universitatis Tyrnaviensis, 2012, s. 89 a nasl.

36 RÁCZ, Lajos. Beiträge zur Entwicklung der staatsrechtlichen Beziehungen zwischen Österreich und Ungarn. In: MÁTHÉ, Gábor – MÉZEY, Barna (eds.). *Die Elemente der ungarischen Verfassungsentwicklung : Studien zum Millenium*. Budapešť : ELTE, 2000, s. 47.

37 István Széchenyi (1791–1860), uhorský a maďarský politik, reformátor a národný buditeľ.

38 MÁDL, Ferenc. Kodifikation des ungarischen Privat- und Handelsrecht im Zeitalter des Dualismus. In: *Die Entwicklung des Zivilrechts in Mitteleuropa 1848–1945*, s. 96, pozn. 16.

39 GÖNCZI, Katalin. Werböczy's Reception in Hungarian Legal Culture. In: RADY, Martyn (ed.): *Custom and Law in Central Europe*. Cambridge : University of Cambridge, 2003, s. 93.

40 Ferenc Deák (1803–1876), uhorský a maďarský štátnik, minister spravodlivosti v roku 1848.

I. Széchenyiho a F. Kölcseya⁴¹ vyšli nazmar, pretože väčšina zastávala názor, že by sa tým zrútil celý verejný poriadok,⁴² hoci aj významný maďarský právny teoretik 40. rokov 19. storočia, L. Szalay,⁴³ vyhlásil vypracovanie občianskeho zákonníka za najdôležitejšiu úlohu pre legislatívu. Zároveň však odmietol v uhorskej právnej vede vládnuce historicko-právne nazeranie⁴⁴ (ktoré stelesňoval najmä I. Frank⁴⁵) a odporúčal kodifikáciu na základe francúzskeho Code civil. Svoje názory prezentoval v článku *Codificatio*, ktorý prvýkrát vyšiel v roku 1840 v Budapešti Szemle (druhýkrát v roku 1857 v *Publicistai dolgozatok*). Bolo pritom zrejmé, že takáto kodifikácia by si vyžiadala radikálnu revíziu uhorského všeobecného súkromného práva, keďže Szalay vyhlásil, že základné idey, inštitúty a systém nového zákonníka môžu vychádzať jedine z francúzskeho vzoru, lebo Code civil bol prvým zákonníkom, ktorý odstránil aj tie najposlednejšie stopy feudalizmu a zároveň „najviac vyhovoval uhorskej túžbe po samostatnosti a nezávislosti“.⁴⁶

Ďalšiu kapitolu v modernizačných snahách prinieslo až zasadnutie snemu v rokoch 1847–1848. V roku 1847 vystúpil na sneme Lajos Kossuth⁴⁷ a vyhlásil prijatie občianskeho zákonníka za jednu z najdôležitejších úloh snemu. Následne asi rok zápasilo jeho radikálne krídlo s umierneným krídlom I. Széchenyiho, F. Deáka a L. Batthyány a s konzervatívnym krídlom veľkostatkárov v otázke miery a spôsobu odstránenia aviticity. Výsledkom bol kompromis medzi Deákom Kossuthom. Tak ako v mnohých iných európskych krajinách, ktoré za úspešné zakončenie modernizačných a kodifikačných snáh vďačili zväčša liberálnej väčšine v parlamente (bolo to tak napríklad v Španielsku a Portugalsku), aj v Uhorsku bol tak vďaka dominancii liberálnej šľachty a spomínanému kompromisu v roku 1848 prijatý v rámci zákonných článkov predstavujúcich Bratislavskú marcovú ústavu aj zákonný článok XV/1848, ktorý výslovne zrušil aviticitu a na druhej strane zveroval uhorskému ministerstvu prípravné práce na občianskom zákonníku. Citujúc doslova: „*Vo veci zrušenia aviticity sa nariaďuje nasledovne:*

§ 1 Ministerstvo má vypracovať na základe úplného zrušenia aviticity občiansky zákonník a predložiť návrh najbližšiemu snemu.

41 Ferenc Kölcsey (1790–1838), uhorský a maďarský básnik a politik, jazykový reformátor.

42 GÖNCZI, Katalin. Werbőczy's Reception in Hungarian Legal Culture, s. 98.

43 László Szalay de Kéménd (1813–1864), uhorský a maďarský štátnik a historik.

44 K teoretickým základom uhorskej vedy súkromného práva v tomto období, konkrétne predstaviteľom historickoprávnej a pozitívoprávnej školy pozri PESCHKA, Vilmos. Theoretische Grundlagen der ungarischen Privatrechtswissenschaft im Zeitalter des Dualismus. In: *Die Entwicklung des Zivilrechts in Mitteleuropa 1848–1945*, s. 5–20. Tiež ASZTALOS, László. Entwicklung der ungarischen Privatrechtswissenschaft im Zeitalter des Dualismus. In: *Die Entwicklung des Zivilrechts in Mitteleuropa 1848–1945*, s. 21–39.

45 Ignác Frank (1788–1850), uhorský a maďarský právnik, zaoberal sa najmä súkromným právom.

46 MÁDL, Ferenc. des ungarischen Privat- und Handelsrecht im Zeitalter des Dualismus. In: *Die Entwicklung des Zivilrechts in Mitteleuropa 1848–1945*, s. 96–98.

47 Lajos Kossuth (1802–1894), maďarský právnik, politik, vodca revolúcie v rokoch 1848/49.

§ 2 Medzitým sa do najbližšieho snemu pribeh všetkých procesov, ktoré mali svoj základ v aviticitate a ešte neboli vybavené, zastaví, a takisto sú zakázané procesy s výnimkou prípadov zákonného čl. XIV z roku 1836.⁴⁸

Na vzájomnú súvislosť zrušenia aviticity a potreby kodifikácie občianskeho práva poukázala M. Homoki-Nagy v tom zmysle, že zrušením dedovizne (aviticity) vznikli slobodné vlastnícke vzťahy (najmä k pôde), ktoré si vyžadovali aj nové prispôbenie zmluvného systému, a tiež dedičského práva, založeného na úplnej testamentárnej slobode. Tieto zmeny spôsobené jedinou vetou zrušujúcou aviticitu si nutne vyžadovali vypracovanie nového systému súkromného práva, a práve preto zákonný článok poveruje ministerstvo vypracovaním návrhu občianskeho zákonníka.⁴⁹

Napriek myšlienkovej vyzretosti Bratislavskej marcovej ústavy však zostáva pravdou, že v skutočnosti bolo samotné spísanie marcových zákonov aktom revolučným a rýchlym, s niektorými formulačnými nepresnosťami, a s tým dôsledkom, že poslanci ani ministerskí úradníci neboli na ďalší vývoj dostatočne pripravení. Rok 1848 tak síce do uhorského právneho systému priniesol odstránenie základných inštitútov práva, typických pre feudalizmus, kvôli rýchlemu vývoju ich však ničím novým revolúcia nenahradila a nevyriešila ani prechodné otázky súvisiace s ich zrušením. Žiadny konkrétny návrh občianskeho zákonníka nebol pripravený. F. Mádl⁵⁰ to dokazuje viacerými okolnosťami, okrem iného aj tým, že sám Szalay bol ešte na jar 1848 vyslaný na diplomatickú misiu do Nemecka a do Francúzska. Ani archív kodifikačného oddelenia ministerstva, ako ani ďalšie dokumenty, neobsahujú o vypracovaní návrhu žiadnu zmienku.⁵¹

Náhlosť prijatia marcových zákonov dokazuje aj skutočnosť, že niektoré formulácie sa dokonca dodatočne ešte pred panovníkovým podpisom upravovali. Nespôsobil to síce dvojakosť znenia zákonov, ale zákony sa aj napriek jednotnej oficiálnej formulácii už od počiatku vykladali dvojako – z pohľadu Viedne a Uhorska. **Viedeň chápala novovytvorené orgány Uhorska (parlamentné krajinské zhromaždenie a vládu – nezávislé uhorské ministerstvo) ako nové orgány podliehajúce Viedni**, a do takej miery bol panovník ochotný tieto zákony spolu s ich antifeudálnym nábojom podpísať a pripustiť ich realizáciu. V praxi sa však situácia vyvinula tak, že **uhorské orgány odmietali podriadenosť viedenským, a naopak, trvali na nezávislosti Uhorska a jeho politiky aj orgánov.**⁵² To bol zárodok toho,

48 KOLÁRIK, Jozef (ed.). *Právne dejiny Slovenska (pracovné zošity)*, s. 72.

49 HOMOKI-NAGY, Mária. *Die Kodifikation des ungarischen Zivilrechts im 19. Jahrhundert*. Budapešť : ELTE, 2004.

50 Ferenc Mádl (1931–2011), právnik a prezident Maďarskej republiky v rokoch 2000–2005.

51 MÁDL, Ferenc. *Kodifikation des ungarischen Privat- und Handelsrecht im Zeitalter des Dualismus*. In: *Die Entwicklung des Zivilrechts in Mitteleuropa 1848–1945*, s. 100–101, pozn. 32.

52 RÁCZ, Lajos. *Beiträge zur Entwicklung der staatsrechtlichen Beziehungen zwischen Österreich und Ungarn*. In: *Die Elemente der ungarischen Verfassungsentwicklung : Studien zum Millenium*, s. 47.

aby reformy z roku 1848 prerástli do ozbrojenej revolúcie a následne nedozierne a neplánovane ovplyvnili vývoj uhorského právneho poriadku – až k jeho likvidácii a nahradeniu písaným právom viedenského pôvodu.

4. Dočasný zánik uhorského právneho poriadku

V prvej porevolučnej fáze krátko po porážke pri Világosi v roku 1849 ešte podnikol minister Schmerling z Viedne pokus o reformu a tým vlastne o zachovanie samostatného uhorského právneho poriadku, a zriadil za tým účelom osobitný kodifikačný orgán. F. Deák však odmietol zúčastniť sa na jeho činnosti a I. Frank v tomto období spáchal samovraždu. Ani ostatní zúčastnení napokon nevypracovali návrh zákona o uhorskom súkromnom práve, ale len aviticitný patent a patent o jeho vyhlásení.⁵³ V 50. rokoch tak až neoabsolutistickými patentmi viedenského pôvodu panovník potvrdil a prehľbil zrušenie feudálnych inštitútov, ako boli aviticitita (aviticitný patent z roku 1852) a urbariálne poddanstvo (urbariálnym patentom z roku 1853). Prehľbenie zmien nastalo aj tým, že sa vyriešila otázka právnej existencie donačnej sústavy (systému kráľovských majetkových donácií, ktoré požívali osobitný právny režim), ktorá pôvodne nebola v Bratislavskej marcovej ústave výslovne zrušená, z čoho pramenil spor medzi dvoma učeniami a teóriami o dátume zániku donačnej sústavy a osobitného právneho inštitútu donačného majetku. Aviticitný patent Františka Jozefa I. z roku 1852 túto otázku definitívne vyriešil tým, že okrem zrušenia aviticity potvrdil aj zrušenie donačnej sústavy.

Osud uhorského právneho poriadku bol napokon spečatený tým, že dňa 29. 11. 1852 bol vydaný patent, ktorým panovník v zmysle tretieho silvestrovského patentu zaviedol s účinnosťou od 1. 5. 1853 do Uhorska rakúsky Všeobecný občiansky zákonník (ABGB) z roku 1811: „*Počínajíc od 1. května 1853 má v království Uherském, Chorvatském a Slavónském ve vejvodství Srbském a banátě Temeškém v platnost vejíti obecný zákonník občanský (ABGB), patentem od 1. června 1811 v ostatních částech mocnářství Našeho vyhlášený i s pozdějšími k němu se vztahujícími, v přídavku přiloženém obsaženými nařízenými, čímž se zároveň všichni k záležitostem tohto práva občanského se vztahující zákonové, statuty a zvyklosti (právné obyčaje), ježto v těchto zemích korunních potud průchod měli, zrušují a platnosti zbavují.*“⁵⁴ To bol začiatok konca samostatného uhorského právneho poriadku.

53 WÉCSEY, Tamás. *Széchenyi és a magyar magánjog*. Budapest, 1895, s. 19. Citované podľa MÁDL, Ferenc: Kodifikation des ungarischen Privat- und Handelsrecht im Zeitalter des Dualismus. In: *Die Entwicklung des Zivilrechts in Mitteleuropa 1848–1945*, s. 102, pozn. 34.

54 LACLAVÍKOVÁ, Miriam – ŠVECOVÁ, Adriana (eds.). *Pramene práva na území Slovenska II. (1790–1918)*, s. 200. V originálnom znení: „*Vom 1. Mai 1853 angefangen, hat in den Königreichen Ungarn, Croatien und Slavonien, in der Woiwodschaft Serbien und in dem Temeser Banate, das mit dem Patente vom 1. Juni 1811 in anderen Theilen Unserer Monarchie kundgemachte, allgemeine bürgerliche Gesetzbuch, sammt den darauf sich beziehenden, in dem beigefügten Anhang enthaltenen nachträglichen Verordnungen, in Wirksamkeit zu treten, wodurch zugleich alle in diesen Kronländern bisher bestandenen, auf die Gegenstände dieses allgemeinen bürgerlichen Rechtes sich*

Postupne ho nahrádzalo a dopĺňalo rakúske, resp. v Rakúsku pre potreby Uhorska osobitne vytvárané a prijímané právo.⁵⁵ Z rakúskeho hľadiska pritom šlo o úmyselnú a cieľavedomú činnosť. V ústavných princípoch, ktoré panovník pripojil k listu z 31.12.1851, určenému jeho ministrom, v čl. 33 jednoznačne vyhlásil, že jeho cieľom je zjednotenie (unifikácia) práva. Z uhorského hľadiska však boli tieto snahy spolu s presunutím asi piatich tisícok rakúskych úradníkov do Uhorska oprávnené vnímané ako kolonializmus a ponížujúca „rozvojová pomoc“.⁵⁶

Pritom už aj pred rokom 1849 sa Rakúsko usilovalo „vpašovať“ do Uhorska svoje právo – čiastočne nariadeniami (patentmi), čiastočne zavádzaním rakúskych noriem do praxe.⁵⁷ Spomeňme napríklad už v 17. storočí do zbierky uhorských zákonov *Corpus Iuris Hungarici* zaradený a v praxi zrejme nevyužívaný rakúsky trestný zákon *Praxis* (mimo Uhorska známy ako *Constitutio Criminalis Ferdinanda*, alebo osobitne obdobie osvietenského absolutizmu, ktoré bolo postavené práve na myšlienke právneho zjednotenia a reforiem pochádzajúcich z viedenského osvietenského panovníckeho dvora. Boli to však práve 50. roky 19. storočia, ktoré predstavovali vrchol snáh o unifikáciu Rakúskej ríše (vrátane Uhorska ako jednej z korunných krajín, teda iba v postavení územnosprávneho celku), a to aj pod vplyvom zjednocovacích snáh v Nemecku a Taliansku. Boli to **snahy o unifikáciu štátu aj právu**.

Štefan Luby v roku 1939 túto situáciu spätne hodnotil tak, že rakúsky Všeobecný občiansky zákonník (ABGB) bol do Uhorska **naoktrojovaný** patentom z 29. novembra 1852, a začal platiť 1. mája 1853, pričom v platnosti pretrval do 23. júla 1861. Táto doba podľa neho znamená z hľadiska obyčajového práva úplné *interregnum*, vyplnené samovládou zákonného práva, po ktorej nastal zase návrat k právu obyčajovému. Tiež konštatuje, že odstránením rakúskeho práva v roku 1861 nastal problém reštitúcie (správnejšie: reštaurácie) starého uhorského práva, komplikovaný problémom jeho reformy, ktorá bola potrebná už v roku 1848, ale bola odložená.⁵⁸

beziehenden Gesetze, Statuten und Gewohnheiten aufgehoben und ausser Kraft gesetzt werden.“

Podľa: *Allgemeines österreichisches bürgerliches Gesetzbuch. 1. Theil.* Wien : Aus der kaiserlich-königlichen Hof- und Staatsdruckerei, 1853, s. III–IV.

55 Pozri prehľad úplných znení rakúskych patentov, a to aj v dobovom českom jazyku: <http://alex.onb.ac.at/cgi-content/alex?aid=rbo&datum=1852&page=2418&size=63>; <http://alex.onb.ac.at/cgi-content/alex-iv.pl>

56 NESCHWARA, Christian. Österreichs Recht in Ungarn – Geltung und Wirkung vor und nach dem Ausgleich. In: MEZEY, Barna (ed.). *Die österreich-ungarische Ausgleich 1867*. Budapest : ELTE, 2008, s. 106, 109.

57 MEZEY, Barna. Die ersten Schritte zu einer Rechtsordnung in Ungarn (Versuche zur Kodifikation des Strafrechts im 18. und 19. Jahrhundert). In: MÁTHÉ, Gábor – MEZEY, Barna (eds.). *Ungarische Rechtsgeschichte: Einige Abschnitte aus einem Lehrbuch der ungarischen Staats- und Rechtsgeschichte*. Halle – Budapest : ELTE, 2006, s. 43.

58 LUBY, Štefan. *Obyčajové právo a súdna prax (Civilistická štúdia zo slovenského práva)*. Bratislava : Právnická fakulta UK v Bratislave, 1939, s. 18.

Podľa Barnu Mezeyho v roku 1867 dokonca výslovne prevládalo stanovisko, ktoré popieralo legitimitu právnych noriem rakúskeho pôvodu z obdobia po roku 1849, a to dokonca až do rakúsko-uhorského vyrovnania (1867).⁵⁹ Medzi legitimitou a legalitou je však rozdiel. Legitimita vyjadruje súhlas ľudu – a uhorský, resp. minimálne maďarský „ľud“ legitimitu „viedenského práva“ neuznával. Bolo teda toto právo aspoň legálne – teda prijaté v súlade s „ústavou“, resp. v súlade s právnymi postupmi normotvorby v danom období?

Rakúsky Všeobecný občiansky zákonník, ABGB, naoktrojovaný cisárskym patentom z 29. 11. 1852, sa mohol aspoň teoreticky opierať o zák. čl. XV/1848 Bratislavskej marcovej ústavy (tú však Viedeň neuznávala), ktorý nariadil kodifikovanie občianskeho práva v Uhorsku.⁶⁰ V iných právnych odvetviach však takýto právny základ oktrojovania rakúskych predpisov úplne chýbal. Ani dodatočne takýto základ nemohol byť daný, pretože v 50. rokoch 19. storočia, kedy dochádza k skúmanému rozširovaniu rakúskeho práva, príp. účelovo vo Viedni vytvoreného práva do Uhorska, v Uhorsku vôbec nezasadal zákonodarný orgán, ktorý by legalitu oktrojovanému právu mohol priznať. Aktívnym bol v tomto období iba jeden z prvkov zákonodarnej moci – panovník. Ten si však aj sám bol vedomý toho, že na výkon zákonodarnej moci sú potrebné dva prvky – panovník a snem. Preto radšej pre právnu formu svojich predpisov volil označenie patenty, príp. ak šlo o predpisy vydávané (viedenskými) ministrami, označovali sa ako nariadenia. Už zák. čl. XII/1790–91 pritom výslovne zakázal, aby panovník vládol nariadeniami ako aktmi výkonnej moci – tie mali slúžiť iba na vykonávanie zákonov, nie na ich vydávanie.⁶¹ Zmocňovacie zákonodarstvo, na základe ktorého by vláda mohla pre Uhorsko vydávať nariadenia s mocou zákona, priniesol až tesne predvojnový vývoj – zák. čl. LXII z roku 1912.⁶² V Uhorsku preto v sledovanom období vládol názor, že všetky nariadeniami (zahrňujúc pod ne aj patenty) v Uhorsku do účinnosti uvedené rakúske predpisy predstavujú **protiprávne, protiústavné nariadenia**.⁶³

Rozširovanie rakúskeho práva do Uhorska alebo zavádzanie osobitného práva vytvoreného vo Viedni pre Uhorsko sa teda javí byť v rozpore s tradičnou uhorskou ústavou v podobe, akú hlásali uhorskí právnici v skúmanom období. Uhorsko preto vnímalo obdobie 1849–1861 (resp. následne až do roku 1867) ako obdobie

59 MEZEY, Barna. *Počiatky modernej uhorskej väzenskej správy*. Prel. Erik Štenpien. Prešov : Vydavateľstvo Prešovskej univerzity, 2011, s. 173.

60 LUBY, Štefan. *Dejiny súkromného práva na Slovensku*, s. 103.

61 MÁTHÉ, Gábor. Die Lehre der ungarischen heiligen Krone : Paraphrase. In: *Die Elemente der ungarischen Verfassungsentwicklung : Studien zum Millenium*, s. 14.

62 Tamže, s. 15.

63 RÁTH, György. *Az Országbirói Értekezlet a Törvénykezés Tárgyában. I. zv.*, s. 12. Podľa formulácie Lubyho však zásadne nebolo úlohou Judexkuriálnej konferencie vypracovať recepčnú normu vo forme zákona, ktorá by celý právny poriadok spravila závislým na zákone. LUBY, Štefan. *Obyčajové právo a súdna prax (Civilistická štúdia zo slovenského práva)*, s. 18.

straty suverenity (nie však straty štátnosti⁶⁴), obdobie protiústavnosti a diskontinuity uhorskej ústavy, ktorú si chcelo vy dobyť naspäť spolu so svojim právnym poriadkom, ktorý bol diskontinuitným kvôli zavedeniu rakúskeho práva.

Situácia sa zmenila po páde Bachovho absolutizmu. Dňa 2. októbra 1860 Fran tišek Jozef avizoval uhorskému kancelárovi, barónovi Miklósovi Vayovi⁶⁵ snahu stabilizovať právnu situáciu v Uhorsku po páde neoabsolutizmu⁶⁶ a idey unitárneho Rakúska. Toho sa hneď chytili Maďari, ktorých základným programom bola kontinuita s rokom 1848, a to primárne kontinuita ústavnoprávna. Kontinuita ostatných právnych odvetví by následne bola samozrejým dôsledkom. Extrémny náhľad na túto otázku mala radikálna línia, ktorá niesla označenie Platforma 48, a kontinuitu s rokom 1848 chápala tak prísne, že hlásala dokonca aj protiprávnosť cisárskych daní uvalených v 50. rokoch, resp. v období neústavnosti.⁶⁷

Práve redukcie kontinuity na „ústavnoprávnu kontinuitu s rokom 1848“, resp. po správnosti „ústavnoprávnej reštaurácie stavu z roku 1848“ sa však hrozili nemaďarské národy Uhorska, pretože ústavnoprávnu kontinuitou s rokom 1848 rozumeli najmä kontinuitu s maďarskou hegemoniou. Zo Slovákov preto Hurban výslovne ideu kontinuity odmietal.⁶⁸ Podobne Daxner odmietal v diele Hlas zo Slovenska historické právo (teda kontinuitu s ním), lebo je podľa neho nezlučiteľné s demokratickým riešením národných pomerov Uhorska.⁶⁹ Výnimočným bolo stanovisko Novej školy slovenskej, konkrétne Palárika, ktorý uznával požiadavku kontinuity a sám žiadal kontinuitu ústavnosti z roku 1848.⁷⁰ Mallý Dusarov však prezieravo žiadal vopred výslovné zaručenie rovnoprávnosti národov Uhorska (v diele *Die Wahre Rechtskontinuität in der Ungarischen Frage*).⁷¹ Kým teda u Maďarov sa otázka kontinuity redukovala na výlučne ústavnoprávnu rovinu, u nemaďarských národov sa koncentrovala na národnostnú rovinu štátových vzťahov, a obáv z dominancie Maďarov.

V porovnaní s uhorským, resp. maďarským náhľadom, bol **pohľad Rakúska** na štát a právo, ich kontinuitu a diskontinuitu, legitimitu a legalitu, nezmieriteľne odlišný. Použijúc terminológiu právnych pozitivistov, máme tu dva protikladné náhľady na ústavnosť, a z toho tiež vyplývajúcu dvojitzú legalitu a legitimitu

64 Uhorsko síce formálne nemalo medzinárodnoprávnu subjektivitu, stále však aj samotným Rakúskom bolo považované za jednu z krajín habsburského mocnárstva, nebolo teda rozčlenené a neustratilo sa z mapy Európy ako Poľsko. Uhorsko kontinuálne existovalo naďalej, hoci v kvalite členského štátu habsburského súštatia, s perspektívou postavenia územnosprávneho celku v centralistickom cisárstve. Dokonca aj po roku 1867, kedy medzinárodnoprávne jestvovala len jedna suverenity – rakúsko-uhorská, ústavnoprávne bolo Uhorsko stále štátom.

65 Miklós Vay de Vaja et Laskod (1802–1894), uhorský a maďarský politik, v roku 1860 kancelár, v rokoch 1888–1894 predseda hornej komory uhorského parlamentu.

66 HORVÁTH, Attila. *A magyar magánjog történetének alapjai*. Budapest : Gondolat, 2006, s. 62–63.

67 KONTLER, László. *Dějiny Maďarska*. Prel. Miloslav Korbelík. Praha : NLN, 2001, s. 249.

68 *Dejiny Slovenska III*. Bratislava : VEDA, 1992, s. 290.

69 Tamže, s. 297.

70 Tamže, s. 292.

71 Tamže, s. 362.

právneho poriadku platiaceho v Uhorsku v rokoch 1849–1860. Išlo v skutočnosti o **súboj dvoch paradigiem**. Prvou je paradigma liberálnej konštitučnej monarchie suverénneho uhorského štátu, spojeného s rakúskymi dŕžavami čo najvoľnejšími putami personálnej alebo reálnej únie (bez spoločného zákonodarného orgánu a spoločnej normotvorby). Druhou paradigmou je naopak cisárska centralizačná paradigma unitárnej moci cisára, apoštolského kráľa, ktorý vládne jednotnej a nedeliteľnej ríši v duchu Pragmatickej sankcie z roku 1713, a usiluje o centralizáciu štátu (štátneho zväzku alebo zväzku štátov), ako aj o centralizáciu a unifikáciu práva.

Medzi týmito dvoma koncepciami sa musel nájsť kompromis. V záujme jeho dosiahnutia, hoci z uhorského pohľadu šlo o situáciu nelegálnu aj nelegitímnu, sa z uhorskej strany nezvolil prístup, ktorý by vyhlásil právo z obdobia Bachovho absolutizmu za nulité, od počiatku neplatné. Ak totiž malo ísť o kompromis, obe strany museli spraviť ústupok. Vzorovým príkladom nám môže byť ústavnoprávny kompromis, t. j. rakúsko-uhorské vyrovnanie. V procese príprav ústavnoprávneho vyrovnania pred rokom 1867 sa uhorskí politici v záujme dosiahnutia kompromisu neodvolávali priamo na zákony z roku 1848, ale radšej iba všeobecne na kontinuitu uhorského ústavného práva, teda na „staré dobré právo“. Opustenie výslovnej argumentácie Bratislavskou marcovou ústavou malo slúžiť práve dosiahnutiu ústavnoprávneho kompromisu – vyrovnania.⁷² Odvolávanie sa na historické právo bolo totiž v súlade s panovníkovými vyjadreniami – veď už Októbrový diplom z roku 1860 hovoril ústami panovníka o potrebe reštitúcie (reštaurácie) právneho poriadku vychádzajúceho z historického práva.⁷³ Tu však mal panovník na mysli skôr historické právo zakotvené v Pragmatickej sankcii, ako základ ríšskej nedeliteľnosti. Historické právo a nedeliteľnosť ríše sú pritom pojmy veľmi široké a nejednoznačné, a je pod ne možné ukryť takmer čokoľvek. Historický štátoprávny vzájomný vzťah Rakúska a Uhorska bol totiž od počiatkov vzniku habsburskej ríše nejednoznačný a oscilloval medzi personálnou úniou (zväzkom štátov spojených len osobou panovníka) a reálnou úniou (zväzkom štátov so spoločnými orgánmi výkonnej moci).

Otázka a riešenie vzájomného pomeru Rakúska a Uhorska v jeho rôznych historických podobách v rôznych historických obdobiach nie je pritom jasná ani súčasným autorom, ako na to poukazuje Ruszoly⁷⁴ na príklade Baltla a Braunedera, ktorí Uhorsko považujú za neoddeliteľnú súčasť Rakúskej ríše a americko-rakúsky

72 Tamže, s. 90, 92.

73 ŠORL, Robert. Prekonanie neoabsolutizmu v Dočasných súdnych pravidlách. In: SCHELLE, Karel – VOJÁČEK, Ladislav (eds.). *Stát a právo v období absolutismu*. Brno : Masarykova univerzita, 2005, s. 196.

74 RUSZOLY, József. Vom Standpunkte der Geschichte des ungarischen öffentlichen Rechts. In: MÁTHÉ, Gábor – MEZEY, Barna (eds.). *Nationalstaat – Monarchie – Mitteleuropa – zur Erinnerung an den „Advokaten der Nation“, Ferenc Deák*. Budapest : Gondolat, 2004, s. 98.

autor Robert A. Kann⁷⁵ hovorí dokonca o nadnárodnom štáte,⁷⁶ kým na druhej strane spektra stoja klasickí maďarskí autori (Csizmadia, Horváth), ktorí vo svojich dielach prezentujú Uhorsko v úplnom vákuu, akoby ani nebolo s rakúskymi krajinami v žiadnom vzťahu. Rovnaký prístup bol pre rakúskych a uhorských autorov, ale aj politikov a elity charakteristický aj vždy v minulosti – kým Habsburgovci a ich prívrženci sa snažili vzťahy medzi krajinami mocnárstva utužovať, uhorskí vlastenci usilovali o nezávislosť a samosprávu.⁷⁷ Boli pritom úspešnejší než české stavy, a aj preto boli výsledky štátoprávneho postavenia Českého kráľovstva a Uhorska v habsburskom mocnárstve diametrálne odlišné. V roku 1867 tak bol napokon kompromisne vyrokovaný vzájomný vzťah na „historických základoch“ – vo forme reálnej únie, ktorá má na rozdiel od federácie spoločné iba orgány výkonnej moci, a nie orgány zákonodarnej moci (deputácie uhorského a rakúskeho parlamentu za účelom rozhodovania o spoločných otázkach zásadne zasadali oddelene, aby nedošlo ani náhodou k vyvolaniu dojmu, že ide o spoločný orgán). Nenápadne, ale predsa, sa nejednoznačnosť a **dve rôzne paradigmy prejavili v zákone o rakúsko-uhorskom vyrovnaní**. Kým totiž v uhorskom zákonnom článku XII/1867 sa hovorí o dualizme a dvoch samostatných štátoch, v rakúskom zákone sa hovorí o „všetkých krajinách rakúskej monarchie“. Navyše kým rakúsky zákon hovorí o „zodpovednej vláde na ríšskej úrovni“, v Uhorsku sa hovorí o „ministroch a ministerstvách pre spoločné zverené záležitosti“.⁷⁸

Podobne, keď sa niekoľko rokov predtým – v roku 1861 – mal reštaurovať uhorský právny poriadok, nebolo prípustné jednoznačne kategorizovať predchádzajúce obdobie ako z právneho hľadiska absolútne neplatné. V roku 1861 sa totiž uhorské politické elity ešte stále len márne usilovali o dosiahnutie svojich cieľov obnovy uhorskej ústavnosti a štátnej suverenity. Z taktických dôvodov nebolo vhodné prerušiť prebiehajúcu reštauráciu ústavnosti zbytočným otváraním sporných právnych otázok. Bolo nutné hľadať a sformulovať kompromis aj v tejto rovine „vyrovnaní“. Konkrétne sa hovorí o „súdnom“⁷⁹ alebo „súkromnoprávnom vyrovnaní“⁸⁰ z roku 1861 ako prvej fáze predchádzajúcej štátoprávneho vyrovnaní z roku 1867. „Súkromnoprávne“ vyrovnanie však nie je najšťastnejší výraz. Skôr možno hovoriť o právnom vyrovnaní. Vyrovnanie z roku 1861 sa totiž netýkalo iba

75 KANN, Robert A. *Die Habsburgermonarchie 1848–1918*. Wien : Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 1975.

76 RUSZOLY, József. Vom Standpunkte der Geschichte des ungarischen öffentlichen Rechts, s. 101–102.

77 Tamže, s. 99.

78 Tamže, s. 102–103.

79 STIPTA, István. *Dejiny súdnej moci v Uhorsku do roku 1918*. Prel. Erik Štenpien. Košice : NICA, 2004, s. 52.

80 ZEHNTBAUER, Richard. *Einführung in die neuere Geschichte des ungarischen Privatrechts*. Freiburg : Otto Gschwend, 1916, s. 24. Tiež FERANCOVÁ, Miriam. Zabezpečenie pohľadávok zriadením záložného práva v historickom vývoji. In: LAZAR, Ján (ed.). *Zabezpečenie pohľadávok a ich uspokojenie*. Bratislava – Trnava : Iura Edition, 2002, s. 190. Tiež NESCHWARA, Christian. Österreichs Recht in Ungarn – Geltung und Wirkung vor und nach dem Ausgleich, s. 110.

súkromnoprávných noriem, ale vo všeobecnosti tzv. judiciálnych odvetví práva, t. j. odvetví a otázok, o ktorých rozhodujú sudy – v kontraste k ústavnému, t. j. ústavnoprávnemu, resp. štátprávnemu vyrovnaniu z roku 1867.

Až po roku 1867, kedy Uhorsko svoj cieľ obnovy, reštaurácie štátnej suverenity vo voľnom zväzku s Rakúskom dosiahlo, mohol byť zaujatý jednoznačnejší postoj k udalostiam rokov 1849–1867 a k otázke právnej kontinuity. Tu sa už výslovne zdôrazňuje odmietnutie obdobia rokov 1849–1867, a to vrátane obdobia rokov 1860–1861, ktoré možno vnímať ako čas pokusu o obnovu ústavnosti. Ministerský predseda Andrassy dňa 28. 2. 1867 sám vyhlásil, že prvoradou úlohou jeho vlády bolo udržanie zásady právnej kontinuity s rokom 1848,⁸¹ a považoval za neplatné všetky normy prijaté pred vyrovnaním v roku 1867.⁸² Tu však šlo len o radikálne politické vyjadrenia, ktoré sa v právnej ani súdnej praxi neprejavili. Išlo zásadne iba o morálne a politické odsúdenie „doby neslobody“, nelegitímnej doby a práva, ale bez právnych dôsledkov. Otázka práva totiž bola vyriešená už v roku 1861, a nové právne záväzné vyhlásenie celého obdobia pred rokom 1867 za nulité by spôsobilo iba väčší chaos, a dokonca zásahy do nadobudnutých práv.

5. Reštaurácia uhorského právneho poriadku v roku 1861

Otázku kontinuity alebo diskontinuity právneho poriadku v Uhorsku po rozpade unitaristickej rakúskej idey a uznaní existencie štátneho charakteru jednotiek, z ktorých sa ríša skladá (vrátane Uhorska), mala vyriešiť osobitne za týmto účelom zvolaná právnická konferencia pod vedením uhorského krajinského sudcu (lat. *iudex curiae*). Preto kabinetným listom z 20. 12. 1860 adresovaným ministerskému predsedovi grófovi Rechbergovi⁸³ panovník nariadil, aby bola v Pešti obnovená činnosť Kráľovskej kúrie ako uhorského najvyššieho súdu pod predsedníctvom krajinského sudcu. Zároveň bolo uhorskému dvorskému kancelárovi Vayovi uložené, aby vybral vhodné osoby, ktoré by boli kompetentné vypracovať návrhy ohľadom organizácie uhorského súdnictva a právneho poriadku.⁸⁴

Viedenská vláda sa spočiatku usilovala presvedčiť Ferencu Deáka⁸⁵ aby prijal úlohu *iudicis curiae*, ale neuspela. Následne vymenovaný gróf János Cziráky sa tejto pocty čoskoro vzdal a úloha zostala na pleciach grófa Györgya Apponyiho.⁸⁶ Zloženie konferencie napokon podľa výberu kancelára Vaya okrem jej predsedu

81 MEZEY, Barna- *Počiatky modernej uhorskej väzenskej správy*, s. 143.

82 Tamže, s. 173.

83 Johann Bernhard gróf von Rechberg und Rothenlöwen (1806–1899), rakúsky minister zahraničných vecí v rokoch 1859–1864, a zároveň rakúsky ministerský predseda v rokoch 1859–1861.

84 ŠORL, Robert. Prekonanie neoabsolutizmu v Dočasných súdnych pravidlách, s. 196–197.

85 Historickým pravopisom „Ferencz“.

86 KECSKEMÉTHY, Aurel von. *Ein Jahr aus der Geschichte Ungarns : Vom 20. October 1860 bis zur Einführung des Provisoriums*. Viedeň : Carl Gerold's Sohn, 1862, s. 40.

Apponyiho a tajomníka Györgya Rátha⁸⁷ predstavovalo dvadsaťtri členov Sedmopanskej tabule, devätnásť advokátov, päť predstaviteľov obchodníctva, a niekoľkí politici, profesori, banskí experti a cirkevní hodnostári.⁸⁸ Z najvýznamnejších právnikov spomedzi nich možno uviesť už spomenutého politika Ferenc Deáka, Boldizsára Horvátha (neskorší minister spravodlivosti), Lőrinc Tótha – autora viacerých právnických diel, Kálmána Ghyczyho – jedného z autorov Bratislavskej marcovej ústavy, a Gusztáva Wenzela, profesora peštianskej právnickej fakulty.⁸⁹

Z hľadiska statusu konferencie nešlo pritom o žiadny oficiálny orgán štátnej moci ani verejnej správy, iba o *ad hoc* orgán s úlohami stanovenými cisárskym poverením – **vytvoriť návrhy na obnovenie a novú organizáciu súdnej sústavy v Uhorsku, a identifikovať a vytvoriť právne normy, účelné pre Uhorsko.**⁹⁰ Kompetencie tohto orgánu pritom neboli zrejmé ani samotným členom konferencie – či majú totiž pracovať na návrhu zákona, alebo iba zaujať všeobecné stanovisko k právnemu poriadku, ktorý mal v Uhorsku platiť. Pri formulovaní záverov Judexkuriálnej konferencie zákonite opätovne vyvstali zásadné a sporné otázky platnosti zrušenia feudálnych právnych inštitútov, a otázky relevantnosti Bratislavskej marcovej ústavy z roku 1848 a cisárskych patentov z 50. rokov.⁹¹ Ako lakonicky zhrnul F. Mádl, v centre debát pritom stála najmä otázka dedenia, aditicity a fideikomisov, teda majetkové otázky uhorskej statkárskej vrstvy.⁹² V týchto otázkach musela konferencia hľadať kompromisné riešenia.

87 Zápisnice z rokovania konferencie vydal pod názvom *Az országbírói értekezlet a törvénykezés tárgyában* (Pešť, 1861).

88 Porovnaj BÉLI, Gábor. *Magyar jogtörténet : A tradicionális jog*. Budapešť – Pécs, 2000, s. 313 a MEZEY, Barna (ed.). *Magyar jogtörténet*. Budapešť : Osiris, 2004, s. 133. Členov zo Sedmopanskej tabule okrem predsedu predstavovali (podľa pôvodných pravidiel maďarského jazyka): Ambrus Mihály, Eötvös József, Fabinyi Teofil, Fábry István, Kis Andor, Kopácsy József, Kováts István, Lipovniczky Vilmos, Lukáts Ignác, Markovits József, Melczer István, Nagy István, barón Prónay Albert, Sárkozy Kázmér, Somoskeőy Antal, Szentiványi Vince, Szutsits Károly, gróf Török Bálint, Zádor György, Zsivora György, Zsoldos Ignác, a Szabó Imre ako bývalý predseda sekcie zmenkového práva sedmopanskej tabule. K advokátom sa radili Balázsy Antal, Deák József, Hollófy Boldizsár, Horváth Boldizsár, Kapczy Tamás, Lang Ignác, Ledniczky Mihály, Nyeiczkey József, Ráth Károly, Rudnyánszky Béla, Rudnyánszky Ferencz, Samarjay Károly, Soltész Albert, Stoclinger (Sulyok) Mór, Szabó Samu, Széher Mihály, Thalabér Lajos, Thanoffer Pál, Tóth Lőrincz. Ostatných členov predstavovali gróf Barkóczy János – kráľovský radca, Deák Ferencz, gróf Dessewffy Emil, Farkas Ferencz – predseda debrecínskej obchodnej komory, Illésy János, Jendrassek Miksa – spišský hlavný fiskál, Kochmeister Frigyes – predseda peštianskej obchodnej komory, Lévy Sándor – jágerský veľkoproš, Majláth Juraj – kráľovský radca a taverník, Mihályfy Albert – veľkovaradínsky obchodník, Dr. Szabó Józef – učiteľ, Vecsey Sándor – podpredseda peštianskeho obchodného spolku, Dr. Wenzel Gusztáv – univerzitný učiteľ práva a Zsigmondy Vilmos – banský expert. RÁTH, György: *Az Országbírói Értekezlet a Törvénykezés Tárgyában*. I. zv. Pešť : Landerer és Heckenast, 1861, s. VII–VIII.

89 HORVÁTH, Attila. *A magyar magánjog történetének alapjai*, s. 63.

90 ŠORL, Robert. Prekonanie neoabsolutizmu v Dočasných súdnych pravidlách, s. 197.

91 Obdobné historické skúsenosti a riešenia sa pritom spájajú už s činnosťou regnikolárnej deputácie *in iudicis*, zriadenej na základe zák. čl. LXII/1791. Pozri GÁBRIS, Tomáš. Návrh obchodnoprávnej úpravy regnikolárnej deputácie *in iudicis*. In: *Stát a právo v období absolutizmu*, s. 175–194.

92 MÁDL, Ferenc. Kodifikation des ungarischen Privat- und Handelsrecht im Zeitalter des dualismus. In: *Die Entwicklung des Zivilrechts in Mitteleuropa (1848–1944)*, s. 102.

Pri tejto vlastnej činnosti bola konferencia, resp. jej členovia, rozdelení do siedmich špecializovaných subkomisií, ktoré mali pripraviť návrhy k jednotlivým právnym otázkam a oblastiam:

1. súkromné právo a pozemkové knihy,
2. trestné právo a tlačový zákon,
3. urbariálne, poľno-policajné⁹³ a vyvážovacie⁹⁴ právo,
4. zmenkové, obchodné a konkurzné právo,
5. sirotské záležitosti⁹⁵ a nespоровé konanie,
6. advokácia a notárstvo,
7. banské právo.⁹⁶

Samotné plénum Judexkuriálnej konferencie zasadalo od 23. januára do 4. marca 1861 na spolu osemnástich zasadnutiach,⁹⁷ kým úspešne vypracovalo konečné návrhy ohľadom podoby uhorského právneho poriadku. Výsledkom činnosti konferencie bol osobitný elaborát, nazvaný Dočasné súdne pravidlá (ďalej len „DSP“), ktoré mali celkovo osem častí, ktoré sa nezhodovali presne s vymedzením vecných oblastí vyššie uvedených siedmich subkomisií:

1. občianske súkromné právo a civilný proces,
2. trestný proces,
3. zmenkové právo,
4. konkurzné právo,
5. obchodné právo,
6. urbárske právo,
7. banské právo,
8. predpisy o advokácii a verejnom notárstve.

Pokiaľ ide o komplexný pohľad na navrhnuté riešenia, uvádza sa, že DSP zakotvili tri alebo štyri základné zásady:⁹⁸

1. zásadná obnova uhorského práva v stave z roku 1848,
2. ponechanie v platnosti rakúskeho pozemkovoknižného práva a práva upravujúceho nakladanie s nehnuteľnosťami (táto zásada sa niekedy v literatúre člení na dve samostatné zásady⁹⁹),
3. ponechanie v platnosti rakúskeho Všeobecného banského zákona.

V skutočnosti je však nutné doplniť aj ponechanie v platnosti častí aviticitného patentu, celého urbariálneho a dvoch vyvážovacích patentov, a vytvoriť osobitnú

93 Pozemková polícia bola obecným správnym orgánom dohliadajúcim na nezasahovanie do práv vlastníkov poľnohospodárskych pozemkov.

94 V zmysle vyviazania bývalých poddaných z ich povinností k bývalým zemepánom.

95 Tie boli napokon vyriešené osobitnou úpravou mimo DSP.

96 VOJÁČEK, Ladislav – SCHELLE, Karel. *Právní dějiny na území Slovenska*, s. 186.

97 LUBY, Štefan. *Dejiny súkromného práva na Slovensku*, s. 104.

98 SIVÁK, Florián. *Dejiny štátu a práva na území Slovenska do roku 1918*. Bratislava : VO PF UK, 1998, s. 148.

99 Tak napr. LACLAVÍKOVÁ, Miriam – ŠVECOVÁ, Adriana (eds.). *Pramene práva na území Slovenska II. (1790–1918)*, s.246.

kategóriu úplne novej úpravy, ktorú DSP priniesli. S uvedeným tiež súvisí rozšírené, ale nesprávne tvrdenie, že prostredníctvom DSP sa zaistila kontinuita medzi uhorským právom z roku 1848 a právom z roku 1861,¹⁰⁰ čo však nie je celkom pravda – šlo totiž naopak o „diskontinuitnú reštauráciu“ – obnovu k roku 1848, nie plynulú kontinuitu, navyše s mnohými zmenami spôsobenými zachovaním („kontinuitou“) niektorých rakúskych predpisov, a zavedením úplne nových úprav.

Snahu o predídenie chaosu a právnej neistote zdôrazňujú aj samotné DSP v § 1 I. časti, kde autori konštatujú, že sú sformulované v záujme právnej kontinuity. Nemá sa však na mysli kontinuita uhorského práva, ale naopak kontinuita s predchádzajúcim právnym stavom. To znamenalo, že rakúske právo z obdobia do roku 1861 nebolo vyhlásené za nulitné – naopak sa mu aj v DSP výslovne priznali právne účinky. Ideu kontinuity s obdobiem 1849–1861 potvrdzuje aj formulácia súhlasu Kráľovskej kúrie z 23. júla 1861, ktorým Kúria schválila DSP ako „vodítko“ pre súdy: „Najvyšší súd Kráľovskej kúrie sa vyjadril na svojom slávnostnom zmiešanom zasadnutí 23. tohto mesiaca, že predpisy, provizórne vytvorené na Judexkuriálnej konferencii dotýkajúce sa právnej praxe, pokiaľ budú potvrdené Jeho Kráľovskou Výsostou, a ktoré boli prijaté snemom, hornou komorou 22. júna a dolnou komorou 1. júla tohto roka, ako provizórny interpretačný prostriedok súdnej praxe potiaľ, pokiaľ uhorský zákonodarný snem nerozhodne inak, odteraz bude slúžiť pre všetky prípady ako platná právna norma v súdnej praxi. Potom, čo som oboznámil vážené uhorské súdy prostredníctvom môjho obežníka z 31. marca a 30. apríla s týmito výsledkami, je mi ctou prežívať tieto časy, v ktorých **bolo možné zaviesť starootcovskú súdnu prax bez porušenia významného právneho princípu rovnosti pred zákonmi, a bez odmietnutia právnych a vlastníckych vzťahov, vzniknutých počas posledných 12 rokov a bez narušenia právnej kontinuity ako základnej právnej zásady.**“¹⁰¹

Najvýznamnejšou z oblastí, v ktorých sa zachovala kontinuita s právnou úpravou z obdobia 1849-1866 bola pritom oblasť pozemkového práva. Zachoval sa totiž v platnosti aviticitný patent odstraňujúci aviticitný charakter jednej z kategórií nehnuteľností, zachovala sa rakúska občianskoprávna úprava nakladania s nehnuteľnosťami, a úprava evidencie právnych vzťahov k nehnuteľnostiam v pozemkových knihách. Tieto tri otázky boli upravené v nasledujúcich predpisoch:

- a) aviticitný patent,
- b) rakúsky Všeobecný občiansky zákonník (ABGB), a
- c) pozemkovoknižné nariadenie č. 222/1855 r. z..

Pred rokom 1848 sa síce v slobodných kráľovských mestách aj niektorých iných uhorských mestách viedli pozemkové knihy – v podobe protokolov o prevode majetku (perenálnych fasiách – prevodoch tzv. večným právom), a podobne sa aj pri prevode sedliackych nehnuteľností o príslušných zmluvách vyhotovoval protokol,

100 SIVÁK, Florián. *Dejiny štátu a práva na území Slovenska do roku 1918*, s. 148.

101 LACLAVÍKOVÁ, Miriam – ŠVECOVÁ, Adriana (eds.). *Pramene práva na území Slovenska II. (1790–1918)*, s. 255–256.

vedený osobitne v každej obci, a prevody šľachtických nehnuteľných majetkov sa spisomňovali pred hodnovernými miestami, tieto spôsoby evidencie však boli ne-jednotné a nespoľahlivé. To tiež brzdilo (spolu s inštitútom aviticity, teda nescudziteľnosti rodového šľachtického majetku) možnosti získavania hypotekárneho úveru na účely kumulácie kapitálu, rozvoja podnikania a tým pádom spoločensko-ekonomického pokroku. Hypotekárne záložné právo práve preto začalo byť v Uhorsku využívané až v druhej polovici 19. storočia – podmienkou bola totiž požiadavka kvalitne vedených pozemkových kníh, keďže podstatou hypotekárneho záložného práva je to, že záložný dlžník založenú nehnuteľnosť naďalej užíva, a iba v pozemkovej knihe sa poznačí záložné právo záložného veriteľa. Naplno sa preto tieto právne vzťahy mohli v Uhorsku rozvinúť až vďaka tomu, že Judexkuriálna konferencia prostredníctvom DSP recipovala (zachovala v platnosti) príslušné ustanovenia aviticitného patentu, ABGB (recipovali sa konkrétne §§ 321, 322, 350, 431–441, 443–445, 451, 453, 454, 468, 1095, 1236, 1369, 1446, 1467, 1469, 1498–1500 ABGB) a pozemkovoknižného nariadenia.

S právnymi vzťahmi k pôde sú úzko spojené otázky vzťahov a práv bývalých poddaných k pôde, na ktorej predtým dlhodobo pracovali. Počas Bachovho absolutizmu rakúske patenty dovърsili rušenie poddanstva urbáriálnych poddaných, ako ho zakotvila Bratislavská marcová ústava v čl. IX a X/1848. Išlo konkrétne o tri rakúske patenty, ktoré sa v 50. rokoch 19. storočia touto problematikou pre Uhorsko zaoberali – č. 38/1853 r. z. – urbáriálny patent, a č. 39/1853 a 42/1853 r. z. – dva vyvážovacie patenty (o odškodnení a náhrade za zrušenie urbáriálneho poddanstva). Tieto predpisy boli podľa DSP ponechané v platnosti aj naďalej (boli recipované), až do prijatia novej právnej úpravy – zák. čl. LIII/1871 o úprave právnych a majetkových pomerov zo zrušeného urbárskeho vzťahu. Väčšina ustanovení tohto nového predpisu pritom bola obdobná urbáriálnemu patentu z roku 1853.¹⁰²

Konštatovanie, že zásadne sa obnovila „starootcovská súdna prax“, teda obyčajové právo, preto musíme čiastočne spresniť v práve naznačenom zmysle, že niektoré tradičné inštitúty, ktoré zrušila už Bratislavská marcová ústava, a ktorých zrušenie následne v 50. rokoch 19. storočia potvrdil aj cisár v aviticitnom patente a urbáriálnom patente, už v uhorskom práve nemali miesta, a preto do veľkej miery nešlo o obnovené feudálne právo spred roku 1848 v jeho pôvodnej podobe. Šlo o podstatne okyptené feudálne právo, resp. zvyšky feudálneho práva, ktorého chrbtová košť v podobe aviticity, donačnej sústavy a urbárskeho poddanstva už viac neexistovala. DSP teda síce reštaurovali právo z roku 1848, zároveň ho však menili novými úpravami a zachovaním vybraných rakúskych predpisov,¹⁰³ a to aj v záujme kontinuity v zmysle ochrany nadobudnutých práv, ktoré vznikli za

102 ŠORL, Robert. Prekonanie neoabsolutizmu, s. 217–218.

103 PUTZ, Karl. *Zur Frage der Rechts-Reception und Codification in Ungarn*. Viedeň : Manz, 1872, s. 26.

predchádzajúcich 12 rokov panstva rakúskeho (viedenského) práva. Nadobudnuté práva Deák považoval za nevyhnutné rešpektovať, a to v záujme predísť anarchii.¹⁰⁴ Mali sa teda recipovať nielen právne normy, ale aj právne skutočnosti, ich účinky a vzniknuté právne vzťahy. Retroaktivita sa zásadne odmieta.¹⁰⁵ Tak ako po období osvietenského absolutizmu síce aj po roku 1861 a po vyrovnaní 1867 panovala všeobecná protirakúska nálada, v ktorej nebolo možné presadzovať platnosť rakúskeho práva, podľa M. Homoki-Nagy však tvorcovia DSP obzvlášť v oblasti súkromného hmotného práva vytvorili v záujme modernizácie takú kombináciu rakúskeho a uhorského práva, aby ich nikto nemohol obviňovať ani z nadŕžania rakúskemu právu, ani zo spiatocníctva.¹⁰⁶ Právnické kruhy si totiž uvedomovali význam rakúskeho práva pre budovanie kapitalizmu, a jeho modernosť v porovnaní s absentujúcimi uhorskými úpravami.

Fakticky to však stále znamenalo **víťazstvo uhorskej koncepcie** odmietnutia rakúskeho práva (hoci za zachovania jeho právnych účinkov a nadobudnutých práv) a obnovy domáceho uhorského práva v jeho narýchlo aktualizovanej a modernizovanej podobe. Z tohto pohľadu sa teda skutočne uhorské právo „obnovilo“ a rakúske čiastočne „zachovalo“. Uhorsko tak „obnovilo“ svoje „právne sebaurčenie“ a Rakúsko si „zachovalo“ svoju tvár – v tom bola podstata právneho kompromisu. Vyhláška Ministerstva financií č. 32274/1908 v tomto duchu skonštatovala, že: „*Pod absolutistickou vládou vydané zákony a nariadenia môžu len natolko za právne žriedla slúžiť, nakoľko tieto niektorý zákon, zákonné nariadenie alebo zákonná prax udržali.*“¹⁰⁷ Predpisy z obdobia neoabsolutizmu teda mali platiť, iba ak ich uznáva prax. Praxou sa mysleli v najširšom zmysle zákon, nariadenia alebo právna obyčaj, a prípadne tiež DSP.¹⁰⁸ V tom spočívala podstata kompromisu a zároveň skrytého uhorského víťazstva, hoci na veľkej časti uhorského územia bol stále ponechaný v platnosti rakúsky Všeobecný občiansky zákonník ABGB, resp. rakúske právo ako také – v Sedmohradsku, Fiume, Hranici, temešskom Banáte,¹⁰⁹ a osobitne silný bol rakúsky právny vplyv v Chorvátsko-Slavónskom kráľovstve.¹¹⁰ Aj v jadre samotného Uhorska, kam patrilo neoddeliteľne aj Slovensko, si pritom

104 KAJTÁR, István. Deák und die Modernisierungsprozesse des 19. Jahrhunderts. In: *Nationalstaat – Monarchie – Mitteleuropa – zur Erinnerung an den „Advokaten der Nation“, Ferenc Deák*, s. 31.

105 VOJÁČEK, Ladislav – SCHELLE, Karel. *Právní dějiny na území Slovenska*, s. 186. Prejavilo sa to ustanoveniami, podľa ktorých sa uznávali právne účinky právnych skutočností aprobovaných právom platným v období Bachovho absolutizmu, teda rakúskym právom. Tradícia vylúčenia pravej retroaktivity svojím pôvodom siaha ešte k Tripartitu, ktoré v časti II, titul 2, § 7 ustanovilo, že „*Constitutiones non ad praeterita, sed futura ligant.*“ Pozri PRUSÁK, Jozef. Temporalita a retroaktivita právnych noriem. In: *Právny obzor*, 79, 1996, č. 3, s. 184.

106 HOMOKI-NAGY, Mária. *Die Kodifikation des ungarischen Zivilrechts im 19. Jahrhundert*, s. 8.

107 TURNER, Adolf – ASZTÉLY, Alexander – KRIŽKO, Bohuš. *Súkromnoprávne zákony uhorské platné na Slovensku a v Podkarpatskej Rusi*. Bratislava : Universum, 1928, s. 676.

108 Tamže.

109 ZEHNTBAUER, Richard. *Einführung in die neuere Geschichte des ungarischen Privatrechts*, s. 23.

110 KAJTÁR, István. *A 19. századi modern magyar állam- és jogrendszer alapjai : Európa – haladás – Magyarorszáig*. Budapest – Pécs : Dialóg Campus, 2003, s. 160.

rakúske právo naďalej zachovalo silný vplyv najmä v podobe súdneho rozhodovania podľa ABGB ako „*ratio scripta*“, kvôli jeho presvedčivým prirodzenoprávnym formuláciám.

6. Moderný uhorský právny poriadok v Dočasných súdnych pravidlách

DSP sú okrem svojej výnimočnosti z hľadiska spôsobu vzniku, a svojej reformačno-reštauračno-recepčnej povahy výnimočné aj tým, že svojou štruktúrou predstavujú po prvýkrát formálne vyjadrené členenie uhorského právneho poriadku na moderné právne odvetvia. Text DSP sa konkrétne člení na už spomenutých osem častí, ktoré sa do veľkej miery zhodujú s modernými právnymi odvetviami:

1. občianske súkromné právo §§ 1–23 a civilný proces §§ 24–180;
2. trestný proces §§ 1–9;
3. zmenkové právo §§ 1–6;
4. konkurzné právo §§ 1–27;
5. obchodné právo §§ 1–4;
6. urbárske právo §§ 1–4;
7. banské právo §§ 1–72;
8. právo advokácie a verejného notárstva §§ 1–9.¹¹¹

Z dnešného pohľadu štruktúry právneho poriadku v tomto systéme identifikujeme občianske právo hmotné, občianske právo procesné, trestné právo hmotné aj procesné (názov druhej časti DSP „trestný proces“ je zavádzajúci, pretože obsahuje aj úpravu hmotného práva) a obchodné právo – ako samostatné právne odvetvia. Ako vyplýva zo samotnej štruktúry I. časti DSP o všeobecnom súkromnom práve, procesné právo sa ešte nepokladalo za samostatné právne odvetvie, ale traktovalo sa spolu s hmotným právom ako „procesná časť všeobecného súkromného práva“. Vyplývalo to aj z tradičného rímskoprávneho členenia výkladu súkromného práva na „osoby, veci a žaloby“, ako sa o to neúspešne pokúšal už Werbőczy pri písaní *Opus Tripartita*, a tiež takto súkromné právo v Uhorsku vykladal Imrich Kelemen v jeho diele *Institutiones iuris privati hungarici* (Pešť 1814, Budín 1818).¹¹² Debata o vzájomnom vzťahu hmotného a procesného práva, a či procesné právo a teda súdy vlastne „tvoria“ právo, alebo naopak iba vyslovujú skutočnosti vyplývajúce z hmotného práva, bola iba v počiatkoch.¹¹³

111 Sivák mylne udáva iba § 1–8. SIVÁK, Florián. *Dejiny štátu a práva na území Slovenska do roku 1918*, s. 148.

112 Z tejto práce vychádzal JUNG, János. *Darstellung des ungarischen Privat-Rechtes I–V*. Viedeň : Bauer, 1818. Naproti tomu po prijatí DSP, Carl Putz už používa pri výklade súkromného práva nemeckú pandektistickú štruktúru všeobecnej časti, vecného, záväzkového, rodinného a dedičského práva, a procesnému právu nevenuje osobitnú pozornosť. PUTZ, Carl. *System des ungarischen Privatrechtes*. Viedeň : Manz, 1870.

113 MACUR, Josef- *Občianské právo procesní v systému práva*. Brno : Universita J. E. Purkyně, 1975, s. 185.

Všeobecne sa na základe osemdielnej štruktúry DSP tiež často uvádza, že DSP sa vôbec nezaoberali správnym právom.¹¹⁴ Nie je to však celkom pravda, pretože hovoríme o období, kedy ešte stále nedošlo k formálnemu odčleneniu správy a súdnictva (napriek zák. čl. XII/1790–91, ktorý zakotvoval oddelenosť súdnej a výkonnej moci), a mnohé orgány tak predstavovali kombináciu správnych orgánov a súdnych orgánov – počnúc od podžupanov a slúžnych, cez pozemkové úrady, až po banské sudy osobitné svojím zložením a svojou prepojenosťou s banskými komisariátmi, a teda s výkonom banskej správy. Aj správne právo teda v DSP nachádzame, aj keď nie je upravené osobitne a komplexne, a nie je uvedené priamo v názve niektorej časti DSP.

Napriek tomu, že právo duševného vlastníctva tiež nemá v rámci štruktúry DSP vyhradenú osobitnú časť, DSP položili tiež základy uznaniu práva duševného vlastníctva za samostatnú podoblasť súkromného práva. Výslovne uznali nehmotné statky, výsledky tvorivej duševnej činnosti za objekty ochrany, akú požíva vlastnícke právo. Otázka ochrany duševného vlastníctva ako dôsledok vedeckého a technologického pokroku bola pritom v západnej Európe predmetom odborných debát v rokoch bezprostredne predchádzajúcich prijatiu DSP. Týkala sa najmä patentov, a otázky, či patenty nepredstavujú brzdu pokroku, keď znemožňujú iným subjektom využívať nové a originálne riešenia bez súhlasu majiteľa patentu.¹¹⁵

Okrem uvedených dnešných právnych odvetví v DSP nachádzame tiež zmenkové právo ako relatívne samostatnú právnu oblasť dnes zaraďovanú do širšieho rámca občianskeho práva alebo na pomedzie občianskeho a obchodného práva. Ďalej v DSP nachádzame spolu s obchodným právom úzko súvisiace konkurzné právo, a napokon banské právo, tvoriace dnes skôr sub-oblasť správneho práva (v DSP však vykazovalo aj mnohé súkromnoprávne prvky).

Poslednou, treťou skupinou, sú oblasti, ktoré dnes nepovažujeme za samostatné právne odvetvia a prevažne dnes už ani nie sú pertraktované a všeobecne uznávané ako osobitne vymedzené právne oblasti úpravy – urbárske právo a právo advokácie a verejného notárstva. S pojmom urbárske právo sa síce ešte dnes môžeme v literatúre stretnúť,¹¹⁶ je to však už iba terminologický relikť pre označenie právnej úpravy a interných noriem pozemkových spoločenstiev. Napokon, ustanovenia DSP o verejnom notárstve sa fakticky ani nekryjú s ich nadpisom, pretože naopak verejné notárstvo rušia a obnovujú tradičnú uhorskú inštitúciu hodnoverných miest.

Význam popísanej štruktúry právnej matérie, tvoriacej obsah a rozsah DSP, ešte plastickejšie vyvstáva do popredia, ak si uvedomíme vnútorný systém uhorského

114 SIVÁK, Florián. *Dejiny štátu a práva na území Slovenska do roku 1918*, s. 148. FERANCOVÁ, Miriam. Zabezpečenie pohľadávok zriadením záložného práva v historickom vývoji, s. 190.

115 DUTFIELD, Graham: *Intellectual Property Rights and the Life Science Industries : A Twentieth Century History*. Aldershot : Ashgate, 2003, s. 50.

116 ŠTEFANOVIČ, Milan: *Pozemkové právo*. Bratislava : Eurounion, 2006.

právneho poriadku spred roku 1848, ktorý sa prostredníctvom DSP „reštauroval“ (s dialektickými prvkami modernizácie prostredníctvom recepcie, derogácie a vlastnej reformnej normotvorby). Pre právny poriadok obdobia od 13./14. storočia do polovice 19. storočia je totiž pre Uhorsko príznačný, a štruktúre DSP kontrastný, vnútorný systém tzv. právneho partikularizmu. DSP v protiklade k uvedenému systému stoja svojou formálnou štruktúrou, ale aj svojím obsahom, na pozícii zásadne jednotného právneho poriadku (v časti o trestnom práve sa napr. výslovne uvádza, že „nešľachtici sa pozdvihujú na úroveň šľachticov“), t.j. na záseade právnej unity (či unitarity) namiesto právnej plurality, hoci s istými reliktnými odlišnými inštitútmi pre šľachticov a nešľachticov v oblasti manželského majetkového práva a dedičského práva, teda najmä v súkromnom práve.

Je však potrebné upozorniť, že štruktúra, forma ani obsah DSP neboli uhorskými súčasníkmi považované za ideálne. Napríklad A. Kecskeméthy pripúšťa, že chyby, ktoré sa v diele nachádzajú, môžu byť veľké. Podľa neho však snahou autorov nebolo v priebehu dvoch mesiacov pripraviť to najlepšie a definitívne vyriešiť všetky sporné teoretické aj praktické otázky, ale iba zaviesť poriadok a unifikáciu¹¹⁷ (unifikáciou sa tu myslí predídanie difúznej súdnej praxi).

Ani z dobového rakúskeho pohľadu DSP nepoživali veľkú úctu – podľa rakúskeho politika Lichtenfelsa ešte v roku 1864 by nikto v Uhorsku nenamietal proti opätovnému zavedeniu ABGB bez akýchkoľvek zmien.¹¹⁸ S postupujúcimi krokmi k štátoprávnenému vyrovnaniu v roku 1867 však tieto hlasy utíchli. Na druhej strane, ešte aj o 120 rokov neskôr (na vedeckej konferencii z roku 1987) bol rakúsky pohľad ten, že DSP boli z hľadiska nasledujúceho ekonomického aj spoločenského vývoja spiatočníckym krokom.¹¹⁹

Záverom možno konštatovať, že reštaurácia uhorského práva po Bachovom neoabsolutizme bola do istej miery protirečivá. Bola **zároveň výrazom a stelesnením kontinuity aj diskontinuity právneho vývoja**. Diskontinuity jednak z politického pohľadu,¹²⁰ ale najmä tým, že sa po dvanástich rokoch nadviazalo na uhorské právo z roku 1848, hoci túto skutočnosť sa politici pokúšali vydávať za osobitný

117 KECSKEMÉTHY, Aurel von: *Ein Jahr aus der Geschichte Ungarns: Vom 20. October 1860 bis zur Einführung des Provisoriums*, s. 40–41.

118 KAJTÁR, István. Österreichische Recht in Ungarn (Die Probleme der Rezeption und Identität während der Modernisation des ungarischen Rechtssystems um die Mitte des 19. Jahrhunderts). In: PÉTER, Orsolya Márta – SZABÓ, Béla (eds.). *A bonis bona discere. Festgabe für János Zlinszky zum 70. Geburtstag*. Miskolc: Bíbor Verlag, 1998, s. 467. Uhorská právnická obec rakúsky ABGB generálne nezavrhovala. Maximilán Fuger von Rechtsborn dokonca ABGB výslovne vyzdvihoval.

119 KAJTÁR, István. Österreichische Recht in Ungarn, s. 469.

120 ZEHNTBAUER, Richard. *Einführung in die neuere Geschichte des ungarischen Privatrechts*, s. 23.

typ „kontinuity s rokom 1848“.¹²¹ Kontinuita sa naopak prejavila zachovávajúcou recepciou rakúskeho práva platného v Uhorsku spred roku 1861.

Okrem naznačenej politickej schizofrénie v záujme dosiahnutia rakúsko-uhorského kompromisu, pre obnovu uhorského práva v roku 1861 tiež platí vnútrohorská schizofrénia – totiž že na jednej strane sa mala zabezpečiť nehnuteľnému majetku možnosť úveru, zároveň sa však mala zabezpečiť možnosť zachovania majetku v rukách aristokracie. Prvému účelu slúžilo zachovanie rakúskej pozemkovej a banskej právnej úpravy, spolu so zachovaním zrušenia aviticity a donačných majetkov, druhému účelu naopak slúžila inštitúcia rodinného zverenstva (fideikomis), ktorá sa naopak výrazne posilňovala, hoci šlo o pôvodom feudálny inštitút, teraz využívaný na koncentráciu šľachtického rodového majetku v rukách aktuálnej hlavy rodu za tým istým účelom, ktorý sledovala zrušená aviticitá.¹²² Obdobne takúto úlohu sledovala aj inštitúcia povinného dedičského dielu neopomenuteľných dedičov, a tiež nový inštitút vetvového majetku a vetvového dedenia, ktoré v zmysle hesla *ius recadentiae – materna maternis, paterna paternis* – zabezpečovali návrat majetku do rúk príslušného rodu, z ktorého sa majetok sobášom dostal do bezdetného manželstva. Znamenal teda dedenie predkov a bočných príbuzných v prípade majetku pochádzajúceho z príslušného rodu (vetvy), ak vlastník tohto majetku ako príslušník rodu zomrel bezdetný. Zachovali sa tiež feudálne inštitúty manželského majetkového práva (u šľachticov absentujúca koakvizícia, t.j. spolunadobúdanie majetku manželmi) a dedičského práva (u šľachtických vdov zostalo zachované tzv. vdovské dedenie). **V súkromnoprávnej rovine tak zostalo zachovaných množstvo feudálnych prvkov**, iba vo verejnoprávnej rovine (napr. trestné právo) sa naopak modernizácia javila ďalekosiahlejšou – napr. tým, že sa odstránili rozdiely v trestnom práve medzi šľachticmi a nešľachticmi takým spôsobom, že sa miernejšie (a liberálnejšie, modernejšie¹²³) šľachtické trestné právo začalo aplikovať aj na nešľachticov. Pôvodne sa síce uvažovalo aj nad zavedením pokrokovej osnovy trestného zákona z roku 1843, napokon však táto myšlienka neprevládla a obnovilo sa narýchlo zmodernizované uhorské trestné právo, ktoré však stále malo nekodifikovanú podobu. Preto sa napokon prax riadila iba vysokoškolskou učebnicou od Tivadara Paulera z roku 1864, ktorá kombinovala myšlienky tradičného uhorského šľachtického trestného práva s neúspešnou osnovou z roku 1843, rakúskym trestným zákonom z roku 1852 a nemeckou vedou trestného práva.¹²⁴

Zásadne teda fakticky diskontinuitná obnova uhorského práva po 12 rokoch, akokoľvek pozitívne bola vnímaná politickou a odbornou verejnosťou Uhorska,

121 Florián Sivák konštatuje, že zabezpečovali právnú kontinuitu medzi feudálnym právom spred roku 1848 a právom po roku 1860. SIVÁK, Florián. *Dejiny štátu a práva na území Slovenska do roku 1918*, s. 148.

122 HOMOKI-NAGY, Mária. *Die Kodifikation des ungarischen Zivilrechts im 19. Jahrhundert*, s. 7.

123 Liberálna škola trestného práva sa rozvíja od konca 18. storočia, od diela markíza Beccaria. Pozri BECCARIA, Cesare. *O zločinoch a trestoch*. Bratislava : Kalligram, 2009.

124 SIVÁK, Florián. *Dejiny štátu a práva na území Slovenska do roku 1918*, s. 149–150.

znamerala **návrat od písaného práva k právu často nepísanému, obyčajovému**, vyjadrenému zväčša v ustálenej súdnej praxi, a s niektorými feudálnymi prežitkami. Nasledujúce desaťročia sa preto nutne niesli v znamení kodifikačných snáh, avšak trieštiacich sa v množstve čiastkových kodifikačných pokusov a v početných polemikách v odbornej literatúre. Reštaurované uhorské právo pritom muselo voľky-nevolky podstúpiť neodvratnú modernizáciu, čo sa dialo obzvlášť prostriedkami judikatúry.¹²⁵ Pozitívom bolo pritom to, že táto modernizácia sa už mohla na rozdiel od prechádzajúcich rokov politicky vykladať ako dobrovoľná, a nie nanútená.

Záver

Pre uhorskú štátnosť znamenalo 19. storočie veľké víťazstvo v podobe ústavnoprávneho potvrdenia rakúsko-uhorského dualizmu, kde Uhorsko získalo postavenie formálne rovnocenné s rakúskymi krajinami, a v ktorom sa v Uhorsku presadil konštitucionalizmus a parlamentarizmus (hoci s istými detskými chorobami). Uhorský právny poriadok v iných právnych odvetviach mimo ústavného práva tiež prekonal v 19. storočí rovnako prelomovú vývojovú zmenu od feudálneho, partikulárneho právneho poriadku k právu modernému, stojacemu vo všeobecnosti (s istými výnimkami) na pozíciách rovnosti pred zákonom a rovnakého práva pre všetkých. Rovnako sa v tomto období posilňovala pozícia písaného práva, osobitne zákonov (zákonných článkov) v protiklade k právnej obyčaji, ktorej význam však stále zostával veľký, obzvlášť v podobe sudcovskej tvorby obyčajového práva. Snahy o modernizáciu však mali aj podobu viac-menej násilnú – zavedením písaného rakúskeho práva v období Bachovho absolutizmu, a zároveň zrušením tradičného uhorského práva. Až v roku 1861 došlo na základe návrhu vypracovaného Judexkuriálnou konferenciou k obnoveniu uhorského právneho poriadku, avšak už v podstatne modernizovanej podobe, ktorá predstavovala východiskový bod moderného uhorského, a následne aj slovenského právneho poriadku až do polovice 20. storočia.

125 LACLAVÍKOVÁ, Miriam – ŠVECOVÁ, Adriana. Kodifikačné snahy súkromného práva v dualistickom Uhorsku (s dôrazom na testamentárne a manželské majetkové právo). In: *Kodifikační geneze soukromého práva a její myšlenkové zázemí : Acta historico-iuridica Pilsnensia*. Plzeň : Aleš Čeněk, 2011, s. 162.

Kameralistika v teórii a praxi: prípád Habsburskej monarchie

Eva Ondrušová

Úvod do problematiky¹²⁶

Napriek tomu, že Uhorsko bolo v porovnaní s ostatnými krajinami v západnej časti Európy podstatne zaostalejšou agrárnou krajinou, aj ono nastúpilo koncom 18. storočia na cestu modernizácie.¹²⁷ K zintenzívneniu modernizačných a reformných snáh došlo po roku 1740, kedy na trón nastúpila panovníčka Mária Terézia. Reformy, ktoré v nasledujúcich desaťročiach postupne zavádzala do praxe, boli nielen pozoruhodne konkrétne a mali ďalekosiahly dopad, ale boli aj predzvesťou konsolidácie a modernizácie monarchie. Územie dnešného Slovenska nebolo v tomto období samostatným územno-administratívnym útvarom, preto sa nemohlo vyvíjať ako samostatný hospodársky celok a ani si vytvoriť samostatný trh. Predstavovalo súčasť hospodárskeho priestoru Uhorska, ale zároveň bolo zapojené do hospodárskej aktivity celej monarchie, pričom v nasledujúcom období sa tieto vzťahy prehľbovali. Ekonomika habsburskej monarchie bola v období raného novoveku orientovaná prevažne agrárne. Prevažnú časť populácie tvorili roľníci, ktorí zaujímali najdôležitejšie miesto v hospodárstve, najmä v súvislosti s prvovýrobou. Remeselná výroba bola upriamená na individuálneho zákazníka (spotrebiteľa), pričom sa produkovalo pre jeho potrebu. Výnimky bolo možné pozorovať na poli ťažobného priemyslu. Najmä v oblasti ťažby a spracovania kovov (zlata, striebra, medi), teda v odvetviach orientovaných aj na zhodnocovanie v rámci zahraničných obchodných vzťahov sa veľmi skoro vyvinuli protoindustriálne spôsoby produkcie. Uvedené súvislosti utvárali priestor, ktorý ovplyvnili nové teoretické myšlienky, ktoré sa začali rozširovať v druhej polovici 17. storočia.

V predložennom príspevku som spracovala teoretické koncepty hospodárskych dejín, ktoré sa formovali pod vplyvom súdobých štátovedeckých a národohospodárskych doktrín v období raného novoveku, pričom jednou z najvýznamnejších bola teória merkantilizmu, v podmienkach habsburskej monarchie nazývaná aj kameralistika. Podstatou týchto teoretických myšlienok bolo dosiahnuť novú, lepšiu správu verejných záležitostí a zlepšiť hmotné postavenie ľudu v záujme

126 Časť štúdie bola publikovaná v zahraničnom zborníku v nemeckom jazyku pod názvom ONDRUŠOVÁ, Eva. „*Staatwirtschaftslehre des Kameralismus - Theorie und Praxis am Beispiel von den Kameralherrschaften im mittelslowakischen Bergbaugebiet (Einführung in das Thema)*“.

127 „Modernizáciu štátu treba chápať ako dlhodobý sprievodný proces takej jeho adaptácie, ktorou reaguje na vývojové zmeny technologických, ekonomických, politických, sociálnych, znalostných a etických podmienok tak, aby umožňoval pozitívne civilizačné posuny spoločnosti.“ Modernizácia štátu je teda neoddeliteľnou súčasťou konceptu spoločenskej modernizácie, ktorej kľúčovým kritériom je kvalita a udržateľnosť života. POTŮČEK, M. – MUSIL, J. – MAŠKOVÁ, M. *Strategické volby pro českou společnost. Teoretická východiska*. Praha: Sociologické nakladatelství, 2008, 375 s.

dosiahnutia či udržania verejného blaha. Idey kameralistickej vedy ponúkajú nielen výborný teoretický základ pre štúdium hospodárskych dejín, ale aj nabádajú k otázkam o ich celkovom uplatnení v praktickom živote. Kameralistickému učeníu sa v slovenskej historiografii venovala len minimálna pozornosť, pričom v zahraničí, prevažne v nemecky hovoriacich krajinách táto téma rezonuje a ponúka možnosť pochopiť celkový obraz fungovania verejných záležitostí štátu a štátneho podnikania v období novoveku.

Pojem „politická ekonómia“

V súčasnosti pod termínom ekonómia rozumieme spoločenskú vedu (časť hospodárskej vedy), ktorá skúma ekonomické vzťahy vznikajúce medzi subjektmi, vyslovuje prognózy a formuluje ekonomické zákony. Ekonomická veda prešla zložitým procesom vývoja, kým nadobudla terajšiu podobu. Politická ekonómia slúžila pôvodne od 17. do konca 19. storočia ako pomenovanie ekonómie. Tento termín pôvodne označoval tzv. „formu rozumnej verejnej správy“ a neskôr pomenúval silu či fungovanie ekonomiky štátu ako celku. Významový posun smerom k chápaniu politickej ekonómie ako vedy o výrobe a rozdeľovaní bohatstva v kontexte riadenia zdrojov štátu nastal v polovici 18. storočia a od 70. rokov 18. storočia tento význam prevládol.¹²⁸ Základy modernej verejnej správy sa tak kladú väčšinou do prvej polovice 17. storočia a dávajú sa do súvislosti s ukončením tridsaťročnej vojny, kedy prebiehala premena sociálnej štruktúry stredovekej spoločnosti. V Európe sa postupne sformovali veľké štátne útvary, ktoré sa stále viac orientovali na zahraničný obchod. Nová podoba štátu, ktorá vzišla z reformačného boja a potrieb spoločnosti nebola realizáciou vedomého sociálno-politického programu, ale výsledkom jednotlivých opatrení a obmedzení, ktoré nevyhnutne vyplynuli z vývinu politickej, ekonomickej, spoločenskej i kultúrnej sféry. Štát bol jedinou inštanciou, ktorá dokázala vyplniť vzniknuté vákuum po oslabení cirkevnej moci a vytratení sa platných zákonitostí univerzalistickej stredovekej spoločnosti.¹²⁹ Pri vymedzení štátu bolo (a je) podstatné, či bol funkčný vo vzťahu ku konkrétnym historickým podmienkam či sa včas a adekvátne prispôbil ich zmenám. História i súčasnosť ukázali, že popri sebe mohli existovať dobre, resp. lepšie a horšie či zle fungujúce štáty. To, čo sa často zjednodušene nazýva zlyhávaním štátu, je v skutočnosti viac zlyhávaním konkrétnej politiky, prostredníctvom ktorej sa funkcie štátu realizujú. V období osvietenstva akcentujúceho ľudský rozum sa zdôrazňovalo chápanie štátu, ktorý má slúžiť svojim občanom a „národnému záujmu“, ktorý je oddelený od náboženských a moralizujúcich špekulácií a má sa opierať o výsledky vedy. Sformovalo sa viacero konkrétnejších predstáv o jeho usporiadaní a fungovaní, napr.

128 SCHUMPETER, Joseph A. – SCHUMPETER, Elizabeth B. (Ed.). *Geschichte der ökonomischen Analyse* Erster Teilband. Göttingen: Vandenhoeck Ruprecht, 1965, s. 53.

129 BRÜCKNER, Jutta. *Staatwissenschaften, Kameralismus und Naturrecht*. München: C.H. Beck Verlag, 1977, s. 4.

moderný štát ako osvietená absolutistická monarchia, ktorej sa jednotlivci museli podriaďovať, aby sa potlačili jeho prirodzené egoistické sklony (T. Hobbes). Nové idey a myšlienky v 18. storočí spôsobili zásadný zvrät tým, že prekonalí chápanie štátu ako nemennej, Bohom danej inštitúcie a rozvinuli prístup, v ktorom štát predstavuje sociálnu inštitúciu ako produkt ľudskej aktivity. Zároveň sa presadila zásadná myšlienka, že človek nadaný rozumom je aj schopný zdokonaľovať existujúci spoločenský, politický a právny poriadok.¹³⁰

Teória merkantilizmu v európskom kontexte

Jedným z „poučení“ katakliziem tridsaťročnej vojny bolo stále viac sa upevňujúce presvedčenie, že do budúcnosti bude potrebné siahnuť po určitých systémoch a teóriách a vytvoriť tak organizovaný systém spravovania štátu. Odpoveď na túto situáciu v západnej Európe predstavovalo merkantilistické ekonomické myslenie, ktorého počiatky siahajú do 16. storočia. Merkantilisti zreteľne posunuli ekonomické myslenie od morálnych úvah k riešeniu praktických problémov obchodníkov a štátnikov. Pojem „merkantilizmus“ však nie je presný. V súvislosti s ním neexistovala totiž všeobecne akceptovaná syntéza, ktorá by jednotlivé teórie uzavrela a navzájom prepojila,¹³¹ možno ho však v stručnosti charakterizovať aj ako aplikovanú hospodársku teóriu. Koncepty z rôznych škôl a filozofií sa spájali so základnými merkantilistickými zásadami bez jasne stanovenej definície, ktorá by jednoznačne charakterizovala tézy merkantilizmu. Komplexný model „ideálneho“ ekonomického systému predstavil pre národné hospodárstvo až škótsky ekonóm Adam Smith.¹³² Merkantilisti sa sústredili na rôzne aspekty hospodárstva a na individuálne riešenia problémov v jednotlivých krajinách. Merkantilizmus mal silnú nacionálnu podobu, ale nemal vytvorený jednotný systém fungovania, pričom mu chýba aj homogénna terminológia. Preto sa často stretávame s rozdielnymi prístupmi a riešeniami, ktoré spolu nesúvisia. Hlavným cieľom politiky jednotlivých štátov a spoločným menovateľom merkantilistických teórií bolo zvyšovanie národného bohatstva. Jasnou líniou merkantilistov bolo získať politickú a vojenskú moc za pomoci rozvoja hospodárskej sily štátu na úkor ekonomického rastu

130 VOJÁČEK, Ladislav a kol. *Dejiny verejného práva v Európe*. Bratislava: Právnická fakulta UK, 2004, s. 114.

131 HOLUB, Hans-Werner. *Eine Einführung in die Geschichte des ökonomischen Denkens*. Band II. Wien : LIT Verlag, 2005, s. 10.

132 Adam Smith (1723-1790) bol škótskym filozofom a ekonómom, zakladateľom modernej ekonomickej vedy a predstaviteľom škótskeho osvietenstva. Ťažiskom jeho konceptu ekonomického myslenia je dielo v skrátenej verzii nazvané „Bohatstvo národov“ (*Wealth of Nations*, celým názvom *An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations*, 1776). Hlavnou myšlienkou teórie Adama Smitha bol koncept spontánneho poriadku so slobodou, konkurenciou a deľbou práce ako nevyhnutnými predpokladmi bohatstva každého člena spoločnosti, s podobnosťou o tzv. „neviditeľnej ruke trhu“. Viac o tom SMITH, Adam. *An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations*. Edinburg: Thomas Nelson, 1843, 404 s.

iných krajín.¹³³ Netreba opomínať fakt, že v rôznych európskych krajinách bol odlišný stupeň hospodárskeho vývoja. Kým teda v západoeurópskych krajinách mali hospodárske teórie nacionálne zafarbenie, v nemeckom priestore nadobúdali už aj teritoriálnu nuansu. Bolo totiž bežnou praxou, že vtedajší teoretici hospodárskych dejín pôsobili v službách panovníka, prípadne iného významného aristokrata a ich návrhy, či postrehy nezriedka reflektovali aj jeho postoje.

Teória merkantilistického učenia charakterizuje ekonomiku z perspektívy aktívneho štátu a jeho panovníka. Z hľadiska prosperity konkrétnej krajiny bolo spočiatku potrebné zabezpečiť najmä to, aby štát alokoval čo najväčšie množstvo drahých kovov a zároveň, aby bránil ich odlivu do cudziny. Zásadným predpokladom merkantilizmu bola ekonomika pozostávajúca z nevyužitých zdrojov. Zvýšenie potrieb vedie totiž k využitiu nečinného kapitálu, pozemkov alebo pracujúcich, čo má za následok zvýšenie hrubého domáceho produktu aj bez akéhokoľvek efektu na zvyšovanie cien. Zvýšenie zásoby peňazí a zrýchlenie ich kolobehu v systéme (tu hovoríme o hodnote drahých kovov) nemuselo nevyhnutne spôsobiť vedľajší účinok v podobe inflácie. Vyššie hodnoty zamestnanosti a objemu výroby sa považovali za funkčný model ako vytvoriť krajinu nezávislú od dovozu manufaktúrnych produktov, a posilniť tak pozíciu panovníka.¹³⁴ Dôležitú otázku teda predstavovalo, ako navýšiť bohatstvo panovníka bez narušenia rastu ekonomiky.

Kameralizmus – stredoeurópska odroda merkantilizmu

Štátny charakter a hospodárske smerovanie určitej konkrétnej krajiny dávali hospodárskemu mysleniu špecifický podtext. Špecifickým (alebo „rakúskym“) typom nemeckého merkantilistického učenia je kameralizmus, (stredoeurópska) „odroda“ merkantilizmu, s ktorým zdieľal predovšetkým doktrínu aktívnej obchodnej bilancie a ideu silného štátu. Kameralisti chceli z nových teoretických poznatkov poskytnúť pre štátne inštitúcie skutočne užitočné maximum a napomôcť tak rozvoju národného hospodárstva. Kameralizmus je teoretickým učením, v ktorom sa nájdú rôzne súvisiace študijné koncepty ekonomickej vedy,¹³⁵ podľa jedného z jeho popredných autorov je „politickou ekonómiou.“¹³⁶ Pokiaľ ide o samotný termín, v pruských, rakúskych a nemeckých podmienkach sa zaužíval pojem *Kameralwissenschaft* – kameralistika. Termín je odvodený z grécko-latin-

133 „...das Streben nach politischer und militärischer Macht durch die Entwicklung der Wirtschaftskraft des eigenen Landes auf Kosten des wirtschaftlichen Wachstum in allen anderen Ländern.“ BLAICH, Fritz. *Staatliche Umverteilungspolitik in historischer Perspektive: Beiträge zur Entwicklung des Staatsinterventionismus in Deutschland und Österreich*. Berlin: *Duncker & Humblot*, 1980, s. 250.

134 BACKHAUS, Jürgen Georg (ed.). *Handbook of the History of Economic Thought: Insights on the Founders of Modern Economics* (The European Heritage in Economics and the Social Sciences). New York: Springer, 2012, s. 95.

135 JUSTI, H. G. Johann. *Staatswirtschaft oder systematische Abhandlung aller ökonomischen und Cameralwissenschaft*. Leipzig: 1755, s. 37.

136 Tamtiež, s. 20.

ského slova *camera*, ktoré pôvodne označovalo sídlo panovníka a neskôr pokladnicu či miesto, z ktorého sa spravoval majetok.¹³⁷ Neskôr prevážil pojem odvodený z francúzskeho prostredia (*science de police* – policajná veda) a aj ten sa začal používať aj v pruských, rakúskych a nemeckých podmienkach ako *Polizeiwissenschaft* alebo *Policeywissenschaft*.¹³⁸ Kamerálnymi vedami sa teda označovali záležitosti komory, symbolizujúcej samotný štát.

V druhej polovici 17. storočia sa objavilo niekoľko prác, ako napríklad „*Teutscher Fürsten-Staat*“ od Ludwiga von Seckendorff z roku 1656, „*Politische Discurs*“ od Johanna Bechera z roku 1668, „*Oesterreich über alles wann es nur will*“ od Philippa von Hornick z roku 1684 či „*Fürstliche Schatz- und Rentkammer*“ od Wilhelma von Schröder z roku 1686,¹³⁹ ktoré položili základy tejto novej „administratívnej vedy“ a ktoré slúžili aj ako praktické návody vládnutia či spravovania adresované panovníkom. Charakter štátu postupne získal prevažne absolutistickú formu a potreboval si vybudovať určitý fungujúci organizovaný systém správy. Z praxe vyplynulo, že najvhodnejším spôsobom správy štátu je zriadenie byrokratického aparátu, ktorý mal účinnou formou zabezpečovať potreby štátu, teda panovníka, a to najmä v oblasti finančných, daňových a vojenských záležitostí, a vykonávať jeho právomoci prostredníctvom ním poverených úradov a inštitúcií. Vznikajúci štátny aparát sa stal zárodkom neskoršej štátnej byrokracie. V porovnaní s predchádzajúcim obdobím bola moc rímsko-katolíckej cirkvi výrazne oslabená a jednotlivé štáty mali v tomto období prevažne absolutistický charakter, pričom ich správny aparát slúžil najmä záujmom panovníka. Vôľa panovníka bola určujúcim prvkom, avšak pri spravovaní štátu sa obkolesoval rôznymi poradnými zbormi a svoju pozíciu opieral i o mocenské zložky. V rámci hierarchie vládnutia a spravovania štátu nadobúdali práve tieto mocenské, respektíve ozbrojené zložky (ako polícia a armáda) osobitnú pozíciu, čo vo svojich tézach a myšlienkach reflektoval práve kameralizmus, respektíve policajná veda.¹⁴⁰

V relatívne krátkom čase sa z kameralizmu vyprofiloval administratívny, či ekonomicko-administratívny smer, ktorý fungoval formou štátnych zásahov vo všetkých oblastiach či už spoločenského alebo ekonomického života. Nebol teda

137 HEINZ, D. Kurz – KEITH, Tribe – TAMOTSU, Nishizawa. *The Dissemination of Economic Ideas*. Cheltenham : Edward Elgar Publishing Limited, 2011, s. 68.

138 Pozri HENDRYCH, Dušan. *Správni veda. Teorie veřejné správy*. Praha : ASPI Publishing, 2003 alebo SCHULZE, Reiner. *Policey und Gesetzgebungslehre im 18. Jahrhundert*. Berlin : Duncker & Humblot, 1982.

139 SECKENDORFF, Veit Ludwig von. *Teutscher Fürsten-Staat*. Franckfurth am Mäyn: Götze, 1656. BECHER, Johann Joachim. *Politischer Discurs Von den eigentlichen Vrsachen*. Frankfurt (am Main): Zunner, 1668. HORNICK, Philipp von. *Oesterreich über alles wann es nur will*. 1684. SCÖHRÖDER, Wilhelm von. *Fürstliche Schatz- und Rentkammer*. Leipzig: Gerdesius; Cörner, 1686.

140 KLIMOVSKY, Daniel. Kameralizmus v perspektíve dnešného poznávania verejnej správy. In *Slovenská politologická revue*, 2009, roč. 9, č. 1, s. 78. Citovaný príspevok je kompilátom zo sekundárnej literatúry, pričom autor len vymenúva jednotlivé práce kameralistov pôsobiacich v danom období v nemeckých podmienkach bez akejkolvek bližšej analýzy.

len čisto ekonomickým učením, akým bol merkantilizmus, ale mal širšie zameralenie aj uplatnenie. Zasahoval do rôznych oblastí bežného života, podporoval vznik a rozvoj štátnych bánk, vytváral podmienky pre vznik manufaktúr, infraštruktúry (napr. budovanie kanalizácie, mostov, prístavov a ciest), stavebníctva, poľnohospodárstva, obchodu a remesiel, pričom tak rozvíjal proces modernizácie krajiny. Mnohé opatrenia, ako napríklad zavádzanie ochranných ciel, podpora priemyslu, substitúcia dovozu, zabezpečenie prebytku obchodnej bilancie vnútorného trhu a iné boli totožné s myšlienkami merkantilizmu, a slúžili ako nástroj na zabezpečenie bohatstva a prosperity v krajine. Súčasťou tohto procesu bolo aj zavádzanie štátnych monopolov na rôzne produkty (napr. meď, tabak, soľ). Hlavným znakom kameralistiky bol (v porovnaní s merkantilizmom oveľa väčší) dôraz na populačný rast. Dôvody smerujúce k týmto ekonomickým a politickým úvahám boli vcelku prozaické. Viac ľudí znamenalo mať väčšiu armádu, viac daňových poplatníkov a obyvateľov predpokladalo i väčší dopyt, a tým zároveň i väčší trh a väčšiu výrobu. Kameralisti už nestotožňovali bohatstvo s peniazmi: za zdroj rastu národného bohatstva považovali výrobu, predovšetkým poľnohospodárstvo a oceňovali aktívnu obchodnú bilanciu.

V habsburskej monarchii sa rozlišuje medzi dvoma fázami tzv. „rakúskeho merkantilizmu“, čiže kameralizmu. Prvým štádiom je tzv. „leopoldovská éra“¹⁴¹ spájajúca sa predovšetkým s osobnosťami J. J. Bechera, P. W. Hörnigka alebo W. Schrödera. Za druhú fázu kameralistiky sa v rakúskom prostredí považuje „tereziánska éra“, počas ktorej sa teoreticky podložilo vytvorenie jednotného štátu. Za hlavných nositeľov týchto názorov sa považujú najmä Johann von Justi a Joseph von Sonnenfels, pričom sa uznáva, že najvýznamnejšiu syntézu myšlienok kameralistiky ponúkol nemecký autor Justi predovšetkým vo svojich dielach „*Grundsätze der Polizeywissenschaft*“, „*Der Grundriss einer guten Regierung*“ a „*Staatswirthschaft oder Systematische Abhandlung aller Oeconomischen und Cameralwissenschaften*“.¹⁴²

141 Z hľadiska vnútornej politiky bolo obdobie vlády Leopolda I. (1640-1705) v habsburskej monarchii orientované prevažne absolutisticky. „Leopoldovská“ forma absolutizmu bola ovplyvnená cirkvou a dvorom, pričom bola menej orientovaná na vybudovanie centrálnej správy. Absolutizmus v tomto období mal svoje limity, naďalej fungovali a udržali sa i orgány na stavovskom princípe v rôznych častiach monarchie. Zo sociálneho hľadiska sa zvýšil tlak šľachtických vlastníkov pôdy na sedliakov. Leopold I. sa pokúsil o istú formu regulácie tohto stavu vydaním „*Tractatus de iuribus incorporalibus*“ (1679). Kameralistické, respektíve merkantilistické črty badať pri zakladaní prvých manufaktúr. V roku 1666 vzniklo obchodné kolégium (*Kommerzkollegium*) ako centrálna hospodárska organizácia, ktorá bola zodpovedná za monitorovanie obchodu, podnikania a clá. Kolégium bolo zložené z úradníkov a zástupcov obchodníkov, pričom sa stalo vzorom pre vznik podobných organizácií aj na nemeckých územiach. AMBROSIUS, Gerold. *Staat und Wirtschaftsordnung: eine Einführung in Theorie und Geschichte*. Stuttgart: Oldenbourg, 2001, s. 161.

142 JUSTI, Johann H. G. *Grundsätze der Polizeywissenschaft*. I-II. Bände, Wien: Rehm, 1816. JUSTI, Johann H. G. *Der Grundriss einer guten Regierung*. Frankfurt und Leipzig: Verlag Johann Gottlieb Garbe, 1759. JUSTI, Johann H. G. *Staatswirthschaft oder systematische Abhandlung aller ökonomischen und Cameralwissenschaften*, I-II. Bände, Leipzig: 1755. SONNENFELS, Joseph.

Vplyv na hospodárstvo štátu mala v priebehu 17. a 18. storočia aj filozofia prirodzeného práva. Zaoberal sa ňou okrem iných Samuel von Pufendorf, právnik, ktorý koncom 17. storočia publikoval vplyvné dielo „*De Jure Naturae et Gentium Libri VIII*“. Mal značný dosah na politickú teóriu a prax a spolu s Hugom Grotiom patril k základným autoritám v oblasti prirodzeného práva v 18. storočí. Pufendorf sa síce nezaraďuje priamo k predstaviteľom kameralistiky, ale svojimi prácami ovplyvnil vtedajšiu Európu a navyše jeho idey sa uplatnili prevažne práve v krajinách, v ktorých sa presadzoval kameralizmus (najmä v Prusku a rakúskej časti habsburskej monarchie).¹⁴³ Samotné teoretické koncepty sa však bez praxe nezaobídu. Podľa J. J. Bechera, „*Všetky práce sú bez teoretického základu labilné a rovnako aj teória bez praxe trpí touto horúčkou. Avšak teória musí predchádzať zvyku a praxi.*“¹⁴⁴ Kameralizmus bol teda „politickou ekonómiou“, ktorá poskytla teoretické znalosti pre praktické využitie v hospodárskej politike štátu.

Inštitucionalizácia: kameralistika ako veda o štátnom hospodárstve

Prvá katedra *Cameralia oeconomica und Policey-Sachen*, teda katedra kameralistickej ekonomiky a policajných záležitostí bola založená v Halle v roku 1727. Viedol ju Simon Gasser, ktorý kameralistiku odlíšil nielen od politických, ale aj od ekonomických vied. Zaujímavé je pritom odôvodnenie pri jej zriadení: „... *aby študujúca mládež zavčasu a skôr než sa zamestná v službe, mohla obdržať dobrý základ v hore uvedených vedách (myslí sa, kameralistika, ekonómia a policajné veci)*...“¹⁴⁵ Podobná katedra vznikla aj vo Frankfurte nad Odrou. Napriek tomu, že väčšina merkantilistických, respektíve kameralistických myšlienok sa po Európe rozširovala prevažne v 17. storočí, v habsburskej monarchii to bolo najmä od 18. storočia. Kameralistika teda nebola v habsburskom štáte do roku 1749 formálne inštitucionalizovaná. Až na podnet panovníčky Márie Terézie vznikla katedra kameralistiky na Tereziánskom kolégiu. Vďaka tomu sa mohlo v monarchii rozširovať uplatňovanie kameralistických doktrín. Treba však povedať, že kameralizmus našiel významnejšie uplatnenie najmä v krajinách, kde bola oficiálnym úradným jazykom nemčina.¹⁴⁶ Mnohé práce pruských, nemeckých či rakúskych kameralistov boli populárne a dočkali sa viacerých nemeckých vydaní, avšak máloktorá

Grundsätze der Policey, Handlung, und Finanzwissenschaft. München: Johann Baptist Strobel Verlag, 1787.

143 Pozri aj MADARÁSZ, Aladár. Kameralizmus, történelmi iskola, osztrák gazdaságtan: Három vázlat a német és osztrák közgazdasági diskurzus történetéből. In *Közgazdasági Szemle*, 2002, roč. 49, s. 838-857.

144 „*Denn alles Werk ohne die Theoria ist ungewiß, und die Theoria ohne Praxi liegt eben an diesem Fieber. Doch muss die Theoria vor der Übung und Praxi hergehen.*“ BECHER, J. Johann. *Chymisches Laboratorium oder unterirdische naturkündigung*. Frankfurt: 1680, s. 262.

145 HENDRYCH, Dušan. *Základy správný vědy*. Praha: ALEKO, 1992, s. 41.

146 Bližšie k tomu MADARÁSZ, Aladár. Kameralizmus, történelmi iskola, osztrák gazdaságtan: Három vázlat a német és osztrák közgazdasági diskurzus történetéből. In *Közgazdasági Szemle*, 2002, roč. 49, s. 838-857.

z nich bola v danom čase preložená aj do iného jazyka. Dielo P. W. von Hörnigka „*Oesterreich über alles wann es nur will*“ (1684) vyšlo síce v 16 rôznych vydaniach, ale len nemeckých. Obdobný osud postihol aj prácu W. Schrödera „*Fürstliche Schatz- und Rent-Kammer*“ (1686), keď ani jedno z jeho ôsmich nemeckých vydaní nebolo preložené.¹⁴⁷ Nemeckí, respektíve rakúski kameralisti viedli v 18. storočí rôzne úvahy a venovali sa i zásadám zdanenia.¹⁴⁸ Johann von Justi je považovaný za predstaviteľa systematického kameralistického myslenia. Pôsobil ako profesor kameralistických štúdií vo Viedni a okrem iného, zastával v 60. rokoch 18. storočia aj pozíciu vyššieho úradníka vo vtedajšom pruskom štátom aparáte. Práve Justi sformuloval niektoré princípy pre obmedzenie zdanenia, napríklad zásadu, že vlastné jadro majetku a bohatstva by sa nemalo zdaňovať a nehnuteľný majetok by sa mal zdaňovať individuálnym spôsobom. Spolu s Josephom Sonnenfelsom patrili medzi najvýznamnejších kameralistov pôsobiacich v habsburskej monarchii.

Teoretický koncept Johanna von Justiho

Hlavná zásluha Justiho spočívala predovšetkým v systematizácii dovedy známych poznatkov s úmyslom ich zámerného a úspešného presadenia. Aj preto jeho práca „*Grundsätze der Polizeywissenschaft*“ slúžila pri výučbe na univerzitách, čo Justi priamo zamýšľal, a rovnako mala napomáhať pri výučbe úradníckeho aparátu. Vzdelávanie úradníctva bolo pre neho kľúčové, nakoľko štát mal organizovať hospodárenie v prospech svojich poddaných, pričom vyškolení úradníci boli nenahraditeľnou súčasťou tohto procesu. Justi chcel vychovať „univezálnych kameralistov“, ktorí by boli vzdelaní vo viacerých odboroch a vytvorili si tak ucelený pohľad na fungovanie spoločnosti. V rámci svojho konceptu Justi usúdil, že výkonnosť štátnej správy závisela do značnej miery od kvality prípravy, ktorú sama poskytovala svojím úradníkom. Z práce „*Staatwirthschaft*“ (1755) vyplynuli dva kľúčové postrehy - zásadným významom obchodnej politiky štátu je prežitie v konkurenčnom svete trhovej ekonomiky, a tiež zistenie, že ekonomické teórie si vyžadujú politické reformy, aby mohli byť úspešne implementované. V diele venovanom panovníčke Márii Terézii bolo Justiho jasným cieľom ponúknuť komplexnú zbierku politických teórií, a umožniť tak habsburskej monarchii stať sa hospodárskou silou, ktorá by dokázala konkurovať štátom ako Prusko, Francúzsko či Anglicko. Vo svojej práci „*Staatwirthschaft*“ po prvýkrát spomenul rozčlenenie politickej ekonómie na politickú teóriu (*Staatskunst*), domácu politiku (*Polizeywissenschaft*), verejné financie (*Kameralwissenschaft*) a obchodné teórie (*Commercienswissenschaft*).¹⁴⁹ V úvode knihy Justi využil vlastnú politickú teóriu (*Staatskunst*) ako hlavnú oporu pre svoje ekonomické a fiškálne idey. Úloha štátu zohrávala v jeho tézach zásadný

147 <http://www.othercanon.org/uploads/AJALUGU%20THE%20ECONOMIC%20BESTSELLERS%20BEFORE%201850.pdf>, s. 2; 28. 4. 2013, dostupné na www.othercanon.org.

148 Touto témou sa zaoberal okrem iného aj J. Sonnenfels a J. H. G. von Justi.

149 ADAM, Ulrich. *The Political Economy of J.H.G. Justi*. Wien: Peter Lang Verlag, 2006, s. 49-50.

význam. Podľa neho rozpravy o obchode, industrializácii či daniach by boli iba prázdny špekuláciami bez základného pochopenia prirodzeného charakteru politiky. Nič nemohlo byť v hospodárstve bezpečne zakotvené, pokiaľ sa „*stále nepozerala na prirodzené „občianske ústavy“ (bürgerliche Verfassungen)*“.¹⁵⁰ V priebehu ôsmich rokov ponúkol ku všetkým svojim štyrom hlavným teoretickým disciplinám aj samostatné práce.¹⁵¹ Súčasne vy publikoval dielo „*Grundsätze der Polizeywissenschaft*“ (1756) aj jeho rozšírenú verziu „*Die Grundfeste zur Macht*“ (1760/61), kde sa zaoberal predovšetkým otázkami politickej ekonómie, zatiaľ čo v iných prácach¹⁵² sa venoval prevažne fiškálnym problémom. Niektoré Justiho diela boli preložené aj do iných jazykov (španielčiny a francúzštiny).

Justimu išlo predovšetkým o podporu exportu podľa kameralistických zásad, čiže o zákaz vývozu surovín a dovozu tovarov, ktoré sa produkovali v domácom prostredí, zavedenie cla na zahraničné produkty a cien pre exportné artikly. Za dôležité považoval tiež sledovanie kvality tovarov a stavov ciest, výstavbu infraštruktúry. S kameralistickými ideami súviseli aj opatrenia na zvýšenie počtu obyvateľstva, ako napríklad odmietnutie nevoľníctva, ktoré brzdilo mobilitu práce. Justi predstavil úvahy o tom, ako neznížiť množstvo peňazí v obehu. Príčinami ich poklesu totiž pre neho boli vnútorná i vonkajšia nedôvera, úžerníctvo a podvody, korupcia a iné. Navýšenie množstva peňažného kapitálu v obehu bolo dôležité pre zvýšenie životnej úrovne obyvateľstva. Tento cieľ sa dal dosiahnuť podľa neho rôznymi opatreniami, medzi inými napríklad zintenzívnením výnosnosti banskej produkcie, podporou vývozu, zakladaním bánk a podobne. Modernizácia spočívala podľa Justiho v tom, že nové objavy a vynálezy mali byť štátom odmeňované a podporované, ale zároveň aj chránené formou patentov. Vyžadoval, aby sa hospodári učili nové techniky obrábania pôdy a neobával sa pritom ani nahradenia pracovnej sily strojmi. Rezervovane sa staval k štátnym zásahom v obchode a trh si mal sám stanovovať výšku cien. V oblastiach, kde to bolo možné, odporučil hospodársku autarkiu.¹⁵³ Vystupoval za náboženskú toleranciu, právnu bezpečnosť, výstavbu individuálnych slobôd a zároveň bol aj za ukončenie nútených prác sedliakov a chcel ich nahradiť poplatkami za služby. Justi etabloval hospodársku politiku a štátnu správu ako „*policajnú vedu*“ (*Polizeywissenschaft*), pričom mu šlo hlavne v ponímaní dnešného jazyka o typ „*ekonómie blahobytu – welfare economics*“. Pokúsil sa o diferenciáciu medzi kameralistikou a „*policajnou vedou*“ a rozlišoval

150 JUSTI, H. G. Johann. *Die Natur und das Wesen der Staaten, als die Grundwissenschaft der Staatskunst, der Policy und aller Regierungswissenschaften*. Berlin, Stettin, Leipzig: 1760, Vorbericht.

151 Boli to: „*Der Grundriss einer guten Regierung*“ (1759), „*Natur und Wesen der Staaten*“ (1760), „*Vergleichungen der europäischen mit den asiatischen und andern vermeintlich barbarischen Regierungen*“ (1762). Primárne v nich išlo o politickú teóriu rozpracúvajúcu jeho model modernej monarchie cez kritický rozbor Motesquieho diela „*O duchu zákonov*“.

152 Konkrétne to boli diela „*Ausführliche Abhandlung von denen Steuern und Abgaben*“ (1762) a „*System des Finanzwesen*“ (1766).

153 HOLUB, Hans-Werner. *Eine Einführung in die Geschichte des ökonomischen Denkens*, s. 230.

„policajnú vedu“, kameralistiku a finančnú vedu, najmä pokiaľ išlo o hospodárenie s majetkom štátu a príjmami do štátneho rozpočtu. Z jeho práce „*Grundsätze der Polizeywissenschaft*“ vyplýva, že sa pokúšal o tzv. „modernizáciu zhora“.

Joseph von Sonnenfels

V habsburskej monarchii v danom období ale dominoval vplyv iného významného kameralistu, Josepha von Sonnenfelsa. Jeho práce „*Handbuch der inneren Staatsverwaltung*“ a „*Grundsätze der Polizey- und Handlungs- und Finanzwissenschaft – Zu den Leitfaden des politischen Studium*“ sa v habsburskej monarchii využívali ako povinné učebnice pre kandidátov na štátnych úradníkov od obdobia osvietenstva až do revolučných rokov v polovici 19. storočia.¹⁵⁴ Svoj teoretický koncept predstavil v diele „*Grundsätze der Polizey- und Handlungs- und Finanzwissenschaft*“, ktoré rozčlenil do troch celkov. Prvý zväzok „*Die Polizey*“ (1765) sa sústreďuje na právnu vedu, pričom pojem „*Polizey*“ používa vždy v dvojakom význame, vo forme polícia a legislatíva, s ktorými operuje ako s rovnocennými. Úlohou „policajnej vedy“ bolo podľa Sonnenfelsa budovať zásady vnútornej bezpečnosti a zároveň sa s nimi zoznamovať a dodržiavať ich. Policajnú vedu Sonnenfels zdefinoval ako „*zásady, ktoré nastavujú a ovládajú vnútornú bezpečnosť štátu*“.¹⁵⁵ Bola to pre prax potrebná náuka o umení spravovať, riadiť. Policajná veda nezahŕňala v ponímaní Sonnenfelsa celkovú starostlivosť o verejné blaho, ako to bolo u Justiho, ale bola iba jej úsekom obmedzeným na zriadenie a vedenie vnútornej bezpečnosti. Túto vnútornú bezpečnosť rozčlenil na dve sféry – na verejnú bezpečnosť a súkromnú bezpečnosť. Vymedzením oboch oblastí Sonnenfels nanovo definuje vzťah medzi spoločnosťou a individuumom, teda štátom a občanom.¹⁵⁶

V druhej časti práce „*Über die Handlung*“ Sonnenfels rozoberal podrobnejšie celkové ekonomické vzťahy medzi ľuďmi a zdefinoval v nej aj nový hospodársko-politický program. Obchodnú vedu (*Handlungswissenschaft*) definoval ako „*spôsob rozmnoženia potravín priaznivým predajom toho, čo pôda a pracovitost prinášajú*“.¹⁵⁷ Predmetom ekonómie bol teda obchod s produktmi. Sedliak mal mať právo ako člen prirodzeného štátneho spoločenstva na maximálne blaho a na celoživotné vlastníctvo určitej pôdy. Pôda mala slúžiť pre osobný účel hospodára a na aktiváciu jeho produkčnej sily. Podobné reformy navrhoval aj v oblasti naturálnych dávok. Premena desiatku na peňažné dávky/poplatky by dovoľovala hospodárovi viesť dynamickejšie hospodárenie a umožniť tak použitie moderných

154 Pozri OSTERLOH, Karl Heinz. *Joseph von Sonnenfels und die österreichische Reformbewegung im Zeitalter des aufgeklärten Absolutismus. Eine Studie zum Zusammenhang von Kameralwissenschaft und Verwaltungspraxis*. In Historische Studien, 409. Hamburg : Matthiesen Verlag, 1970, 264 s.

155 SONNENFELS, Joseph. *Grundsätze der Policey, Handlung, und Finanzwissenschaft*. München : 1787, s. 25-26 (§ 29-34).

156 Tamtiež, s. 29 (§ 42).

157 Tamtiež, s. 19 (§19).

vysoko ziskových produkčných techník.¹⁵⁸ Sonnenfels spojil program individuálneho poľnohospodárstva a komercializácie poľnohospodárskej činnosti s druhou, od sedemročnej vojny veľmi rozšírenou predstavou: s teóriou nerentability panských veľkostatkov oproti malým sedliackym usadlostiam. Uvažoval, že sedliak, ktorý obrábal menší kus pôdy, sa mohol viac venovať svojmu poľu ako vlastník väčších pozemkov.¹⁵⁹

V poslednom zväzku „*Finanzwissenschaft*“ sa Sonnenfels zoberal blahom štátu a značnú pozornosť venoval aj obyvateľstvu. Štátne blaho krajiny sa malo dosiahnuť prostredníctvom všeobecných služieb, ale tie sa nemali uskutočňovať na úkor vlastného štátneho rozpočtu. Podstatou „finančnej vedy“ bol návod, akým spôsobom najvýhodnejšie spravovať a navýšiť štátne príjmy. Rovnako i v prácach Justiho sa hovorilo nielen o teórii štátnych príjmov z komory, v ktorej hlavné miesto zohrávali príjmy zo štátnych domén a regálnych práv, ale aj o štátnej dani z príjmov. Sonnenfels si pre uchopenie tejto problematiky vybral za vzor absolutistickú formu spravovania financií. Kameralistika mu v čase osvietenstva poskytla skvelý východiskový bod. Nešlo už iba o posilnenie panovníkovej pokladnice respektíve o jej navýšenie, ale o blaho každého občana. Do popredia sa dostala racionálne navrhnutá finančná správa, ktorej úloha spočívala v tom, že mala vytvárať rovnováhu medzi verejnými a súkromnými záujmami. „Finančná veda“ začala fungovať ako samostatná oblasť ekonomiky štátu a vytvorila si samostatnú formu na zákonomnom princípe. Prekážkou uvedenia týchto konceptov do praxe, ako uviedol Sonnenfels, bola nezdaniteľnosť šľachty, ktorú navrhoval odstrániť. Sonnenfels považoval každú výnimku z povinnosti prispievať do systému za nespravodlivú voči ostatným poplatníkom.¹⁶⁰ Namiesto katastrálnej regulácie Márie Terézie preto požadoval katastrálnu reguláciu z hľadiska úplnej rovnosti.¹⁶¹

Sonnenfelsovo učenie v ekonomickej oblasti už neprineslo nič nové, respektíve prevratné. Nedisponoval vlastnými myšlienkami v oblasti ekonómie a ani sa nevyjadroval politicky.¹⁶² Už *Justi chcel v kameralistike vytvoriť určitú koncepciu*. Sonnenfels sa ale pokúsil odstrániť predsudky voči novej vednej disciplíne a „*ekonomické vedy vymaniť z množstva iných „pravých vied“ a tieto „pravé vedy“ vylúčiť z praxe, pretože nemali teoretické základy, ktoré sa človek má naučiť dlhoročným*

158 SONNENFELS, Joseph. *Grundsätze der Policey, Handlung, und Finanzwissenschaft*. Band II. Wien 1771, s. 222.

159 OSTERLOH, Karl Heinz. Joseph von Sonnenfels und die österreichische Reformbewegung im Zeitalter des aufgeklärten Absolutismus. In *Historische Studien* 409. Lübeck; Hamburg : Matthiesen, 1970, s. 84

160 SONNENFELS, Joseph. *Grundsätze der Policey, Handlung, und Finanzwissenschaft*. Band III. Wien: 1787, s. 164, 188.

161 „*Es wird sich hier keine geltende Ursache angeben lassen, warum ein Stück Landes von einer gewissen Größe, weil es Unterthansgrund ist, höher angelegt wird als ein gleich großes Stück Herrengrund ist?*“ (SONNENFELS, Joseph. *Grundsätze der Policey, Handlung, und Finanzwissenschaft*. Band III. Wien 1787, s. 295.)

162 HOLUB, Hans-Werner. *Eine Einführung in die Geschichte des ökonomischen Denkens*, s. 238-239.

*pozorovaním a skúsenosťami.*¹⁶³ Polemizoval s tradičnou nemeckou univerzitnou kameralistikou. Mal výhrady voči učebniciam Gassera, Dithmara, Zinckeho či Darieho¹⁶⁴, keďže podľa jeho názoru predstavovali podklady iba pre praktickú výučbu budúcich hospodárov, úradníkov, nájomcov kniežacích domén a komorských majetkov. Už Justí vyčítal na prax orientovaným kameralistom, že sa zaoberajú iba záujmom svojich vládarov bez toho, aby brali ohľad aj na „skutočné blaho“¹⁶⁵ štátu a stotožňovali sa s ním.¹⁶⁶

V „*Grundsätze der Polizey- und Handlungs- und Finanzwissenschaft*“ Sonnenfels v predhovore bližšie rozviedol svoj úmysel v rámci kameralistiky. „Chcel som, aby rakúske policajné predpisy súviseli s teoretickými zásadami“, pričom sa nesnažil o vytvorenie novej cesty, ale o udanie smernice, na základe ktorej sa mala táto pomyselná cesta vybudovať. Za veľmi dôležité pokladal ukázať praktické použitie týchto ideí. Sonnenfels nechcel vytvoriť sociálno-filozofický systém, ale jedine poskytnúť technický aparát pre praktické použitie. Na empiricko-historickej úrovni chcel s použitím prostriedkov modernej hospodárskej praxe vytvoriť to isté, čo tradičné prirodzené právo v kontexte etiky. Namiesto čisto mravných vzájomných povinností medzi panovníkom a ľudom požadoval väčšie právne prepojenie štátu s jednotlivcom cez právne inštitúcie. Nanovo zadefinoval vzťah medzi monarchom a spoločnosťou, respektíve funkciu panovníka voči spoločnosti. Blaho ľudu podľa Sonnenfelsa nezískavalo význam od monarchu, ale naopak postavenie panovníka záviselo od dynamiky verejného blaha. Panovník osvietenského absolutizmu viac nebol „vlastníkom“, ale prvým služobníkom štátu a mal povinnosť cez ním poverený úrad čo najlepšie spravovať spoločnosť.¹⁶⁷ Monarcha sa tak stal v jeho ponímaní členom spoločnosti, rovnakým, akými boli aj tí najchudobnejší z jeho poddaných, a toto výnimočné postavenie, ktoré od spoločnosti dostal, mal kompenzovať neúnavnou prácou v službách štátu. Očakávanie väčších výhod pre jednotlivcov prostredníctvom socializácie bolo pre Sonnenfelsa základným princípom štátnej sociálnej podpory. Na základe tejto myšlienky nakoniec sformuloval svoju známu vetu o populácii: „Zväčšenie spoločnosti v sebe zahrňa teda všetkých poddaných a jednotlivé spôsoby, ktoré dohromady dávajú všeobecné blaho“.¹⁶⁸ Teda čím viac obyvateľov štát má, tým väčšia je bezpečnosť štátu navonok (politika) i do vnútra

163 SONNENFELS, Joseph. *Von der Unzulänglichkeit der alleinigen Erfahrung in den Geschäften der Staatswirtschaft. Eine Rede bey dem Antritte seines Lehramtes. Nebst angehängten Lehrsätzen aus der Einleitung in die Polizey und Kameralwissenschaften*. Wien: 1765, s. 3.

164 Pôsobili ako vysoko postavení úradníci v nemeckom prostredí či už ako právnici, profesori kameralistiky na univerzitách a podobne.

165 „wahren Wohlfahrt“

166 OSTERLOH, Karl Heinz. *Joseph von Sonnenfels und die österreichische Reformbewegung im Zeitalter des aufgeklärten Absolutismus*, s. 36.

167 Tamtiež, s. 43.

168 SONNENFELS, Joseph. *Grundsätze der Policey, Handlung, und Finanzwissenschaft*. München: 1787, s. 23 (§ 24).

(polícia), rovnako väčší je i komfort (obchod) a nižšia daňová záťaž pre každého (financie).

O Sonnenfelsom predstavenej myšlienke odstránenia roboty na panskom a jej nahradení peňažnými poplatkami/dávkami a premenou šľachtického majetku na malé sedliacke usadlosti sa v priebehu 60. rokov 18. storočia v rakúskom prostredí intenzívne diskutovalo, ale bez akýchkoľvek praktických pokusov jej uskutočnenia. Až o storočie neskôr, s príchodom nových liberalistických ideí sa pomaly pripravila pôda pre prvé pokusy týmto smerom. Koncom roku 1770 bol však nový systém na skúšku zavedený na dvoch usadlostiach – majeroch (*Meierhof, praedium*)¹⁶⁹ na českom komorskom panstve v Pardubiciach. V roku 1773 Sonnenfels predstavil prácu s názvom „*Von der Verwandlung der Domänen in Bauerngüter*“, kde ešte raz obšírnejšie prezentoval svoje tézy.¹⁷⁰ Nakoniec dvorský radca Franz Anton von Raab v roku 1775 vystúpil s detailným systémom návrhov, ako premeniť agrárnu štruktúru na základe predchádzajúceho pokusu v českých doménach a postupne zavádzať tieto modernizačné tendencie na všetky štátne majetky a panstvá. Presadzovanie jednotlivých kameralistických zásad v uhorskom prostredí bolo oveľa zložitejšie ako západnej časti monarchie, avšak najnovšie výskumy ukazujú, že neobišli ani územie (resp. komorské panstvá) dnešného Slovenska. Dotýkali sa predovšetkým oblastí baníctva, kde sa rýchlo vyvinuli protoindustriálne spôsoby produkcie. Prostredníctvom Dvorskej komory pre baníctvo a mincovníctvo vo Viedni prenikali nové myšlienky formou nariadení a dokumentov do banských regiónov a tým čiastočne aj na komorské panstvá, ktoré slúžili práve pre saturáciu potrieb baníctva. *Štát tu mal slúžiť ako príklad pre ostatných, avšak až panovník Jozef II. zasiahol radikálnejšou formou do vzťahu medzi sedliakom a pánom.*

Vplyv kameralistiky na vývoj monarchie

Kameralistické návrhy bezpochyby myšlienkovy ovplyvnili napríklad jozefínsku daňovú reguláciu (*Josephinische Steuerregulierung*) z roku 1785 a to aj napriek tomu, že panovník Jozef II. bol zástancom myšlienok fyziokratizmu,¹⁷¹ ktorý začal postupne dominovať a prevládať. Sonnenfels odmietal koncept fyziokratizmu a vyjadroval sa o ňom často s výhradami, ale spoločným menovateľom pre oba myšlienkové prúdy bola premena daňového systému, ktorá úzko súvisela

169 Meierhof (praedium alebo poplužný dvor) je historické označenie pre panský (alebo vrchnostenský) dvor, ku ktorému náležala dominikálna pôda.

170 SONNEFELS, Joseph von. *Von der Verwandlung der Domänen in Bauerngüter, Nebst angehängten Lehrsätzen aus der Polizey, Handlung und Finanz...* Wien: Kurzböck, 1769, s. 83.

171 Fyziokratizmus je politickou ekonómiou, súborom ekonomických teórií skupiny ekonómov, ktorá verila že bohatstvo krajiny pochádza čisto z poľnohospodárstva. Tento teoretický koncept sa šírila z Francúzska, pričom najpopulárnejším bol v druhej polovici 18. storočia. Fyziokrati kládli dôraz na produktívnu prácu ako na zdroj národného bohatstva. Z pohľadu modernej ekonomickej vedy bolo ich nedostatkom uvažovanie o poľnohospodárskej práci ako jedinej hodnotnej. HOLUB, Hans-Werner. *Eine Einführung in die Geschichte des ökonomischen Denkens*. Band III. Wien: LIT Verlag, 2006, s. 94-97.

s prestavbou vzťahu medzi zemepánom a poddaným. Jozef II. v duchu fyziokratizmu 1. 11. 1781 zrušil nevoľníctvo, ale v uhorskej časti monarchie (vrátane územia Slovenska) vstúpil tento akt do platnosti až v roku 1785. Veľkú vlnu nevoľe (a následné zrušenie) vyvolal tzv. jozefínsky kataster (*Josephinischer Kataster*) a spomínaná daňová a urbárska reforma. Jozefínsky kataster bol súpisom všetkej pôdy ríše, poddanskej i panskej bez rozdielu a zavádzal jej rovné zdanenie. Daňový a urbársky patent rušil medziiným povinnosť roboty a nahradzoval ju peňažnými dávkami, v prechodnom jednoročnom období mali poddaní robotovať za mzdu a daňové zaťaženie poddanských usadlostí nemalo prekročiť 30 % výnosu pozemku. Obe reformy však boli kvôli odporu šľachty zrušené ešte za života Jozefa II.

Jozef von Sonnenfels pôsobil od roku 1763 ako univerzitný profesor vo Viedni pre „policajnú vedu“ a kameralistiku (*Polizey- und Kameralwissenschaft*) a od roku 1810 až do svojej smrti bol prezidentom Akadémie umenia vo Viedni. Vo svojich prácach zlúčil učenie západoeurópskych a stredoeurópskych kameralistov. Jeho reformné zmyšľanie ukotvilo minimálne v rakúskych a českých krajinách cestu absolutizmu. Nespornou bola určite jeho úloha ako iniciátora dôležitých politických reforiem. Zároveň patril k nepochybným predstaviteľom rakúskej varianty osvietenstva, teda osvietenského absolutizmu. Rovnako ovplyvnil modernizáciu rakúskej správnej vedy a justície a zaslúžil sa o odstránenie mučenia (spis *Über die Abschaffung der Tortur*, 1776). Uvedené kameralistické, respektíve „policajnové“ prístupy podrobil kritike v prvej polovici 19. storočia medzi inými Günther von Berg¹⁷², pričom argumentoval konštatovaním, že popis všeobecného systému policajného práva v rozdrobených nemeckých krajinách nie je možný. Vychádzal pritom z téz Johanna Püttera,¹⁷³ ktorý sa venoval systematizácii štátnej vedy.

Záver

Nové nastupujúce prúdy – fyziokratizmus a liberalizmus, ktoré sa objavili v západnej Európe, oslabili kameralistické učenie a utlmili jeho ďalší rozvoj. Avšak práce Justiho alebo Sonnenfelsa mali nesporný vplyv na vládu a spravovanie štátu v danom období a nadhlo zostali platnými učebnicami vo vyšších typoch škôl (lycéá, kráľovské akadémie). Kameralistické koncepcie sformulovali teoretici, ktorí pôsobili predovšetkým ako vysoko postavení štátni úradníci. Nešlo preto o ľudí, ktorí by nemali kontakt s danou problematikou, ale o autorov, ktorí pôsobili v praxi, na základe ktorej následne navrhovali formy jej zlepšenia. Kameralistika bola vo svojej neskoršej fáze v 18. storočí učením štátnej praxe, čiže praktickej politiky.

172 Günther von Berg bol nemecký právnik, politik, profesor práva a významný predstaviteľ „policajnej vedy“ v prvej polovici 19. storočia. Je autorom príručky *Handbuch des deutschen Polizeirechts* (1799-1809), kde polemizoval s tradičným vnímaním „policajnej vedy“.

173 Johann Pütter je všeobecne považovaný za teoretika štátovedy, verejných financií a ústavného práva, ktorý pôsobil na území nemeckých štátov. Svojimi prácami (*Historische Entwicklung der heutigen Staatsverfassung des Deutschen Reichs*, 1786 – 1798, Tri zväzky) výrazne ovplyvnil smerovanie a vývoj práva v období osvietenstva.

Kameralisti nechceli len zriadenie vedeckého systému, ale v s spojení s myšlienkami osvietenstva, prirodzeného práva a absolutizmu vytvorili politickú reformu v podobe zriadenia a vytvorenia modernej, sformovanej, centralisticky vybudovanej, byrokraticky organizovanej, ale zároveň aj absolutisticky orientovanej štátnej moci a štátneho hospodárstva.¹⁷⁴ To, čo sa v dnešnej dobe nazýva počiatkom „priemyselnej revolúcie“, je teda výsledkom procesu disciplinizácie v oblasti poľnohospodárstva, produkcie tovarov a riadenia štátu – teda procesov, ktoré teoreticky popísali a nepriamo iniciovali autori a diela, označované ako kameralistické.

174 REINALTER, Helmut (Hg.). *Joseph von Sonnenfels*. Wien: Verlag der österreichischen Akademie der Wissenschaften, 1988, s. 16.

Staviteľská firma Pittel a Brausewetter v hospodársko-technickom a kultúrnom vývoji na území Slovenska 1867 – 1918

Ľudovít Hallon – Miroslav Sabol

Nástup industrializácie a následný spoločenský a kultúrny rozmach Uhorska po roku 1867 motivoval zrod moderného stavebného priemyselného charakteru. Výstavba železníc, prístavov, ciest, mostov, priemyselných podnikov, poľnohospodárskych majetkov a novodobých mestských centier s administratívnymi budovami, školami, divadlami, nemocnicami, vojenskými objektmi, s obytnými štvrtami a s moderným systémom mestskej dopravy, vodovodov, kanalizácií, plynovodov, káblových rozvodov, plynární a prvých elektrární si vyžiadala vznik stavebných firiem, projekčných kancelárií a podnikateľských spoločností, ktoré využívali najnovšie technológie, materiály a stavebnú techniku.

Stavebný ruch sa sústredil predovšetkým v aglomerácii hlavného mesta Budapešti. Tu pôsobili aj najvýznamnejšie stavebné firmy. Dôležitým centrami stavebných aktivít však boli aj niektoré ďalšie mestá, najmä pokiaľ sa nachádzali na hlavných železničných tratiach a v miestach dopravných uzlov. Na území Slovenska zaznamenali rozmach sídla na Košicko-bohumínskej železnici, ako aj Považskej železnici z Bratislavy do Žiliny a na hlavných ťahoch zo severu do Budapešti. V podmienkach Slovenska výstavba zároveň smerovala do banských oblastí v centrálnej a východnej časti krajiny, kde sa nachádzali početné závody na ťažbu a spracovanie rúd s obsahom železa a farebných kovov.

Uhorská vláda začlenila stavebníctvo do svojich rozvojových programov a do rámca legislatívy na podporu industrializácie. Veľký motivačný účinok mali zákony na podporu priemyslu z rokov 1881 až 1907. Otázkou stavebníctva riešil najmä zákon z roka 1887, oslobodzujúci novostavby od daňových povinností na dobu 30 rokov, ktorý bol roku 1908 novelizovaný. V obdobiach po vydaní týchto zákonov sa krivka stavebného ruchu prudko zvýšila.¹⁷⁵ Zmeny celkového charakteru stavebníctva, z ktorého sa formovalo osobitné odvetvie, viedli aj k zmenám povahy stavebníckej podnikateľskej činnosti. Vznikali moderné stavebné podniky, pôsobiace ako individuálne firmy alebo v podobe akciových spoločností. Vytvárali sa v najväčších mestách monarchie, predovšetkým v Budapešti a Viedni. Tieto budovali najvýznamnejšie stavby nastupujúcej modernej doby, ako železnice, priemyselné komplexy alebo budovy vládnych a celoštátnych kultúrnych inštitúcií. Úspešné stavebné podniky však pôsobili aj v niektorých stredne veľkých mestách.

175 Pozri napríklad: BIANCHI, Leonard. Zákonodarstvo a vývoj priemyslu v Uhorsku za dualizmu (1867 – 1918). *Právněhistorické studie*, roč. 17, 1973, s. 113-144.

Medzi sídla, kde vzniklo niekoľko významných staveľských podnikov, patrila aj Bratislava. Podľa štatistiky z roka 1910 tu vyvíjalo aktivity celkom sedem stavebných závodov priemyselného charakteru, čo podľa súdobých kritérií znamenalo, že zamestnávali viac než 20 činných osôb. V siedmich závodoch pracovalo celkom 1 111 stálych zamestnancov, teda v prepočte približne 158 osôb na jeden závod. Z celkového počtu zamestnancov však až 352 pripadalo na bližšie nemenovaný závod, ktorý bol najväčším v súdobej Bratislave a zároveň na celom území vtedajšieho Slovenska. Štatistika zachytila stavebné závody priemyselného charakteru aj v ďalších mestách Slovenska, napríklad v Košiciach, Žiline, Trenčíne a v Banskej Bystrici. Jednotlivé závody patrili miestnym firmám alebo predstavovali pobočky stavebných podnikov celouhorského, prípadne stredoeurópskeho, významu.¹⁷⁶

Najvýznamnejšie staveľské podniky Slovenska dosahovali po viacerých stránkach úroveň čelných stavebných firiem Budapešti, Viedne a ďalších európskych centier, a to najmä v oblasti využitia najnovších stavebných postupov a technológií. Veľmi pohotovo zareagovali na objav a uplatnenie portlandského cementu a z neho vyrábaného betónu. Práve Slovensko sa od konca 19. storočia stalo jedným z hlavných centier výroby portlandského cementu v strednej Európe a Bratislava získala prvenstvo v zavádzaní betónu z uvedeného druhu cementu na pôde Rakúsko – Uhorska. Popredné firmy zo Slovenska ďalej pokračovali v zavádzaní najnovších technológií využitím železobetónu, kovových konštrukcií, prefabrikátov. Od prelomu 19. a 20. storočia sa na veľkých stavbách postupne objavovala moderná stavebná technika, napríklad parné a elektrické výťahy, miešačky, bagre, žeriavy, rôzne druhy bucharov, elektrické a pneumatické vŕtacie stroje.¹⁷⁷

K najvýznamnejším stavbám patrili okrem už spomínaných železníc a veľkých priemyselných závodov napríklad mosty cez Dunaj v Bratislave a Komárne, prvý železobetónový most na Slovensku pri Nových Zámkoch, prvé betónové kanalizačné systémy v Bratislave, vládne administratívne budovy, banky, župné nemocnice, vojenské objekty v Bratislave a ďalších väčších mestách, mestské elektrárne, plynárne a vodárne, mestské divadlá v Bratislave, Košiciach, Spišskej Novej Vsi, mestské kasíno-kultúrny dom Reduta v Bratislave. Osobitnú sféru nastupujúceho priemyselného odvetvia predstavovalo staveľstvo sakrálnych objektov v historizujúcom štýle, ale aj v duchu najnovších architektonických a stavebných postupov. Začali sa stavať tiež prvé rozsiahle obytné bloky s viacerými poschodiami. Až do poslednej štvrtiny 19. storočia boli budovy s viac ako dvomi poschodiami na Slovensku zriedkavosťou. Po nástupe moderného staveľstva sa napríklad len v Bratislave zvýšil počet viacposchodových objektov do roka 1910 približne na sto. Staveľské podniky boli po technickej stránke pripravené na realizáciu takmer všetkých

176 *Magyar statisztikai közlemények*, 1913, zv. 48; HAPÁK, Pavel a kol. *Dejiny Slovenska IV. diel (od konca 19. storočia do roka 1918)*. Bratislava: Veda, 1986, s. 127.

177 FIGUŠ, Viliam. Z dejín cementárenského priemyslu. In *Z dejín vied a techniky na Slovensku*, roč. 5, 1969, s. 440-446; HAPÁK, ref. 2, s. 125-126.

typov vyššie uvedených stavieb. Niektoré mali aj vlastné projekčné kancelárie, ako napríklad stavebná firma architekta Alexandra Feiglera v Bratislave, náležiacia k najvýznamnejším podnikom svojho druhu v celom Uhorsku. Iné sa zameriavali najmä na realizáciu stavieb, pričom však cieľavedome a systematicky pripravovali vlastné technické riešenia zadaných stavebných projektov. Mali vlastné kapacity na výrobu betónových, železobetónových, kovových a iných stavebných prvkov, ako aj stolárske, zámočnicke a iné dielne na menšie komponenty.¹⁷⁸

Práve v období rozmachu prvej veľkej vlny industrializácie Slovenska v poslednej štvrtine 19. storočia vošla na podnikateľskú scénu nová stavebná firma Pittel a Brausewetter, ktorá veľkým dielom prispela k formovaniu zlatého fondu nášho industriálneho dedičstva. Dejiny tejto firmy ponúkajú množstvo dokladov o význame a hodnotách artefaktov vývoja priemyslu, ktoré vznikali v sledovanom období. Firma Pittel a Brausewetter vstúpila do procesu industrializácie najmä vďaka uplatneniu nových materiálov a technologických postupov. Prvky technického pokroku, hospodárskeho rozvoja a vysokej funkčnosti však dokázala v stovkách uskutočnených projektov navyše prepojiť s náležitým architektonickým a estetickým stvárnením. Vzhľadom na svoje renomé totiž mala možnosť spolupracovať s najlepšími súdobými architektmi, ako boli Ignác a Alexander Feiglerovci, viedenski architekti Mayerderovci a viacerí iní. Firma Pittel a Brausewetter vznikla v 70. rokoch 19. storočia. Skutočnosť, že si vybrala za prvé hlavné sídlo práve Bratislavu nebola náhodná. Stredne veľké mesto v Zalitavsku neďaleko Viedne s prívlastkom budúceho „uhorského Manchastru alebo Lyonu“ predstavovalo ideálnu voľbu. Najväčšie mestské centrá, menovite v rakúskej časti monarchie, boli plné iných úspešných stavebných firiem s bohatými kontaktmi. Konzervatívne magistráty veľkých miest pritom vítali s nedôverou nové technológie, ktoré plánovala firma využiť.

Firmu založil mladý stavebný inžinier Victor Brausewetter, pôvodom z východného Pruska. Narodil sa 12. 9. 1845, pravdepodobne v mestečku Gumbinno. Do Bratislavy prišiel začiatkom 70. rokov 19. storočia. Vtedy nastúpil ako hlavný inžinier trasovania železničnej trate na stavbe novej Považskej železnice. K Bratislave mal už z predošlých rokov blízky vzťah. Potom čo v mladom veku osirel, prevzal jeho výchovu strýko a zároveň otčim architekt Brausewetter, majiteľ továrne na terakotu poblíž Ljublany na území dnešného Slovinska. Otčim vyslal mladého Victora na nemecké vyššie gymnázium v Bratislave. Potom pokračoval v inžinierskom štúdiu na Vysokej škole technickej v Hannoveri. V. Brausewetter bol veľmi úspešný už ako vedúci technický pracovník na Považskej železnici. Tu pôsobil od

.....
 178 Ku aktivitám rodiny Feiglerovcov pozri napríklad: POHANIČINOVÁ, Jana. Tvorba Feiglerovcov v ére rozvoja priemyslu a dopravy – moderná architektúra svojej doby. In KRÁLOVÁ, Eva (eds). Stopy priemyselného dedičstva na Slovensku. Bratislava: STU, 2010, s. 110-115; *Firemný kompas uhorského priemyslu, obchodu a bankovníctva*, roč. 41, rok 1913 -1914; *Československý kompas*, rok 1921, II. diel; rok 1922, I. diel, zv. 3, 4; rok 1923; HAPÁK, ref. 2, s. 125-127.

roka 1872 na prestavbe železničných úsekov Bratislava – Trnava a Trnava - Sereď z konskej na parnú trakciu. Neskôr viedol ako inžinier I. triedy výstavbu nového úseku parnej železnice Trnava – Trenčín. Roku 1878 prevzal výstavbu Považskej železnice z rúk súkromného kapitálu uhorský štát a V. Brausewetterovi ponúkli prestup do štátnych služieb. Tento sa však rozhodol pre samostatnú cestu bez závislosti na štátnom byrokratickom aparáte.¹⁷⁹

V. Brausewetter si v Bratislave otvoril vlastnú technickú kanceláriu s firemným názvom Inžinier Victor Brausewetter a ponúkal inžinierske a technické služby v oblasti stavebníctva. Kanceláriu umiestnil na bratislavskej adrese Lorenzerthorgasse č. 1. Pre svoje podnikateľské zámery potreboval skúseného a kapitálovo zabezpečeného firemného partnera. Osud ho spojil s barónom Adolfom Pittelom, podnikateľom v oblasti výroby cementu. Barón A. Pittel vyrábala románsky cement vo vlastnom podniku a hľadal nové cesty jeho využitia. Prelom v profesiovej kariére A. Pittela nastal, keď sa oboznámil s novým stavebným materiálom portlandským cementom. Dvaja menovaní podnikatelia sa inšpirovali týmto podstatne kvalitnejším druhom cementu. Vytvorili spoločnú firmu Pittel a Brausewetter, ktorá začala svoju dlhoročnú činnosť práve skúškami využitia portlandského cementu, najmä na výrobu stavebného materiálu budúcnosti - betónu.¹⁸⁰ Barón Pittel uskutočnil viacero pokusov s betónom na báze románskeho cementu. Práve on v 70. rokoch 19. storočia po prvý raz v habsburskej monarchii použil betón vo väčšom meradle pri výstavbe pevností rakúsko-uhorskej armády pri Krakowe a Przemysli. V roku 1875 dosiahol prvenstvo s uplatnením betónu aj na stavbu kanalizácie v rakúskom Linzi. Portlandský cement mal najskôr len rôzne vedľajšie využitie. K urýchleniu jeho zavádzaniu do praxe prispela práve spolupráca baróna Pittela a inžiniera Brausewettera na pôde Bratislavy.¹⁸¹

V záujme propagácie novej revolučnej technológie neľutovali investície. S cieľom presvedčiť magistrát mesta o výhodách betónu, ponúkli vybudovanie klenby z betónu na jednom bratislavskom námestí na vlastné náklady. Stavba klenby, uskutočnená v roku 1879, si vyslúžila obdiv otcov mesta aj obyčajných Bratislavčanov. Zároveň poslúžila na ďalšie zdokonalenie praktickej a teoretickej stránky využitia betónu. Barón Pittel a V. Brausewetter, povzbudení úspechom, realizovali aj skúšobný úsek betónového kanála. Vyskúšali viacero postupov výroby betónu vhodného na stavbu kanála, pričom kombinovali v rôznom pomere portlandský a románsky cement pri súčasnej aplikácii rôznych prísad. Postupne dospeli k optimálnemu pomeru jednotlivých surovín a polotovarov. Stavbu umiestnili na odľahlých pustých pozemkoch pri Dunaji na okraji Bratislavy. Po dokončení

179 Podnikový archív firmy Pittel a Brausewetter Viedeň (ďalej PAPB), Aus der Geschichte unserer Unternehmung. In *Mitteilungen der Firma Pittel and Brausewetter* (ďalej *Mitteilungen*), 1921, január, č. 1, s. 1-2.

180 Ingenieur Victor Brausewetter. In *Sonderdruck aus der Zeitschrift Beton und Eisen*, Berlin 1925, č. 24.

181 PAPB, Aus der Geschichte unserer Unternehmung. In *Mitteilungen*, 1921, január, č. 1, s. 1.

skúšobného kanála s profilom 80/120 cm mohli v praxi demonštrovať ďalekosiahly historický význam betónu pre ďalší rozvoj stavebníctva.¹⁸²

Práve v období pokusov Baróna Pittela a V. Brausewettera s betónom schvaľovala mestská rada stavbu prvej modernej kanalizačnej siete Bratislavy. Pôvodný plán kanalizácie počítal s dovtedy zaužívaným a v mnohých veľkých mestách osvedčeným tehlovým múrom kanálového potrubia. V. Brausewetter však pod dojmom úspechov s betónom presvedčil vedenie mesta, aby tento materiál použili pre kanalizáciu. Podporu našiel u hlavného inžiniera Bratislavy. Práce na kanalizácii uskutočnili v roku 1880. Bratislava sa týmto stala prvým mestom v Rakúsko-Uhorsku, kde pri väčšej stavbe kanalizácie s úspechom použili betón z portlandského cementu. Stavbu celého komplexu kanalizácie viedol osobne V. Brausewetter. Do prác zapojil aj svojho syna, vtedy 16 ročného Brunna Brausewettera. Tento zaujal post radového betonára a počas celých školských prázdnin pracoval spolu s ďalšími robotníkmi plných desať hodín vtedajšej pracovnej doby. Mladý B. Brausewetter o niekoľko rokov neskôr po ukončení inžinierskeho štúdia prevzal miesto po boku svojho otca a spolu viedli podnik.¹⁸³ Na základe skúseností z Bratislavy postavila firma Pittel a Brausewetter kanalizačné siete vo viacerých ďalších mestách habsburskej monarchie. V roku 1887 vydali V. Brausewetter a A. Pittel na základe odborných poznatkov a skúseností z prvej betónovej stavby v Bratislave odbornú publikáciu, ktorá sa zaradila medzi základné diela teórie betónového staviteľstva v celoeurópskom meradle. Vo svetle uvedených skutočností sa na prvý pohľad málo zaujímavý technický systém mestskej kanalizácie Bratislavy z roka 1880 javí ako artefakt industriálneho dedičstva mimoriadnej historickej hodnoty.¹⁸⁴

Do roka 1887, keď V. Brausewetter osobne viedol stavby zo svojho sídla v Bratislave, stihla jeho kancelárie vybudovať desiatky významných betónových, ako aj iných stavieb. Ďalší projekt prelomového významu v dejinách staviteľstva firma uskutočnila v Salzburgu. Mesto plánovalo vybudovať veľkokapacitný rezervoár vody z lomového kameňa a tehál. V. Brausewetter podobne ako v Bratislave navrhol tradičné druhy stavebného materiálu nahradiť betónom z portlandského cementu. Išlo o prvý veľký zásobník zhotovený s použitím betónu na báze portlandského cementu v monarchii. Firma si tu tiež overila nové technické postupy a nové metódy prepočtu statiky objektu, ktoré následne využívala dlhé desaťročia. Do roka 1887 pribudlo niekoľko ďalších betónových rezervoárov. Začala aj stavba betónových plaveckých bazénov, ktoré sa stali pevnou súčasťou výrobného programu firmy.¹⁸⁵

182 ref. 7, s. 2.

183 ref. 7, s. 2; PAPB. Aus der Geschichte unserer Unternehmung. In *Mitteilungen*, 1921, marec, č. 3, s. 1.

184 PAPB. Aus der Geschichte unserer Unternehmung. In *Mitteilungen*, 1921, marec, č. 3, s. 1.

185 ref. 10, s. 1, 2.

Kancelária V. Brausewettera zároveň pokračovala vo výstavbe betónových kanalizácií. Vo Viedni postavila celé systavy kanalizácií na objednávku ministerstva kultúry a ministerstva spravodlivosti. Vybudovala ďalšie časti kanalizačného systému v Bratislave a nové stavby uvedeného druhu v 15 rôznych sídlach dnešného Rakúska, Maďarska a jednu kanalizačnú stavbu na území Rumunska v meste Grajova. Kanalizačné systémy menšieho rozsahu dodala pre potreby viacerých priemyselných podnikov. V sledovanom období začala aj ďalšia významná kapitola aktivít firmy výstavba cestných komunikácií. Prvé cesty položili v hlavnom meste monarchie na objednávku mesta. Typickými stavbami firmy sa stali aj kamenné dlažby a betónové plochy v početných mestách. Napríklad v Belehrade, Bukurešti, Ploešti. Súčasť stavebnej činnosti predstavovalo zakladanie stavieb, ktoré odborní pracovníci firmy rozvinuli v praxi aj v teórii. Do roka 1914 firma vybudovala kanalizačnú sieť v 112 mestách a obciach Rakúsko-Uhorska, z toho v 21 sídlach postavila kompletnú kanalizáciu.¹⁸⁶

Úspechy V. Brausewettera v spolupráci s barónom A. Pittelom na území Bratislavy viedli oboch priateľov k tomu, aby oficiálne sídlo svojej firmy situovali práve do tohto mesta. Firmu Pittel a Brausewetter v Bratislave obchodno-právne zaprotokolovali v roku 1888 pod číslom 254/1. Zaprotokolovanie bolo uskutočnené na podklade potvrdenia o odbornej spôsobilosti súdobého samostatného vlastníka firmy V. Brausewettera, uhorského štátneho príslušníka a obyvateľa slobodného kráľovského mesta Bratislava, ako stavbyvedúceho. Potvrdenie vydalo uhorské Ministerstvo poľnohospodárstva, priemyslu a obchodu dňa 9. 4. 1885 pod číslom 18 618. Po prvých úspechoch v Bratislave Firma Pittel a Brausewetter postupne expandovala na veľkej rozlohe habsburskej monarchie. Hlavné centrum presunula do Viedne. Bratislava však dlhšiu dobu ďalej plnila úlohu hlavného sídla firmy pre uhorskú časť monarchie. Svedčilo o tom aj potvrdenie Bratislavskej obchodnej a priemyselnej komory z 19. 5. 1906. Podľa neho bolo hlavné sídlo firmy Pittel a Brausewetter v Uhorsku situované na adrese Bratislava, V. obvod, Blumenthalergasse (Blumentálska ulica) 13. Bratislavská kancelária vytvárala spolu s pobočkami v Budapešti a Raabe (Győr) uhorskú vetvu firmy.¹⁸⁷

Osobnosti z vedenia firmy, predovšetkým sám V. Brausewetter, stále hľadali nové progresívne materiály a technológie, prostredníctvom ktorých by sa udržali na špici technického a hospodárskeho rozvoja staviteľstva. V roku 1888 sa V. Brausewetter oboznámil so železobetónom. Pri využití tohto, ako aj ďalších nových materiálov, úzko spolupracoval s najvýznamnejšími odborníkmi z oblasti staviteľstva, predovšetkým betónového, ako bol profesor Jozef Melan¹⁸⁸. V spolupráci

186 SEIDLEROVÁ, Irena – DOHNÁLEK, Jiří. *Dějiny betonového stavitelství v českých zemích do konce 19. století*. Praha: Historický ústav ČSAV, 1999, s. 199.

187 PAPB. Obchodná a priemyselná komora v Bratislave, zložka 1540/1906 (kópia).

188 Prof. Ing. Jozef Melan (1853-1941), bol profesorom staviteľstva vo Viedni, Prahe a v Brne. Stal sa známym ako priekopník stavby železobetónových mostov (patent – Melan).

s J. Melanom sa V. Brausewetter podieľal na vývoji železobetónových mostných konštrukcií, najmä železobetónového oblúka. Skúšky so stavbou týchto mostných konštrukcií firma uskutočnila v Brne. V roku 1892 získal V. Brausewetter od J. Melana výhradné právo na realizáciu jeho patentu osobitnej železobetónovej mostnej konštrukcie. Prvým objektom zo železobetónu na území Slovenska a celého vtedajšieho Uhorska bol most pri Nových Zámkoch z roka 1892. Tento však realizovala iná firma pod vedením staviteľa J. Schustlera s nákladmi 4 000 zlatých korún podľa návrhu mostného konštruktéra Róberta Wunscha. Most dosahoval dĺžku 102 m a šírku 6 m. Stavbu podopierali klenby s rozpätím 17 m. Uvedenú veľmi cennú technickú pamiatku zničil nálet roku 1945.¹⁸⁹

V. Brausewetter a spolupracovníci z jeho firmy dokázali princípy železobetónovej konštrukcie, pozostávajúcej z rôznych nosníkov a prefabrikátov, aplikovať na viacero typov stavieb. Zároveň ďalej využívali betón z portlandského cementu a mnohé iné materiály. Spektrum rôznych typov stavieb rozšírili od obytných budov a módnych viliek cez administratívne budovy, sakrálne stavby a rekreačné stavby k továrenským a rôznym technickými objektom, ako boli silá a iné zásobníky a následne až k vodným stavbám, kanalizáciám a k menším stavebným prvkom.

O rozmachu firmy Pittel a Brausewetter jasne vypovedal počet a územné rozšírenie jej pobočiek v celej strednej Európe. Ešte počas formovania prvého hlavného sídla firmy v Bratislave v 70. rokoch 19. storočia vznikli dve ďalšie uhorské filiálky v Budapešti a Raabe (Győr). V nasledujúcom období sa firma etablovala vo Viedni a na území českých krajín. Postupne vznikali filiálky v Brne, Prahe a vo viacerých ďalších mestách Čiech a Moravy. Na dlhšiu dobu sa ťažisko podnikateľských aktivít firmy presunulo práve do českých krajín, čo bolo vzhľadom na ich hospodárske postavenie v rámci habsburskej monarchie pochopiteľné. Rozširovanie pobočiek však pokračovalo aj v ďalších oblastiach Rakúsko-Uhorska. Po roku 1900 firma otvorila úradovne na území dnešného Poľska a v niekoľkých mestách Rakúska. V predvečer prvej svetovej vojny pracovalo v rôznych častiach monarchie celkom 21 pobočiek firmy Pittel a Brausewetter. Každá z nich predstavovala podnikateľské centrum, ktorého akčný rádius zahŕňal veľký región.¹⁹⁰ Vedenie firmy týmto malo možnosť zbierať skúsenosti a nové postupy z celej strednej Európy. Získané poznatky boli konfrontované s novými trendmi v západnej Európe a okamžite aplikované v nových projektoch.

Pre pobočky firmy Pittel a Brausewetter na území Uhorska mal prelomový význam rok 1906, keď v spojení s Uhorskou obchodnou bankou (Magyar kereskedelmi bank) vznikol uhorský podnik firmy s autonómnym postavením pod názvom Pittel a Brausewetter, betónové, mostné a hĺbkové stavitelstvo, a. s. Budapešť.

189 SEIDLEROVÁ, – DOHNÁLEK, ref. 12, s. 241-242.

190 PAPB, Gründungsjahre unserer tschechoslowakischen Niederlassungen. In *Mitteilungen*, 1931, júl – august, č. 7-8, s. 57-58, PAPB, Propagačné materiály firmy Pittel a Brausewetter z roka 1925.

Rok 1906 bol tiež posledným obdobím, keď Bratislava plnila úlohu centra uhorskej vetvy firemného koncernu. Vznik spoločnosti s osobitným postavením znamenal tiež presun oficiálnej centrálnej uhorského podniku do Budapešti. Kontinuita tradície a významu bratislavskej filiálky však ostala zachovaná. Pobočky v Budapešti a Bratislave vystupovali v obchodných vzťahoch ako rovnocenní partneri. Vedľajšiu pozíciu mala iba filiálka v Raabe – Györi.¹⁹¹

Založením pobočiek v Budapešti a Györi sa pre firmu Pittel a Brausewetter otvorili nové bohaté možnosti podnikateľskej činnosti na území dnešného Maďarska v početných hospodárskych a administratívnych centrách, najmä však v aglomerácii hlavného mesta Budapešti, ktoré bolo na prelome 19. a 20. storočia jedným veľkým staveniskom. Cez maďarské pobočky firma zároveň prenikla do ďalších častí bývalého Uhorska, čiže na územie dnešného Chorvátska, Srbska a Rumunska. Medzník v dejinách uhorského podniku a celej firmy Pittel a Brausewetter predstavoval aj rok 1911. Akciový kapitál spoločnosti vtedy prevzali na svoje meno osobne hlavní predstavitelia firmy s titulom riaditeľa. Títo prevzali aj akcie Uhorskej obchodnej banky. Prezidentom akciovej spoločnosti menovali Victora Brausewettera. Podiel uhorskej vetvy firmy v hodnote 700 tis. K držalo v rukách osem riaditeľov, medzi nimi aj V. Brausewetter a B. Brausewetter. Kapitál pozostával zo sedem tisíc akcií v nominálnej hodnote po sto korún. Ostatné hospodárske ukazovatele uhorského podniku, usporiadané do kompletnej bilancie, máme k dispozícii až pre rok 1914. Podľa výsledkov môžeme konštatovať, že uhorské pobočky v hospodárskej sfére úspešne napredovali a dosahovali vysoký reálny zisk 177 tis. K. Hospodársky rast pokračoval aj v ťažkom období prvej svetovej vojny, keď hodnota vynaložených stavebných nákladov vzrástla napríklad iba za roky 1916 – 1917 z 3,614 mil. na 6,165 mil. K. Podiel na raste ukazovateľov však mala aj inflácia. Pobočky na území dnešného Slovenska mohli zaujímať odhadom asi tretinu hodnoty hospodárskych ukazovateľov uhorskej vety firmy.¹⁹²

Bratislava so širokým okolím ostala až do pádu monarchie jedným z najvýznamnejších miest realizácie stavebných projektov firmy Pittel a Brausewetter. Napriek tomu, že sa epicentrá podnikateľskej činnosti firmy presunuli do Viedne, Prahy a Budapešti, Bratislava ako mesto prvých úspechov ostala srdcovou záležitosťou celého stredoeurópskeho podniku. Po odchode V. Brausewettera z Bratislavy prevzal obchodné a zrejme aj stavebno-technické vedenie tunajšej filiálky Emerich Tahllner. Bližšie informácie o tomto vedúcom manažérovi a dobe jeho pôsobenia v Bratislave nemáme k dispozícii. Isté je, že stál na čele filiálky v prvých rokoch 20. storočia, keď odborné osadenstvo uhorského podniku rozšírili nové

191 PAPB, Obchodná a priemyselná komora v Bratislave, zložka 1540/1906 (kópia).

192 Firma Pittel a Brausewetter. In *Firemný kompas uhorského priemyslu, obchodu a bankovníctva*, roč. 41, rok 1913 -1914.

perspektívne osobnosti, ktoré hlboko zasiahli do osudov firmy na území Slovenska v ďalších desaťročiach.¹⁹³

Z hľadiska personálneho vývoja bratislavskej pobočky bol veľmi významný rok 1907. V danom období vstúpili do jej služieb dve kľúčové postavy Gottfried Hélèn a Maximilián Uherek. Nová vlna podnikateľských aktivít firmy Pittel a Brausewetter v Uhorsku na začiatku 20. storočia nevyhnutne vyžadovala perspektívnych vysoko kvalifikovaných odborníkov. Do bratislavskej filiálky sa podarilo získať mladého 26 ročného inžiniera nemeckého pôvodu Gottfrieda Hélèna. Už v prvých rokoch činnosti na pôde filiálky preukázal mimoriadne schopnosti pri vedení stavieb, pri navrhovaní nových technických riešení a prejavil sa aj ako nádejný manažér. V pobočke i v centrále podniku si čoskoro všimli jeho nadpriemerné odborné kvality. Postupne sa prepracoval na miesto vedúceho pobočky s titulom riaditeľa a prokuristu.¹⁹⁴ Len o niekoľko mesiacov neskôr nastúpil do bratislavskej pobočky ďalší vynikajúci odborník Ing. Maximilián Uherek. Vekovo bol zrejme rovesníkom G. Hélèna. Podľa mena mohol mať českých alebo slovenských predkov. Hlásil sa však k nemeckému pôvodu. Vynikal predovšetkým ako technický odborník, projektant nových stavebných postupov a autor odborných statí. Napríklad už v roku 1913 uverejnil v podnikovom časopise *Mitteilungen* články o nových stavebných metódach bratislavskej filiálky pri výstavbe technických objektov v podnikovom komplexe firmy Dynamit – Nobel. Vzhľadom na osobitné výsledky v danom smere odbornej činnosti sa dopracoval k špeciálnej funkcii konštruktéra pobočky a pochopiteľne aj stavbyvedúceho. Zároveň s M. Uherekom rozšíril skupinu technických odborníkov filiálky v Bratislave aj mladý stredne vzdelaný nemecký technik Sigmund Stabl. V nasledujúcich desaťročiach zastával funkciu stavbyvedúceho.¹⁹⁵ Z ďalších odborných zamestnancov tu zrejme už v sledovanom období pracovali Ing. Johann Kováts a Ing Wilhelm Breitenbach. Títo figurovali medzi vedúcimi osobnosťami pobočky približne do polovice 20. rokov.

Do zániku Rakúsko – Uhorska vyslala firma Pittel a Brausewetter na územie Slovenska ešte niekoľko výrazných postáv, ktoré značne ovplyvnili technický a obchodný vývoj tunajšej vetvy podniku. Ich príchod na Slovensko súvisel najmä s formovaním novej významnej pobočky v Trnave. Táto vznikla počas prvej svetovej vojny v roku 1916. K jej založeniu zrejme prispela skutočnosť, že firma Pittel a Brausewetter mala v sledovanom období značný podiel na výstavbe nových železiarní koncernu Coburgove závody, a. s. v Trnave, ako aj na ďalších stavbách v tomto meste a okolí. Centrála firmy a osobne V. Brausewetter hľadali v rokoch vojny nových mladých odborníkov, lebo veľká časť kvalifikovaných pracovníkov musela nastúpiť na vojenskú službu. Viacerí padli, prípadne ostali v zajatí alebo

193 PAPB, Obchodná a priemyselná komora v Bratislave, zložka 1540/1906 (kópia).

194 PAPB, Am 15. Mai 1937 waren es 30 Jahre, seitdem Herr Direktor Ing. Gottfried Hél`en in unserer Firma arbetitet. In *Mitteilungen*, 1937, I. štvrťrok, s. 18.

195 PAPB, Dienstjubiläen und Auszeichnungen. In *Mitteilungen*, 1937, II. štvrťrok, s. 45.

ranení. Vedenie podniku obrátilo pozornosť na neutrálne štáty, stojace mimo vojnového konfliktu. Ich občanom povolávacie rozkazy do aktívnej vojenskej služby nehrozili.¹⁹⁶

Medzi neutrálne krajiny patrilo aj Švajčiarsko, kde V. Brausewetter získal vynikajúce referencie na mladého stavebného inžiniera Arthura Schwarza. Tento sa narodil v roku 1888 v St. Gallen a vyštudoval technickú školu svetového mena Polytechniku v Zurichu. Ing. A. Schwarz po ukončení školy pracoval niekoľko rokov pre známy koncern Wayss & Freytag na stavbách v Taliansku, kde získal vzácne odborné skúsenosti vo funkcii projektanta, stavbyvedúceho a pri trasovaní ciest. Okrem iného viedol napríklad stavby veľkých skladovacích priestorov v neapolskom prístave. V roku 1916 dostal A. Schwarz ponuku nastúpiť u firmy Pittel a Brausewetter ako vedúci a konštruktér novej pobočky v Trnave. Ponuku prijal a v nasledujúcom období sa zaradil medzi stavebných odborníkov skutočne medzinárodnej úrovne. Veľkým prínosom pre firmu, ale aj pre celkový vedecko-technický rozvoj stavebníctva na území Slovenska, po príchode A. Schwarza bolo preberanie nových metód a najnovších technických poznatkov z vedeckých a odborných centier Švajčiarska, s ktorými vedúci trnavskej pobočky naďalej udržoval veľmi úzke odborné a osobné vzťahy. Viaceré nové poznatky okamžite využil na riešenie aktuálnych technických problémov stavieb celého západného a severozápadného Slovenska.¹⁹⁷

Druhou najvýznamnejšou osobnosťou trnavskej pobočky sa stal ďalší perspektívny odborník Ing. Karl Schmerda. Vo firme Pittel a Brausewetter pôsobil už od júna 1912. Vedenie podniku ho najskôr poverilo spoluprácou na organizovaní viacerých stavieb v alpských krajinách dnešného Rakúska. V roku 1914 však nádejné aktivity K. Schmerdu prerušil povolávací rozkaz na aktívnu vojenskú službu. Po šťastnom návrate bol povolaný do novootvorenej filiálky v Trnave. K tomuto rozhodnutiu prispela skutočnosť, že K. Schmerda pochádzal z Brna a pravdepodobne zo zmiešanej česko-nemeckej rodiny, o čom napovedalo typické moravské meno. Znalosť pomerov a asi aj domáceho jazyka viedlo centrálu firmy k menovaniu K. Schmerdu do funkcie zástupcu vedúceho trnavskej pobočky. Tento spolu s A. Schwarzom organizovali prípravu a viedli ešte pred rozpadom monarchie viacero stavieb. Medzi najvýznamnejšie patrili technické objekty v areáli nových železniarní koncernu Coburgove závody, a. s., ďalej stavby pre miestnu poprednú firmu Brevillie & Urban, ako aj pre iných klientov. Na budovaní veľkého komplexu Coburgových železiarní v Trnave sa v letných mesiacoch roka 1917 zúčastnil ako mladý praktikant aj vnuk V. Brausewettera a syn B. Brausewettera, ešte len 18 ročný, Karl

196 PAPB, Propagačné materiály firmy Pittel a Brausewetter z roka 1925.

197 PAPB, KLUGE, Karl. Meinem Freund und Werkgenossen Direktor Ing. Arthur Schwarz. In *Mitteilungen*, 1936, apríl- december, s. 14-17.

Brausewetter. V nasledujúcich rokoch sa zaradil medzi významných predstaviteľov firmy na rôznych postoch vo viacerých pobočkách.¹⁹⁸

Stavebná činnosť bratislavskej filiálky od prelomu 19. a 20. storočia podstatne vzrástla, a to z hľadiska celkového objemu stavebných prác, ako aj z pohľadu územného rozšírenia. Objednávky začali prichádzať z rôznych častí dnešného Slovenska, čo vedenie firmy inšpirovalo k zakladaniu nových filiálok. K najvýznamnejším stavbám industriálneho charakteru patrili textilné závody. Práve Bratislava a mestá severozápadného Slovenska totiž predstavovali hlavnú základňu textilného priemyslu v rámci Uhorska. Firma Pittel a Brausewetter sa na viacerých textilkách podieľala čiastočne, niektoré však vybuďovala komplexne. Pri všetkých využila bohaté poznatky o betónových skeletoch, stropoch, o rôznych betónových konštrukciách a ďalších stavebných prvkoch.

Na prvom mieste treba spomenúť textilnú továreň Danubius v Bratislave. Výstavba jej hlavných objektov, projektovaných viedenskými architektmi Mayerde-rovcami, spadala do obdobia rokov 1905 – 1909. Treba zdôrazniť, že práve z hľadiska projekčnej prípravy sa továreň zaradila medzi najvýznamnejšie ukážky industriálnej architektúry na Slovensku. Firma Pittel a Brausewetter v komplexe závodov realizovala projekty všetkých hlavných a vedľajších budov, ako aj technických objektov. Postavila hlavnú päťposchodovú budovu s celkovou plochou železobetónových stropov 13 000 m². Ďalej nasledovala dvojposchodová výrobná budova na spracovanie pradiarenských odpadov. Konštrukčný základ obdivoch výrobných budov predstavovali železobetónové skelety. Početné boli vedľajšie technické objekty. Išlo predovšetkým o strojovňu a kotoľňu. Medzi ďalšími technickými stavbami treba spomenúť betónovú vodnú nádrž s obsahom 550 hl a celý systém betónovej kanalizácie. Dôležitou súčasťou závodného komplexu boli budovy pre administratívu a sociálne účely. Z viacerých technických postupov si väčšiu pozornosť zaslúžia najmä konštrukčné metódy parížskeho inžiniera maďarského pôvodu Matraiho, uplatnené pri stavbe časti železobetónových stropov v celkovej ploche okolo 1000 m². Bratislavská pobočka uskutočnila neskôr v závodoch Danubius viaceré ďalšie stavebné práce.¹⁹⁹

Aj druhý kľúčový podnik textilného priemyslu v Bratislave Uhorská cvernová továreň bol po stavebnej stránke z veľkej časti dielom tunajšej pobočky firmy Pittel a Brausewetter. Podnik založili v roku 1900 za účasti najväčšieho anglického výrobcu nití firmy Coats. V prvej fáze budovania podniku pred rokom 1910 firma realizovala niekoľko budov a technických objektov kľúčového významu. Z hľadiska

198 PAPB, Am 15. Juni 1937 waren es 25 Jahre, seitdem Herr Ing. Karl Schmerda in unserer Firma arbetitet. In *Mitteilungen*, 1937, I. štvrťrok, s. 18-19; PAPB, Zeugnis dem Karl Brausewetter, Wien, 6. 9. 1947, s. 1.

199 PAPB, Textilindustrien (Prehľad stavieb firmy Pittel a Brausewetter v textilnom priemysle v rokoch 1905 – 1919). In *Pittel a Brausewetter – Pozsony – Budapest* (Propagačný album asi roky 1917-1918), s. 3; FLEKR, Miroslav. Vznik, rozvoj a perspektívy textilného priemyslu v Bratislave. In *Technické pamiatky Bratislavy*. Bratislava: Príroda, 1985, s. 50 -51.

technických postupov bolo pozoruhodné inštalovanie betónových platní medzi nosníky budov s celkovou plochou 11 000 m² a zvýšenie hlavnej budovy závodu o jedno poschodie s plochou 2 500 m². Z vedľajších technických objektov bol zaujímavý zásobník na vodu s veľkým objemom 1 800 hl a uholný bunker s obsahom 300 m³. Ďalšia veľká prestavba cvernovej továrne sa uskutočnila medzi rokmi 1910 – 1914 opäť za účasti firmy Pittel a Brausewetter. Išlo najmä o stavbu nového objektu pre dokončovacie práce s celkovou plochou výrobných hál 3 800 m². Ďalej nasledovala budova rezervoáru, kde firma inštalovala železobetónové stropy. K vedľajším stavbám patrili objekt stolárskych dielní, kotolňa, železobetónový bunker na uhlie, kanalizácie, základy pre chladiacu vežu, ako aj bytové domy pre zamestnancov.²⁰⁰

Tretia najväčšia textilka Bratislavy staršia továreň firmy Heinrich Klinger na rôzne textilné výrobky z juty, lanu a ťavej srsti zaznamenala väčší rozmach po roku 1900. Vtedy sa do jej výstavby zapojila aj bratislavská pobočka firmy Pittel a Brausewetter. Dodala napríklad stavbu Matraiho stropov s celkovou plochou 500 m² a neskôr aj stavbu novej päťposchodovej pradiarne s rozsiahlou plochou železobetónových stropov 9 000 m². Ďalšiu časť zákazky tvorila nová závodná pila a celé nové oddelenie na výrobu plachtoviny a voskového plátna. Pre svojich robotníkov si podnik Klinger nechal postaviť bytové domy. Počas prvej svetovej bratislavská pobočka pokračovala stavbou ďalšej výrobnéj budovy so štyrmi poschodiami, ktorá mala slúžiť na šitie jutovej a lanovej konfekcie.²⁰¹

Firma Pittel a Brausewetter nadviazala spoluprácu aj s dvomi menšími textilnými podnikmi Bratislavy vo vlastníctve firiem O. Helle a F. Khümayer na výrobky z konope a juty a na vojenské epolety. Podnik O. Helle reagoval na zvýšený dopyt počas prvej svetovej vojny podstatným rozšírením výrobných kapacít. Realizáciu tohto plánu napomohla bratislavská pobočka výstavbou novej pradiarne a tkáčovne s celkovou plochou základne 1 900 m². Osobitnú stavbu predstavoval objekt závodnej lanovej dráhy. Rozšírenie kapacít si vyžiadalo aj nové kancelárske priestory a ubytovne pre zamestnancov. Pre podnik F. Khümayera zamestnanci bratislavskej pobočky vybudovali v rokoch prvej svetovej vojny celý nový závod. V posledných rokoch existencie Rakúsko-Uhorska dostala firma Pittel a Brausewetter objednávku aj od najväčšieho textilného podniku monarchie Uhorský textilný priemysel Ružomberok v majetku medzinárodného koncernu Mautner. Vedenie ružomerskej textilky zadalo výstavbu veľkej administratívnej budovy so železobetónovými stropmi celkových rozmerov 2 100 m².²⁰²

200 ref. 24.

201 PAPB, Textilindustrien (Prehľad stavieb firmy Pittel a Brausewetter v textilnom priemysle v rokoch 1905 – 1919). In *Pittel a Brausewetter – Pozsony – Budapest*, s. 3, 6, 8, 9.

202 PAPB, Textilindustrien (Prehľad stavieb firmy Pittel a Brausewetter v textilnom priemysle v rokoch 1905 – 1919). In *Pittel a Brausewetter – Pozsony – Budapest*, s. 6, 8.

Po roku 1900 začala ďalšia osobitná kapitola aktivít firmy Pittel a Brausewetter na Slovensku, a to spolupráca s chemickým priemyslom, konkrétne s bratislavským podnikom medzinárodného koncernu Dynamit Nobel. Išlo o najväčší chemický podnik na Slovensku, založený v roku 1873. Zároveň sa radil medzi najvýznamnejšie subjekty chemického priemyslu v celom priestore strednej Európy a Balkánu. Prvé údaje o výstavbe väčších technických objektov závodu firmou Pittel a Brausewetter máme z obdobia medzi rokmi 1910 – 1913. Vtedy na pozadí rastúceho medzinárodného napätia sa výroba výbušnín rýchlo zvyšovala. Podnik nutne potreboval nové technické objekty a energetické zdroje. Bratislavská pobočka dostala za úlohu vybudovať novú elektrárňu, vodnú vežu a zrejme aj iné objekty.²⁰³

Pri výstavbe elektrárne a vodojemu sa vyskytli niektoré konštrukčné problémy, ktoré technici bratislavskej pobočky vyriešili novými postupmi. O riešeníach informoval Ing. Maximilián Uherek v internom spravodaji firmy. Základom budovy elektrárne bola železobetónová nosná konštrukcia. Priestor medzi jednotlivými nosníkmi konštrukcie vyplňali asi 30 cm hrubé steny. Technici bratislavskej pobočky navrhli tieto steny postaviť ako duté zo škvárového betónu. Zároveň navrhli inštalovať ich súčasne s výstavbou nosnej konštrukcie. Takto bolo možné predísť častému nežiaducemu javu, ktorým bolo vytváranie záťažových puklín. Nový konštrukčný postup vyžadoval aj zabezpečenie veľkých okien elektrárne s plochou krídla 11 m² pred náhlym roztvorením. Stabilitu dosiahli inštalovaním nosníkov zo škvárového betónu v horizontálnom smere v celej šírke múru s odstupom približne 2,7 metra.²⁰⁴ Ďalší osobitný postup navrhli pri šalovaní strechy hlavnej haly elektrárne, ktorá pozostávala z oblých rebier, inštalovaných s odstupom 2,65 m. Tu použili nosný podklad z veľmi ľahkej konštrukcie. Ďalšie šalovanie sa už mohlo uskutočniť bez väčších ťažkostí. Konečná konštrukcia strechy pozostávala z kovových platní pospájaných nitmi a bola zavesená na obvodovom železe. Elektrárňu podniku Dynamit Nobel sa po dokončení stala jednou z najväčších na Slovensku. V rokoch prvej svetovej vojny elektrárňu ešte podstatne rozšírili v rámci tzv. Hindenburgového plánu výstavby zbrojného priemyslu.²⁰⁵

Ing. M. Uherek zanechal aj podrobný opis konštrukcie vodnej veže chemických závodov. Poukázal na skutočnosť, že hlavný technický problém staviteľov spočíval vo veľkom odpade pri šalovaní betónových nosných stĺpov, ako aj pri

203 PAPB, *Silo und Bunkeranlagen* (Prehľad skladovacích objektov vybudovaných firmou Pittel a Brausewetter v rokoch 1910 – 1919), s 1, 2; PAPB, *Wassekraft und Wehranlagen* (Prehľad stavieb firmy Pittel a Brausewetter pre potreby energetických zariadení 1900 – 1919), s. 5, 8; PAPB, UHEREK, Maximilián. Bemerkenswerte Ausföhrung in Eisenbeton für die A. G. Dynamit Nobel, Pozsony. In *Mitteilungen*, 1913, december, č. 12, s. 1-5.

204 PAPB, UHEREK, Maximilián. Bemerkenswerte Ausföhrung in Eisenbeton für die A. G. Dynamit – Nobel, Pozsony. In *Mitteilungen*, 1913, december, č. 12, s. 1-5; PAPB, Dynamit Nobel. a. s. In *Pittel a Brausewetter – Pozsony – Budapest*, s. 36-37.

205 ref. 27.

stavbe nosných železobetónových stien. Z hľadiska konštrukcie a využitia materiálov boli základy veže postavené z ubíjaného betónu, podobne ako steny vstupnej časti objektu, ktorá slúžila ako strojovňa pre umiestnenie motorov a púmp. Konštrukcia ostatných častí veže pozostávala zo železobetónu. Vo výške 6 m a 19 m sa nachádzali tri zásobníky vody. Boli postavené z vodotesných materiálov a pod ich podlahou inštalovali asfaltovú izolačnú vrstvu. V hornej časti vežu ukončovala strmá drevená strecha, pokrytá dvojnásobnou vrstvou strešnej lepenky. Vonkajšie steny pokryli maltou z portlandského cementu, na ktorý nastriekali jemný piesok. Vodná veža v areáli bývalého podniku Dynamit Nobel sa zachovala až do 21. storočia.²⁰⁶

Do zoznamu popredných klientov firmy Pittel a Brausewetter v Bratislave sa od prelomu 19. a 20. storočia zaradili elektrotechnické podniky. Boli medzi nimi dva najvýznamnejšie bratislavský závod koncernu Siemens a tunajší podnik elektrických vodičov Továreň na káble. Bratislavská pobočka dodala uvedeným firmám niektoré čiastkové stavebné práce. V sledovanom období však realizovala dôležitejšie objednávky pre elektrotechnické podniky dopravného charakteru. Už od roka 1895 napredoval v Bratislave rozvoj elektrickej trakcie mestskej hromadnej dopravy. Táto však nemala k dispozícii zodpovedajúce priestory pre umiestnenie elektrických vagónov. Podnik mestskej elektrickej železnice preto zadal bratislavskej pobočke výstavbu modernej remízy. Práce sa uskutočnili v roku 1913 viacerými progresívnymi stavebnými postupmi. Strešná konštrukcia remízy pozostávala zo železobetónových oblúkov, zhotovených šalovaním priamo na mieste. Nosný prvok spočíval v samej konštrukcii strechy. Ďalším konštrukčným prvkom boli železobetónové umývacie jamy pre elektricky, ktoré zároveň niesli koľajnice. V sledovanom období začala tiež výstavba prvej elektrickej železnice, ktorá spojila Bratislavu s Viedňou. Bratislavská pobočka postavila pre železnicu objekt posunovne elektrických vagónov. Aj tu inštalovala železobetónový nosič koľajníc a vybudovala železobetónový strop.²⁰⁷ Z ďalších hospodárskych odvetví, kde sa firma angažovala pred rokom 1918 možno spomenúť potravinárstvo. V danom odvetví postavila niekoľko výrobných objektov, ale aj budovy pre sociálne účely. Napríklad v areáli podniku čokolády a cukrovniiek nemeckej firmy Stollwerck, roku 1913 postavila budovu jedálne, hygienických a iných sociálnych zariadení pre zamestnancov.²⁰⁸

206 ref. 27.

207 JAROŠEK, Jozef.. Počiatky elektrotechnického priemyslu v Bratislave. In *Technické pamiatky Bratislavy*. Bratislava: Príroda, 1985, s. 39-48; HLÁVEK, Vladimír. Začiatky a rozvoj elektrifikovanej mestskej hromadnej dopravy v Bratislave v období rokov 1895 – 1918. In *Technické pamiatky Bratislavy*. Bratislava: Príroda, 1985, s. 127-158; PAPP, Remíza Bratislavskej mestskej elektrickej železnice. Depo elektrickej železnice Bratislava – Viedeň. In *Pittel a Brausewetter – Pozsony – Budapest*, s. 60-67.

208 VADKERTYOVÁ, Katarína. Historicko-technické pamiatky potravinárskeho priemyslu v Bratislave v období priemyselnej a vedecko-technickej revolúcie do roku 1918. In: *Technické pamiatky Bratislavy*. Bratislava: Príroda, 1985, s. 65-82; PAPP, Čokoládovne Bratia Stollwerck v Bratislave. In *Pittel a Brausewetter – Pozsony – Budapest*, s. 40-41.

Okrem výrobných hál a budov sa Firma Pittel a Brausewetter vo sfére industriálneho staviteľstva osobitne zameriavala na rôzne technické stavby. O viacerých sme už hovorili v súvislosti s budovaním jednotlivých priemyselných závodov. Boli to už spomenuté kanalizačné siete, ďalej betónové tunely a studne, betónové stavebné časti energetických zariadení, ako boli vodné a tepelné elektrárne a vodné diela, silá, betónové tanky a iné druhy skladov a zásobníkov, mostné stavby, vodojemy, pozemné komunikácie, betónové základy strojov v závodoch. Veľký technologický rozmach nastal v oblasti zakladania stavieb, ktoré firma rozvinula ako samostatnú stavebnú činnosť.

Ohľadne technických stavieb treba zdôrazniť predovšetkým skutočnosť, že firma Pittel a Brausewetter sa zúčastnila aj druhej etapy výstavby kanalizačného systému v Bratislave v období pred rozpadom monarchie. Druhá etapa sa uskutočnila približne v rokoch 1904 - 1906 a jej výsledky boli ešte podstatne rozsiahlejšie než v rámci prvej etapy v 80. rokoch 19. storočia. Projekt novej časti kanalizácie vypracovalo vodopisné oddelenie uhorského ministerstva vnútra v rokoch 1897 - 1904. Do novo koncipovaného systému začlenili aj okolo 20 km už existujúcej kanalizačnej siete, z ktorej podstatnú časť tvorila kanalizácia vybudovaná pod vedením technickej kancelárie V. Brausewettera. Novú sieť položili v hĺbke 2,5 m pod povrchom ulíc. Mala byť dimenzovaná pre hustotu osídlenia Bratislavy 400 obyvateľov/ha pri spotrebe vody 100 litrov na osobu a deň. V prípade dažďa mohol kanalizačný systém odvieť dažďovú vodu v objeme 125 litrov za sekundu na hektár. Po odbornej stránke išlo o kanalizačnú stokovú sieť pásmovú. Úlohou firmy Pittel a Brausewetter bolo vybudovať hlavné zberače vody a centrálnu čerpaciu stanicu na nábreží Dunaja. Zamestnanci firmy, pravdepodobne pod vedením súdobého šéfa bratislavskej pobočky Emericha Thallnera, vybudovali betónový kanál, slúžiaci ako hlavný zberač A XIV horného pásma kanalizačného systému. Viedol centrom dnešnej Bratislavy s rôznymi profilmi 90/135 cm až 160/175 cm a bol odľahčený priamo do Dunaja. Sledovaný zberač prekrížili v centre mesta s ďalším kanálovým zberačom A XII, ktorý mal profil osobitných rozmerov 250/120 cm. Ďalšiu tepnu kanalizačného systému hlavný zberač A dolného pásma pre odvod splaškov s väčšou koncentráciou nečistôt vybudovala firma Pittel a Brausewetter na nábreží Dunaja pozdĺž mesta. Tento zberač mal profily nižších hodnôt od 50/70 cm po 120/180 cm. Boli naň pripojené dva prítokové kanály A X a A XI. Celý uvedený systém vyústil do široko profilového potrubia 180/200 a 200/240 cm pri čerpacej stanici v bratislavskom Zimnom prístave. V záujme regulácie privádzanej splaškovej vody inštalovali na hlavnom zberači dolného pásma vretenové stavidlo.²⁰⁹

Samostatnú významnú stavbu pre potreby kanalizačného systému tvorila čerpacia stanica v Zimnom prístave, zadaná firme Pittel a Brausewetter. Objekt

209 Kol. aut. *Kanalizácie mesta Bratislavy*. Bratislava 1974; VALČEK, Karol. Začiatky organizovaného zásobovania pitnou vodou a odkanalizovania mesta Bratislavy. In *Technické pamiatky Bratislavy*. Bratislava: Príroda, 1985, s. 183-186.

čerpacjej stanice s nákladmi 3 mil. zlatých korún postavila bratislavská pobočka v rokoch 1904 – 1905. Išlo o dvojpodlažnú budovu obdĺžnikového tvaru s pôdorysom 17,4 m x 11 m. Funkciu prízemnia plnil zvýšený suterén, potom nasledovalo prvé poschodie a rozsiahle povalové priestory. Po konštrukčnej stránke budova pozostávala z betónových prvkov, kombinovaných s tehlovým murivom. Vo zvýšenom suteréne umiestnili strojovňu, kde zamestnanci bratislavskej pobočky postavili základy pre tri čerpadlá s celkovým výkonom 1 800 l/s, poháňané tromi jednosmernými elektromotormi so spoločným výkonom 174 kW. Čerpadlá dodala budapeštianska firma Ganz a Schlick, zatiaľ čo elektrotechnické zariadenia vyrobili v bratislavskom závode koncernu Siemens. Prvé poschodie čerpacjej stanice slúžilo pre účely ubytovania rodiny strojníka. Budovu čerpacjej stanice poškodili nálety spojeneckého letectva na Zimný prístav počas druhej svetovej vojny. Po viacerých rekonštrukciách sa však budova ako celok zachovala a slúžila pôvodnému účelu do roka 1992.²¹⁰

V posledných rokoch pred prvou svetovou vojnou mesto Bratislava realizovala v poradí ďalšiu etapu budovania kanalizačnej siete. Firma Pittel a Brausewetter sa s najväčšou pravdepodobnosťou v danom období zúčastnila na stavbe nových tepien kanalizácie vo východnej časti mesta. Tu pribudol zberač A XV s veľkým profilom 360/175 cm s nízkym sklonom. K nemu bola napojená odľahčovacia stoka pre odklon prívalovej vody s profilom 200/140 cm, opatrená vretenových stavidlom. Ďalší ťah kanalizácie zberač B1 bol postavený s profilmi 360/157 cm a 160/142 cm. Do tohto zberača ústila hlavná stoka s rôznymi profilmi 50/75 cm až 80/120 cm. Podľa odborníkov je časť mestskej kanalizácie vybudovaná firmou Pittel a Brausewetter v období od 80. rokov 19. storočia do prvej svetovej vojny považovaná za najkvalitnejšiu zložku celej kanalizačnej siete Bratislavy.²¹¹

Firma Pittel a Brausewetter prenikla s výstavbou technických objektov už pred rokom 1918 aj do ďalších regiónov Slovenska. Nová pobočka v Trnave stihla za krátke obdobie svojho pôsobenia pred zánikom monarchie nadviazať spoluprácu s niekoľkými miestnymi podnikmi. Dlhoročným popredným klientom sa stal nový hutnícky závod koncernu Coburg, vybudovaný v Trnave počas prvej svetovej vojny. Pobočka sa na budovaní železiarní podieľala výstavbou železobetónového bunkra na uhlie s veľkým objemom 2 500 m³ a sila pre potreby šamotového mlyna s objemom 190 m³. Ďalší trnavský klient mal úplne odlišnú výrobnú náplň. Išlo o nový podnik čokolády a cukrovínek firmy Fischer. Pobočka tu inštalovala uhoľný bunker s obsahom 200 m³.²¹² Pre železiarne spoločnosti Coburg budovala firma Pittel a Brausewetter viaceré objekty aj ďaleko od Trnavy na strednom Slovensku, kde mal koncern vysokopecné závody a pražiarne rudy. V lokalite Pohorelá

210 VALČEK, ref. 34, s. 185.

211 VALČEK, ref. 34, s. 183-186.

212 PAPB, *Silo und Bunkeranlagen* (Prehľad skladovacích objektov vybudovaných firmou Pittel a Brausewetter v rokoch 1910 – 1919), s. 2.

inštalovali betónové zariadenia pre vodnú elektrárň s výkonom 184 kW. Ešte pred prvou svetovou vojnou boli dodané betónové časti ďalšej vodnej elektrárne pre textilný podnik na spracovanie ľanu firmy K. Wein v Kežmarku. Vodná turbína elektrárne dosahovala výkon 526 kW.²¹³

Približne v rokoch 1910 – 1918 pribúdali na rôznych miestach Slovenska ďalší partneri firmy Pittel a Brausewetter. Významný koncern medzinárodného kapitálu s centrárou v Sliezsku Vítkovické banské a hutnícke ťažiarstvo začal objednávať stavby pre závody na ťažbu a spracovanie železnej rudy na východnom Slovensku. Napríklad v banskom centre Koterbachy (Rudňany) si nechal koncern postaviť zariadenia na triedenie rudy. V oblasti severozápadného Slovenska firma Pittel a Brausewetter postupne získala niekoľkých popredných klientov medzi podnikmi na výrobu celulózy a papiera. Ako prvý predložil zákazku podnik Ružomerské celulóžky a papierne. Išlo o stavbu sila na drevovinu a ďalšieho sila na celulózu s objemom 640 m³ a 1000 m³. Na západnom Slovensku boli charakteristické technické stavby pre podniky potravinárskeho priemyslu. Napríklad v Senci a Šamoríne postavila firma počas prvej svetovej vojny železobetónové obilné silá pre parné mlyny s objemom 800 m³ a 500 m³.²¹⁴

Okrem stavieb industriálneho charakteru sa firma Pittel a Brausewetter pred zánikom habsburskej monarchie venovala realizácii architektonických projektov významných budov administratívneho, sociálneho, či sakrálneho charakteru. Napríklad v Bratislave spolupracovala na výstavbe viacerých objektov, ktoré sa dodnes radia k dominantám mesta alebo majú priam celonárodný význam. Aj v danom prípade firma uplatnila najprogresívnejšie metódy betónového staviteľstva. Bratislavská pobočka realizovala objednávky na administratívne budovy štátnych úradov a inštitúcií, na budovy rôznych verejných služieb, ako školstva, zdravotníctva, armády, sociálnej starostlivosti a podobne. Jednou z prvých veľkých objednávok od štátnych inštitúcií bol komplex budovy uhorského ministerstva námorníctva pri brehu Dunaja, poblíž významného bratislavského prístavu. Oficiálne išlo o veliteľstvo Cisársko-kráľovského armádneho zboru. Veliteľstvo zadalo bratislavskej pobočke niekoľko betónových stavieb. Najväčší rozsah nadobudli práce na konštrukciách železobetónových striech s celkovou plochou 13 500 m². V zložitom a rozsiahlom systéme chodieb firiálka inštalovala desiatky metrov železobetónových schodísk, pokrytých umelým kameňom v zaujímavom estetickom prevedení. Mala podiel aj na stavbe hlavnej slávnostnej sály budovy, kde tiež položila železobetónový strop.²¹⁵ Krásny komplex budovy veliteľstva v štýle secesie prevzali po

213 PAPB, *Wassekraft und Wehranlagen* (Prehľad stavieb firmy Pittel a Brausewetter pre potreby energetických zariadení 1900 – 1919), s. 5, 8; PAPB, *Silo und Bunkeranlagen* (Prehľad skladovacích objektov vybudovaných firmou Pittel a Brausewetter v rokoch 1910 – 1919), s. 2.

214 PAPB, *Silo und Bunkeranlagen* (Prehľad skladovacích objektov vybudovaných firmou Pittel a Brausewetter v rokoch 1910 – 1919), s. 1, 2.

215 PAPB, Veliteľstvo cisársko-kráľovského armádneho zboru. In *Pittel a Brausewetter – Pozsony – Budapest*, s. 4-6.

roku 1918 zastupiteľské orgány československej vlády. Objekt preto niesol až do roka 1945 názov vládna budova. V slávnostnej sále budovy zasadalo krajinské zastupiteľstvo. V súčasnosti slúži tento komplex ako hlavné sídlo Filozofickej fakulty Univerzity Komenského.

Školské budovy sa v pracovnom programe firmy Pittel a Brausewetter objavili už v prvých rokoch 20. storočia. Napríklad roku 1911 prijala pobočka objednávka na stavbu železobetónového stropu telocvične v bratislavskej Vyššej dievčenskej škole. Objekt ďalej slúžil ako školská budova. Od 90. rokov 20. storočia je sídlom známeho cirkevného gymnázia Márie – Alexie. Bratislavská pobočka uskutočnila roku 1911 ešte rozsiahlejšie práce v tunajšom Ústave pre hluchonemých. V hlavnej sále ústavu inštalovala železobetónové stropy kazetového typu, ako aj stĺpy a zábradlie galérie z umelého kameňa.²¹⁶ Spoľahlivé a kvalitné služby firmy Pittel a Brausewetter vyhládala aj ďalšia významná inštitúcia pošta. Na začiatku 20. storočia nechala v Bratislave vybudovať pre vlastné účely novú hlavnú budovu. Išlo o výstavný objekt v secesnom štýle. V roku 1913 bratislavská pobočka postavila pre túto budovu pivničné priestory so železobetónovými stĺpmi a klenbami. Nosnosť železobetónových konštrukcií dosahovala 2000 kg/m².²¹⁷

Medzi skutočne reprezentatívne stavby kultúrno-spoločenského účelu, ktoré sú svedectvom dlhoročného pôsobenia firmy Pittel a Brausewetter v Bratislave nesporne patrí krásna budova bývalého mestského kasína na nábreží Dunaja. Pochádza z rokov 1913 – 1919. V tomto období magistrát Bratislavy napriek ťažkým vojnovým rokom uskutočnil veľkorysú prestavbu starej sýpky, vybudovanej roku 1773 z podnetu cisárovnjej Márie – Terézie, na viacúčelovú budovu pre kultúrne a spoločenské podujatia. Prestavbu realizovali v monumentálnom neobarokovom slohu s rokokovými a secesnými prvkami. Do rámca veľkorysého prístupu k budovaniu mestského kasína spadalo aj využitie progresívnych konštrukčných metód. Nové stavebné postupy zverili firme Pittel a Brausewetter. Jej zamestnanci v hlavnej sále kasína inštalovali na báze železobetónových konštrukcií lôže a galériu pre organ. Na druhej strane sály postavili stupňovitú galériu pre divákov metódou armovaného betónu. Galériu pokryli železobetónovým stropom. Šalovanie sa uskutočnilo ďalším progresívnym postupom za použitia kovového pletiva. Na vonkajších stenách budovy z južnej strany firma inštalovala neobarokový vikier z umelého kameňa. Strechu celej budovy niesla kovová konštrukcia z oblých rebier. Bratislavskí zamestnanci firmy Pittel a Brausewetter sa zrejme podieľali aj na stavbe betónových základov a kanalizácie.²¹⁸ Mestské kasíno slúžilo pre koncerty, bratislavské plesy a rôzne spoločenské podujatia dlhé desaťročia. Význam budo-

216 PAPB, Ústav pre hluchonemých Bratislava, Vyššia dievčenská škola Bratislava. In *Pittel a Brausewetter – Pozsony – Budapest*, s. 20-21.

217 PAPB, Hlavná pošta Bratislava. In *Pittel a Brausewetter – Pozsony – Budapest*, s. 22.

218 PAPB, Mestské kasíno Bratislava. In *Pittel a Brausewetter – Pozsony – Budapest*, s. 10-13.

vy, známej ako Reduta, ešte vzrástol, keď sa v 50. rokoch minulého storočia stala sídlom Slovenskej filharmónie. Návštevníci dodnes obdivujú štukatérsku výzdobu hlavnej sály. Málokto z nich je však oboznámený so skutočnosťou, že sa pod ňou skrývajú železobetónové konštrukcie.

K vrcholom stavebných aktivít firmy Pittel a Brausewetter nesporne patrila účasť na budovaní sakrálnych stavieb. Táto začala dodávkami viacerých prác pre objekt Modrého kostolíka v centre Bratislavy. Jeho oficiálny názov je Kostol sv. Alžbety a pôvodne slúžil ako školská kaplnka Bratislavského hlavného kráľovského gymnázia. S budovou gymnázia tvorí jednotný architektonický celok a patrí k najkrajším ukážkam secesného štýlu na Slovensku. Pri stavbe gymnázia v rokoch 1906 – 1909, na ktorej pravdepodobne participovala aj bratislavská pobočka firmy Pittel a Brausewetter, sa rozhodlo, že gymnázium s počtom okolo 700 žiakov bude potrebovať vlastný kostol. Architektonický návrh dali vypracovať známemu budapeštianskemu architektovi a kráľovskému radcovi Odonovi Lechnerovi. Stavebné práce zverili kancelárii bratislavského staviteľa Antala Durvaya. Tento si časť prác objednal u spoľahlivej firmy Pittel a Brausewetter. Napriek tomu, že nevieme presne o ktoré práce išlo, môžeme takmer s istotou predpokladať, že bratislavská pobočka uskutočnila polozenie betónových základov a zúčastnila sa náročných murárskych prác. Celkový dohľad nad stavbou vykonával hlavný stavebný inžinier Bratislavy János Florián. Výstavbu odobril a odporučil osobne panovník František – Jozef I. pri svojej návšteve Bratislavy v júni 1909.²¹⁹

Stavebné práce na Kostole sv. Alžbety v Bratislave začali v júni 1909. Finančné náklady dosiahli hodnotu 234 tis. zlatých korún. Stavbu pozorne sledovali nielen občania Bratislavy, ale aj verejnosť a vládne miesta v Budapešti a Viedni. Projekt O. Lechnera vyvolal ešte pred realizáciou zaujímavú polemiku ohľadne železobetónových konštrukcií. O. Lechner navrhoval projekt kostola v neorománsko-secesnom slohu s kupolou, konštrukčne riešenou ako železobetónová škrupina. Cirkevná vrchnosť a časť predstaviteľov vládnych kruhov však mali veľkú nedôveru k súdobým technickými novotám a obzvlášť ku železobetónu. Návrh kopule sa preto nepresadil. Práve tu mohla firma Pittel a Brausewetter prejavíť svoje progresívne konštrukčné postupy. Historici umenia a architektúry dodnes prejavujú ľútosť, že tento smelý plán nenašiel dostatočnú podporu. Bratislava sa mohla pýšiť skutočnosťou umelecko-technickou raritou. Strešná časť budovy kostola dostala nakoniec menej zaujímavú konvenčnú podobu. Železobetón však predsa len použili na stavbu vnútornej klenby, ako aj na základy, ktoré položili v lete 1909. Uvedené časti budovy sa stali dielom miestnej pobočky firmy Pittel a Brausewetter. Do februára 1910 dokončili hrubú stavbu chrámu. Murované steny dosahovali výšku 11 m. Potom nasledovala strecha v tvare zrezaného ihlanu. Konštrukčne zaujímavá bola výstavba murovanej oválnej veže kostola, ktorá predstavuje súčasť celého objektu

219 HALKO, Jozef. *Modrý kostol – Dejiny Kostola sv. Alžbety v Bratislave*. Bratislava: Lúč, 2006.

na jeho východnej strane. Celková dĺžka objektu dosiahla 30,9 m a šírka 10,9 m. Urýchlená výstavba chrámu počas zimy na prelome rokov 1909 – 1910 však mala za následok viaceré nedostatky. Vnútorne omietky napriek vykurovaniu počas zimných mesiacov vymrzli a v lete začali vlhnúť a plesnivieť. Museli ich odstrániť a po opatrení stien vrstvou izolačnej látky cerezit opäť naniesť. Ďalší technický problém sa vytvoril v stropnej časti, kde v miestach prepojenia klenby s nezateplenými strešnými priestormi hrozila nežiaduca kondenzácia pár, spôsobujúca poškodzovanie maľoviek. Nežiaducim vplyvom sa pokúsili predísť izolačnou vrstvou asfaltového parafínu na vnútornej strane a cerezitu na vonkajšej strane klenby. Stavbu Kostola sv. Alžbety odovzdali do užívania až v októbri 1913.²²⁰ V nasledujúcich desaťročiach sa zaradila medzi charakteristické symboly Bratislavy.

Ešte počas dokončovania Kostola sv. Alžbety v roku 1912 prizvali firmu Pittel a a Brausewetter k spolupráci na ďalšom sakrálnom objekte Bratislavy. Išlo o kostol reformovanej cirkvi na dnešnom Námestí SNP. Súdobý moderný projekt novej chrámovej stavby poskytol podstatne väčší priestor pre uplatnenie novodobých konštrukčných postupov a materiálov. Bratislavská pobočka tu dodala viacero stavebných prvkov a konštrukcií zo železobetónu, ako boli stropy a galéria. Pozoruhodný architektonicko-stavebný a technický prvok tvorila železobetónová valená klenba galérie.²²¹

Na prahu prvej svetovej vojny magistrát Bratislavy rozhodol o rekonštrukcii a prestavbe svojho vlastného sídla mestskej radnice. Táto pozostáva z niekoľkých historických objektov, ktoré vznikali postupne od stredoveku do 19. storočia. Najstaršia gotická časť komplexu harmonicky prechádza do renesančnej, barokovej a rokokovej časti. Celý komplex uzatvárajú novšie interiéry z 19. storočia. Magistrát sa podujal dotvoriť architektonický celok v renesančnom duchu, keďže uvedený sloh v architektúre radnice prevládal. Firma Pittel a Brausewetter mala citlivo dotvoriť z moderných materiálov niektoré časti radnice stavebnými prvkami v novorenesančnom štýle. Firma inštalovala betónové rímasy na arkádovom renesančnom nádvorí radnice. Zároveň postavila z umelého kameňa renesančnú manzardu, hlavy komínov a strešný kryt novorenesančnej časti komplexu. V novom slávnostnom sále skonštruovala betónové stropy šalovaním vo formách z kovového pletiva. Firma pri rekonštrukcii radnice položila celkovo 7 000 m² železobetónových strešných konštrukcií. Práce uskutočnila v rokoch 1913 – 1914.²²²

Betónové staviteľstvo, prinášajúce materiály s kvalitnejšími izolačnými vlastnosťami, otvorilo nové možnosti aj v rozvoji stavieb pre potreby kúpeľníctva a napomohlo nástup moderného staviteľstva vodných športov. Priekopníkom výstavby

220 HALKO, Jozef. *Modrý kostol – Dejiny Kostola sv. Alžbety v Bratislave*. Bratislava: Lúč, 2006; PAPB, Gymnaziálna kaplnka v Bratislave. In *Pittel a Brausewetter – Pozsony – Budapest*, s. 24-25.

221 PAPB, Kostol reformovanej cirkvi v Bratislave. In *Pittel a Brausewetter – Pozsony – Budapest*, s. 26-27.

222 PAPB, Budova radnice v Bratislave. In *Pittel a Brausewetter – Pozsony – Budapest*, s. 7-9.

športových plaveckých a rekreačných bazénov, ako aj novej generácie kúpeľných komplexov na Slovensku, bola práve firma Pittel a Brausewetter. V Bratislave sa už v roku 1913 podieľala na rekonštrukcii výstavných kúpeľov Grössling s prvým krytým bazénom na Slovensku. Využila tu osobitné vlastnosti železobetónu pri konštrukcii odpočinkového teplého a studeného bazéna. Železobetón použili aj pri stavbe stropov nad bazénmi, konkrétne na kazety v orámovanom poli klenby. Súčasťou kúpeľného komplexu bol bazén pre účely rekreačného plávania a kúpania. Jeho stavebným základom bol armovaný betón.²²³ Až do 60. rokov 20. storočia predstavoval jediný krytý plavecký bazén na Slovensku.

Vývoj firmy Pittel a Brausewetter do roka 1918 bol po personálnej a obchodno-hospodárskej stránke typickým príkladom firemných dejín v stredoeurópskom priestore habsburskej monarchie. Vedenie firmy bolo oficiálne nemecké, ale v skutočnosti malo multinacionálny charakter. Podnik z pôvodného sídla v Bratislave postupne rozširoval aktivity do jednotlivých regiónov monarchie. Na konci 19. storočia podnikovú centrálu z pochopiteľných príčin situoval do hlavného mesta Viedne a v rámci Uhorska do Budapešti. Bratislavská filiálka si však vo firemnej štruktúre zachovala osobitné postavenie. Všetky pobočky, etablované v početných centrách Rakúsko-Uhorska, hlboko zasiahli do hospodársko-technického, spoločenského aj kultúrneho vývoja svojich regiónov. Už pred rokom 1918 sa firma Pittel a Brausewetter stala významným fenoménom života Bratislavy, Trnavy a s výsledkami jej činnosti sa oboznámilo aj obyvateľstvo ďalších sídiel na území Slovenska. Po zániku monarchie rozvoj firmy kontinuálne pokračoval v nástupníckych štátoch. Veľmi silnú pozíciu nadobudla v medzivojnovom Československu vrátane Slovenska, kde okrem úspešných pobočiek v Bratislave a Trnave začali pôsobiť aj nové filiálky v Žiline, Poprade a v Košiciach. Nádejný rozmach firmy na Slovensku a v českých krajinách zastavilo až znárodnenie a konfiškácia nemeckého majetku v roku 1945. Akčný rádius podniku sa zúžil na územie povojnového Rakúska. Po roku 1989 sa však firma Pittel a Brausewetter do krajín svojho niekdajšie pôsobenia v strednej a juhovýchodnej Európe vrátila.

223 PAB, Bratislavské parné kúpele. In *Pittel a Brausewetter – Pozsony – Budapest*, s. 14-16.

• Dušan Kováč a kol. •

4. kapitola
**Spoločnosť, životný štýl
a životné prostredie**

Právo alebo milosrdenstvo?

Domovská príslušnosť ako základný princíp sociálnej starostlivosti v Uhorsku.

Gabriela Dudeková:

Problém domovskej príslušnosti

Domovská príslušnosť, respektíve domovské právo, predstavuje zdanlivo parciálny pojem z dejín štátu a práva, ktorý súvisí so špecifickou problematikou štátnej príslušnosti a obecnej samosprávy. Podrobnejšie štúdium však odhaľuje, že problém domovskej príslušnosti bol nerozlučne zviazaný s organizáciou systému sociálnej starostlivosti, respektíve chudobinstva, a to osobitne v dlhom 19. storočí, počas ktorého sa uskutočnili podstatné reorganizácie správy a spôsobu starostlivosti o chudobu. Príslušnosť k domovskej obci sa stala základným princípom v systéme sociálnej starostlivosti v Uhorsku, hlavným výberovým kritériom, na základe ktorého miestna (obecná či mestská) samospráva rozhodovala, komu udelí sociálnu výpomoc alebo dlhodobejšiu podporu. Zásada, že bezprostrednú sociálnu výpomoc má núdznemu poskytnúť jeho domovská obec, bola v Habsburskej monarchii legislatívne zakotvená prinajmenšom od 16. storočia, ale až v druhej polovici 19. storočia sa stala súčasťou zákona o obciach ako povinnosť obcí, z čoho pre obyvateľov vyplývala nárokovateľnosť na tento druh pomoci. Domovské právo podľa ustanovení zákona malo totiž zaručovať právo na nerušený pobyt v obci, a v prípade sociálnej núdze aj sociálnu výpomoc respektíve starostlivosť zo strany obecnej samosprávy.

Cieľom tejto štúdie je priblížiť túto zaujímavú a dôležitú, avšak v slovenskej historickej literatúre takmer neznámu problematiku. Hlavným zámerom je poukázať na rozpor medzi zdanlivou nárokovateľnosťou na sociálnu starostlivosť na základe domovského práva a jej realizáciou v praxi. Otázka, do akej miery sa povinnosť obcí poskytovať sociálnu pomoc svojim obyvateľom skutočne aj diala, je kardinálna pri posudzovaní účinnosti celého systému sociálnej starostlivosti, a to nielen v Uhorsku. Prax udeľovania sociálnej výpomoci či dlhodobejšej starostlivosti sa riadila v prvom rade pragmatickými záujmami obcí, pre ktoré táto povinnosť znamenala podstatnú finančnú a organizačnú záťaž. Obce a – ako ukážeme – najmä väčšie mestá sa snažili vyhnúť tejto záťaži viacerými spôsobmi, a to najmä odopieraním udelenia domovskej príslušnosti prisťahovalcom, ako aj uplatňovaním ďalších kritérií, takže v konečnom dôsledku zostali celé skupiny sociálne odkázaného obyvateľstva mimo siete podporovaných. Slabú účinnosť tohto systému kritizovali doboví experti, sociálni pracovníci a politici, pričom argumentovali vzormi zo zahraničia a požadovali reformy. Hlavným návrhom na zlepšenie bola zmena

spôsobu získavania domovskej príslušnosti, ktorá by zaručila, aby osoby žijúce dlhodobo mimo svojej pôvodnej domovskej obce získali novú v mieste svojho reálneho bydliska. Ako podrobnejšie rozoberieme nižšie, koncom 19. storočia bola v Habsburskej monarchii podmienka domovskej príslušnosti čiastočne nahradená, respektíve doplnená kritériom miesta pobytu, avšak v praxi sa aj toto opatrenie ukázalo ako neúčinné.

Celý problém spočíval v neadekvátnosti vtedajšieho systému udeľovania sociálnej pomoci, ktorý nedokázal reagovať na nové ekonomicko-sociálne problémy vyplývajúce z rastúcej industrializácie a urbanizácie. Problém chudoby totiž v priebehu 19. storočia, najmä v jeho druhej polovici, nadobudol novú kvalitu. K tradičnej chudobe, mieru ktorej bolo možné zvládať tradičnými spôsobmi, viac-menej účinnými v agrárnej spoločnosti (v prvom rade charitatívnou činnosťou cirkví a dobročinných spolkov), pribudla svojím rozsahom kvantitatívne neporovnateľná chudoba modernej spoločnosti. Tú predstavovali predovšetkým veľké skupiny nekvalifikovaných námezdných robotníkov v mestách, ktoré sa v dôsledku cyklických ekonomických kríz a výkyvov na trhu stali neustále sociálne ohrozenou vrstvou. Odchodom za prácou do väčších miest, najmä priemyselných centier, sa ocitli mimo tradičných záchranných sociálnych sietí rodnej domovskej obce, avšak obce pobytu im v prípade núdze odmietali poskytnúť pomoc ako „cudzím“. Platné predpisy a zaužívaná prax im nedovoľovala získať nové domovské právo v mieste pobytu. Novým problémom chudoby neboli už tradičné stavy ohrozenia, ktoré stelesňovali špeciálne skupiny núdznych (siroty, vdovy, chudobní starci, telesne a mentálne postihnutí), ale stal sa ním problém nezamestnanosti, postihujúci veľké percento práceschopného obyvateľstva. Pri absencii štátneho ochranného sociálneho zákonodarstva pre túto skupinu zostávali jej príslušníci odkázaní na podporu obcí.

Princíp domovského práva ako základnej kategórie udeľovania či odopierania sociálnej výpomoci na základe rozlišovania medzi „domácim“, „príslušným“ obyvateľom a „cudzím“, do obce „nepríslušným“ jedincom, vychádzal z usporiadania tradičnej agrárnej spoločnosti s obmedzenou mierou sťahovania obyvateľstva. Pracovná migrácia v nej bola spravidla dočasná, v rámci sezónnych prác, pričom miesto bydliska malo oveľa stabilnejší charakter v porovnaní s vrcholným obdobím industrializácie. Výrazným impulzom k migrácii obyvateľstva bolo aj zrušenie poddanstva, čo sa v Habsburskej monarchii, a predovšetkým v Uhorsku, prejavilo od 50. – 60. rokov 19. storočia.

Ďalšou príčinou slabej účinnosti systému sociálnej starostlivosti v Uhorsku bola skutočnosť, že domovská príslušnosť nebola jediným výberovým kritériom pri určovaní, kto sociálnu výpomoc dostane, a kto nie. Obce a mestá, snažiac sa o zníženie a efektívnosť výdavkov, pridávali pri výbere uchádzačov o sociálnu podporu ďalšie podmienky – okrem relatívnej (a často subjektívne posudzovanej

kategoríe) sociálnej odkázanosti to bola v prvom rade práceneschopnosť, morálna bezúhonnosť a perspektíva nápravy. Kým v starších obdobiach bola charitatívna činnosť cirkví podmienená príslušným vierovyznaním núdzneho, neskôr sa stal dôležitým imperatív práce a snaha o nápravu. Dobročinné aktivity spolkov a jednotlivcov – mecenášov sa uskutočňovali na báze ich dobrovoľnosti, mali teda ešte väčšiu voľnosť pri určovaní kritérií výberu. Mnohé sa sústreďovali napríklad na deti, vzdelávanie, časť mala svojpomocno-sociálne zameranie, čiže podporovala vlastnú skupinu za určitých podmienok (napríklad svojpomocné profesijné spolky). Keďže na rozdiel od Predlitavska, kde bola po realizácii reforiem Jozefa II. sociálna starostlivosť o určité kategórie osôb poštátnená, pretrvávala v Uhorsku decentralizovaná prax sociálnej pomoci, postavená na povinnosti obcí a charitatívnej činnosti cirkví a spolkov (tzv. meštianskej/občianskej sociálnej starostlivosti), len s malou mierou zapojenia štátu. Celkový efekt takto organizovanej sociálnej pomoci v Uhorsku zostával v porovnaní s rakúskymi krajinami menej účinný a nedostatočný.

Kategorizácia sociálne odkázaných osôb na „domácich“ a „cudzích“, na „hodných“ či „nehodných“ pomoci, predstavovala nástroj, z ktorého sa na základe platnej legislatívy odvodzoval ďalší postup. Zamietnutie podpory však nebolo jedinou alternatívou. V snahe zabezpečiť verejný poriadok a kontrolu nad pohybom ľudí na okraji spoločnosti sa praktizovalo vykazovanie neželaných „živlov“ z územia obce respektíve mesta, prípadne ich potrestanie nútenou prácou v špeciálnych zariadeniach, tzv. robotárňach. Chudobinská starostlivosť išla ruka v ruke s disciplinizáciou spoločnosti a represiou tých, ktorým bola sociálna pomoc odmietnutá.

* * *

Na problém domovskej príslušnosti v súvislosti s organizáciou tzv. chudobinstva (t.j. starostlivosti o lokálnu chudobu v užšom zmysle slova) v Habsburskej monarchii už dávnejšie upozornili niektorí zahraniční sociálni historici a historici práva. V 60. a 70. rokoch 20. storočia v súvislosti s výskumom industrializácie a urbanizácie v druhej polovici 19. storočia venoval pozornosť tejto otázke český historik Jan Janák.¹ V súčasnosti sa problematike domovskej príslušnosti, aj vo vzťahu k chudobinstvu, venuje česká historička Zdeňka Stoklásková, pričom sa zameriava najmä na región Moravy.² Spolupracovala aj na rozsiahlej rakúskej kolektívnej publikácii, ktorá prakticky prvýkrát sumárne približuje doteraz opomínanú

1 JANÁK, Jan. *Příčiny vzniku předlitavské sociální správy*. Brno : Universita J.E. Purkyně, 1970; JANÁK, Jan. Domovské právo ve starém Rakousku. In MALÝ, Karel (ed.). *Pocta Václavu Vaněčkovi k 70. narozeninám*. Praha: Universita Karlova, 1975, s. s. 147-167; najnovšie: JANÁK, Jan. Domovské právo ve starém Rakousku a v ČSR. In. JANÁK, Jan (ed.). *Morava v národním a politickém ruchu 19. století*. Brno : Matice moravská, 2007, s. 431-450.

2 STOKLÁSKOVÁ, Zdeňka. *Cizincem na Moravě. Zákonodárství a praxe pro cizince na Moravě 1750 – 1867*. Brno : Matice moravská – Výzkumné středisko pro dějiny střední a východní Evropy, 2007; STOKLÁSKOVÁ, Zdeňka. Domovské právo a obecní samospráva. In FASORA, Lukáš – HANUŠ, Jiří – MALÍŘ, Jiří (eds.). *Občanské elity a obecní samospráva 1848 – 1948*. Brno : Centrum pro studium demokracie a kultury, 2006, s. 138-145.

problematiku politiky štátnej a domovskej príslušnosti v Habsburskej monarchii v 18. a 19. storočí.³ Zatiaľčo rakúski sociálni historici vo svojich starších prácach o chudobinskej starostlivosti v dlhom 19. storočí (Johannes Stekl, Friedrich Gottas, Ernst Brückmüller) zmapovali predovšetkým právnu a organizačnú stránku sociálnej starostlivosti a jej odvrátenej strany – represie tulákov a žobrákov⁴ –, najnovšie práce sa pokúšajú aj o sondy do mikrosveta sociálne odkázaných ľudí.⁵ Moderné trendy výskumu v oblasti histórie sociálnej starostlivosti na prelome 19. a 20. storočia presadzuje rakúska historička Susan Zimmermann, ktorá uplatňuje aj komparatívny aspekt pri štúdiu rozdielnej situácie v Predlitavsku a Zalitavsku, a to najmä na príklade metropol Viedne a Budapešti.⁶ Jej práce patria medzi základnú literatúru pre poznanie sociálnej politiky v Uhorsku v období dualizmu, pre nás sú v tejto súvislosti najpodstatnejšie výsledky jej komparatívneho výskumu. Osobitne problému chudobinstva a domovskej príslušnosti sa prvýkrát v maďarskej modernej historiografii venoval a na tento aspekt poukázal právny historik László Pomogyi. Prínosom jeho štúdií a dvoch monografií je nielen právny rozbor a náčrt právnej praxe,⁷ ale aj upozornenie na súvislosť inštitútu domovskej

3 STOKLÁSKOVÁ, Zdeňka. Fremdsein in Böhmen und Mähren. In HEINDL, Waltraud – SAURER, Edith (eds.). *Grenze und Staat. Paßwesen, Staatsbürgerschaft, Heimatrecht und Fremden-gesetzgebung in der österreichischen Monarchie (1750 - 1867)*. Wien – Köln – Weimar, Böhlau : 2000, s. 621-720.

4 STEKL, Hannes. Österreichs Zucht- und Armenhäuser 1671 – 1920. STEKL, Hannes. *Armenversorgung im liberalen Institutionen zwischen Fürsorge und Strafvollzug*. Wien 1978; Wien. In KNITTLER, Herbert (ed.). *Wirtschafts- und sozialhistorische Beiträge*. Festschrift für Alfred Hoffmann zum 75. Geburtstag. Wien : Verlag für Geschichte und Politik, 1979, s. 431-450; GOTTAS, Friedrich. Zur Armenpflege in Budapest und Wien in der zweiten Hälfte des 19. Jahrhunderts. In GLETTNER, Monika – HAUMANN, Heiko – SCHRAMM, Gottfried (eds.). *Zentrale Städte und ihr Umland. Wechselwirkungen während der Industrialisierungsperiode in Mitteleuropa*. St. Katharinen : Scripta Mercaturae Verlag, 1985, s. 172-201.

5 Spomínaná publikácia editoriek W. Heindl a E. Saurer obsahuje aj analýzu situácie a pôvodu sociálne odkázaných osôb, dokonca aj životné príbehy niektorých z nich. WENDELIN, Harald. Schub und Heimatrecht. In HEINDL, W. – SAURER (eds.). *Grenze und Staat*, s. 173-346. Podobné sondy obsahujú aj práce Z. Stoklaskovej. K tomu porovnaj: REITER, Ilse. *Ausgewiesen, abgeschoben. Eine Geschichte des Ausweisungsrecht in Österreich vom ausgehenden 18. bis ins 20. Jahrhundert*. Frankfurt m. Main ai. : Lang, 2000.

6 MELINZ, Gerhard - ZIMMERMANN, Susan. Armenfürsorge, Kinderschutz und Sozialreform in Budapest und Wien 1870 - 1914. In *Geschichte und Gesellschaft*, 1995, roč. 21, č. 3, s. 338-369; ZIMMERMANN, Susan. *Prächtige Armut. Fürsorge, Kinderschutz und Sozialreform in Budapest. Das „Soziallaboratorium“ der Monarchie im Vergleich zu Wien 1873 - 1914*. Sigmaringen: Thorbecke, 1997; najnovšie: ZIMMERMANN, Susan. Armen- und Sozialpolitik in Ungarn im Vergleich zu Österreich. In WANDRUSZKA, Adam – RUMPLER, Helmut (ed.). *Die Habsburgermonarchie 1848 - 1918. Band 9: Soziale Strukturen. 1. Teil: Von der feudal-agrarischen zur bürgerlich-industriellen Gesellschaft. Teilband 2: Von der Stände- zur Klassengesellschaft*. Wien : Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 2010, s. 1465-1535; ZIMMERMANN, Susan. *Divide, provide and rule. An integrative history of poverty policy, social policy, and social reform in Hungary under the Habsburg Monarchy*. Budapest : Central European University Press, 2011.

7 POMOGYI, László. A polgári kori szegényügyi igazgatás alapintézménye: a községi illetőség. (I.) + (II.). *Esély*, 1992, č. 4 + 5, s. 99-106 + 117-128. POMOGYI, László. *Szegényügy és községi illetőség a polgári Magyarországon*. Budapest : Osiris, 2001.

príslušnosti so sociálnym problémom rómskeho obyvateľstva.⁸ Domovskú príslušnosť ako organizačný princíp starostlivosti o chudobu v Uhorsku a peripetie s jej získaním na prelome 19. a 20. storočia charakterizovala vo svojich prácach spomínaná Susan Zimmermann, najnovšia štúdia k tejto problematike pochádza od A. Kocsisa, ktorý ju študuje v súvislosti so zaobchádzaním so žobrákmi v Uhorsku v období dualizmu.⁹

Sociálna starostlivosť ako povinnosť obcí – princíp verus prax

Prikázanie domovskej obci, že má v prípade sociálnej odkázanosti povinnosť zabezpečiť výpomoc svojim obyvateľom, nadväzovala na tradičný systém záchranných sociálnych sietí v agrárnej spoločnosti. Práve z tohto dôvodu sa pokladala, a to ešte aj na prelome 19. a 20. storočia, len za doplnkovú, subsidiárnu. Povinnosť obce nastupovala až po zlyhaní existujúcej záchrannej siete, ktorú predstavovala užšia a širšia rodina sociálne odkázaného človeka, a ďalej charitatívna činnosť cirkvi a občianskej dobročinnosti. Na vidieku okrem nich fungovala aj výpomoc v rámci tradičného susedského spoločenstva a do polovice 19. storočia aj ochrana zemepána, ktorý mal svojim poddaným zabezpečiť aspoň minimálny životný štandard.¹⁰ V tomto zmysle boli stanovené aj prvé nariadenia týkajúce sa starostlivosti o chudobných zo strany politickej obce. Ako najstaršie sa uvádzajú ustanovenia policajného poriadku Ferdinanda I. z roku 1552, ktoré obci prvýkrát stanovili zodpovednosť za starostlivosť o svojich chudobných. Zároveň ale nariadili prísny postup voči cudzím žobrákom.¹¹ Uvedené zásady prevzala aj neskoršia legislatíva.¹² Už v tom čase, a potom prakticky ešte aj v priebehu 18. storočia, sa ale obce tejto svojej povinnosti vyhýbali tým spôsobom, že ju ponechali na pleciach cirkvi a verejnej dobročinnosti. Problém chudoby riešili väčšinou povolením žobrania na svojom území.¹³ V prípade, že možnosti obecnej alebo mestskej lokálnej komunity nepostačovali, smeli podľa uvedeného policajného poriadku vydávať povolenia na žobranie aj mimo vlastnej obce.¹⁴ Väčšie mestá prevádzkovali špitály a lazarety,

8 POMOGYI, László. *Cigánykérdés és cigányügyi igazgatás a polgári Magyarországon*. Budapest : Osiris – Századvég, 1995.

9 KOCISIS, Attila. A koldulás helyi szintű kezelése Magyarországon a dualizmus korában, *Aetas*, 2010, roč. 25, č. 1, s. 5-23.

10 Túto povinnosť, ktorá vyplývala z patriarchálneho vzťahu medzi zemepánom a poddaným, zdôraznil občiansky zákonník Jozefa II. z roku 1786. KOCHER, Gernot. Der aufgeklärte Gesetzgeber und sein Menschenbild. In AMMERER, Gerhard - HAAS, Hans (eds.). *Ambivalenz der Aufklärung. Festschrift für Ernst Wangermann*. Wien; München : Verlag für Geschichte und Politik, 1997, s. 93-100, tu 96.

11 WENDELIN, Schub und Heimatrecht, s. 181.

12 Bližšie pozri: CALL von. Armengesetzgebung in Österreich. In *Handwörterbuch der Staatswissenschaften*. Band 1. 2. Auflage. Jena : G. Fischer, 1898, s. 1091-1105; Chudinství In *Ottův obchodní slovník. Díl 1*. Praha : nákladem J. Otty [1914], s. 1128; CSIZMADIA, Andor. *A szociális gondoskodás változásai Magyarországon*. Budapest : MTA, 1977, s. 139 a nasl.

13 BRUCKMÜLLER, Ernst. *Sozialgeschichte Österreichs*. Wien – München : Herold Verlag, 1985, s. 183.

14 WENDELIN, Schub und Heimatrecht, s. 181-182.

univerzálne sociálno-zdravotné zariadenia, v ktorých okrem nevládných a starcov nachádzali miesto aj siroty, ich kapacita bola ale nízka. Väčšina obcí a menších miest potom siahla k najjednoduchšiemu riešeniu – problém žobrania riešili vydávaním povolení na žobranie aj mimo hraníc vlastnej komunity.

Reforma Jozefa II., ktorá mala za cieľ centralizáciu a systematizáciu sociálnej starostlivosti v Habsburskej monarchii pod štátnym dohľadom, predstavovala určitý pokrok v organizácii chudobinstva. Panovník nariadil zaviesť v každej farnosti tzv. farský chudobinský ústav (*Phararmen-Institut*), ktorý mal pôsobiť ako centrálny orgán sociálnej starostlivosti v rámci každého farského obvodu a mal koordinovať charitatívne cirkevné, občianske a komunálne aktivity. Zavedenie siete chudobinských ústavov malo zabezpečiť starostlivosť o lokálnu chudobu a zároveň vyriešiť problém žobrátva. Súčasťou nového systému mal byť zákaz žobrania a represívny postup voči cudzím žobrátom, t.j. nepríslušným do obce resp. do farského obvodu. Podľa nariadenia Jozefa II. mali tieto opatrenia zaručiť podporu „núdz- nym ľuďom a občanom, ktorí sa v dôsledku nešťastia alebo telesnej slabosti a veku stali neschopnými zárobku“ a „odstrániť bezuzdné žobranie“. ¹⁵ Prostriedkom malo byť striktné rozlišovanie medzi takto definovanými skutočnými núdznými a práceschopnými žobrátmi. Znamenalo to zadenovanie dvoch základných podmienok pre udeľovanie sociálnej pomoci – lokálnej príslušnosti a práceneschopnosti. Opatrenia voči žobrátom, kodifikované v trestnom zákonníku Jozefa II. z roku 1787, možno charakterizovať ako podmienené milosrdenstvo, so stálou hrozbou represie. Rozhodujúcim rozlišovacím kritériom sa stala kategória práceschopnosti. Za „hodných“ boli považovaní telesne a duševne postihnutí, deti, starci a vdovy; práceschopní žobráci boli naopak podozrievaní z kriminálnych sklonov, z tohto dôvodu ich bolo treba vyhostiť do domovskej obce alebo umiestniť do robotárne na nútenú prácu.

Z plánovaného projektu Jozefa II. sa podarilo realizovať len jeho časť, a to nie na území celého štátu. Farské chudobinské ústavy sa nepodarilo zaviesť plošne, ako to bolo pôvodne zamýšľané. V Uhorsku nariadil Jozef II. zakladať chudobinské ústavy len vo väčších a v slobodných kráľovských mestách, vznikli ale iba v niektorých z nich. ¹⁶ Na území Slovenska vznikli na zásadách definovaných nariadeniami Jozefa II. napríklad v Prešporku (Bratislave), Kežmarku a Trnave, boli však modifikované s ohľadom na miestne pomery. ¹⁷ V konečnom dôsledku zostal v Uhorsku

15 LINZBAUER, Franciscus Xav. *Codex sanitario-medicinalis Hungarie, III/I*. Budae : Typis Caesaro-Regiae Scientiarum Universitatis, 1853, s. 380.

16 V opakovanom nariadení o založení chudobinských ústavov v Uhorsku zo septembra 1787 sa uvádza, že sa tu nezaložili v želanej miere, vznikli len v Budíne a Pešti. LINZBAUER, *Codex sanitario-medicinalis Hungarie*, s. 380.

17 *Abhadlung über das Armen-Institut in der königlichen Freistadt Késmark*. Leutschau : J. Werthmüller, 1818; *Nachricht über das auf unterkommende allerhöchste Verordnung in der königl. Freistadt Preßburg, bis 23. November inlebendes Jahres einzuführende Armen Institut und Bruderschaft, unter dem Titel: Vereinigung aus thätiger Liebe des Nächsten*. Archív mesta Bratislavy, V. spisy sociálno-dobročinné, kartón 2154.

zachovaný pôvodný, silne decentralizovaný a nedostatočný spôsob starostlivosti o chudobu.

V praxi sa uhorský systém sociálnej starostlivosti odlišoval od Predlitavska aj v nasledujúcich obdobiach. Rozdiel bol najmä v miere centralizácie a podielu štátu na organizovaní a financovaní starostlivosti o sociálne odkázaných ľudí, čo sa pokladalo za jedno zo špecifik Uhorska.¹⁸ Ani opatreniami centralistického neoabsolutistického štátu¹⁹ sa nepodarilo v Uhorsku odstrániť málo koordinovaný, decentralizovaný spôsob poskytovania sociálnej pomoci núdzným, v ktorom mali hlavný podiel cirkevné a mestské sociálne ústavy a aktivity. Snahy aplikovať zásady rakúskeho domovského práva do pomerov Uhorska (cisárskym nariadením z 18. 8. 1851 a opatreniami z roku 1859) zostali neúspešné.²⁰ V dôsledku toho zostala povinnosť obcí v oblasti sociálnej starostlivosti stanovená len v rámci rozličných, predovšetkým policajných predpisov, zatiaľčo v Predlitavsku bola zakotvená vo forme domovského práva v provizórnom zákone o obciach z roku 1849 a potvrdená v obecnom zákone z apríla 1859.²¹ Od prvej tretiny 19. storočia sa v uhorskej sociálnej starostlivosti začali výrazne aktivizovať dobročinné meštianske spolky, najmä ženské. Mnohé z nich sa špecializovali na určité skupiny sociálne odkázaného obyvateľstva, takže okruh podporovaných osôb sa rozšíril. Podobne ako v praxi komunálnej sociálnej starostlivosti, aj väčšina dobročinných spolkov uplatňovala zásadu, že pomoc poskytovala len domácim obyvateľom, t.j. s miestnou domovskou príslušnosťou.

V Uhorsku zostávala právne vymedzená povinnosť poskytovať základnú podporu sociálne odkázaným občanom na pleciach obcí. V období po rakúsko-uhorskom vyrovaní ju stanovili zákony o obciach č. XVIII z roku 1871²² a definitívne zákon o obciach č. XXII z roku 1886²³. V praxi sa ale obecná sociálna starostlivosť poskytovala iba malej časti núdznych, pretože prístup k nej bol ohraničený domovskou príslušnosťou a ďalšími podmienkami. Získanie, respektíve zmena domovskej príslušnosti boli problematické a obmedzené (narodením, po rodičoch, sobášom, výslovným udelením).

18 Týmto špecifikom charakterizoval spôsob organizácie sociálnej pomoci v Uhorsku autor spolkovej štatistiky M. Stubenrauch. Upozornil na oveľa väčší podiel privátnej (t.j. spolkovej občianskej) sociálnej starostlivosti oproti Predlitavsku, pritom ale slabý podiel tzv. verejného chudobinstva, hradeného štátom a obcami. STUBENRAUCH, Moritz. *Statistische Darstellung des Vereinswesens im Kaiserthume Österreich*. Wien : Kaiserlich-Königliche Hof-und Staatsdruckerei, 1857, s. 71-72.

19 Podľa najnovšieho hodnotenia Susan Zimmermannovej nepredstavovalo obdobie neoabsolutizmu prakticky žiadnu zmenu v organizácii sociálnej starostlivosti v Uhorsku. ZIMMERMANN, *Divide, provide, and rule*, s. 8-9.

20 POMOGYI, *Szegényügy és községi illetőség*, s. 19-20.

21 STOKLÁSKOVÁ, *Domovské právo a obecní samospráva*, s. 138 a 144.

22 1871. évi XVIII. törvénycikk a községek rendezéséről. Dostupné na: 1000 – 2003 ezer év. <http://www.1000ev.hu/index.php?a=3¶m=5484>

23 1886. évi XVIII. törvénycikk a községekről. Dostupné na: 1000 – 2003 ezer év. <http://www.1000ev.hu/index.php?a=3¶m=6215>

Zákon o obciach z roku 1886 stanovil zásadu, že každý občan Uhorska musí mať domovskú príslušnosť v niektorej obci²⁴ a potvrdil právo každého „na podporu z obecného majetku v prípade schudobnenia” v domovskej obci. Príslušnosť k obci bolo možné získať automaticky narodením (manželské deti získavali domovskú príslušnosť otca, nemanželské deti príslušnosť matky), u žien sobášom (jej pôvodná domovská príslušnosť sa zmenila podľa príslušnosti manžela), alebo prijatím do obecného zväzku na základe rozhodnutia obecných úradov.²⁵

Povinnosť obcí poskytnúť sociálnu pomoc ale nebola univerzálna a automatická. Preukázanie domovskej príslušnosti, a to príslušnými dokladmi (domovským listom, dokladmi o narodení), nebolo jedinou podmienkou získania obecnej sociálnej podpory. Pri definovaní povinnosti obce poskytnúť sociálnu výpomoc sa vychádzalo zo zásady zásluhovosti. Uplatnenie domovského práva, zaručujúceho obyvateľovi obce nerušený pobyt a určitý nárok na sociálnu výpomoc v prípade núdze, predpokladalo plnenie povinností voči obci. V praxi sa pri hodnotení uchádzačov o podporu posudzovala skutočnosť, či si plnia voči obci svoje povinnosti, a to najmä dodržiavanie zákonov a platenie daní. V zákone o obciach bolo vyslovene stanovené, že obec môže odoprieť udeliť novú domovskú príslušnosť tomu, kto nie je v stave zabezpečiť si svoju existenciu bez toho, aby bol „na ťarchu obce“ a ak od doterajšej domovskej obce nezískal „dostatočné potvrdenie o morálnej bezúhonnosti“.²⁶ Zásluhovosť a budúci príspevok „k blahu obce“ sa zohľadňovali pri posudzovaní žiadostí o prijatie do domovskej obce, teda o udelenie domovskej príslušnosti pre prisťahovalcov. Pre veľké mestá, kam smerovala vnútorná migrácia obyvateľov z vidieka za prácou, sa tento dôvod stal hojne využívanou zámienkou pre odmietnutie udeľovať im novú domovskú príslušnosť v meste. Nekvalifikovaní námezdní robotníci, slúžky a pomocný personál, ktorí tvorili najvyššie percento prisťahovalcov do priemyselných centier, boli v očiach mestskej administratívy potenciálnym ohrozením. Mestá im preventívne odmietali udeliť novú domovskú príslušnosť v obave, že v prípade úpadku do chudoby by pre mesto znamenali neúnosnú záťaž. Keďže nádenníci a sluhovia boli od roku 1883 oslobodení od platenia obecnej dane, automaticky ich to vylučovalo z možnosti získať novú domovskú príslušnosť.²⁷ Zdanlivo priaznivé sociálno-politické opatrenie vo forme daňovej úľavy sa tak stalo nástrojom na odmietanie sociálnej pomoci v mieste pobytu. Domovská príslušnosť sa v uhorských mestách stala najvýraznejším prostriedkom, ktorý vymedzoval hranice prístupu k sociálnej pomoci. Sociálna pomoc bola

24 S podmienkou, že smie mať domovskú príslušnosť len v jednej obci. Tamže, Hlava II. § 5.

25 Pojem domovská príslušnosť sa odvodzoval zo štátnej príslušnosti, ktorej získanie bolo podmienené podobnými kritériami (narodením, manželstvom, úradným prijatím po päťročnom pobyte za podmienky odvádzania daní a morálnej bezúhonnosti). Pozri tiež: CSÍZMADIA, *A szociális gondoskodás változásai*, s. 55-57; Állampolgárság. In Révai Nagy Lexikona. *Az ismeretek enciklopédiája. XII. kötet*. Budapest : Révai testvérek, 1915, s. 394-396.

26 1886. évi XVIII. törvénycikk a községekről, Hlava II. § 9, písmeno b) a c).

27 ZIMMERMANN, *Prächtige Armut*, s. 30-nasl.

ľuďom s cudzou domovskou príslušnosťou v mieste ich pobytu odopretá. V zmysle platných predpisov mali byť žobráci a ľudia bez práce z územia mesta policajne dopravení do domovskej obce.

Ako sme už naznačili, mieru povinností obce pri poskytovaní sociálnej starostlivosti výrazným spôsobom obmedzovala aj zásada subsidiarity.²⁸ Uhorské nariadenia o spôsobe úhrad za poskytnutú sociálnu a sociálno-zdravotnú starostlivosť (najmä č. XXI z roku 1898²⁹) určili presnú postupnosť, kto má povinnosť sociálnu pomoc poskytnúť, respektíve uhradiť výdavky s tým spojené.³⁰ V tomto zmysle uvedené nariadenie stanovilo aj regresné právo voči podporenému jednotlivcovi a jeho príbuzným, tzv. vydržiavania povinným osobám. V prípade, že sa neskôr ukázala neoprávnenosť nároku na sociálnu podporu, mala obec právo vymáhať vynaložené náklady od poberateľa podpory a jeho rodinných príslušníkov. Ak bola spochybnená domovská príslušnosť podporeného núdzneho v obci, ktorá mu pomoc poskytla, mohla si táto uplatniť regresné právo voči skutočnej domovskej obci.³¹

Reálny prístup k sociálnej pomoci zužovalo aj iné podstatné kritérium výberu – morálna bezúhonnosť núdzneho, ktorá vychádzala z dobových predstáv o chudobe a jej príčinách. Sociálna odkázanosť bola posudzovaná častokrát nie podľa skutočného stavu núdze, ale podľa dobových hodnotení, či si konkrétna osoba pomoc zaslúži, alebo nie. Pre ľudí bez prostriedkov a na okraji spoločnosti bolo prakticky nemožné získať potrebný doklad o morálnej bezúhonnosti z pôvodnej domovskej obce. Na túto skutočnosť upozorňovali aj súdobí kritici praxe sociálnej starostlivosti v Uhorsku: „Nuž ako môže chudobný získať takéto potvrdenie, ak nemá schopnosti, čas, ba ani potrebnú pomoc, aby ho získal vlastnými silami zo svojej domovskej obce; ak, a to je väčšina prípadov, dokonca ani nevie, ktorá je jeho domovská obec?“³²

28 V znení § 145 zákona o obciach č. XXII/1886 v neskôr publikovanom slovenskom preklade: „Nakoľko by pomoc dobročinných ústavov, ako aj milodary jednotlivcov nestačili k zaopatreniu chudobných obce, povinná je obec miestnym pomerom zodpovedne postarať sa o zaopatrenie všetkých do obce príslušných chudobných, ktorí nie sú v stave sa bez verejnej podpory udržať.“ ROSENAUER, Otto. *O chudobníctve so zvláštnym zreteľom na právny stav na Slovensku a Podkarpatskej Rusi*. Bratislava : vlast. nákl., 1935, s. 18-19.

29 Nariadením č. XXI/1898 bol zriadený štátny Krajinský zdravotnícky fond, z ktorého sa začali hradiť výdavky za ústavné liečenie chudobných rodičiek a pacientov nakazených infekčnými chorobami (cholera, mor a trachom), ako aj verejne nebezpečných duševne chorých. Z fondu sa financovala aj starostlivosť o opustené deti do 7 rokov a schodky z rozpočtov obcí a žúp na prevádzku zdravotných a sociálnych ústavov. 1898. Évi törvényzikk a nyilvános betegápolás költségeinek fedezéséről. In CHYZER, Kornél (ed.). *Az egészségügyre vonatkozó törvények és rendeletek gyűjteménye. II. kötet. 1895 – 1900*. Budapest : Dobrowsky és Franke kiadása, 1900, s. 368-372.

30 FORBÁTH Tivadar. *Adatok a magyar szegényügy rendezéséhez*. Budapest : Márkus Samu könyvnyomdája, 1908, s. 45-46; CSIZMADIA, *A szociális gondoskodás változásai*, s. 57.

31 ROSENAUER, *O chudobníctve*, s. 16-19.

32 FORBÁTH, *Adatok a magyar szegényügy rendezéséhez*, s. 59.

Domovská obec alebo miesto pobytu?

Hlavné princípy, na ktorých bol postavený spôsob starostlivosti o chudobných v Uhorsku (domovské právo, subsidiarita a z nej vyplývajúci problém financovania, kategorizácia na základe morálnych kritérií a dobových stereotypov o chudobe), predstavovali zároveň jeho najväčšiu slabinu. Od 80. rokov 19. storočia bolo čoraz jasnejšie, že doterajší systém, založený na princípe domovskej príslušnosti, je neúnosný a vyžaduje reformu.

Problémy v dôsledku migrácie obyvateľstva do miest zažívali v Habsburskej monarchii najmä veľké priemyselné centrá v Predlitavsku. Počet tzv. „nepríslušných“ osôb, t.j. s cudzou domovskou príslušnosťou, neustále narastal. Ich podiel v mestách Predlitavska sa zvýšil v priebehu dvoch desaťročí takmer dvojnásobne: z 38 % v roku 1869 na 67 % v roku 1880. Znamená to, že zhruba 70 % obyvateľstva miest nemalo domovskú príslušnosť v mieste svojho bydliska, respektíve pobytu. Situácia v Uhorsku bola podobná. V Budapešti malo v roku 1881 len 67% obyvateľov tunajšie domovské právo, v roku 1891 už len polovica z obyvateľov, ktorí sa tu zdržiavali.³³ Modely riešenia problémov nezamestnanosti a s tým spojenej pauperizácie nižších vrstiev mestského obyvateľstva boli prenášané do uhorského prostredia najmä z Rakúska a Nemecka. Vo veľkej väčšine nemeckých krajín sa tento problém rozhodli riešiť v roku 1870 nahradením princípu domovskej príslušnosti systémom tzv. podporného bydliska, čiže miesta pobytu.³⁴

V rakúskej časti monarchie sa reforma systému uskutočnila v roku 1896.³⁵ Schválením novely zákona o obciach sa domovská príslušnosť dala získať desaťročným nepretržitým pobytom pod podmienkou, že žiadateľ po celý čas riadne odvádza dane a nebol obci na ťarchu.³⁶

V Uhorsku boli podmienky na získanie domovskej príslušnosti zdanlivo liberálnejšie. Už na základe spomínaných zákonov o obciach bolo možné získať ju štvorročným nepretržitým pobytom v obci, avšak za podmienky, že žiadateľ odvádza dane, nebol obci „na ťarchu“ a preukázal morálnu bezúhonnosť.³⁷ Základnou podmienkou zostalo platenie obecnej dane, od ktorého – ako sme už uviedli – boli oslobodení nádenníci a sluhovia, takže títo zostali mimo akéhokoľvek nároku na obecnú sociálnu starostlivosť v mieste pobytu. Aj ďalšie podmienky na získanie domovského práva spôsobili, že niektoré skupiny zostali zo systému sociálnej

33 ZIMMERMANN, *Prächtige Armut*, s. 39.

34 Domovské právo ako podmienka udelenia sociálnej pomoci zostalo v platnosti iba v Bavorsku. KRECH, Johannes. *Armengesetzgebung in Deutschland*. In *Handwörterbuch der Staatswissenschaften*. 2.vyd. Zv.1. Jena : G. Fischer, 1898, s. 1076-1091.

35 Novela č. 222 z 5. 12. 1896 rakúskeho zákona o obciach (č. 105 z 3. 12. 1863).

36 Zákon nadobudol platnosť spätne od roku 1891, takže prvým termínom pre takéto nadobudnutie domovského práva sa stal rok 1901. CALL, *Armengesetzgebung in Österreich*, s. 1095-1096.

37 1886. évi XVIII. törvénycikk a községekről, Hlava II. § 10. Naproti tomu predošlý zákon o obciach z roku 1871 vymedzoval hranicu pre získanie novej domovskej príslušnosti dvojročným nepretržitým pobytom a podmienkou platenia daní. 1871. évi XVIII. törvénycikk a községek rendezéséről, Hlava II. § 10.

pomoci naďalej vylúčené. Získať potvrdenie o morálnej bezúhonnosti, ktoré mali žiadatelia o zmenu domovského bydliska podať, bolo pre ľudí na okraji spoločnosti prakticky nemožné. Hoci odborníci opakovane kritizovali takýto postup, predpisy zostali v pôvodnej platnosti.

Problematickým bol aj spôsob udeľovania domovskej príslušnosti z rodového (genderového) hľadiska. Žena získavala vydajom automaticky domovskú príslušnosť manžela. Táto jej zostávala aj v prípade ovdovenia, a to bez ohľadu na miesto jej pobytu a čas, ktorý v ňom žila, ako aj bez ohľadu na jej pôvodnú domovskú príslušnosť. V prípade rozvodu manželstva žena strácala domovskú príslušnosť, ktorú nadobudla svojím vydajom po manželovi. Podľa platných predpisov sa musela vrátiť k pôvodnej domovskej príslušnosti pred vydajom.³⁸ Manželským deťom rozvedenej matky pritom zostávala domovská príslušnosť po otcovi. Tieto zmeny sa spravidla týkali osôb, ktoré už žili aj desaťročia mimo domovskej obce a znamenali zásah do ich existencie a spôsobu života. Ženy, ktoré nedokázali preukázať dostatočný zdroj obživy, mali byť (a často aj skutočne boli) policajne eskortované („odšupované“³⁹) do domovskej obce aj v prípade, že v nej nežili aj desiatky rokov. V praxi sa z týchto dôvodov bežne vyskytovali fingované, tzv. „šupasnícke“ manželstvá, ktoré mali ženu ochrániť pred policajným vypovedaním a deportovaním z miesta pobytu.⁴⁰

„Papierová vojna“

Ďalšie opatrenia na sfunkčnenie a systemizáciu plošnej sociálnej starostlivosti v Uhorsku neodstránili dlhodobé problémy jej financovania zo strany obcí. Od roku 1889 bol princíp domovskej príslušnosti v sociálnej starostlivosti čiastočne nahradený princípom miesta pobytu. Obce pobytu mali od tohto času povinnosť sociálnu výpomoc alebo nevyhnutnú zdravotnú starostlivosť poskytnúť «cudzím» osobám, a to v nevyhnutných prípadoch núdze.⁴¹

Úhradu potom mohli žiadať od príslušnej domovskej obce. Ekonomicky slabé uhorské obce sa však túto povinnosť, väčšinou z objektívnych príčin, zdráhali plniť. Navyše, ak sa jednalo o občanov, ktorí sa tu naposledy zdržiavali pred desaťročiami. Z tohto dôvodu spochybňovali aktuálnu domovskú príslušnosť osoby, za ktorú bolo treba uhradiť výdavky.

Vyšetrovanie domovskej príslušnosti potom znamenalo v uhorskom administratívnom systéme skutočne “papierovú vojnu” medzi obcou pobytu a domovskou

38 1886. évi XVIII. törvénycikk a községekről, Hlava II. § 7; Községi illetőség. In Révai Nagy Lexikona. Az ismeretek enciklopédiája. XII. kötet. Budapest : Révai testvérek, 1915, s. 246-247.

39 Z nemeckého dobového pojmu *Schub* – policajný odsun.

40 ZIMMERMANN, *Prächtige Armut*, s. 32-36; FORBÁTH, *Adatok a magyar szegényügy rendezéséhez*, s. 59-nasl.

41 Obežník Uhorského kráľ. ministerstva vnútra zo 6.1. 1889 o zdravotnej a sociálnej starostlivosti o chudobných. CHYZER, Kornél (ed.). *Az egészségügyre vonatkozó törvények és rendeletek gyűjteménye. I. kötet. 1854 – 1894.* Budapest : Dobrowsky és Franke kiadása, 1895, s. 46.

obcou. Metódami vyšetrovania, ktoré dobový právnik trefne pomenoval “probatio diabolica”⁴², nadobúdali mnohé prípady až grotesknú podobu. V materiáloch Uhorského ministerstva vnútra sa zachovali sporné prípady vyšetrovania domovskej príslušnosti, ktoré sem postúpili ako k najvyššej odvolacej inštancii. Ide o veľmi zaujímavé doklady nielen o systéme sociálnej starostlivosti, o migrácii a sociálnej situácii obyvateľstva, ale aj o uhorskej byrokracii.

Na ilustráciu uvedme niekoľko prípadov. Papierový spor o tom, kde má domovskú príslušnosť päť sirôt po klampiarskom majstrovi Henrikovi Ďurskom⁴³, trval 15 rokov. Hrubý spis obsahuje 32 listov korešpondencie medzi mestami Pezinok, kde sa Ďurský narodil a Prešporokom, rodiskom jeho piatich detí, ktorých sa po jeho smrti (v roku 1866) ujal miestny sirotinec. Mesto Prešporok odmietlo uznať deťom tunajšiu domovskú príslušnosť a úhradu výdavkov v sirotinci požadovalo od rodiska Ďurského – od mesta Pezinok. Argument, že Ďurský v Prešporku žil, pracoval a riadne odvádza dane 14 rokov a všetky deti majú tunajšie miesto narodenia, prešporský magistrát nepresvedčil. Podľa platných predpisov mali deti nasledovať domovskú príslušnosť otca, prešporské úrady teda tvrdili, že Ďurského potomkovia majú domovské právo v Pezinku. Pri vyšetrovaní však vyšiel najavo nemanželský pôvod Henrika Ďurského. V takom prípade malo nemanželské dieťa nasledovať domovskú príslušnosť matky, nie otca. To by v spore potvrdzovalo povinnosť úhrady pre mesto Pezinok. Lenže k otcovstvu H. Ďurského sa údajne už pri krste priznal poľský dôstojník Ďurský z Krakova, čo dalo impulz k ďalším vyšetrovaniam v krakovských okresoch na vypátranie jeho domovskej príslušnosti. Ďalej sa skúmali rodinné pomery údajného otca a matky (z titulu regresného práva mohla byť úhrada výdavkov požadovaná od nich). Prieťahy medzi spornými stranami skončili uzavretím hrubého dôkazového spisu na ministerstve vnútra až v roku 1882 s konštatovaním ministra, že “predmetom otázky v súčasnosti už nie je to, či Ďurského deti - z ktorých dcéry sú plnoleté a možno aj vydaté a chlapec má už 20 rokov – sú schopné samostatného zárobku a kde majú momentálne domovskú príslušnosť, ale ide o to, akú mali domovskú príslušnosť po otcovi v roku 1866, keď sa dostali do prešporského sirotinca.”⁴⁴ Spätne vymáhanie teda skončilo neúspechom.

Udelenie domovskej príslušnosti v ďalšom prípade trvalo desať rokov. Viedenský krajinský sirotinec požadoval úhradu nákladov za pobyt chlapca Ignáca Ilka⁴⁵, ktorého sem na jeden a pol roka umiestnila jeho matka. Náklady mala uhradiť domovská obec Ignácovej matky Dražkovce v Turčianskej župe, pretože sa údajne jednalo o nemanželské dieťa. Obecné zastupiteľstvo však nebolo ochotné dlh

42 CALL, Armengesetzgebung in Österreich, s. 1103.

43 V prameňoch sa priezvisko uvádza v niekoľkých transkripčných podobách: Gyurski, Gyurszky, Gursky, Gurski, Górski.

44 Maďarský krajinský archív (MOL), fond Ministerstva vnútra (ďalej MV) K 150, r. 1882, 995 csmó, spis. č. 13688.

45 V prameňoch sa priezvisko uvádza vo variantoch: Illko, Ilggo, Ilgo.

uhradiť kvôli nesolventnosti obecnej pokladnice. Ilková mala v Dražkovciach domovskú príslušnosť napriek tomu, že sa s rodičmi z obce odsťahovala pred 27 rokmi. Pri vyšetrovaní Ilkovej rodinných príslušníkov žijúcich v Kremnici navyše vysvitlo, že Ignácova matka je vydatá. Znamenalo to, že Ignác pravdepodobne nie je nemanželským dieťaťom, preto má nasledovať domovskú príslušnosť otca. Rozhodnutie Ministerstva vnútra však zostalo voči obci Dražkovce neúprosne, a to aj napriek tomu, že si matka a otec Ignáca napokon zo sirotinca vyzdvihli spoločne a premiestnili ho do sirotinca v Pešti.⁴⁶

Úrady udeľovali domovskú príslušnosť často do obce, ktorá bola dotýčnemu už celkom cudzia (aj jazykovo), v ktorej naposledy žili jeho rodičia či prarodičia alebo odkiaľ pochádzal manžel. Osobitne sa to vzťahovalo na ženy. V rámci uvedenej praxe udelili domovskú príslušnosť vdove po Jozefovi Zuberovi, Jozefe (rodenej Stoklasovej), ktorá sa narodila v pražskom Karlíne a potom žila s manželom a synom v Prahe, podľa manželovho miesta narodenia do obce Hnúšťa v Gemerskej župe. Keďže v Prahe jej odmietli udeliť novú domovskú príslušnosť, zostala jej tá po manželovi. V prípade, že by bola „na ťarchu“ obce pobytu, mala byť eskortovaná do Hnúšte. Nič na tom nezmenili ani fakty zistené vyšetrovaním, že totiž podľa výpovedí obyvateľov Hnúšte «sú osoby Zuber Ján a Anna [rodičia Jozefa Zuberu – pozn. GD] v obci celkom neznáme... Rodina Zuber sa tu zdržiavala asi pred 30 rokmi, pracovali tu ako železiarenské robotníci, ale asi pred 30 rokmi celkom odišli». Nezaváhala ani skutočnosť, že bývalý vojak Jozef Zuber žil v Prahe so svojou rodinou päť rokov, pretože počas života nezískal pražskú domovskú príslušnosť, ani rakúske štátne občianstvo.⁴⁷

Ťažkosti pri získavaní domovského práva a prax policajného odsunu vyvolávali úvahy o slobode pohybu a sťahovania obyvateľov. Miera slobody pohybu síce vzrástla (od konca 18. storočia v Predlitavsku a po zrušení poddanstva v celej habsburskej monarchii) a z ekonomických príčin sa stala nevyhnutnosťou, na druhej strane však bola práve neudeľovaním domovského práva prisťahovalcom obmedzovaná.⁴⁸ V praxi sa udeľovanie domovskej príslušnosti, ktorá mala zaručiť právo na sociálnu pomoc, stalo zámkou na dosiahnutie opačného cieľa. Domovská príslušnosť sa využívala ako prostriedok vyčleňovania celých skupín zo systému sociálnej starostlivosti. Podobný postup uplatňovali mestá voči nádenníkom, nekvalifikovaným pomocným robotníkom a sluhom,⁴⁹ ako aj voči politicky nežiaducim osobám (napr. štrajkujúcim robotníkom).

Disciplinizácia a represia

Všetky opatrenia uhorského štátu na zmiernenie chudoby neprekročili rámec riešenia sociálnej otázky formou obmedzenej podpory a represie. Na jednej strane

46 MOL, MV, K 150, r. 1882, 995 csomó, spis č. 17339/82.

47 MOL, MV, K 150, r. 1882, 995 csomó, spis. č. 11844.

48 JANÁK, *Příčiny vzniku předlitavské sociální správy*, s. 109.

49 ZIMMERMANN, *Prächtige Armut*, s. 36-37.

to boli humánne ciele zmierniť, v ideálnom prípade odstrániť chudobu, na druhej strane mala represia chrániť obyvateľstvo pred neželanými „nehodnými“ žobrákmi a kriminálnymi živlami. Zákaz žobrania a policajná represia voči kategórii nezamestnaných sociálne odkázaných ľudí, ktorí boli plošne označovaní za nebezpečných „tulákov, vagabundov a žobrákov, nehodných pomoci“, spôsobili, že z takto koncipovaného systému sociálnej pomoci zostala táto najproblematickejšia a najpočetnejšia kategória chudobných vylúčená.⁵⁰

Aj organizácia komunálnej sociálnej starostlivosti v mestách mala ochrannorepresívny zámer, ktorý sledoval v prvom rade pragmatické záujmy mesta a jeho obyvateľov. Z tohto dôvodu mal právo zasahovať do kompetencií sociálnej starostlivosti aj policajný úrad. Jednou z úloh mestského kapitanátu bola kontrola cudzincov a prisťahovalcov, ako aj vydávanie domovských listín a posielanie zadržaných žobrákov do chudobinca alebo robotárne. Prísne policajné predpisy (stanovené na celoštátnej úrovni i v štatútoch platných na území konkrétneho mesta) mali za cieľ zabrániť neželanému prílivu prisťahovalcov, ktorí mohli byť v budúcnosti odkázaní na sociálnu pomoc. Zamestnávateľia boli povinní hlásiť na mestskom kapitanáte príchod nových zamestnancov do 24 hodín, majitelia domov nových nájomníkov do 3 dní.⁵¹ Mestský kapitán bol oprávnený vykázať z mesta a odsunúť do domovskej obce osoby, ktoré nevedeli preukázať prácu alebo iný zdroj obživy, a to aj s použitím násilia. V Prešporoku mal policajný úrad okrem toho právomoc uväzniť v robotárni práceschopné nezamestnané osoby s tunajšou domovskou príslušnosťou, ktoré žobrali bez povolenia, a to maximálne na dobu 90 dní.⁵² Počet odsunov z mesta bol v 80. rokoch 19. storočia okolo 3 tisíc osôb ročne. Dve tretiny z nich však boli do Prešporoka „došupovaní“ ako do prestupnej stanice a 90% z nich boli odsunutí ďalej. V 90. rokoch 19. storočia odsunuli z Prešporoka zhruba 40 osôb týždenne.⁵³

Samozrejme, že medzi tulákmi a žobrákmi sa vyskytovali aj osoby, prestupujúce hranice zákona, ich podiel na objeme chudoby bol však nízky. Napriek tomu nárast počtu nezamestnaných „tulákov“ politickú vôľu k represii len posilňoval. Jej najvýraznejším vyjadrením boli žiadosti o znovuzavedenie robotárni s nútenou prácou v Uhorsku ešte aj na prelome 19. a 20. storočia. Pochopenie problému

50 MELINZ, Gerhard - ZIMMERMANN, Susan. Armenfürsorge, Kinderschutz und Sozialreform in Budapest und Wien 1870 - 1914. In: LANGERWIESCHE, Dieter (ed.): *Kommunale Sozialpolitik in vergleichender Perspektive*. In: *Geschichte und Gesellschaft*, 21, 1995, Heft 3, s. 338 - 369, tu s. 344, JANÁK, J: Rakouský protitulácký zákon..., s. 87 - 89; ZIMMERMANN, *Divide, provide and rule*, s. 13.

51 Rendőri bejelentésre és Pozsonyba érkező külföldiek nyilvántartása vonatkozó szabályrendelet. - Statut über polizeiliche Anmeldungen und Evidenzhaltung der in Pressburg angekommenen Ausländer. In *Pozsony sz. kir. város közönsége szabályrendeleteinek gyűjteménye*, s. 251-281, tu s. 259.

52 POZSONY sz. kir. város szervezési szabályrendelete (1889), 78 - 79.

53 GOTTL, Mór. Évi jelentés Pozsony sz. kir. város állapotáról 1880. Pozsony, 1880, s. 17-18; Schubwesen. In *Pressburger Zeitung*, 14. 12. 1897, s. 2.

nezamestnanosti ako príčiny rastu chudoby a žobrania sa presadilo len postupne, v uhorskom prostredí prakticky až na prelome 19. a 20. storočia. Na problém nezamestnanosti sa verejnosť ešte dlho pozerala v starých schémach, podľa ktorých každý kto nepracoval, si pomoc nezaslúžil. Vnímanie problému nezamestnanosti a jej príčin prešlo zložitým vývojom od fatalizmu cez liberálne postoje “zavinenej chudoby” až k jeho modernej definícii. Za príčiny nezamestnanosti a chudoby sa už nepovažovali osobné negatívne vlastnosti ako neschopnosť či záhalka, ale odvodzovali sa zo zákonitostí trhovej ekonomiky.⁵⁴

V tomto zmysle niektorí uhorskí sociálni pracovníci a experti odmietali žiadosť o opätovné zriadenie ústavov nútenej práce, tzv. robotární. Dôvodom ich zavedenia mala byť neúčinnosť existujúcich opatrení proti tulákom a žobrákom. Odvolávajú sa na existenciu robotární v 17. a 18. storočí, plánovali prostredníctvom nútenej práce dosiahnuť viaceré ciele – prevýchovu a uplatniť princíp zásluhovosti. Nútená práca sa mala stať prostriedkom morálnej prevýchovy odsúdeného, ale aj znovuzískania pracovných návykov. Zároveň mala byť protihodnotou za existenčné zabezpečenie trestanca počas pobytu v ústave. Na druhej strane forma trestu a väzenské podmienky zoslabovali celkový efekt nútenej práce. Neefektívnosť a veľmi slabá účinnosť nútenej práce, či už z finančného alebo morálneho hľadiska, sa pritom dostatočne preukázala v praxi bývalých, v tom čase už neexistujúcich robotární založených na nútenej pracovnej povinnosti. Väčšina robotární v Uhorsku z tohto dôvodu v priebehu 19. storočia zanikla, alebo bola transformovaná na charitatívne zariadenia fungujúce spravidla pod názvom Azyl pre bezdomovcov.⁵⁵

Začiatkom 20. storočia už časť sociálno-politických aktivistov argumentovala proti nútenej práci a proti aplikácii plošných represívnych opatrení. Ferenc Finkey vo svojej analýze z roku 1905 presadzoval moderné chápanie príčin chudoby v mestách, za ktoré pokladal problém nezamestnanosti. Represiu zavrhol, prísnejší postup – a to vo forme dobrovoľnej práce v tzv. azyloch pre bezdomovcov – navrhoval jedine pre žobrákov, ktorým bola dokázaná kriminálna činnosť. Podľa neho sa represívne prostriedky môžu uplatňovať len vtedy, ak im predchádza účinná verejná dobročinnosť a sociálna starostlivosť: „Spoločnosť má právo odsúdiť a uväzniť žobrákov a tulákov, prípadne uplatniť donucovacie predpisy“, ale len za podmienky, že „si plní svoju povinnosť poskytnúť podporu nešťastným trpiacim chorým, príležitostným žobrákom a tulákom.“ Zároveň žiadal väčší podiel štátu

54 TOPALOV, Christian. A munkanélküliség föltalálása és százforduló szociálpolitikái. In LÉDERER, Pál – TENCZER, Tamás – ULICSKA, László (eds.). „A tettetésnek minden mesterségeiben jártasok...” *Koldusok, csavargók, veszélyeztetett gyerekek a modernkori Magyarországon*. Budapest : Új Mandátum, 1998, s. 298-315.

55 Platí to aj pre robotáreň v Prešporku, ktorej charakter sa postupne zmenil z ústavu väzenského typu s nútenou prácou na kombinovaný ústav (s oddelenou tzv. nútenou a dobrovoľnou časťou) až napokon na Azyl pre bezdomovcov. Bližšie pozri: DUKA, Norbert. K histórii robotárne a jej budovy v Bratislave. In *Bratislava, Spisy Mestského múzea v Bratislave, ročenka, zv. IV.*, 1969, s. 167-206.

na financovaní a organizovaní starostlivosti o núdznych: „Z poslania moderného štátu a správne pochopeného vlastného záujmu vskutku vyplýva jeho morálna a právna povinnosť postarať sa o nešťastných, na verejnú podporu odkázaných žobrákov, chorých a tulákov. ... Dobročinnosť spoločnosti, udeľovanie almužien, hocijako by bolo pekné z morálneho hľadiska, nemôže nahradiť činnosť štátu a nemôže napraviť spoločenský problém žobráctva, dokonca ho stupňuje.“⁵⁶

Riešenia a reformy ponúkali kritici nefunkčného systému práve na základe pozitívnych skúseností z oblasti komunálnej sociálnej politiky v domácich pomeroch a v zahraničí. Žiadali väčší vstup štátu do oblasti sociálnej starostlivosti, navrhovali jej ďalšiu centralizáciu a koordináciu, keďže za najväčší nedostatok existujúceho systému pokladali jeho roztrieštenosť a notorický nedostatok financií. Za cieľ si kládli rozšíriť prístup k sociálnej pomoci aj tým skupinám obyvateľstva, ktoré z nej boli vylúčené, zároveň ale na základe kontroly predísť zneužívaniu systému.⁵⁷

Napriek uvedeným názorom bol v Uhorsku prijatý zákon o tzv. nebezpečných zaháľáčoch, ktorý znamenal posilnenie represie v postupoch voči žobrákom a tulákom. Tento zákon (č. XXI z roku 1913) znovu zaviedol inštitút robotárne a nútenej práce. V prípade priestupku žobrania na verejnosti alebo pri neschopnosti preukázať sa prácou, nariaďoval tresty odňatia slobody. Sprísnené tresty boli stanovené osobitne pri opakovaných priestupkoch a trestných činoch. Podľa posúdenia dovtedajšieho spôsobu života mali byť odsúdené osoby uväznené buď do väzenia alebo do robotárne, a to na dobu od 1 do 5 rokov.⁵⁸ Zákon v takejto podobe vyvolal vlnu kritiky, najmä skutočnosť, že vychádzal zo vzoru nemeckého trestného poriadku (z r. 1910). Kritici ho označili za drakonický a upozorňovali, že jeho prenášanie do pomerov Uhorska je neadekvátne, a to jednak vzhľadom na slabší stupeň jeho industrializácie oproti západoeurópskym krajinám, jednak z dôvodu absencie dostatočného sociálno-politického zákonodarstva v Uhorsku.⁵⁹ Zákon sa týkal aj kočujúcich Rómov, u ktorých bolo stanovenie domovskej príslušnosti vzhľadom na ich spôsob života mimoriadne problematické.⁶⁰

Pod vplyvom intenzívnych zásahov štátu počas prvej svetovej vojny sa volanie po poštátnení sociálnej starostlivosti všeobecne zintenzívnilo. S cieľom odbremeniť uhorské obce a mestá boli vypracované návrhy na zmenu financovania – aby

56 FINKEY, Ferenc. A csavargás és koldulás szabályozása kriminálpolitikai szempontból. Különnyomat a *Jogállam* 1905. évi 4. és 5. számából. Budapest 1905. Publikované ako prameň In LÉDERER – TENCZER – ULICSKA, „A tettetésnek minden mesterségeiben jártasok...“, s. 185-195, citáty s. 189.

57 PÁLOS, Ödön. A hatósági szegénygondozás és a magánjótékonyosság együttműködésének kapcsolatának szervezése. In *Városi Szemle*, 1915, roč. 8, č. 1, s. 65-68.

58 1913. évi XXI. törvénycikk a közveszélyes munkakerülőkről. Dostupné na: [1000 – 2003 ezer év. http://www.1000ev.hu/index.php?a=3¶m=7217](http://www.1000ev.hu/index.php?a=3¶m=7217)

59 PAP, Géza. Törvény (1913. évi XXI. törvénycikk) a közveszélyes munkakerülőkről, *A nemzetközi egyesület magyar osztyályának közleményei*, 1913, roč. 2, č. 1. Publikované ako prameň In LÉDERER – TENCZER – ULICSKA „A tettetésnek minden mesterségeiben jártasok...“, s. 209-219.

60 POMOGYI, *Czigánykérdés*, s. 150-151.

náklady na zatvorenú (ústavnú) sociálnu starostlivosť prevzal štát (resp. župy), kým otvorená forma by zostala ďalej na pleciach obcí a miest. Ďalším návrhom bolo definitívne nahradiť princíp domovskej príslušnosti princípom obce pobytu, pričom ako vzor bol uvádzaný práve prebiehajúci spôsob udeľovania vojnových podpôr podľa posledného miesta pobytu poberateľa.⁶¹

* * *

Pri celkovom hodnotení organizácie a miery účinnosti systému sociálnej starostlivosti v Uhorsku sa inštitút domovskej príslušnosti, ktorý mal byť zárukou nároku na sociálnu výpomoc každému uhorskému občanovi v núdzi, javí ako prostriedok na dosiahnutie práve opačného cieľa. V kombinácii s ďalšími kritériami prakticky znemožňoval prístup k sociálnej pomoci, preto o nárokovateľnosti na sociálnu výpomoc možno uvažovať len v teoretickej rovine. Analýza praxe uplatňovania nároku na sociálnu starostlivosť, respektíve prax jej poskytovania v Uhorsku odhaľuje, že domovská príslušnosť sa v skutočnosti stala kritériom, na základe ktorého bola sociálna pomoc oveľa viac odopieraná, než poskytovaná. Ustanovenia zákona o obciach a ďalšie predpisy o povinnosti domovskej obce poskytnúť svojim obyvateľom sociálnu starostlivosť, nemali z týchto dôvodov ani zďaleka charakter nároku, ale často len ľubovôle miestnych úradníkov. Pri absencii financií na účinnú sociálnu výpomoc a podporu osôb, ktoré dlhodobo neboli schopné zabezpečiť si existenčné minimum, boli celé skupiny obyvateľstva – v podmienkach nedostačujúceho systému sociálnej starostlivosti a sociálnej politiky v Uhorsku – v konečnom dôsledku odkázané na milosrdenstvo cirkví a meštianskej dobročinnosti.

Fungovanie a význam domovskej príslušnosti v podmienkach iného systému, postaveného na účinnejších formách starostlivosti o chudobu v rámci komplexnejšieho systému sociálnej politiky, možno sledovať na príklade Československa. Československá republika recipovala väčšinu legislatívy Predlitavska a Uhorska, pričom ju rôznymi úpravami modifikovala. Prevzala aj inštitút domovského práva⁶² a zásadu povinnosti obcí poskytnúť sociálnu starostlivosť občanom s domovskou príslušnosťou, avšak domovské právo bolo definované – a aj uplatňované – už ako nárok na sociálnu pomoc. Spôsob nadobudnutia domovskej príslušnosti bol čiastočne liberalizovaný. Bol zavedený inštitút tzv. dočasného prikázania domovskej príslušnosti bezdomovcom do tej doby, kým sa zistí (a preukáže) skutočná domovská obec, alebo kým bezdomovec niekde nenadobudne domovské právo. Pri výklade pojmu domovské právo sa výslovne hovorilo o „nároku na nerušený pobyt v domovskej obci a na chudobinské zaopatrenie“.⁶³

61 PÁLOS, Ödön. A szegénygondozás reformja a háború után. In *Városi Szemle*, 1917, roč. 10, č. 6, s. 350-351.

62 MUNKA, Jozef. *Domovské právo a štátne občianstvo platné na Slovensku a v Podkarpatskej Rusi. Praktická príručka*. Košice : vl. nákladom, 1926.

63 Domovské právo. In *Masarykův slovník naučný. Lidová encyklopedie všeobecných vědomostí*. Praha : Československý kompás, 1926, s. 340.

V systéme sociálnej politiky, založenom na inej kvalite a nových zásadách, stratila domovská príslušnosť, respektíve domovské právo svoj predošlý význam. Československý štát totiž prevzal na seba veľkú časť povinností obcí v sociálnej starostlivosti, a to vrátane poskytovania zdravotnej starostlivosti a zdravotníckeho dozoru, pod ktorý spadala aj evidencia a dohľad nad osobami odkázanými na sociálnu pomoc.⁶⁴ Celý rozsah chudobinskej starostlivosti sa poštátniť nepodarilo, problém chudobinstva však v rámci formujúceho sa systému sociálnej politiky prestával byť tak aktuálnym, ako v starších obdobiach, keďže novými sociálno-politickými opatreniami boli zavedené iné formy sociálneho zabezpečenia (sociálne poistenie, podpora v nezamestnanosti apod.).⁶⁵ Domovská príslušnosť, respektíve domovské právo ako právny inštitút zaniklo hneď po nástupe komunistického režimu v Československu v roku 1948, keď bolo nahradené princípom trvalého bydliska, resp. trvalého pobytu.⁶⁶

64 Pod štát prešiel aj dozor nad operatormi telesne a duševne poškodených, ako aj sirôt. Štátni lekári mali povinnosť liečiť chudobných na náklady štátu. Zákon zo dňa 15. dubna (apríla) 1920, ktorým štát prejíma výkony zdravotne-polícajné. In ROSENAUER, Otto. *Obečné sriadenie platné na Slovensku na základe uh. zákona XXII. z roku 1886, doplneného zákonmi československými a príslušnou judikaturou*. Kyjov : vlastným nákladom 1924, s. 238-243.

65 Bližšie pozri kapitolu Chudí a sociálne potrební. In RÁKOSNÍK, Jakub – TOMEŠ, Igor a kol. *Sociálny štát v Československu. Právne-inštitucionálny vývoj v letech 1918 – 1992*. Praha : Auditorium, 2012, s. 366-386.

66 Tamže, s. 367; Encyklopédia Slovenska V. Bratislava : Veda, 1981, s. 528.

Príspevok k diskurzu o dejinách slovenského vystahovalectva: Migračné impulzy a vystahovalectvo z hornouhorských žúp na americký kontinent v kontexte migračných pohybov v regióne strednej a východnej Európy v poslednej štvrtine 19. storočia.

Igor Harušťák

Cieľom tejto štúdie je poskytnúť prehľad o migračných impulzoch, ktoré iniciovali, udržiavali alebo zosilňovali vystahovalecké prúdy zo slovenských žúp v Uhorsku od 70. rokov 19. storočia zhruba až do začiatku prvej dekády 20. storočia. Pre tento text je dôležité uviesť nielen geografický, ale aj tematický kontext. Zaradenie zaoceánskej migrácie slovenského obyvateľstva hornouhorských žúp do širšieho kontextu migračných pohybov v stredovýchodnej Európe umožňuje popísať nielen širšie súvislosti slovenského vystahovalectva⁶⁷, ale aj poukázať na jeho špecifiká a osobitosti odlišujúce ho od ostatných regiónov stredoeurópskeho priestoru.

V prvej časti práce stručne načrtnem základnú charakteristiku slovenského vystahovalectva na americký kontinent, jej typológiu a zaradenie s použitím najnovšej terminológie vedeckého migračného diskurzu.⁶⁸ V druhej časti textu budem konfrontovať základné modely vysvetľujúce príčiny migračných pohybov s modelmi užívanými slovenskou historiografiou. V tretej časti predostriem prehľad základných faktorov, ktoré sa podieľali na akcelerácii slovenského vystahovalectva do zámoria. V poslednej časti sa budem zaoberať obrazom Nového sveta („Ameriky“ - ako boli v dobovom diskurze označované Spojené štáty americké) v tlači ako jedného z iniciátorov masového vystahovalectva. Zameriam sa najmä na tlač slovenských politických prúdov a na ich percepciu Spojených štátov, konkrétne na ich pohľad na kultúrne a politické realie a na ich postoj k emigrácii slovenského obyvateľstva z Uhorska. Dôležitú úlohu v reprezentáciách Nového sveta zohráva aj fenomén americkej výlučnosti a amerického sna resp. antiamerikanizmu a negatívnych postojov tlače k emigrácii Slovákov do zámoria.

67 V texte používam pojmy „vystahovalectvo“/“vystahovalec“ a „emigrácia“ a „emigrant“. Posledné dva termíny môžu evokovať väzbu na politickú emigráciu z Československa po r. 1948. V tomto texte vychádzam zo zahraničnej literatúry, ktorá pojem emigrant/emigrácia nevzťahuje len na politický exil druhej polovice 20. storočia. Pojmy „vystahovalec“ a „emigrant“ používam ako synonymá a obmieňam ich kvôli lepšej čitateľnosti textu.

68 Úvodná časť tejto štúdie je použitá z odovzdaného textu HARUŠŤÁK, Igor. *Reprezentácie „Nového sveta“ v slovenskej tlači v roku 1913 ako dimenzia transnacionálnej histórie* pre Historické štúdie 48, 2014.

Slovenské vystáhovalectvo v kontexte európskej masovej emigrácie do zámoria

Vystáhovalectvo z územia slovenských žúp horného Uhorska nebolo do 80. rokov 19. storočia masovým zjavom. Zlom nastal v 80. a v 90. rokoch, kedy sa aj migrácia slovenského obyvateľstva do zámoria stáva súčasťou mohutného vystáhovalieckého prúdu z takmer všetkých európskych krajín, známa ako masová pracovná emigrácia.

Trvalé alebo dočasné vystáhovalectvo slovenského obyvateľstva na americký kontinent bolo súčasťou obrovskej vlny vystáhovalectva z Európy prevažne do Spojených štátov, menej do Kanady a štátov juhoamerického kontinentu.⁶⁹ V priebehu druhej polovice 19. storočia dochádza k novému transnacionálnemu rozloženiu migračných prúdov a dovtedajšie východiskové oblasti emigrácie, ako boli regióny západnej, strednej a severnej Európy, postupne nahrádzajú oblasti južnej, východnej, resp. juhovýchodnej a z časti strednej Európy. Inými slovami, popri tzv. starej imigrácii do Ameriky (*old immigration*) sa presadzuje aj tzv. nová imigrácia (*new immigration*)⁷⁰. Do tejto novej imigrácie patrili aj vystáhovalci z rakúsko-uhorskej monarchie, Talianska, Balkánu a Ruska. Príčiny emigrácie z Európy sa v jednotlivých štátoch (alebo regiónoch) od seba v zásade neodlišovali; v začiatkoch sa jednalo najmä o nedostatok pracovných príležitostí a nedostatok pôdy. Za hlavný impulz emigračných pohybov z Uhorska je v literatúre označovaná hospodárska kríza z nadprodukcie v Uhorsku v rokoch 1873-1879 a neúroda v roku 1879.⁷¹ V niektorých prípadoch dochádzalo k emigrácii z politických alebo konfesiónálnych dôvodov, čo je charakteristické najmä pre staršie obdobia. Svoju úlohu tu zohrala aj príťažlivosť Nového sveta, šíriaca sa prostredníctvom navrátilcov zo zámoria a korešpondencie, prostredníctvom legálne či nelegálne pôsobiacich agentov tzv. paroplavebných spoločností a v neposlednom rade aj prostredníctvom obrazov v dobovej tlači. K ďalším faktorom vplývajúcim na rozhodnutie emigrovať patrila snaha vyhnúť sa povinnej vojenskej službe. Mobilitu týchto rozmerov umožnil

69 V migračnom diskurze sa zvykne hovoriť o niekoľkých migračných vlnách v súvislosti s európskym zámorským vystáhovalectvom (prípade napr. nemeckej emigrácie autori rozlišujú jedinou vlnu s viacerými zlomami). V súčasnosti sa niektorí autori (K. Bade, H. Körner) prikláňajú k hodnoteniu európskej zámorskej emigrácie ako jednej veľkej emigračnej vlny s dočasnými prerušeniami. Pozri BADE, Klaus J. *Evropa v pohybu. Evropské migrace dvou staletí*. Praha 2004, s. 131-134. Migrácia slovenského obyvateľstva bola súčasťou atlantického migračného systému, resp. euroatlantického migračného systému (medzi rokmi 1820-1930, definitívny záver okolo r. 1950).

70 Niektorí autori (MORAWSKA, Ewa. *A Sociology of Immigration. (Re)Making Multifaceted America*. Basingstoke 2009) používajú iné kritériá rozdelenia migrácií (prispôsobené potrebám ich textu), a to na *old immigration* ako imigráciu na 19. a 20. storočia a *new immigration* ako súčasné migračné pohyby.

71 BIELIK, František – RÁKOŠ, Elo (Ed.). *Slovenské vystáhovalectvo. Dokumenty I*. Bratislava 1969, s. 15-16; BIELIK, František. Slovak emigration in the years 1880-1939 and problems involved its study. In PUSKÁS, Julianna (Ed.). *Overseas Migration from East-Central and Southeastern Europe 1880-1940*. Budapest 1990, s. 61.

technologický progres v doprave a komunikácii, znižovanie cien cestovného a budovanie transnacionálnych sietí a štruktúr medzi imigrantmi v novej spoločnosti a ich pôvodnou krajinou, čo viedlo k vzniku tzv. reťazových migrácií (tu pozri kapitolu „Migračné impulzy“). V poslednej dekáde pred vypuknutím prvej svetovej vojny tento masový pohyb obyvateľstva vôbec neustával. Práve vlna vystažovalcov v rokoch 1900-1915 je podľa štatistík najmohutnejšou vlnou európskej emigrácie od roku 1846.⁷² Podľa F. Bielika⁷³ sa v roku 1913 do USA vystažovalo 119 159 uhorských občanov⁷⁴, z toho až 27 234 Slovákov.⁷⁵ Väčšina emigrantov z priestoru stredovýchodnej, východnej a južnej Európy patrila k minoritným „národnostným skupinám“⁷⁶ Habsburskej monarchie (Poliaci, Slováci, Česi, Rusíni, Slovinci) a Nemecka (Poliaci), obývajúce ekonomicky marginálne regióny (marginálne vo vzťahu k regiónom „majoritných národov“, teda Rusov, Nemcov a Maďarov).⁷⁷ Podobná situácia nastala aj na britských ostrovoch, odkiaľ sa od 40. rokov 19. storočia až do začiatku 20. storočia vystažovali 4 milióny osôb.⁷⁸

Takmer dve tretiny všetkých vystažovalcov z Uhorska pochádzalo z hornouhorských žúp – zo Šarišskej, Spišskej, Zemplínskej, Abovskej a Nitrianskej. V sociálnej štruktúre slovenských emigrantov prevažovali poľnohospodárski pracovníci (až 80%)⁷⁹, hľadajúci v zámorí najskôr len dočasnú prácu s cieľom zarobiť si na zlepšenie životných podmienok alebo splatiť dlhy (tzv. *betterment migration*, ktorá nepredpokladá nutnú emigráciu z dôvodu existenčnej nutnosti)⁸⁰; niektorí sa usadili v Novom svete nastálo a iní absolvovali niekoľko ďalších ciest. Menšiu skupinu vystažovalcov tvorili podnikatelia, obchodníci a inteligencia⁸¹, ktorá sa kvôli

72 BADE, *Evropa v pohybu*, s. 132.

73 BIELIK, František (Ed.). *Slovenské vystažovalctvo. Dokumenty III*. Martin, 1976, s. 23, uvedené podľa ČULEN, Konštantín. *Dejiny Slovákov v Amerike*. Bratislava 1942, s. 47 a STODOLA, Emil. *Štatistika Slovenska*. Turčiansky sv. Martin 1910, s. 85.

74 V rokoch 1880-1914 opustilo Európu 20 miliónov osôb. Pozri HOERDER, Dirk. *Europe's Many Worlds and Their Global Interconnections* In KÖNIG, Mareike – OHLIGER, Rainer (Ed.). *Enlarging European Memory. Migration Movements in Historical Perspective*. Ostfildern 2006, s. 30.

75 Údaje o emigrantoch nie sú spoľahlivé a do úvahy je nutné vziať štatistiky uhorských župných úradov, štatistiky paroplavebných spoločností a tiež štatistiky amerického imigračného úradu. Štatistika vystažovalcov z Uhorska podľa „národností“ neexistovala do roku 1898. BIELIK-RÁKOŠ, *Slovenské vystažovalctvo*, s. 22, poznámka č. 37 a s. 24.

76 K pojmom „národ“ alebo „etnikum“ pristupujem v tejto práci ako ku sociálnym kategóriám, resp. ako k sociálnemu a politickému konštraktu v zmysle *imagined communities* (Pozri ANDERSON, Benedict. *Imagined Communities. Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*, London 1991; VÖRÖS, László. *Analytická historiografia versus národné dejiny: „Národ“ ako sociálna reprezentácia*. Pisa 2010, s. 92-98) a preto ho v tomto texte uvádzam v úvodzovkách. Termíny Slovák/Slováci používam na pomenovanie hornouhorského obyvateľstva, hovoriaceho jedným zo slovenských nárečí, ktorí boli označení druhými alebo samými sebou za príslušníkov „slovenského národa“.

77 HOERDER, *Europe's Many Worlds*, s. 30.

78 BADE, *Evropa v pohybu*, s. 141-142.

79 KOVÁČ, Dušan. (Ed.) *Na začiatku storočia (1901-1914)*. Bratislava 2004, s. 72.

80 BADE, *Evropa v pohybu*, s. 8.

81 Niektorí slovenskí učitelia a kňazi odmietajúci nacionalistický program uhorských/maďarských politických a kultúrnych elit v Uhorsku odchádzali do Ameriky za vidinou „demokracie

uplatneniu zvykla v Amerike usádzať natrvalo. Pre mnohých vystaňovalcov znamenala emigrácia formu nemého sociálneho protestu proti nevyhovujúcim životným podmienkam v rodnej krajine, ktorých sa vystaňovalctvom dalo jednoducho zbaviť.⁸² Prevažná väčšina slovenských emigrantov našla prácu len v banskom a hutníckom priemysle, a to v štátoch Pensylvánia (mestá Pittsburgh, Allegheny, Homstead, Wilkes-Barre), Ohio (Cleveland, Akron, Lorrain, Canton), New Jersey (Jersey City, Trenton, Passaic), New York (New York, Buffalo, Binghamton, Yonkers), Illinois (Chicago), Connecticut, Michigan, Wisconsin a Indiana. Od druhej polovice 80. rokov sa začínajú slovenskí vystaňovalci združovať v spolkoch budovaných prevažne na konfesijnom základe a neskôr zakladajú nadkonfesijné spolky ako bola Matica slovenská v Amerike (1893) alebo Slovenská liga (1907) založená v Clevelande. Predstavitelia týchto slovenských spolkov sa stotožnili s bojom proti asimilačnej politike uhorskej vlády a spolupracovali so slovenskými nacionalistickými elitami v Uhorsku. Súčasťou agendy týchto spolkov bola finančná podpora politických a kultúrnych aktivít Slovenskej národnej strany a zasielanie finančných prostriedkov väzneným slovenským politikom. Organizovanie umeleckých a literárnych súťaží a vyhlasovanie štipendií pre slovenských študentov bolo taktiež súčasťou tejto spolupráce. Slováci v Amerike aj v Uhorsku udržiavali pomerne aktívne sociálne kontakty v podobe výmeny korešpondencie, literatúry a tlače a vo vzácnějších prípadoch dochádzalo k osobným stretnutiam.⁸³ Na podobných princípoch zakladali svoju agendu aj spolky poľských, českých alebo juhoslovanských (napr. slovinských) imigrantov v Spojených štátoch a Kanade.⁸⁴

Intenzitu a veľkosť emigrácie z hornouhorských žúp neovplyvňovala len túžba po lepšom (alebo vôbec nejakom) finančnom ohodnotení a po lepšom živote; bola determinovaná emigračnou politikou Uhorska a imigračnou politikou Spojených

.....
a slobody“, kde sa mohli uplatniť vo svojom obore bez obmedzovania používania rodného jazyka (napr. Štefan Furdek – katolícky kňaz a predseda Prvej katolíckej slovenskej jednoty, založenej v roku 1890; podnikateľ a novinár P. V. Rovnianek, zakladateľ Národného slovenského spolku r. 1890). PAUČO, Jozef. *Slovenskí priekopníci v Amerike*. Cleveland 1972; ROVNIANEK, Peter V. *Zápisky zažíva pochovaného*. Martin 2004.

82 BADE, *Evropa v pohybu*, s. 155.

83 Slovenský politik a publicista Pavol Blaho (1867-1927) vykonal dve cesty do Spojených štátov, prvá v roku 1893, druhá v roku 1912 pod záštitou Slovenskej ligy v USA. V roku 1912 strávil predseda Slovenskej ligy A. Mamatey dva mesiace na Slovensku/Uhorsku a v júni toho istom roku prišli do Uhorska zástupcovia organizácie Telocvičnej Jednoty Sokol – jej predseda Peter Ružiak a redaktor *Slovenského Sokola* Milan Getting – pri príležitosti zjazdu slovanských žurnalistov a tzv. všesokolskom zlete v Prahe. BIELIK, František. Vzťahy a kontakty národných a kultúrnych pracovníkov amerických Slovákov so Slovenskom v rokoch 1880-1914 In *Slováci v zahraničí*, 1987, roč. 13, s. 124. Mnohé stretnutia neboli natoľko oficiálne a zaobišli sa bez záujmu tlače.

84 K poľskej diaspóre v Spojených štátoch pozri bližšie WALASZEK, Adam. Von „Polen in Amerika“ zum „Amerikanern polnischer Herkunft“. Migration, Diapsora und ethnische Imagination 1870-1930. In: *Comparativ* 20 (2010) 1; k českej pozri VACULÍK, Jaroslav. České menšiny v Evropě a ve světě. Praha 2009; k slovinskej diaspóre pozri bližšie KLEMENČIČ, Matjaž. Slovene Images of the United States from the 1830s to the 1930s. In HARRIS, Mary, N.(Ed.) *Sights and Insights. Interactive Images of Europe and the Wider World*. Pisa 2007, s. 143-164.

štátov reagujúcou na narastajúci počet (juho-, stredo- a východo-)európskych migrantov. Uhorská vláda sa po mnohých urgenciách a petíciách od spolkov uhorských veľkostatkárov a župných úradov rozhodla zákonne podoprieť doteraz ničím neobmedzovaný odchod uhorských občanov⁸⁵. Zákonný článok č. 38/1881, známy ako Tiszov zákon alebo prvý vysťahovalecký zákon emigráciu z Uhorska de jure nezakazuje (čo by bolo v rozpore s uhorskou ústavou), iba upravuje činnosť vysťahovaleckých agentov a agentúr s pôsobnosťou na území Uhorska. Po tom čo uhorské/maďarské politické elity zaregistrovali stále zvyšujúci sa podiel maďarského obyvateľstva na vysťahovalectve, dochádza k výraznejšiemu legislatívnemu podchytieniu emigračných aktivít a činností vysťahovaleckých agentov novým zákonom – Základným článkom č. IV/1903 a o šesť rokov neskôr Základným článkom II/1909, známejším ako Andrásyho zákon.⁸⁶ Nariadenie ministerstva vnútra z roku 1904, podľa ktorého mali vysťahovalci smerujúci do Ameriky cestovať výhradne cez prístav Fiume (Rjeka), bol snahou uhorskej vlády ovládnuť dopravu a z nej plynúci kapitál a kontrolovať vysťahovalectvo, nad ktorým doteraz nemala takmer žiadnu kontrolu.⁸⁷ Problému narastajúceho uhorského vysťahovalectva bol venovaný aj vysťahovalecký kongres v Miskolci v roku 1902.⁸⁸

Spojené štáty reagovali na príliv nových emigrantov z Európy sprísnenou regulačnou politikou. V 80. rokoch 19. storočia obmedzili imigráciu tzv. usvedčených previnilcov - tzv. *convicted criminals* - a pracovníkom s dopredu uzavretým kontraktom. V 90. rokoch sa sprísňovala imigračná politika pre nelegálnych a ázijských imigrantov. V roku 1907 americký kongres menoval komisiu na čele so senátorom Williamom P. Dillinghamom, ktorej úlohou bolo vypracovať štatistiku americkej imigrácie. Podľa výsledkov z roku 1910 komisia rozdelila imigráciu na starú a novú. Novej imigrácii priradila na základe štatistického výskumu) vyšší podiel nezamestnaných a negramotných, na základe čoho označila túto skupinu imigrantov z južnej, strednej a východnej Európy za nevhodnú pre proces tzv. amerikanizácie.⁸⁹ Prvý reštrikčný imigračný zákon americký kongres schválil až pod vplyvom výsledkov výskumu Dillinghamovej komisie a vojnových udalostí až v roku 1917.⁹⁰

85 JAKEŠOVÁ, Elena. Uhorské zákonodarstvo a vysťahovalectvo Slovákov. In *Historické štúdie*, 1995, roč. 36, s. 138.

86 Tamže, s. 145-148.

87 Nariadeniu z roku 1904 predchádzal kontrakt medzi uhorskou vládou a lodnou spoločnosťou Cunard Steam Ship Co. Ltd v Liverpoole. Uhorská vláda sa podľa zmluvu zaviazala poskytnúť 30 000 emigrantov. JAKEŠOVÁ, *Uhorské zákonodarstvo*, s. 167.

88 Kongres (najmä) o hornouhorskom vysťahovalectve bol zvolaný do mesta Miskolc na podnet tých vrstiev obyvateľstva, ktoré požadovali reštriktívne opatrenia voči emigrácii. Jednalo sa najmä o veľkých pozemkových vlastníkov a zamestnávateľov. Pozri TAJTÁK, Ladislav. Slovenské vysťahovalectvo a migrácia v rokoch 1900-1914. In *Historický časopis* 23, 1975, č. 3, s. 397-400.

89 KLEMENČIČ, Matjaž. Immigration and Citizenship in the United States after 1880 In ISAACS, Ann Catherine (Ed.). *Citizenships and Identities. Inclusion, Exclusion, Participation*. Pisa 2010, s. 238.

90 JAKEŠOVÁ, *Uhorské zákonodarstvo*, s. 148-149.

Masová emigrácia z celého regiónu stredovýchodnej Európy zanechala trvalé stopy v štruktúre obyvateľstva postihnutých regiónov. Od konca 19. storočia sa v niektorých oblastiach znižoval počet mužov, čo vplývalo nielen na natalitu obyvateľstva, ale aj na pracovný trh, ponuku a dopyt po mužskej práci.⁹¹ Podstatne sa zmenil život slovenských vysťahovalcov; nielen tých, čo v Amerike zostali a ich potomkovia sa v priebehu dvoch-troch generácií naturalizovali, ale aj tých, ktorí sa vrátili a do slovenského prostredia priniesli materiálne, duchovné a spoločenské „vymoženosti“ amerického života. Rozvoj americko-slovenskej komunity a jej vplyv na národné hnutie slovenských nacionalistických a kultúrnych elít v Uhorsku sa intenzívne prejavoval už na prelome 80. a 90. rokov 19. storočia v podobe finančnej a kultúrnej podpory Slovákov, zasielaní slovensko-americkej tlače do Uhorska, v udeľovaní štipendií a súťaží pre slovenských študentov ale aj v reprezentovaní slovenskej otázky v Uhorsku v americkej tlači.⁹² V období tesne pred a počas prvej svetovej vojny toto angažovanie nadobudlo politický rozmer.

Faktory vedúce k emigrácii: svetová verzus slovenská migračná historiografia

Jedny zo základných a najviac preferovaných modelov slúžiacich na vysvetlenie príčin migračných pohybov sú aplikované ekonomické teórie, teda neoklasické ekonomické prístupy, *push-pull* faktor a teória duálne segmentovaného trhu. Všetky sú už dnes niekoľkokrát prekonané, z môjho pohľadu však poskytujú základné vysvetlenie migračných impulzov. Neoklasická ekonomická teória sa sústreďuje na čisto ekonomické aspekty v rozhodovacom procese potenciálneho emigranta: ten sa pri zvažovaní otázky či emigrovať alebo nie sústreďuje na maximalizovanie svojho ekonomického (finančného) prospechu. Budúce sociálne zabezpečenie a zárobok v konfrontácii s jeho momentálnou situáciou má byť v tejto teórii hlavným faktorom determinujúcim rozhodnutie emigrovať.

Push-pull (tlak a ťah) faktor ako jeden z ďalších vysvetľujúcich modelov prevládajúc najmä v druhej polovici 20. storočia. Táto hypotéza predpokladala, že migrácie prebiehajú od závislosti na socioekonomickej nerovnováhe medzi východnou oblasťou a miestom, kam emigranti smerujú. *Push* faktory (nezamestnanosť, nízke mzdy, zlá sociálna, hospodárska a politická situácia, preľudnenie, vojna) obyvateľstvo vytlačujú z domova a *pull* faktory (lepšie platená práca, sociálny systém, slobodnejšie politické podmienky) ich zase priťahujú do cieľového priestoru. Tento model do istej miery vysvetľuje migračné vlny z rurálnych oblastí Uhorska do

91 Pozri STODOLA, Emil. Štatistika Slovenska. Turčiansky sv. Martin 1910, s. 94-96.

92 Pozri BIELIK, František. Vzťahy a kontakty národných a kultúrnych pracovníkov amerických Slovákov so Slovenskom v rokoch 1880-1914. In *Slováci v zahraničí*, 1987, roč. 13, s. 120-130; JÁKEŠOVÁ, Elena. Konflikt a spolupráca: Americkí Slováci a slovenský národný život na prelome 19. a 20. storočia. In PODRIMAVSKÝ, Milan – KOVÁČ, Dušan (Ed.). *Slovensko na začiatku 20. storočia. Spoločnosť, štát a národ v súradniciach doby*. Bratislava 1999, s. 80-86.

priemyselných a mestských zón v Spojených štátoch, vo vedeckej spisbe sa však sústredil najmä na aspekty ekonomického charakteru.

Teória duálne segmentovaného pracovného trhu predpokladá existenciu dvoch pracovných sektorov v ekonomikách (vyspelejších krajín – teda tých, ktoré slúžili ako cieľová stanica pre imigrantov): 1.) intenzívne rastúceho primárneho sektora, ktorý ponúka stabilné a pomerne vysoké mzdy, dobré pracovné podmienky a možnosti kariérneho postupu – ten je primárne určený pre domácich pracovníkov, 2.) konkurenčný, stagnujúci sekundárny, nízko platený sektor je určený pre imigrantov, ochotných pracovať v zhoršených podmienkach za nižšie mzdy. Tento model zahŕňa analýzy trhov, ktorými sa tu nebudem detailnejšie zaoberať, v zásade však tvrdí, že práve segmentácia trhu umožnila, že imigranti a pôvodné obyvateľstvo si navzájom nekonkurovali, vstupovali do zamestnaní zodpovedajúcim ich schopnostiam, čo najmä v prípade nekvalifikovanej novej emigrácie do Spojených štátov znamenalo prácu vo vyššie spomínanom sekundárnom sektore. Táto segmentácia trhu taktiež slúžila ako vyrovnávajúci, či ochranný faktor v prípade konjunkturálnych výkyvov prijímajúcej krajiny.⁹³

Vyššie spomenuté modely a teórie samozrejme nie sú jedinými zaužívanými v migračnom diskurze, ale patria k najviac (často krát implicitne) používaným modelom vo svetovej historiografii zaoberajúcej sa problémom migrácie.

Slovenská historiografia aplikovala tieto modely implicitne (bez jasného pomenovania) a z každej teórie prevzala viaceré prvky. Takmer v celom 20. storočí prevládala v historiografii nacionálny diskurz. Slovenské dejiny sa písali ako národný príbeh a pri písaní dejín vystáhovalctva sa zdôrazňovali sociálne a hospodárske príčiny migrácie.

Spracovávanie dejín „amerických Slovákov“ sa sústredilo na sociálne a hospodárske pomery slovenského imigranta, na adaptáciu na nové pomery a najviac na spolkový život slovenských imigrantov v Spojených štátoch, zdôrazňujúc ich podporu a spoluprácu s národným hnutím Slovákov v Uhorsku. Autori ako K. Čulen, J. Hanzlík, L. Tajták alebo František Bielik sa na základe širšieho výskumu sústredili v prvom rade na *push* faktory v hornom Uhorsku, ktoré mali spustiť zaoceánsku emigráciu v masovom rozsahu. Nezamestnanosť, hospodárska kríza, výkyvy ekonomických cyklov alebo aj maďarizácia sa uvádzali ako základné impulzy v procese vystáhovalctva. Každá doba však uprednostňovala svoj vlastný, politickou klímou ovplyvnený diskurz, čo sa odrazilo na preferovaných vysvetleniach. K. Čulen publikoval v 40. rokoch 20. storočia dodnes (kvantitatívne) neprekonané dvojzväzkové *Dejiny Slovákov v Amerike*. Čulen ako základný dôvod emigrácie uvádza vplyv židov na slovenské hospodárstvo. Autori píšuci v 50. až 80. rokoch minulého storočia sa sústredili prevažne na ekonomické a sociálne príčiny, pre poprevratovú slovenskú migračnú historiografiu je príznačný nacionálny diskurz

93 HARZIG, Ch. – HOERDER, D. *What is Migration History*. Cambridge 2009, s. 76-78.

a sústredenie sa na politické a diplomatické dejiny slovenskej komunity v Spojených štátoch.⁹⁴

Migračné impulzy

Ešte predtým, ako uvediem prehľad migračných impulzov, považujem za vhodné poukázať na predpoklady, ktoré umožnili fyzickú mobilitu v takom obrovskom rozsahu. V medzinárodnom migračnom diskurze prevládala už od 30. rokov 19. storočia modernizačná paradigma⁹⁵, ktorá za základné východisko vtedajších migračných procesov považovala industrializačné a urbanizačné procesy a technologický progres v doprave a komunikáciách. Tieto aspekty modernizácie umožnili nárast fyzickej mobility v priestore, skrátili čas potrebný na prekonanie Atlantiku, znížili ceny cestovných lístkov, bez ktorých by nebola migrácia v takom rozsahu mysliteľná a v neposlednom rade urýchlili šírenie informácií o možnostiach v Novom svete (požívanie telegrafu, rozmach tlače, transatlantické pendlovanie až niekoľkokrát za rok a následné šírenie vlastných skúseností z Ameriky). Veľa autorov sa držalo modernizačnej paradigmy pri stanovení príčin masového sťahovania do zámoria; ja však považujem modernizáciu skôr za prvotnú príčinu resp. za „fyzický“ predpoklad masového vystaňovalectva.

Migračné impulzy, ktorým sa tu budem venovať, vyplývali predovšetkým z rozdielného stupňa vývoja európskej a americkej spoločnosti a hospodárstva.⁹⁶ Exodus obyvateľstva takého rozsahu umožnili okrem priemyselnej revolúcie aj liberalizačné opatrenia v zahraničnom obchode európskych a amerických štátov. Tie sa prejavili v odbúravaní emigračných bariér vo východných krajinách a v podstate až do začiatku prvej svetovej vojny v takmer neobmedzenej imigračnej politike Spojených štátov amerických.⁹⁷

Masová emigrácia slovenského obyvateľstva z hornouhorských žúp sa objavila najskôr v Šarišskej župe a po nej nasledovali migračné pohyby zo Spišskej, Zemplínskej a ďalších žúp. Primárnym činiteľom sa stala nepriaznivá ekonomická situácia spôsobená hospodárska kríza v rokoch 1873-1879 zavŕšená neúrodným rokom 1879. Kolísanie hospodárskych cyklov nebolo charakteristické len pre uhorské župy, ale aj pre ostatné časti strednej a východnej Európy. Populácia v regióne stredovýchodnej Európy narástla v rokoch 1860 až 1910 priemerne o 75%. Tento demografický boom spolu so stagnujúcou, alebo upadajúcou hospodárskou

94 Platí to najmä pre mnohé texty z ročenky *Slováci v zahraničí*, vychádzajúcej aj v súčasnosti a pre diela z edície „Slovenský svet“ vydavateľstva Matica slovenskej.

95 HARZIG, Ch. – HOERDER, D. *What is Migration History?*, s. 1; ďalej: LUCASSEN, Jan – LUCASSEN, Leo: *Migration, Migration History, History. Old Paradigms and New Perspectives*. Bern 2005, s. 28-31.

96 BADE, *Evropa v pohybu*, s. 112.

97 Tamže, s. 124-125.

situáciou a s pokračujúcim procesom drobenia pôdy, uviedol do pohybu tisíce ľudí.⁹⁸ Avšak, ako uvádza F. Bielik a i., príčiny sa odlišovali v rámci hornouhorskeho regiónu aj v závislosti od hospodárskych, kultúrnych, demografických a prírodných špecifik jednotlivých žúp.⁹⁹

Je dôležité odlíšiť príčinné faktory, ktoré migráciu spustili a faktory, ktoré migráciu „udržiavali“. K spúšťacím činiteľom patrila jednoznačne ekonomická situácia a populačný nárast. K týmto sa neskôr pripojili také faktory, ako sú migračné sociálne siete, reťazová migrácia a individuálny rozhodovací proces, ďalej takzvaná vysťahovalecká horúčka, vyhýbanie sa vojenskej službe, činnosť vysťahovaleckých agentov alebo zotrvačnosť pozitívneho obrazu Ameriky. Všetky vymenované faktory nie sú charakteristické len pre hornouhorský región, ale sú platné pre oblasti postihnuté zámorským vysťahovalectvom vo všeobecnosti.

Okrem nahovárania známych a príbuzných na vysťahovanie bolo veľmi pôsobivým dôvodom trvalé alebo opätovné vysťahovalectvo príbuzných do zámoria.¹⁰⁰ Faktor takzvaného multiplikačného efektu zase vysvetľuje zvýšenú mobilitu osôb v priestore bez dostatočnej motivácie, ktorá sa charakterizuje ako „vysťahovalecká horúčka.“¹⁰¹ K. Bade uvádza, že vysťahovalectvo bolo taktiež jednou z foriem nemého protestu jednotlivca alebo skupiny, akýmiśi „hlasovaním nohami“ proti akýmkoľvek nepriaznivým ekonomickým, sociálnym alebo politickým podmienkam. V prvých dvoch desaťročiach masovej emigrácie Slovákov odchádzali za prácou najmä muži v produktívnom veku. Jedným z motívov emigrovať bola aj snaha vyhnúť sa vojenskej službe, čo bolo evidentné najmä v rokoch hrozby vojnového konfliktu.¹⁰²

Pre celý región stredovýchodnej Európy má pri hľadaní príčin vysťahovalec-tva nezastupiteľnú úlohu činnosť vysťahovaleckých agentov. Vo vysťahovaleckých oblastiach operovali najčastejšie agenti paroplavebných spoločností. V priestore horného Uhorska pôsobili legálni alebo ilegálni (bez povolenia príslušných vlád) agenti spoločností Hamburg-Amerika Linie, Norddeutscher Lloyd, Red Star Line, Canadian Pacific, Compagnie Generale Transatlantique, Holland America Line a iné. Osobitnú zmluvu uzavrela uhorská vláda so spoločnosťou Cunard Line na podporu prístavu vo Fiume¹⁰³. Podobnú agendu ako spomenuté spoločnosti vyka-zovali aj tzv. vysťahovalecké agentúry, napríklad firmy K. Timmel v Hamburgu a F.

98 MORAWSKA, Ewa. *For bread with butter: the life worlds of East Central Europeans in Johnstown, Pennsylvania, 1890-1949*. Cambridge 2003, s. 25.

99 BIELÍK, *Slovenské vysťahovalectvo*, s. 14-18.

100 JAKEŠOVÁ, Elena. Slovenskí vysťahovalci a konfrontácia predstáv o Kanade s ich sociálnou realitou. In *Slováci v zahraničí*, 1994, č. 17-18, s. 11.

101 BADE, *Evropa v pohybu*, s. 138.

102 V období pred 1. svetovou vojnou bol slovenskými periodikami zaznamenaný zvýšený počet vysťahovalcov utekajúcich pred hrozbou narukovania do rakúsko-uhorskej armády počas balkánskych vojen. Pozri napr. *Vysťahovalectvo sa vzmáha*. In *Slovenský týždenník*, 16. 5. 1913, roč. 9, č. 20, s. 5; *Nezamestnanosť*. In *Slovenský týždenník*, 25. 12. 1913, roč. 9, č. 52, s. 4.

103 Pozri pozn. č. 21

Missler v Brémach (F. Missler – eine Agentur für Auswanderervermittlung) alebo priamo americké podniky, usilujúce sa najať lacnú pracovnú silu zo strednej a východnej Európy (napr. firma H. C. Frick, Co. v roku 1908 iniciovala požiadavku naverbovať 5000 robotníkov z Uhorska).¹⁰⁴

Na záver tejto časti textu chcem poznamenať, že nielen špecifické ekonomické, politické, demografické a kultúrne podmienky determinujú rozhodnutia emigrovať. Bádateľ musí vziať do úvahy aj mikro-úroveň skúmania príčin vysťahovalectva – inými slovami študuje rozhodovací proces jednotlivca, jeho vlastné psyché a sociálny status (a od neho vyplývajúce očakávania a ciele, ktoré chce emigráciou dosiahnuť¹⁰⁵, jeho ľudský, sociálny a kultúrny kapitál a tiež existenciu migračných sociálnych sietí medzi domovom a cieľovou krajinou. Rozhodovací proces na tejto mikro-úrovni zahŕňa psychologické a sociálne predispozície individua, zvažovanie momentálnych príjmových možností jednotlivca a jeho rodiny, silu sociálnych a príbuzenských vzťahov v zámorí, zvažovanie budúcnosti (možnosti uplatnenia alebo vzdelania potomkov), potenciálne kariérne a sociálne benefity v novej krajine, potenciálna zmena sociálneho statusu a mnohé ďalšie.¹⁰⁶ Migračné siete (napríklad výmena korešpondencie - teda výmenu informácií o Novom svete medzi príbuznými) a reťazová migrácia (*chain migration*) sa tiež stali dôležitým momentom v rozhodovaní potenciálnych migrantov k vysťahovaniu. Ak mali príbuzných alebo známych v Amerike, ich cesta a začiatky v novej krajine sa tým rapídne uľahčili a v prvých mesiacoch im poskytli dostatočnú oporu pri zabezpečovaní životných nutností, ako strava, bývanie, hľadanie práce a sociálne kontakty a dorozumievanie sa v rodnom jazyku.

Reprezentácie Ameriky v slovenskej tlači a otázka ich pôsobenia na rozhodovací proces emigrantov

Často opomínaným aspektom pri spracovávaní tematiky slovenskej emigrácie je obraz (reprezentácia), teda dojem, hodnotový súd či interpretácia Nového sveta. Tento obraz mohol mať viacero podôb a „nositeľov“. Vytvárali ho osoby, ktoré mali s Amerikou buď priame osobné skúsenosti alebo mali informácie z druhej ruky od príbuzných a známych, ktorí svoje dojmy a hodnotenie posielali v listoch do

104 Pozri BIELIK, *Slovenské vysťahovalectvo*, s. 37; K činnosti agentov v Uhorsku pozri JAKEŠOVÁ, *Uhorské zákonodarstvo*, s. 138-140.) Pôsobenie agentov bola regulovaná zákonmi a nariadeniami z rokov 1881, 1903 a 1909.) K činnosti agentov v priestore stredovýchodnej Európy pozri BADE, *Evropa v pohybu*, s. 127. Vládne kruhy a jej tlač (uhrofilské *Slovenské noviny*) videli príčiny hornouhorskej emigrácie najmä v dvoch faktoroch: v činnosti vysťahovaleckých agentov a v túžbe Slovákov po zbohatnutí. Príčiny vysťahovalectva videli aj v údajnej tradičnej náklonnosti Slovákov k sťahovaniu (BIELIK, *Slovenské vysťahovalectvo*, s. 21-22) Ojedinelou výnimkou boli sebareflexívne články o nepriaznivých hospodárskych pomeroch Uhorska a pasivite vlády a kompetentných orgánov vo vzťahu k vysťahovalectvu (O našich hospodárskych pomeroch In *Slovenské noviny*, 11. 2. 1890, roč. 5, s. 1).

105 MORAWSKA, *For bread with butter*, s. 74-78.

106 KNERR, Béatrice. (Ed.). *International Labor Migration*. Kassel 2012, s. 22.

Uhorska, v ktorých často krát nechýbali fotografie ich samých v drahých oblekoch a šatách. Zarobené peniaze (často pomerne veľké sumy), ktoré slovenskí vysťahovalci každoročne posielali svojim rodinám do Uhorska, museli zanechať trvalú stopu v myšliach tých, ktorí sa do Ameriky chystali alebo túto možnosť iba zvažovali. Na vytváraní obrazu sa podieľala aj slovenská (slovensky písaná) tlač. Do konca 19. storočia sa popri tlači konzervatívneho martinského prúdu (*Národné noviny*, *Národný hlásnik*) vyprofiloval aj katolícky prúd (*Katolícke noviny*, *Eudové noviny*), liberálny prúd (*Hlas*) a sociálno-demokratický prúd (*Nová doba*, *Zora*). Uhorskú/maďarskú politiku reprezentovali *Slovenské noviny*. Popri nich existovali mnohé ďalšie záujmové, cirkevné, ženské alebo hospodárske časopisy.¹⁰⁷ Medzi nimi vyniká najmä skalický časopis *Obzor*, ktorý v rokoch 1873-1883 publikoval cestopisy (aj zo Spojených štátov) Daniela Šusteka.¹⁰⁸

„Amerika“ bola atraktívnou témou slovenskej tlače v celej poslednej tretine 19. storočia. Nebola to len geografická vzdialenosť a nádych exotiky, ktoré tento záujem vyvolávali, ale aj aktuálnosť slovenskej emigrácie do zámoria. Spomenuté periodiká citlivo vnímali proces masového vysťahovalectva najmä v súvislosti s „oslabovaním slovenského národa“ v monarchii. Ani uhrofilské *Slovenské noviny* emigráciu nepodporovali, pretože v nej videli jednak ubúdanie pracovných síl a hrozbu pre uhorskú ekonomiku a jednak im prekážala „protištátna činnosť“ amerických Slovákov a ich podpora národného hnutia v Uhorsku. Uhorská vláda vyvinula v tejto veci viaceré aktivity, po množiacich sa neúspešných zásahoch u americkej vlády a priamo v americko-slovenskej komunite na túto činnosť postupne rezignovala.¹⁰⁹

Obrazy Ameriky predostierané čitateľstvu boli veľmi rôznorodé a mnohokrát záviseli od vkusu samotného autora alebo redaktora toho ktorého periodika. Nie vždy bolo možné nájsť logickú súvislosť v reprezentovaných témach či určiť dominantný záujem konkrétnych novín. O americkej politike a politickej kultúre sa čitateľ mohol dozvedieť pomerne málo, čo sa zmenilo až s nástupom výraznejšej diferenciacie a postupnej sofistikácie slovenskej tlače na prelome storočí. Neutíchajúci záujem vzbudzovali správy o technologickej vyspelosti Američanov, ich preindustrializovanom a urbanizovanom svete (často podsúvané s kontrastom neprebádanej a neznámej divokej americkej prírody) so zvláštnym dôrazom na

107 K názorom uhorských vládnych strán a vybranej uhorsko/maďarskej tlače k vysťahovalectvu z Uhorska pozri PUSKÁS, Julianna. *From Hungary to the United States (1880-1914)*. Budapest 1982, s. 109-115.

108 Tieto cestopisné črty boli vydané knižne v rámci výberu cestopisov D. Šusteka *Potulky svetom*, Martin 1957.

109 K jednotlivým aktivitám a pokusom uhorskej vlády zasiahnuť proti kultúrnym aktivitám Slovákov v Spojených štátoch (Klebsbergovo memorandum, akcia „vlasteneckí kňazi“, akcia „krajské noviny“, akcia „maďarská zástava“, akcia „Kossuthov pomník“) pozri MINÁR, Imrich. *Americkí Slováci a Slovensko 1880-1980*. Bratislava 1994, s. 74-82.

progres vo svete vedy a techniky¹¹⁰. Typickým klišé sa najmä v *Národných novinách* (ktoré spolu so *Slovenskými novinami* prinášali najviac informácií) stalo vytváranie kategórie amerického milionára v protiklade s ťažko pracujúcimi imigrantmi v amerických baniach a továrňach (Amerika ako *krajina kapitalizmu*). Veľmi silným momentom v obraze Ameriky bol materializmus, materiálny pokrok a pragmatizmus obyvateľov Spojených štátov (Amerika ako *krajina pokroku*). Tieto správy akcentujúce „*bohatstvo Američanov*“ a neexistenciu stavovského systému mohli pre potenciálnych vysťahovalcov pôsobiť ako magnet.¹¹¹ Pojmy ako sloboda, demokracia a rovnosť¹¹² síce neboli až do začiatku 20. storočia vždy explicitne vyjadrené, istú väzbu na tieto pojmy však mali v sebe silne zakódované.¹¹³

Odrádzanie od vysťahovalectva (nie vždy explicitne vyjadrené) patrilo k typickej agende *Slovenských novín*. Spravodajstvo o vysťahovalectve sa skladalo z drobných správ o chytených a sankcionovaných nelegálnych agentoch a neúspešných emigrantoch, informovaní o hospodárskej kríze v Spojených štátoch a v Kanade, nedostatku pracovných príležitostí alebo uverejňovaní listov slovenských emigrantov. *Slovenské noviny* neúnavne informovali svojich čitateľov o bankských nešťastiach, úrazoch a úmrtiach Slovákov alebo rôznych kauzách slovensko-americkej komunity v Spojených štátoch. Ostatná slovenská tlač zaujímala k vysťahovalectvu striedavo odmietavý¹¹⁴ („*oslabovanie slovenského národa*“, rozpad rodiny, vdovy a siroty po emigrantoch) a pozitívny postoj (kultúrny progres slovenskej komunity v Amerike, zakladanie kostolov, farností, kultúrnych spolkov a finančných ústavov, spolupráca so slovenskými kultúrnymi elitami v Uhorsku) (Amerika ako *krajina*

110 Články v *Národných novinách* (1880-1900) odkazujú na technologický progres a náskok Spojených štátov pred Európou alebo na kultúrnu inakosť: „Edisonov nový vynález“, „Nový americký šport“, „Najväčšie divadlo sveta“, „Obrovské hodiny“, „Amerikánska dôkladnosť“, „Elektrické mesto“ a iné.

111 K obrazu „americkej výlučnosti“ v priestore strednej a východnej Európe pozri štúdiu PARAFIANOWICZ, Halina. American Exceptionalism: The American Dream and the Americanization of East-Central Europe. In JALAGIN, Seia – TAVERA, Susanna – DILLEY, Andrew (Ed.). *World and Global History. Research and teaching*. Pisa 2011, s. 107-122; všeobecne HILLSTROM, Kevin. *Defining Moments. The Dream of America: Immigration 1870-1920*, s. 21-29.

112 K reprezentáciám Spojených štátov ako krajine pokroku/krajine slobody/krajine demokracie a.i. v nemeckej tlači 18. a 19. storočia pozri DEPKAT, Volker. *Amerikabiler in politischen Diskursen: deutsche Zeitschriften – 1789 bis 1830*, Stuttgart 1998.

113 V 90. rokoch 19. storočia *Národné noviny* nepreferovali oproti provládnym *Slovenským novinám* taký silný antiemigračný diskurz a ich správy o Spojených štátoch nadobúdali miestami bulvárny charakter. *Slovenské noviny* vyvíjali od svojho vzniku protivysťahovaleckú agendu a na ich stránkach sa nachádzalo aj viac vlastnej publicistiky venovanej zámorskej emigrácii (O našich hospodárskych pomeroch In *Slovenské noviny*, 11. 2. 1890, roč. 5, s. 1; O vysťahovaní z Horniakov In *Slovenské noviny*, 19. 7. 1890, roč. 5, s. 4) a i.

114 Odmietavý postoj k Spojeným štátom reprezentovali články akcentujúce americký hospodársky a vojenský imperializmus a „americký kapitalizmus“ v súvislosti s pracovnými podmienkami v baníckom a hutníckom priemysle. Tlač ďalej poukazovala na „morálny úpadok“ amerických finančných a politických elít v súvislosti s finančnými, politickými či sexuálnymi škandálmi.

slobody a demokracie). Negativitu diskurzu provládných *Slovenských novín* však slovenská tlač nikdy nedosahovala.¹¹⁵

Je takmer nemožné vyniesť jednoznačný záver ohľadom vplyvu obrazov v tlači na rozhodnutia jednotlivca emigrovať. Ako som spomenul vyššie, zvažovanie odchodu závisí od mnohých vonkajších a vnútorných faktorov a vlastností individua. Vieme povedať, aký náklad mala väčšina slovenských periodík v skúmanom období, ale nevieme, ku koľkým jednotlivcom sa výtlačky dostávali. Vplyv tlače na vystahovalectvo však nemožno vylúčiť, a to aj napriek nízkemu nákladu slovenskej tlače a nižšej gramotnosti slovenského obyvateľstva. Kvôli týmto dvom faktorom sa tlač jednoducho predčítavala pred obyvateľstvom¹¹⁶ a jeden výtlačok mohol zasobovať informáciami obyvateľstvo určitej lokality (obec, región, subregión), resp. jej určitej časti. Na záver chcem uviesť, že skúmané obrazy v tlači boli determinované aj tzv. „zotrvačnosťou obrazu“ v tlači, resp. pretrvávaním zažitých a mnohokrát stereotypných predstáv o Novom svete, ktoré slovenský (a uhorský/maďarský) žurnalizmus produkoval už od začiatkov masovej emigrácie do zámoria od konca 70. rokov 19. storočia. Percepcia obrazov v tlači v minulosti je materiál na samostatnú štúdiu alebo monografiu; tu som sa pokúsil len stručnejší náčrt problematiky s výzvou na výskum do budúcnosti.

115 Tieto informácie sa zakladajú najmä na mojom výskume *Slovenských novín* z roku 1890, 1895, 1913 a *Národných novín* z rokov 1880, 1885, 1890, 1895 a 1913.

116 van DÜLMEN, Richard. *Historická antropologie*. Praha 2002, s. 71 a KLEMENČIČ, *Slovene Images*, s. 144, poznámka č. 2.

Rodina ako garancia udržania sociálneho statusu aristokracie v druhej polovici 19. storočia.

Pokus o náčrt na príklade Lucie Wilczekovej (1862 – 1958)

Daniel Hupko

Úvod

Druhá polovica 19. storočia je charakterizovaná postupnou emancipáciou neurodzenej časti spoločnosti. Do popredia sa na úkor dovtedy dominantnej aristokracie postupne dostávajú občianske vrstvy, ktoré v liberalizujúcej sa Európe prekonalí dovtedy nemysliteľný spoločenský vzostup. Výlučné postavenie aristokracie v Predlitavsku i Zalitavsku ohrozovali predovšetkým bohatí priemyselníci, ktorí si vďaka svojmu majetku mohli dovoliť kúpiť nielen šľachtický titul, ale i starobylé panské sídlo spolu s príslušnými pozemkami. Motiváciou bola spravidla snaha o napodobňovanie životného štýlu rodovej šľachty, keďže neraz tieto nehnuteľnosti kúpili i s pôvodným vnútorným zariadením a obývali ich so svojimi rodinami rovnako ako predošli vlastníci.¹¹⁷

Rozpaky aristokracie, ktoré tieto zbohatlícke rodiny vytvárali, boli opodstatnené, keďže špecifický životný štýl bol jedným z dištinkčných prvkov, oddeľujúcich šľachtu od ostatných vrstiev spoločnosti.¹¹⁸ Navyše tejto „novej aristokracii“ prišlo aj ovzdušie doby: britský filozof John Stuart Mill (1806 – 1873) zastával názor, že o politických otázkach nemá rozhodovať veľké množstvo nevzdelaných ľudí, ale primerane malý počet osôb, pripravovaných špeciálne na túto úlohu. V tejto otázke s ním súhlasil aj francúzsky historik a sociológ Alexis de Tocqueville (1805 – 1859), ktorý však za základné podmienky fungovania tohto konceptu považoval materiálnu nezávislosť vykonávateľov moci a určitú sociálnu hierarchiu. Uvedomoval si však, že nová aristokracia, zodpovedajúca ideálom liberalizmu, nevznikne okamžite – predpokladal, že časom sa objavia silné osobnosti, ktoré budú „aristokratické“ a schopné prevziať moc do svojich rúk a usmerňovať verejnú mienku.¹¹⁹ Tento rozpor, vyjadrený presadzovaním univerzálnej rovnosti a bojom proti feudálnym hodnotám na jednej strane a istou politickou a sociálnou nerovnosťou, považovanou za samozrejmosť na strane druhej, je základnou premisou liberalizmu.¹²⁰

117 HOLEC, Roman. Podnikatelia a podnikanie na Slovensku pred rokom 1918. In *Historické štúdie*, 2000, roč. 41, s. 165-166. Pozri tiež: POKLUDA, Zdeněk. Pronikání buržoazie do sféry deskového veľkostatkárskeho vlastníctví na Moravě v polovině 19. století. In *Vlastivědný věstník moravský*, 1981, roč. 23, s. 165-178.

118 BEZECNÝ, Zdeněk. Šlechťici v občanské době. In *Studie k sociálním dějinám 19. století*, 1997, č. 7, s. 125-126.

119 HABERMAS, Jürgen. *Strukturální proměna veřejnosti. Zkoumání jedné kategorie občanské společnosti*. Praha : Filosofia, 2000, s. 223.

120 URBAN, Otto. *Kapitalismus a česká společnost. K otázkám formování české společnosti v 19. století*. Praha : Nakladatelství Svoboda, 1978, s. 188.

Tocquevilleova téza postupného objavenia sa bohatých, vzdelaných a silných osobností sa z určitého uhla pohľadu dočkala i praktickej realizácie. Dôkazom bola vrstva bohatých továrníkov, ktorá postupne za svoje hospodárske zásluhy získala neraz i barónske tituly a rodovej aristokracii dokázala konkurovať i bez zisku pôvodne šľachtického pozemkového majetku. Napr. barón Karol Kuffner, bohatý cukrovarník židovského pôvodu, sa po prebudovaní nevelkej renesančnej kúrie v roku 1885 usadil v moderne riešenom kaštieli v centre Sládkovičova, ku ktorému bola neskôr pristavaná rozľahlá obrazáreň pre jeho vzácnu umeleckú zbierku. Jej jadro tvorili umelecké predmety z dedičstva po starej juhotirolskej šľachtickej rodine Firmianovcov, z ktorej pochádzala Kuffnerova manželka.¹²¹

Napriek tomu, že z hľadiska spoločenského vývoja bola v tomto období aristokracia prekonanou skupinou obyvateľstva, pre vývoj v podunajskej monarchii je typické, že si stále zachovávala významný vplyv vo väčšine oblastí spoločenského života.¹²² Mierny obrat nastal po rakúsko-uhorskom vyrovaní, keď sa začal klásť dôraz na odbornosť a fundovanosť: vtedy začali do štátnej správy a úradníckych funkcií prenikať i novošľachtici a nešľachtici. Oblasťami, v ktorých si ale panovník hodlal zachovávať rozhodujúcu autoritu i naďalej, bola diplomatická služba a armáda. V dôstojníckom zbore, predovšetkým v najvyšších veliteľských funkciách, i naďalej dominovala vysoká aristokracia a obdobná situácia panovala i v diplomatickej službe.¹²³

Na fakte, že medzi tou časťou rodovej aristokracie, ktorá tvorila dvorskú, resp. prvú spoločnosť, prísne hierarchizovanú na princípe urodzenosti a starobylosti rodu, tzv. druhou spoločnosťou, tvorenou menej zámožnými šľachticmi a potomkami aristokratických rodov, ktorí boli svojím vlastným pričinením alebo zásluhou svojich predkov vylúčení z radov prvej spoločnosti, a zvyškom šľachty (vrátane novošľachtických rodín) sa nachádzala nepreniknuteľná bariéra, sa odborná literatúra zhoduje.¹²⁴ Komplikovanejšia je situácia v prípade uzatvárania manželstiev medzi príslušníkmi prvej a druhej spoločnosti, resp. medzi aristokraciou a novonobilitovanými rodinami. Staršia literatúra zastáva názor, že sociálne kontakty

121 Pozri: ŽUPANIČ, Jan. Židovská šlechta podunajské monarchie. Mezi Davidovou hvězdou a křížem. Praha : Nakladatelství Lidové noviny, 2012, s. 429-435. Podrobnejšie o kuffnerovskej umeleckej zbierke: CIULISOVÁ, Ingrid. Acquired and Dispersed: The Collections of Grazioso Enea Lanfranconi and Baron Karl Kuffner. In *Ars*, 2007, roč. 40, č. 1, s. 53-66.

122 URBAN, Otto. Česká společnost 1848 – 1918. Praha : Nakladatelství Svoboda, 1982, s. 289.

123 Porovnaj: ROTHENBERG, Günther. Nobility and Military Careers : The Habsburg Officer Corps, 1740-1914. In *Military Affairs*, 1976, roč. 40, č. 4, s. 183 a KRÁLOVÁ, Hana. *Ve službě monarchii. Rakouská a rakousko-uherská zahraniční služba v 19. století*. Praha : Agentura Pankrác, 2012, s. 44-90.

124 Porovnaj: URBAN, Kapitalizmus..., s. 122-123, BEZECNÝ, Zdeněk. *Příliš uzavřená společnost. Orličtí Schwarzenbergové a šlechtická společnost v Čechách v druhé polovině 19. a na počátku 20. století*. České Budějovice : Historický ústav Jihočeské univerzity, 2005, s. 26-27 a ŽUPANIČ, Jan. *Vzestup druhé společnosti. Příspěvek k proměnám elit podunajské monarchie*. In SVOBODA, Milan (ed.). *Svět historie – historikův svět. Sborník profesoru Robertu Kvačkoví*. Liberec : Technická univerzita, 2007, s. 248-253.

boli minimálne a obmedzovali sa predovšetkým na spoluprácu v obchodných záležitostiach. Vo všetkých ostatných oblastiach spoločenského života však bola táto „banková a komínová šľachta“, ako ju Otto Urban výstižne nazval, ignorovaná, resp. so zaťatými zubami trpená.¹²⁵ Najnovšie výskumy, vychádzajúce z poznania genealogických súvislostí, tieto kontakty nielen pripúšťajú, ale považujú ich priamo za predpoklad postupu novošľachtickej rodiny medzi tzv. druhú spoločnosť. Tieto výskumy však naznačujú, že z hľadiska zachovania čistoty krvi boli oveľa častejšie vydaie aristokratiiek za novošľachticov ako naopak.¹²⁶ V prípade mužov bola rovnocennosť urodzenosti manželky základnou podmienkou akceptácie manželského zväzku aristokratickou spoločnosťou. Nerovnorodý sobáš bol dôvodom na vylúčenie aristokrata z prvej spoločnosti a vyplývali z neho navyše isté obmedzenia v prístupe k dvorským úradom či v otázke nadobúdania rodových zverenstiev.¹²⁷

Ciele výskumu a teoretické východiská

V meniacej sa spoločenskej situácii sa výraznejšie upriamovala pozornosť rodičov i širšieho príbuzenstva na výchovu dieťaťa, ktoré bolo považované už nielen za pokračovateľa rodu, ale predovšetkým za nositeľa rodovej tradície a rodovej pamäte, ktorej zachovanie považovala aristokracia za základný prvok prežitia a základný kameň udržania svojej pozície v budúcnosti.¹²⁸

Cielom predkladanej štúdie je pomenovať základné zložky, ktoré tvorili stratégiu udržania sociálneho statusu aristokracie v druhej polovici 19. storočia. Základným rámcom analýzy je rodina v chápaní, ako ju definuje Pierre Bourdieu: rodina ako spoločný princíp, zakladajúci určitú sociálnu skutočnosť, ktorý je všetkým členom kolektívu imanentný a súčasne ich presahuje, keďže sa s jeho objektivizovanou skutočnosťou stretávajú aj u iných členov sociálnej skupiny. Je to mentálna kategória, vybudovaná na princípe predstáv a aktov (napr. sobášov), ktoré prispievajú k jej neustálemu trvaniu.¹²⁹

125 CSÁKY, Moritz. Adel in Österreich. In KÜHNEL, Harry - VAVRA, Elisabeth - STANGLER, Gottfried (eds.). *Das Zeitalter Kaiser Franz Josephs. 1. Teil: Von der Revolution zur Gründerzeit 1848 - 1880* [Ausstellungskatalog]. Wien : Amt der Niederösterreichische Landesregierung, 1984, s. 212-219 a URBAN, Česká společnost, s. 188. Názor, že sobáše medzi rodovou šľachtou a nobilitantami boli veľmi ojedinelé, zastáva i: MATĚJČEK, Jiří. Šlechta v českých zemích v 19. století (První pokus o přehled). In *Slezský sborník*, 2000, roč. 98, č. 4, s. 294.

126 ŽUPANIČ, Vzestup..., s. 252-253. Porovnaj s: BEZECNÝ, Zdeněk. Sňatky české šlechty ve druhé polovině 19. století. In PETRBOK, Václav (ed.). *Sex a tabu v české kultuře 19. století*. Praha : Academia, 1999, s. 88-93.

127 STEKL, Hannes - WAKOUNIG, Marija. *Windisch-Graetz. Ein Fürstenhaus im 19. und 20. Jahrhundert*. Wien; Köln; Wiemar : Böhlau Verlag, 1992, s. 59 a BEZECNÝ, Emoce, s. 93.

128 SLABÁKOVÁ, Radmila. Emoce, city a výchova v rodine Mensdorff-Pouilly: od „zburžovazňovaní“ k „aristokratizaci“ u rakousko-české aristokracie v 19. století. In *Studie k sociálním dějinám*, 2001, č. 7, s. 38.

129 BOURDIEU, Pierre. *Teorie jednání*. Praha : Karolinum, s. 96-97.

Vzorom rodinného súžitia šľachty v 19. storočí bola nukleárna rodina, ktorú tvorili rodičia a nezaopatrené deti.¹³⁰ Ostatní príbuzní, pokiaľ to ich životná či finančná situácia dovoľovala, žili samostatne. Napriek tomu, že sa nukleárna rodina súčasťou každodenného života aristokracie stala v tom istom období, v ktorom ju prijalo i meštianstvo,¹³¹ vykazuje aristokratický model nukleárnej rodiny určité špecifiká: nukleárna rodina bola základnou jednotkou rodových vetiev, ktorých súhrn tvoril rod. Bola teda len čiastkou rodu, ktorý musel v 19. storočí držať spolu, byť navzájom neustále v kontakte prostredníctvom korešpondencie, rodinných návštev a vzájomných stretnutí na plesoch, oslavách, pohreboch a poľovačkách. Veľký dôraz aristokracia kladla na svoj rod a jeho dejiny, ako neoddeliteľnú súčasť ňou vyznávaných tradičných hodnôt. Upevňovanie pút spájajúcich rod a vzájomná prepojenosť aristokracie viedla k stmeleniu celej sociálnej skupiny a prispievala k udržaniu jej miesta na výslni.¹³²

Okrem súhrnu právnych noriem, ktoré urodzenú spoločnosť zakotvujú ako sociálnu skupinu, bola skupinová identita aristokracie rámcovaná jej kultúrnym zázemím, primordialitou a spoločnou tradíciou. Všetky tieto tri konštitutívne prvky boli závislé od spoločne zdieľaných hodnôt a spoločného uvažovania, determinovaného analogickými skúsenosťami, ktoré iba umocňovali pocit spolupatričnosti.¹³³ Urodzená spoločnosť druhej polovice 19. storočia sa urputne snažila o uchovanie symbolického kapitálu rodiny, ktorý považovala za základnú podmienku svojej existencie. Jeho súčasťou bolo vedomie výlučnosti, podmienené vedomím stavovskej výnimočnosti. Tá bola daná nielen prostredníctvom ekonomických kategórií, ale oveľa markantnejšiu úlohu zohrávali jednotlivé komponenty životného štýlu, ktorých výnimočnosť spočívala v ich špecifickom sociálnom vnímaní.¹³⁴

Zo sociologického hľadiska bolo teda cieľom aristokracie ako sociálnej skupiny predovšetkým to, aby si jej jednotliví členovia osvojili vedomie prináležitosti k aristokracii ako svoju hlavnú skupinovú identitu. Neodpuštitelným prvkom, priamo súvisiacim s procesom identifikácie, bola skupinová konformita. Výsledkom tohto procesu bol jedinec, ktorý je plne identifikovaný so sociálnou skupinou, súhlasí s jej hodnotovou orientáciou, zdieľa skupinové potreby, záujmy a postoje, správa sa a koná v medziach skupinových noriem.¹³⁵ Počas socializácie v nízkom veku získavali členovia aristokratickej spoločnosti špecifické civilizačné návyky, po

130 GOODY, Jack. *Proměny rodiny v evropské historii*. Praha : Nakladatelství Lidové noviny, 2006, s. 209.

131 Teda najneskôr na konci 18. storočia: SLABÁKOVÁ, Emoce, s. 32.

132 SLABÁKOVÁ, Radmila. Rodina a její hodnota u rakousko-české aristokracie v 19. století (na příkladu Dietrichsteinů a Mensdorffů-Pouilly). In *Studie k sociálním dějinám*, 2001, č. 6, s. 277-278.

133 HRBEK, Jiří. *Barokní Valdštejnové v Čechách 1640 – 1740*. Praha : Nakladatelství Lidové noviny; Univerzita Karlova, 2013, s. 62.

134 Porovnaj: WEBER, Max. *Wirtschaft und Gesellschaft. Grundriss der verstehenden Soziologie*. Tübingen : J. C. B. Mohr (Paul Siebeck), 1980, s. 531-540.

135 NOVOTNÁ, Eliška. *Sociologie sociálních skupin*. Praha : Grada, 2010, s. 31-33.

stáročia postupne prijímané z dvorského prostredia. Hlavným cieľom aristokratickej výchovy v 19. storočí bola stabilizácia správania celej sociálnej vrstvy ako jedného z prostriedkov boja proti jej úpadku – mala potlačiť charakterové rysy, ktoré by odporovali požiadavkám, ktoré na dieťa kládla rodina. Dieťa sa muselo podrobiť príkazom rodičov so zámerom zaistiť pokračovanie rodiny.¹³⁶ Do popredia sa dostávala nedotknuteľnosť rodičovskej autority a dodržiavanie citového odstupu medzi rodičmi a deťmi, všetko s cieľom zachovania pre aristokraciu typických ritualizovaných vzorov správania v záujme socio-kultúrnej reprodukcie.¹³⁷ Významnú úlohu pri upevňovaní skupinovej identity zohrávalo i špecifické životné prostredie, v ktorom sa šľachtic v dospelosti pohyboval (jeho základy boli položené však už v detstve) a konfrontácia s ostatnými členmi vlastnej sociálnej skupiny.¹³⁸

Skupinovú identitu aristokracie teda jedinec získal vo svojej orientačnej rodine,¹³⁹ ktorá bola zodpovedná za socializáciu dieťaťa v medziach aristokratickej spoločnosti. Nezastupiteľnú úlohu zohrával príklad rodičov, ktorý potomstvo intuitívne napodobňovalo. Vďaka tomu aristokratická kultúra prechádzala plynule z generácie na generáciu.¹⁴⁰

Sformulovať jednoznačnú a všeobecne platnú definíciu aristokracie nie je z rôznych dôvodov možné,¹⁴¹ keďže išlo o skupinu veľmi premenlivú, ktorej členovia boli vystavení neustálej hrozbe sociálneho prepadu.¹⁴² Aristokraciu možno charakterizovať, berúc do úvahy všetky úskalia a riziká tejto snahy, ako úzku, spoločensky najvyššie postavenú, sociálne prominentnú a počtovo prísne obmedzenú triedu šľachty, ktorú tvorili členovia starobylých rodín s nespochybniteľným šľachtickým pôvodom, ktorý siahal minimálne do začiatku 18. storočia, oddaných cisárskemu dvoru a nedotknutých národnostnými spormi. Bola rodinne spriaznená s poprednými európskymi aristokratickými rodmi a kozmopolitne založená.¹⁴³ Stála na vrchole spoločenského rebríčka a určovala tón spoločenskému daniu. Tvorili ju predovšetkým členovia kniežacích a grófskych rodov. Platilo, že vypadnúť spomedzi jej radov bolo oveľa jednoduchšie, než sa do tejto prominentnej spoločnosti dostať.

136 ŠVARČIKOVÁ-SLABÁKOVÁ, Radmila. *Rodinné stratégie šľachty. Mensdorffové-Pouilly v 19. storočí*. Praha : Argo, 2007, s. 130.

137 Pozri: SLABÁKOVÁ, Emoce, s. 30-31 a 38.

138 Porovnaj: HRBEK, Barokní Valdštejnové, s. 66.

139 Teda v tej rodine, do ktorej sa narodil a žil v nej ako dieťa. Na rozdiel od rodiny prokreačnej, ktorú sám založil a na ktorej fungovaní sa zúčastňoval v úlohe rodiča. Definíciu pozri: GOODY, Proměny, s. 209.

140 WINKELHOFER, Martina. *Adel verpflichtet. Frauenschicksale in der k. u. k. Monarchie*. Wien : Amalthea Signum Verlag, 2009, s. 20.

141 Najnovšie pozadie problematiky terminologickej špecifikácie aristokratickej spoločnosti na príklade obdobia raného novoveku spracoval: HRBEK, Barokní Valdštejnové, s. 64-65.

142 MAŤA, Petr. *Svět české aristokracie 1500 – 1700*. Praha : Nakladatelství Lidové noviny, 2004, s. 16-17. Hoci Petr Maťa, obdobne ako Jiří Hrbek, skúma obdobie raného novoveku, jeho závery, týkajúce sa sociálnej stratifikácie aristokratickej spoločnosti, majetkovej štruktúry jej členov a mechanizmov vzostupov a pádov v rámci nej, sú vo svojej podstate platné i pre obdobie druhej polovice 19. storočia.

143 ŽUPANIČ, Jan. *Nová šlechta Rakouského císařství*. Praha : Agentura Pankrác, 2006, s. 16.

I v druhej polovici 19. storočia bola totiž aristokracia výlučnou spoločnosťou so silným vedomím spoločenskej nadradenosti a s významnou mienkotvornou funkciou.¹⁴⁴ Neodmysliteľnou súčasťou definície aristokracie je, že výraz aristokracia nemožno považovať za synonymum slova šľachta.¹⁴⁵

Odpovede na vyššie vytýčené otázky budeme hľadať na príklade aristokratky, ktorú už jej rodinný pôvod predurčil k tomu, aby sa pohybovala k prostredí najvyššej viedenskej spoločnosti: aby sa cítila rovnako doma na cisárskom dvore i vzdialenom vidieckom panstve, aby poznala nielen prepych mestských palácov, ale i zápach uhlia a dymu z továrenských komínov. Ďalším jej špecifikom je i to, že mladosť strávila v predlitavskej časti monarchie na rakúskych panstvách svojho otca, zatiaľ čo roky manželstva prežila v Zalitavsku, na uhorskom panstve Smolenice, ktorého majiteľom bol jej manžel. Je ňou grófká Lucia Wilczeková (1862 – 1958), pochádzajúca z jednej z najbohatších aristokratických rodín, pohybujúcich sa v prostredí viedenského cisárskeho dvora. Definované ciele budeme sledovať v časom rozpätí troch desaťročí: od začiatku 60. rokov do približne polovice 90. rokov 19. storočia.

Symbolický kapitál aristokracie

Symbolický kapitál rodiny bol v druhej polovici 19. storočia skutočným „rodiným striebrom“, ktoré odlišovalo „dobré rodiny“ (rozumej rodiny urodzené, s tzv. čistou krvou) od „horších“ rodín. Rodové priezvisko vrátane všetkých atribútov šľachtictva a česť, chápaná v rovine osobnej cti a v rovine rodovej cti, vychádzajúcej z rodovej pamäte a pamäte celej sociálnej skupiny, boli dôležitými prvkami symbolického kapitálu rodiny.¹⁴⁶ Každá aristokratická rodina disponovala vlastným súborom prvkov, ktoré tvorili jej symbolický kapitál a práve táto kvalitatívna zložka sociálnej identity bola dôležitým prvkom pri posudzovaní oprávnenosti zotrvávania rodiny na špičke spoločnosti. Navyše, sama aristokracia bola vnútorne štruktúrovaná na základe princípu starobylosti a urodzenosti.¹⁴⁷

Skupinová identita veľmi úzko súvisí s otázkou skupinovej pamäte, ktorej nositeľmi sú všetci členovia sociálnej skupiny. Skupinová pamäť zdôrazňuje jedinečnosť vlastnej sociálnej skupiny voči okoliu, teda to, čím sa skupina odlišuje od iných skupín. Má teda výraznú konštitutívnu funkciu. Keďže je založená na prisudzovaní rovnakých znakov istému zoskupeniu, jej kontinuita je závislá na jednotlivcoch, ktorí sú nositeľmi kolektívnej identity. V mantineloch, definovaných

144 BEZECNÝ, Příliš uzavřená společnost, s. 30.

145 Aristokracia je v zmysle vyššie uvedenej definície iba časťou šľachty. Pozri: MAŤA, Svět české aristokracie, s. 11.

146 SLABÁKOVÁ, Radmila. Šlechtická rodina jako zvláštní typ rodiny? In MACHAČOVÁ, Jana - ŠRAJEROVÁ, Olga (eds.). *Sociálně a národnostně smíšená rodina v českých zemích a ve střední Evropě od druhé poloviny 19. století do současnosti*. Opava: Slezské zemské muzeum, 2003, s. 90.

147 Najvyššie stáli rody patriace k bývalým bezprostredným ríšskym kniežatám. Pozri: BEZECNÝ, Příliš uzavřená společnost, s. 27-28.

skupinovou identitou, sa potom konštituuje osobná identita jedinca, ktorej základom je taktiež pamäť.¹⁴⁸

Pokročilé 19. storočie neponúkalo mnoho príležitostí na manifestovanie symbolického kapitálu. V rámci vlastnej sociálnej skupiny bol primeraný stavovský spôsob života nielen podmienkou „členstva“ v aristokratickej spoločnosti, ale i predpokladom na zisk niektorého z dvorských úradov.¹⁴⁹ Čím viac sa spôsob manifestácie symbolického kapitálu rodiny menil, tým podstatnejšiu úlohu zohrávali atribúty osoby, ktoré ho reprezentovali: cnosti, ktoré stredoveký rytier vyjadroval aktívnou účasťou na turnajoch, bolo potrebné v 19. storočí zhmotniť a tak verejne prezentovať.¹⁵⁰ Súkromná a verejná sféra boli v tomto období prísne oddelené, čo sa premietlo i do prerozdelenia úloh muža a ženy: mužovi (otcovi) bola vyhradená sféra verejná a žene (matke) sfére súkromná.¹⁵¹

Verejná sféra sa asociovala s inštitucionálne organizovanou prácou, politikou či umením, pričom sféru súkromnú reprezentovala rodina, domácnosť a oblasť intimity. Táto bipolarita verejného a súkromného vyjadrovala konštrukciu dvojrodovosti európskej spoločnosti, v ktorej sa od druhej polovice 18. storočia presadzoval normatívny model ženy v domácnosti, podľa ktorého bola žena na prvom mieste matkou a jej povinnosťou bola starostlivosť o potomstvo a domácnosť.¹⁵² Tento patriarchálny model spoločnosti pretrval až do 19. storočia. Až v jeho poslednej štvrtine badať počiatok rozpadu patriarchálneho systému rodiny. Spreádzali ho legislatívne rámce, ktoré mali v Predlitavsku a Zalitavsku rôzny charakter, vychádzajúci z inej historickej a právnej tradície.¹⁵³ Tieto legislatívne zmeny v spojení s úpravami výchovno-vzdelávacích plánov šľachticov, ktoré súviseli so zmenou nazerania na charakter ich vzdelania a boli zamerané na praktické zručnosti pri hospodárení a spravovaní majetku, zapríčinili, že na prelome 19. a 20. storočia sa

148 Pozri: ŠUBRT, Jiří. Sociologický prístup k otázke pamäti. In ŠUBRT, Jiří (ed.). *Historická sociológia. Teorie dlhouhodobých vývojových procesů*. Plzeň : Aleš Čeněk, 2007, s. 144-148 a KILIÁNOVÁ, Gabriela - KREKOVÍČOVÁ, Eva. Úvod. In KILIÁNOVÁ, Gabriela - KOWALSKÁ, Eva - KREKOVÍČOVÁ, Eva (eds.). *My a tí druhí v modernej spoločnosti. Konštrukcie a transformácie kolektívnych identít*. Bratislava : Veda, 2009, s. 18-19.

149 Napr. na zisk úradu komorníka: ŽUPANIČ, Nová šlechta, s. 30.

150 HABERMAS, Strukturální proměna, s. 63.

151 O obsahu týchto tradičných rolí otca a matky pozri viac v: PERROT, Michelle (ed.). *Geschichte des Privaten Lebens. 4. Band: Von der Revolution zum Großen Krieg*. Frankfurt am Main : S. Fischer Verlag GmbH, 1992, s. 127-135 a 145-150.

152 KICZKOVÁ, Zuzana. Vzťah verejnej a súkromnej sféry z rodového aspektu. In KICZKOVÁ, Zuzana - SZAPUOVÁ, Mariana (eds.). *Rodové štúdiá. Súčasné diskusie, problémy a perspektívy*. Bratislava : Univerzita Komenského, 2011, s. 183-184.

153 Podrobne pozri: DUDEKOVÁ, Gabriela. Právne postavenie ženy v 19. storočí. Hranice a limity. In DARULOVÁ, Jolana - KOŠTIALOVÁ, Katarína (eds.). *Sféry ženy. Sociológia, etnológia, história*. Banská Bystrica; Praha : Fakulta humanitných vied UMB; Sociologický ústav AV ČR, 2004, s. 379-382.

takto vzdelané aristokratky v čoraz širšej miere emancipovali a vymedzovali voči mužskému svetu.¹⁵⁴

Podstatnou súčasťou symbolického kapitálu, ktorú bolo možné za každých okolností dávať najavo a symbolizovať ním v prostredí reprezentatívnej verejnosti svoju urodzenosť a stavovskú výnimočnosť, bol tzv. kódex urodzeného správania. Už od čias renesancie bol jeho súčasťou dobrý vkus, ktorý sa prejavoval vycibrenou schopnosťou konverzácie s adekvátnym používaním konverzačných fráz a komplimentov. Pristupovalo k nemu i zachovávanie tzv. dekóra, ktoré bolo považované za vstupenku do najurodzenejšej spoločnosti: jeho vonkajším prejavom boli umiernené a presné reakcie na vonkajšie podmety. Model osobných cností, ktoré sa postupne stali súčasťou meštianskej kultúry, aristokracia opustila a v jej najvyšších vrstvách bol nahradený cnosťami celej sociálnej skupiny.¹⁵⁵

Krízové obdobie spojené s politickou, ekonomickou a ideovou transformáciou, za ktoré možno z pohľadu aristokracie druhú polovicu 19. storočia bezpochyby považovať, vytváralo podmienky pre sociálny konflikt. Aktéri týchto zmien boli nútení explicitne deklarovať svoju príslušnosť k sociálnej skupine, využívať skupinové reprezentácie či symbolický jazyk skupiny, s ktorou sa identifikovali.¹⁵⁶ Vzostup meštianstva a posilňovanie pozície meštianskeho modelu rodiny, ktorá sa stala základnou inštitúciou sociálnej štruktúry a väčšinovým kultúrnym modelom,¹⁵⁷ sa dial na úkor urodzených vrstiev spoločnosti. Aristokracia sa tak ocitla v situácii, ktorej vedľajším produktom bolo zomknutie tejto sociálnej skupiny ako celku a spevnenie hradby, ktorá ju oddeľovala od ostatných vrstiev spoločnosti.

Dcéra z netypickej aristokratickej rodiny

Grófka Lucia Wilczeková sa narodila vo Viedni 30. novembra 1862¹⁵⁸ ako najmladšia zo štyroch potomkov grófa Jána Nepomuka Wilczeka (1837 – 1922) a grófky Emmy, rod. Emo-Capodilistovej (1833 – 1924).¹⁵⁹ Patrí do generácie urodzených dám, pohybujúcich sa pred rokom 1918 na najvyšších stupňoch aristokratickej spoločnosti, ktoré boli po prvej svetovej vojne nútené vyrovnáť sa so zánikom Rakúsko-Uhorska a po druhej svetovej vojne s definitívnym zánikom majetkovej základne šľachty v Československu. Zomrela v Kremseggu 27. 12. 1958,

154 BEZECNÝ, Zdeněk. Vzdelané a emancipované aristokratky. In *Práce z dějin vědy*, 2002, č. 3, s. 227-228.

155 Porovnaj: HABERMAS, Strukturální proměna, s. 62-67 a HRBEK, ref. 17, s. 66-67.

156 Porzi: KILLÁNOVÁ - KREKOVÍČOVÁ, Úvod, s. 21.

157 MOŽNÝ, Ivo. *Sociologie rodiny*. Praha : Sociologické nakladatelství, 2002, s. 29.

158 Slovenský národný archív, Bratislava (ďalej iba SNA), fond Rod Pálfi – červenokamenská línia (1745 – 1945; ďalej iba Pálfi – ČK), inv. č. 1844, šk. č. 185 – sobášny list Jozefa Pálffyho a Lucie Wilczekovej.

159 MYŠKA, Milan et al. *Biografický slovník Slezska a Severní Moravy. Nová řada, sešit 9 (21)*. Ostrava : Ostravská univerzita, 2006, s. 141.

kde je i pochovaná.¹⁶⁰ Detstvo prežila na wilczekovských majetkoch v spoločnosti svojich súrodencov, ktorí si boli navzájom vekovo blízki – medzi narodením prvého a posledného potomka manželov Wilczekovcov neubehli ani celé štyri roky.¹⁶¹

Obaja rodičia kontesy Wilczekovej mali tesné kontakty na panovnícky dvor vo Viedni. Luciina matka Emma pôsobila pred sobášom ako dvorná dáma cisárovnjej-matky, arcivojvodkyne Žofie,¹⁶² otec Ján Nepomuk bol napriek generačnému vekovému rozdielu jedným z najbližších priateľov a spolupracovníkov arcivojvodu Rudolfa, rakúsko-uhorského následníka trónu. Wilczek sa s korunným princicom poznal od jeho útlej mladosti. Priateľstvo bohatého aristokrata s bezchybným šľachtickým pôvodom s mladým korunným princicom s najväčšou pravdepodobnosťou schvaľovala sama cisárovná Alžbeta, Rudolfova matka.¹⁶³ Grófa Wilczeka s princicom Rudolfom spájali i spoločné záujmy: zdieľali napr. nadšenie pre ornitológiu.¹⁶⁴

Wilczekov vzťah s cisárom Františkom Jozefom I. sa pohyboval v úplne iných medziach. Boli totiž sokmi v láske: spájali ich obdiv k známej herečke dvorského divadla, Kataríne Schrattovej. Ján Nepomuk Wilczek jej dvoril, napriek tomu, že bol ženatý, ešte predtým, ako bola Schrattová predstavená cisárovi.¹⁶⁵ Tento vzťah k panovníkovi nemal negatívny vplyv na Wilczekovu dvorskú kariéru: postupne sa stal c. k. komorníkom a skutočným tajným radcom. Pôsobil ako člen panskej snemovne, bol čestným rytierom suverénneho maltézskeho radu, nositeľom Radu zlatého rúna, Radu železnej koruny 1. triedy, komandérskeho kríža Leopoldovho radu, veľkokríža talianskeho Radu koruny a pruského Radu čierneho orla.¹⁶⁶

Lucia teda vyrastala v rodine, ktorá bola vo viedenskej dvorskej spoločnosti pevne etablovaná. Ján Nepomuk Wilczek žil životným štýlom bohatého aristokrata, ktorý zodpovedal jeho finančným možnostiam i spoločenskému postaveniu.

160 HUPKO, Daniel. V tieni manžela? Blanka Batthyány a Lucia Wilczek v úlohách páľfyovských manželiek na prelome 19. a 20. storočia. In DUDEKOVÁ, Gabriela a kol. *Na ceste k modernej žene. Kapitoly z dejín rodových vzťahov na Slovensku*. Bratislava : Veda, 2011, s. 340.

161 Prvý potomok, dcéra Mária, sa narodila v roku 24. 12. 1858 iba sedem mesiacov po svadbe svojich rodičov. Najmladšia Lucia prišla na svet 30. 11. 1862. Pozri: MYŠKA et al., Biografický slovník, s. 142-143.

162 KINSKY-WILCZEK, Elisabeth (ed.). *Hans Wilczek erzählt seinen Enkeln Erinnerungen aus seinem Leben*. Graz : Leykam-Verlag, 1933, s. 31.

163 HAMANN, Brigitte. *Rudolf. Kronprinz und Rebell*. Wien; München : Amalthea Verlag, 1978, s. 38-39.

164 Podrobnejšie pozri: ŠŮSTKOVÁ, Hana - ZÁŘICKÝ, Aleš. Research Efforts and Patronizing Activities of Count Johann Nepomuk Wilczek. In HLAVAČKA, Milan. - POKORNÁ, Magdaléna - PAVLÍČEK, Tomáš (eds.). *Collective and Individual Patronage and the Culture of Public Donation in Civil Society in the 19th and 20th Centuries in Central Europe*. Praha : Historický ústav AV ČR, 2010, s. 379-380.

165 Pozadie vzťahu grófa Wilczeka ku Kataríne Schrattovej nie je dostatočne prebádané, informácie o jeho súperení o priazeň Schrattovej s cisárom priniesla vo svojej knihe Brigitte Hamannová: HAMANNOVÁ, Brigitte. „*Moje milá, dobrá přítelkyne!*“ *Milostný vztah císaře Františka Jozefa I. a herečky Kateřiny Schrattové*. Praha : Nakladatelství Brána, 2002, s. 25 a 108.

166 MYŠKA et al., Biografický slovník, s. 141.

Svoju pozornosť upriamil na hrad Kreuzenstein neďaleko Viedne,¹⁶⁷ ktorý bol od roku 1645 chátrajúcou ruinou. V roku 1874 Wilczek začal s dôkladnou obnovou hradnej zrúcaniny v duchu romantizmu, inšpirovanej predstavou ideálneho románsko-gotického hradu. Okrem pôvodných stavebných prvkov do novostavby hradu vtelil aj mnoho originálnych stredovekých architektonických článkov, ktoré vyhladával v celej Európe.¹⁶⁸

Tesné väzby na viedenský dvor, ktorý bol stelesnením konzervatívnosti a tradície, boli do istej miery v protiklade s Wilczekovou liberálnou orientáciou. Dvorská spoločnosť ho považovala za liberála a voľnomyšlienkaru, dokonca za stúpenca demokratických a slobodomurárskych názorov. Bol vyhláseným odporcom antisemitizmu a nenáročoval si žiadne aristokratické privilégiá, hoci mal na ne plný nárok. Tieto črty mu prinášali sympatie meštianstva a inteligencie, v radoch ktorých mal mnoho priateľov.¹⁶⁹ Napriek obrovskému bohatstvu, ktorým vďaka banskému podnikaniu v ostravsko-karvinskom revíri oplýval, sa preslávil viac ako filantrop a mecén – najmä ako sponzor projektov, financovaniu ktorých sa štát vyhýbal.¹⁷⁰

Wilczekov liberalizmu nespočíval iba v jeho otvorenosti novým názorom a dobovým technickým novinkám, ale prejavoval sa i v jeho stykoch s členmi rodov, ktoré nepatrili do tzv. prvej spoločnosti a aristokracia ich do svojich radov nikdy úplne neprijala. Zatiaľ čo kontakty Wilczekovej rodiny s Rothschildovcami mali obchodné korene,¹⁷¹ pozadie vzťahu rodiny Jána Nepomuka Wilczeka k rodine Batazziovcov je úplne iné. Napriek svojmu nízkemu novošľachtickému pôvodu¹⁷² boli členovia tejto, pôvodom gréckej bankárskej rodiny vďaka svojim skvelým kontaktom na európskych dvoroch a mimoriadnej zámožnosti prijímaní bez akýchkoľvek problémov v aristokratických spoločnostiach, pričom výnimkou nebol ani gróf Wilczek.¹⁷³ Vďaka skvelým kontaktom im bol dokonca umožnený i prístup k viedenskému dvoru.¹⁷⁴ V roku 1886 bol napr. Heinrich Baltazzi (1858 – 1929) v úlohe boha Bakcha súčasťou divadelného predstavenia, v ktorom hral spolu

167 KREJČÍK, Tomáš. Moravská šlechta na přelomu 19. a 20. století. In MALÍŘ, Jiří - RÁJA, Martin (eds.). *JUDr. Václav Kounic a jeho doba*. Brno : Maticе moravská, 2009, s. 167.

168 HUPKO, Daniel - JANÁČKOVÁ, Ivana - TIHÁNYI, Jozef. *Koniec starých čias. Poslední Pálfiovci na hrade Červený Kameň 1848 - 1948*. Komárno : Vydavateľstvo KT, 2011, s. 152.

169 HAMANN, Rudolf, s. 123-124.

170 JOHNSTON, William. *The Austrian Mind. An Intellectual and Social History 1848 - 1938*. Berkeley; Los Angeles : University of California Press, 1983, s. 44.

171 K tejto otázke podrobnejšie pozri: ZÁŘICKÝ, Aleš. *Rothschildové a ti druzí aneb Dějiny velkopodnikání v Rakouském Slezsku před první světovou válkou*. Ostrava : Filozofická fakulta Ostravské univerzity, 2005, s. 89-102.

172 Baltazziovci boli držiteľmi iba rytierskeho titulu, ktorý získali až v roku 1865. Porovnaj: ŽUPANIČ, Nová šlechta, s. 33, pozn. č. 4 a s. 161, pozn. č. 6.

173 Išlo napr. o rody Andrásyovcov, Kinských, Pálffyovcov, Khevenhüllerovcov, Fürstenbergovcov, Auerspergovcov či Apponyovcov. Podrobnejšie pozri: SOKOP, Brigitte. *Jene Gräfin Larisch. Vertraute der Kaiserin - Verfernte nach Mayerling*. Wien; Köln; Weimar : Böhlau Verlag, 2006, s. 130.

174 GODSEY Jr., William. Quarterings and Kinship: The Social Composition of the Habsburg Aristocracy in the Dualist Era. In *The Journal of Modern History*, 1999, roč. 71, č. 1, s. 71-72.

s grófkou Schönbornovou, grófom Podstatzkým, barónom Gudenusom či grófkou Hunyadyovou.¹⁷⁵ Jeho mladší brat Hector Baltazzi (1854 – 1916) sa v tom istom roku s Wilczekovcami zúčastnil cesty do Veľkej Británie.¹⁷⁶ Sám Wilczek však vo svojich pamätiach o stykoch s rodinou Baltazzi taktne mlčí¹⁷⁷ – zaiste kvôli ich priamemu zainteresovaniu do mayerlingskej tragédie v roku 1889,¹⁷⁸ ktoré znamenalo pre Baltazziovcov spoločenskú blamáž.

Zdá sa, že tento liberálny postoj, ktorý otváral dvere do salónov Wilczekových sídiel osobám meštianskeho pôvodu či členom novošľachtických rodín, mal korene v rodinnom prostredí. Wilczekovci napr. už v roku 1815 neváhali uzatvoriť manželskú alianciu s rodom Lexa von Aehrenthal, ktorý v tom čase disponoval iba prostým šľachtictvom. Barónsky titul bol rodu udelený až v roku 1828 a grófsky až v roku 1909.¹⁷⁹

Uhorskí príbuzní

Napriek tomu, že Ján Nepomuk Wilczek bol hlavou rakúskej vetvy wilczekovského rodu a jeho rodina sa sebaisto pohybovala v prostredí viedenskej dvorskej spoločnosti, sú dejiny rodu späté i s územím Uhorska. Wilczekovci sú starým rytierskym rodom s dolnosliezskym pôvodom, ktorý barónsky titul získal v roku 1506. Grófsky titul rodina získala až v prvej tretine 18. storočia. Zásľuhu na tom mal barón Heinrich Wilczek (1665 – 1739), významný diplomat a vojvodca, ktorému za jeho dlhoročné pôsobenie v službách Habsburgovcov bol udelený grófsky titul: v roku 1709 uhorský, o štyri roky neskôr ríšsky a v roku 1729 český.¹⁸⁰ V júni 1715 získal Heinrich už ako gróf uhorský indigenát.¹⁸¹ O skutočnosti, že uhorské obyvateľské právo bolo pre členov wilczekovskej rodiny dôležitým prvkom ich identity, svedčí skutočnosť, že Luciiemu starému otcovi Stanislavovi Wilczekovi (1792 – 1847) bol uhorským palatínom arcivojvodom Jozefom v apríli 1838 potvrdený indigenát, ktorý bol jeho predkovi udelený v roku 1741. Kráľ Ferdinand

175 SNA, Pálfi – ČK, šk. č. 218, inv. č. 2190 – bulletin divadelného predstavenia *Die Götterdämmerung in Wien*.

176 SNA, Pálfi – ČK, šk. č. 216, inv. č. 2188 – denník Lucie Wilczekovej z roku 1886, s. 148.

177 Meno ani jedného z Baltazziovcov sa nenachádza vo veľmi podrobne a precízne spracovanom mennom registri, ktorý je súčasťou knihy: KINSKY-WILCZEK, Hans Wilczek, s. 481–502.

178 HAMANN, Rudolf, s. 431. Mary Vetserová, ktorá bola jednou z hlavných aktérov udalostí v zámku Mayerling, bola dcérou barónky Heleny Vetserovej, rod. Baltazziovej (1847 – 1925), sestry Heinricha a Hectora Baltazziovcov.

179 Ján Nepomuk Wilczek bol vďaka tomuto príbuzenskému zväzku vzdialeným strýkom Aloisa Lexu z Aehrenthalu (1854 – 1912), v rokoch 1906 – 1912 rakúskeho ministra zahraničných vecí. HORČIČKA, Václav. Rakousko-uherská diplomatická a konzulárni služba před první světovou válkou. In ŽUPANIČ, Jan et al. *Na rozcestí. Rakousko-uherská zahraniční služba v posledních letech existence monarchie*. Praha : Agentura Pankrác, 2009, s. 52.

180 MYŠKA, Biografický slovník, s. 100.

181 WURZBACH, Constant von. *Biographisches Lexikon des Kaiserthums Oesterreich. LVI. Theil. Wiedemann – Windisch*. Wien : Verlag der k. k. Hof- und Staatsdruckerei, 1888, s. 118.

V. mu v júni toho istého roka dekrétom prisľúbil prijatie za obyvateľa Uhorského kráľovstva pri zahájení rokovania uhorského snemu v Bratislave.¹⁸²

Synovia Heinricha Wilczeka sa po jeho smrti v roku 1739 stali zakladateľmi dvoch rodových línií: staršej, ktorá žila v Rakúsku a mladšej, ktorá sa na začiatku 40. rokov 19. storočia prostredníctvom grófa Heinricha Wilczeka (1819 – 1884) usadila v Uhorsku.¹⁸³ Ten sa v roku 1841 oženil s grófkou Malvínou Stainlein-Saalensteinovou, pochádzajúcou z bavorskej novošľachtickej rodiny. Týmto manželstvom Heinrich získal kaštieľ v Horných Semerovciach, ktorý sa stal sídlom manželov Wilczekovcov.¹⁸⁴

Vzájomné kontakty medzi členmi staršej a mladšej línie wilczekovského rodu v druhej polovici 19. storočia nemáme pramenne doložené. V tomto období sa rakúski a uhorskí Wilczekovci stretávali iba zriedka, o čom podal svedectvo i sám Ján Nepomuk Wilczek vo svojich pamätiach.¹⁸⁵ V korešpondenčnej knihe Lucie Wilczekovej sa nenachádza žiadny list, ktorý by bol adresovaný niektorému členovi tejto línie.¹⁸⁶ Keďže ale ide o prameň, vypovedajúci o krátkom časovom období, zostáva táto otázka stále otvorená. Je možné, že sa rodiny stretávali počas spoločenskej sezóny vo Viedni, resp. pri iných stretnutiach rakúsko-uhorskej šľachty.

Oveľa zásadnejším putom s Uhorskom bol pre Jána Nepomuka Wilczeka a jeho rodinu sobáš jeho sestry Paulíny (1829 – 1894) s grófom Móricom Pálffym (1812 – 1897) v roku 1850.¹⁸⁷ Z korešpondenčnej knihy vyplýva, že Lucia Wilczeková v rokoch 1887 – 1892 so svojimi štyrmi uhorskými sesternicami čulo korešpondovala a niekoľko listov adresovala i dvom ich bratom. Nachádzame aj zopár listov adresovaných strýkovi a tete Pálffyovcom.¹⁸⁸ Bratancovi Jozefovi, ktorý sa v roku 1895 stal jej manželom, neadresovala v tomto období ani jeden list.¹⁸⁹

182 MYŠKA et al., Biografický slovník, s. 139.

183 PILNÁČEK, Josef (ed.). *Die älteste Genealogie der Grafen Wilczek*. Wien : Im Verlage der Grafen Wilczek, 1936, s. 43.

184 Dejiny mladšej línie rodu Wilczekovcov a jej vzťahu k územiu Uhorska nie sú dostatočne prebádané. Okrajovo im bola venovaná pozornosť v súvislosti s históriou kaštieľskej knižnice v Horných Semerovciach a dejinami anglického parku so záhradnou architektúrou, ktorý sa rozprestieral v okolí kaštieľa. Pozri: SAKTOROVÁ, Helena. Príspevok k poznaniu knižnice aristokratickej rodiny Stainlein-Saalenstein v Horných Semerovciach. In *Forum historiae*, 2008, roč. 2, č. 1 [online]. [Citované 2013-09-28]. Dostupné na: <http://www.forumhistoriae.sk/FH2_2008/texty_2_2008/saktorova.pdf> a TOMAŠKO, Ivan. *Historické parky a okrasné záhrady na Slovensku*. Bratislava : Veda, 2004, s.67-69.

185 KINSKY-WILCZEK, Hans Wilczek, s. 400.

186 SNA, Pálfi – ČK, šk. č. 216, inv. č. 2188 – *Correspondenz-Buch* z rokov 1887 – 1892 (ďalej iba CB 1887-92).

187 KINSKY-WILCZEK, Hans Wilczek, s. 8.

188 Zaujímavé napr. je, že listov adresovaných strýkovi Pálffymu bolo trikrát viac (šesť), než listov určených pre tetu (iba dva). SNA, Pálfi – ČK, šk. č. 216, inv. č. 2188 – CB 1887-92, rok 1889, č. 148, rok 1890, č. 106, 154 a 162, rok 1891, č. 158, 197 a 203 (listy adresované Móricovi) a rok 1892, č. 23 a 118 (listy adresované Márii Paulíne).

189 Na túto skutočnosť, z ktorej možno vyvodzovať chladnosť ich vzájomného vzťahu v rokoch 1887 – 1892, sme poukázali v: HUPKO, V tieni manžela?, s. 332.

Pozoruhodné je však i to, že na základe záznamov v korešpondenčnej knihe badať, že v sledovanom období Lucia nepobudla ani raz nielen v kaštieli v Smoleniciach, ktorý bol sídlom Mórica a Paulíny Pálffyovcov, ale ani na území Uhorska. Tento poznatok poukazuje na „obmedzenosť“ korešpondenčnej knihy ako prameňa. Sú v nej totiž zaznamenané iba tie miesta pobytu, z ktorých Lucia niekomu napísala list. Dôkazom, že to tak skutočne bolo, je Luciina preukázateľná účasť na svadbe bratanca Jána Pálffyho (1857 – 1934) s kontesou Alžbetou Schlippenbachovou (1872 – 1938), ktorá sa konala 1. mája 1889 v Bratislave.¹⁹⁰ Podľa korešpondenčnej knihy sa Lucia 30. apríla nachádzala ešte vo Viedni a už 8. mája 1889 z Padovy do Viedne napísala list starej mame, ktorá sa svadby nezúčastnila.¹⁹¹ Prvých sedem májových dní roka 1889 teda v korešpondenčnej knihe absentuje: spoločenské povinnosti družičky Luci zamestnali do takej miery, že jej na písanie listov nezostal čas. Navyše, väčšina členov rodiny, s ktorými Lucia pravidelne korešpondovala, sa nachádzala medzi svadobnými hosťami.

Výchova mladej kontesy

Urodzená spoločnosť najprísnejšie požiadavky kládla na výchovu a vzdelávanie synov, najmä tých prvorodených, ktorí ako pokračovatelia rodu zaujímali dominantné miesto v rodovej stratégii. Súčasťou šľachtickej rodiny však boli i dcéry, na výchovu a vzdelávanie ktorých boli kladené iné nároky, ako na výchovu ich bratov. Pre mladé aristokratky 19. storočia bolo typické, že získavali vynikajúce všeobecné vzdelanie, ktorého obsahom boli okrem písania, čítania a počítania i dejiny, zemepis, matematika, fyzika, tanec, hra na hudobný nástroj a zanedbávané nebolo ani umenie konverzácie.¹⁹² Už od čias baroka bol veľký dôraz kladený na tanec a celkové držanie tela, ktorého vyučovanie nebolo ponechané náhode – početné plesy a spoločenské udalosti, najmä na panovníckom dvore, vyžadovali ich bezchybné zvládnutie.¹⁹³ Účasť na plese na dvore vo Viedni, spojená s dokonalým vystupovaním, ktorého cieľom bola reprezentácia samého seba i celého rodu, bola i v 19. storočí prestížnou udalosťou, ktorá bola pre aristokraciu hlavnou udalosťou spoločenskej sezóny.¹⁹⁴

190 SNA, Pálfi – ČK, šk. č. 262, inv. č. 2646 – zoznam hostí na svadbe Jána Pálffyho a Alžbety Schlippenbachovej.

191 SNA, Pálfi – ČK, šk. č. 216, inv. č. 2188 – CB 1887-92, rok 1889, č. 31 a 32.

192 *Gabriela ze Schwarzenbergu. Krátka cesta životem a Evropou*. Eds. Milena Lenderová - Jarmila Plšková. Praha: SCRIPTORIUM, 2006, s. 39.

193 Porovnaj: MÖBIUS, Helga. *Die Frau im Barock*. Stuttgart : Verlag Kohlhammer, 1982, s. 96-115 a PALETSCHEK, Sylvia. *Adelige und bürgerliche Frauen (1770 – 1870)*. In FEHRENBACH, Elisabeth (ed.). *Adel und Bürgerthum in Deutschland 1770 – 1848*. München : Oldenbourg, 1994, s. 173.

194 Ples na dvore (*Ball am Hof*) bol prístupný iba elitnej prvej spoločnosti, ktorá sa obmedzovala na úzku vrstvu vyvolených s bezchybným pôvodom. Naopak, dvorský ples (*Hofball*) bol prístupný všetkým osobám, ktoré mali právo prístupu k dvoru, teda i osobám neurodzeného pôvodu. Podrobnejšie v: ŽUPANIČ, Nová šlechta, s. 24.

V šľachtickej spoločnosti sa už od konca 18. storočia presadzovali názory, že úroveň vzdelania by sa nemala podľa pohlavia priveľmi líšiť. Boli odrazom zmeny pohľadu na dievčenské vzdelávanie, ktorému sa začalo v urodzených rodinách venovať čoraz viac pozornosti.¹⁹⁵ Pod vplyvom presadzovania sa týchto názorov sa do výchovných a vzdelávacích plánov dievčat pomaly dostávali i základy práva, agronómie, geometrie či metrológie. A to predovšetkým preto, aby boli ženy schopné manžela počas jeho neprítomnosti plnohodnotne zastúpiť v správe rodového majetku a nestali sa obeťou svojej vlastnej nevedomosti.¹⁹⁶ Pestovanie schopnosti hospodáriť odporúčali i niektoré dobové pedagogické príručky, a to formou prideľovania menších finančných čiastok deťom.¹⁹⁷

V atmosfére 19. storočia bolo hlavným cieľom výchovy urodzených dievčat sformovať dokonale vychovanú mladú dámu, ktorá sa stane žiadanou sobášnou partiou. Učebné plány urodzených dievčat zvyčajne vychádzali z učebných plánov bratov. Boli však upravené: niektoré predmety z neho vypadli. Spravidla išlo o latinčinu a gréčtinu,¹⁹⁸ telesnú výchovu a vyššiu matematiku. Naopak, na rozdiel od chlapcov, mali dievčatá rozšírené vyučovanie dejín umenia a učili sa i zručnostiam, ktoré boli potrebné z hľadiska zvládnutia budúcej úlohy panej domu, na ktorú boli v aristokratickej spoločnosti predurčené.¹⁹⁹ Nechýbali ani hodiny kreslenia či jazdy na koni.²⁰⁰ V otázke celkovej časovej dotácie sa výučba dievčat vyrovnala času, ktorý bol na výučbu vyhradený chlapcom.²⁰¹ Spravidla bolo zvykom, že v predmetoch, ktoré mali súrodenci spoločné, sa dievčatá vzdelávali spolu so svojimi bratmi.²⁰²

195 BEZECNÝ, *Vzdelané a emancipované*, s. 227.

196 RADIMSKÁ, Jitka - LENDEROVÁ, Milena. Barokní čtenářky: Eleonora a Anna Kateřina Šporokovy, Marie Arnoštka Eggenbergová. In LENDEROVÁ, Milena (ed.). *Eva nejen v ráji. Žena v Čechách od středověku do 19. století*. Praha : Nakladatelství Karolinum, 2002, s. 132.

197 PAVLÁTOVÁ, Ludmila. Pravidla šlechtické výchovy na konci 18. a na začátku 19. století. In *Studie k sociálním dějinám 19. století*, 1997, č. 7, s. 63.

198 Mladá kontesa Mária Dubská (1830 – 1916), neskoršia barónka Ebner-Eschenbachová, veľmi ľutovala, že ako dievča sa nemôže učiť latinčinu a gréčtinu a nie je jej tak umožnené čítať diela antických autorov v origináli. V iných rodinách, napr. v prípade mľníckych Lobkowiczovcov, bola latinčina spolu s gréčtinou od desiateho roku veku súčasťou vzdelávacieho plánu všetkých detí, chlapcov i dievčat. Porovnaj: EBNER-ESCHENBACH, Marie. *Má dětská léta. Životopisné črty*. Brno : Barrister & Principal; Národní památkový ústav – územní odborné pracoviště v Brně, 2005, s. 159-160 a HLAVÁČKA, Milan. Kindheit, Adoleszenz und Familienstrategie in den Briefen der Lobkowicz-Kinder an ihren Vater Fürst Georg Christian. In CERMÁN, Ivo - VELEK, Luboš (eds.). *Adelige Ausbildung. Die Herausforderung der Aufklärung und die Folgen*. München : Martin Meidenbauer Verlagsbuchhandlung, 2006, s. 218.

199 LENDEROVÁ, Milena. Matka, dcera, vnučka (Filippina, Elisa, Tekla) – dny všední i sváteční tři dam schlikovského rodu. In *Z Českého ráje a Podkrkonoší*, 2002, roč. 15, s. 45-46.

200 Napr. Luciina rovesníčka, grófska Ilona Andrassyová (1858 – 1952) mala už ako sedemročná v učebnom pláne spolu so svojimi bratmi i jazdecké cvičenia. Pozri: *Pramene k dejinám Slovenska a Slovákov X. Od revolúcie 1848 – 1849 k dualistickému Rakúsko-Uhorsku*. Ed. Milan Podrimavský. Bratislava : Literárne informačné centrum, 2009, s. 270-273, č. 95.

201 LENDEROVÁ, Matka, dcera, vnučka, s. 48.

202 BEZECNÝ, Matka, dcera, vnučka, s. 227.

V takýchto intenciách sa odohrávala i výchova a vzdelávanie mladej Lucie Wilczekovej. Archiválie, ktoré by nám umožnili nahliadnuť do obsahu literárneho vzdelávania kontesy Lucie, k dispozícii nemáme. V tomto prípade sme odkázaní na fragmentálne zachované písomnosti, týkajúce sa Luciinho detstva, resp. na pamäti jej otca. Vzhľadom na už spomínaný malý časový odstup medzi súrodencami možno predpokladať, že súrodenci sa vzdelávali spolu, resp. v dvoch vekovo blízkych dvojiciach: spolu dve staršie sestry Mária (1858 – 1938) a Alžbeta (1859 – 1938) a jediný syn Ján Rafael (1861 – 1929) s najmladšou sestrou Luciou.

Zodpovednosť za výchovu a vzdelávanie potomstva ležalo na pleciach matky, ktorá vykonávala funkciu supervízorky. Praktický výkon vyučovania realizoval zbor vychovávateľov a učiteľov, samozrejme v súlade s pokynmi rodičov. Štruktúra pedagogického zboru bola priamoúmerne závislá od zámožnosti rodiny: čím bola rodina bohatšia, tým bol učiteľský zbor početnejší.²⁰³ V rodine Jána Nepomuka a Emmy Wilczekovcov pôsobili, ako spomína sám Wilczek, výborní učitelia a učiteľky. Menovite však zatiaľ poznáme iba jedného z nich, Dr. Karla Mandla (1835 – 1912), ktorý v službách rodiny pôsobil štyri desaťročia. Predtým, ako nastúpil na miesto vychovávateľa (*Hofmeister*) Luciinho brata Jána Rafaela, pôsobil ako vychovávateľ u Kinských na dolnorakúskom zámku Mazen. Dr. Mandl bol nepochybne obdarený veľkým talentom a svojim širokým záberom vedomostí a zručností²⁰⁴ rozhodne imponoval čínorodému a nepochybne taktiež veľmi talentovanému grófovi Wilczekovi, ktorý ako jediný syn a dedič rozsiahleho majetku získal dôkladné vzdelanie.²⁰⁵

Zachované pramene nám neumožňujú detailné poznanie obsahu Luciinho výchovno-vzdelávacieho plánu. O jeho kvalite a hĺbke však netreba pochybovať, rámcovú predstavu o jeho charaktere si možno urobiť na základe publikovaných výskumov o vzdelávaní iných aristokratiek, Luciiných súčasníčok.²⁰⁶

Pomerne dobre sme však informovaní o jazykových schopnostiach Lucie Wilczekovej. Urodzená spoločnosť kládla na výučbu jazykov veľký dôraz, lebo práve jazykové znalosti boli tým, čo aristokratom umožňovalo sebaisto sa pohybovať v kozmopolitnom svete európskej šľachty. Preto nie je prekvapujúce, že hodiny

203 Porovnaj: HLAVAČKA, *Kindheit*, s. 215 a LENDEROVÁ, ref. 83, s. 46.

204 Ján Nepomuk Wilczek vo svojich pamätiach o ňom hovorí ako o právnikovi, historikovi, spisovateľovi a hudobníkovi. Pozri: KINSKY-WILCZEK, Hans Wilczek, s. 45.

205 Podrobnejšie pozri napr.: ZÁŘICKÝ, Aleš. Krátky pohľad do zákulisí moderného podnikání hraběcího rodu Wilczeků. In BRŇOVJÁK, Jiří - ZÁŘICKÝ, Aleš (eds.). *Šlechtic podnikatelem – podnikatel šlechticem. Šlechta a podnikání v českých zemích v 18. – 19. století*. Ostrava : Ostravská univerzita, 2008, s. 98, HAMANN, Rudolf, s. 121, ŠŮSTKOVÁ - ZÁŘICKÝ, Research Efforts, s. 379 a WURZBACH, *Biographisches Lexikon*, s. 118.

206 Pozri napr.: HLAVAČKA, *Kindheit*, s. 213-224, KUBEŠOVÁ, Klára. Kněžna Vilemína ze Schwarzenbergu, rozená z Öttingen-Wallersteinu (1833 – 1910). Obraz šlechtičny v druhé polovině 19. století. In *Sborník vědeckých prací Univerzity Pardubice. Série C*, 2003, roč. 9, s. 125-160 alebo HUPKO, Daniel. Miesto čítania vo výchove a v živote mladej aristokratky. Čitateľský vkus kontesy Lujzy Pálffyovej. In PORIEZOVÁ, Miriam (ed.). *Studia Bibliographica Posoniensia 2012*. Bratislava : Univerzitná knižnica, 2012, s. 157-179.

cudzích jazykov boli dôležitou súčasťou výchovno-vzdelávacieho procesu a boli dokonca uprednostňované pred faktografickými vedomosťami.²⁰⁷ S istotou vieme, že Lucia hovorila plynule po nemecky a po francúzsky. O tom, ktorý z týchto jazykov bol jej rodným, možno polemizovať: nemecky komunikovala s otcom, francúzsky sa dorozumievala s matkou, pochádzajúcou z talianskej šľachtickej rodiny. Odôvodnene možno predpokladať, že hovorila i po taliansky, keďže často cestovala za svojimi príbuznými do Talianska a vlastnila i obojstranný nemecko-taliansky slovník.²⁰⁸ O znalosti francúzštiny od útleho veku svedčí i drobný zošitok so zábavnými ilustráciami a po francúzsky písaným textom, nachádzajúcim sa v Luciinej písomnej pozostalosti, ktorý dostala darom ako sedemročná.²⁰⁹

V Luciinom prípade predpokladáme i znalosť angličtiny, ktorá sa na úkor francúzštiny v čoraz väčšej miere presadzovala od polovice 19. storočia, hoci jej používatelmi boli iba členovia mladej generácie, ktorí ju dostali do vienka v rámci svojej výchovy ako dobovú novinku.²¹⁰ Skutočnosť, že angličtina bola súčasťou vzdelávacieho plánu wilczekovských potomkov, je fakt, že anglická vychovávateľka, ktorá u Wilczekovcov pôsobila, bola považovaná za členku rodiny. Bola zároveň najlepšou priateľkou panej domu, s ktorou, napriek svojmu vysokému veku, trávievala každé leto až do svojej smrti.²¹¹

Sociálny rádius Lucie Wilczekovej

Ako sme uviedli vyššie, kontakty aristokratickej spoločnosti s novošľachtickými rodinami, resp. priamo s meštianskym prostredím, sú vo vedeckej spisbe považované z hľadiska postojov samotných aristokratov za neprípustné.²¹² Ak k nim niekedy dochádzalo, tak boli vždy motivované finančnými dôvodmi a obmedzovali sa výsostne na obchodné záležitosti. Rodina Jána Nepomuka Wilczeka v tejto oblasti však nepatrí práve k „typickým“ príkladom. Vzhľadom na nedostatočnú reprezentatívnosť dosiaľ zrealizovaných výskumov zatiaľ nie je možné zovšeobecňovať – nemáme jednoducho dostatok komparačného materiálu na to, aby sme dokázali definovať, čo bolo v druhej polovici 19. storočia v oblasti kontaktov aristokracie s neurodzenými vrstvami spoločnosti typické, resp. väčšinové správanie.

Zo spomienok Luciinho otca vyplýva, že kritériom výberu priateľov a známych pre neho samého nebol bezchybný šľachtický pôvod. Avšak to, čo uprednostňoval v osobných kontaktoch na rôznych úrovniach, sa nepremietlo do príbuzenských

207 PAVLÁTOVÁ, Pravidla, s. 60-61.

208 SIBYLOVÁ, Michaela. Zanietené čitateľky rodu Pálfi – Mária Lucia st. (1862 – 1958) a jej dcéra Mária Lucia ml. (1896 – 1952). In PORIEZOVÁ, Míriam (ed.). *Studia Bibliographica Posoniensia 2012*. Bratislava : Univerzitná knižnica, 2012, s. 146.

209 SNA, Pálfi – ČK, šk. č. 218, inv. č. 2190 – *Deuxième année - No. 9. 1er avril 1869*.

210 *Gabriela ze Schwarzenbergu*, Gabriela, s. 35-38.

211 WINKELHOFER, Adel, s. 16. Paňou domu je s najväčšou pravdepodobnosťou myslená Luciina matka, grófica Emma Wilczeková.

212 Porovnaj: BEZECNÝ, Příliš uzavřená společnost, s. 27-28.

vzťahov v jeho rodine. Sám Wilczek mal tri staršie sestry, ktoré sa vydali do popredných aristokratických rodín: najstaršia Mária (1823 – 1898) sa stala manželkou grófa Antona Goëßa (1816 – 1887), prostredná Mária Eleonóra (1825 – 1850) sa vydala za grófa Otta Abenperg-Trauna (1818 – 1854) a manželom najmladšej Paulíny sa stal už spomínaný gróf Pálffy.²¹³ Okrem toho, že nevesty z wilczekovského rodu boli vynikajúcou partiou z hľadiska urodzenosti, zanedbateľné nebolo ani ich veno, keďže boli dcérami jednej z najbohatších podnikateľských rodín. Vynikajúce partie sa ušli i Wilczekovým deťom. Najstaršia Mária sa v roku 1881 vydala za grófa Rudolfa Kinského (1859 – 1930) z kniežacej vetvy, ktorý v roku 1919 po smrti svojho bezdetného staršieho brata zdedil kniežací titul. Prostredná dcéra Alžbeta si v roku 1877 vzala grófa Rudolfa Kinského (1854 – 1921) z náměštskej línie rodu. Luciin jediný brat Ján Rafael sa v roku 1884 oženil s grófkou Alžbetou Kinskou (1865 – 1941) z kniežacej vetvy rodu, mladšou sestrou svojho švagra, Rudolfa Kinského, manžela svojej sestry Márie.²¹⁴ Z Luciiných súrodencov uzavreli najprestížnejšie sobáše sestra Mária a brat Ján Rafael, ktorí Wilczekovcov spriaznili nielen s rodom Kinských, jedným z najurodzenejších českých rodov, ale cez ich svokra, kňažnú Máriu Kinskú, rod. princeznú z Liechtensteinu (1835 – 1905), i s týmto bohatým a vplyvným rodom. Mária Kinská bola ako manželka hlavy rodu a sestra najvyššieho dvormajstra cisára Františka Jozefa I. jednou z najvplyvnejších aristokratiiek druhej polovice 19. storočia.²¹⁵

Rodinné prostredie, v ktorom sa Lucia Wilczeková pohybovala, teda poznáme. V otázke pokrvného príbuzenstva nepochybne vládol aristokratický princíp s dôrazom na urodzenosť. V Luciinom prípade však dokážeme zrekonštruovať i okruh jej priateľov a známych, ktorý možno využiť na komparáciu s okruhom pokrvných príbuzných. Možné to je na základe zachovanej korešpondenčnej knihy, ktorú si Lucia Wilczeková viedla v rokoch 1887 – 1892. Jej podrobné záznamy o tom komu a kam odoslala list, spolu s dátumom jeho napísania, resp. odoslania, podávajú plastický obraz o okruhu osôb, s ktorými udržiavali písomný kontakt.

Korešpondenčná kniha je skvelým podkladom na definovanie okruhu šľachtických rodov, ktoré tvorili sociálny rádius Lucie Wilczekovej. Je však veľmi ťažké, resp. takmer nemožné definovať primárnu motiváciu vzájomného vzťahu konkrétneho jednotlivca, resp. jeho rodu k Lucii Wilczekovej, keďže mnoho z osôb, s ktorými udržiavala korešpondenčný kontakt, boli príbuznými Luciiných príbuzných a v konečnom dôsledku tvorili jej širšiu rodinu. Aristokracia bola totiž navzájom

213 Okrem troch starších sestier mal Ján Nepomuk Wilczek jednu mladšiu sestru Máriu Alojziu (1841 – 1853), ktorá však zomrela v detskom veku. Porovnaj: MYŠKA et al., Biografický slovník, s. 139 a WURZBACH, ref. 65, medzi s. 112-113 (*Stammtafel der Grafen von Wilczek, Freiherren von Hultschin und Gutem Lande*).

214 Porovnaj: VALENTA, Aleš. *Dějiny rodu Kinských*. České Budějovice : Veduta, 2004, s. 274-275, Biografický slovník, et al., ref. 43, s. 142-143.

215 WINKELHOFER, Adel, s. 232.

prepojená veľmi komplikovaným labyrintom príbuzenských zväzkov,²¹⁶ ktorý je v niektorých prípadoch veľmi komplikované dešifrovať. Nebudeme preto skúmať stupeň príbuzenstva. Výpočet rodov, s ktorými Lucia udržiavala kontakty, však hovorí sám za seba. V jej korešpondenčnej knihe opakovane objavujú tieto priezviská: Wallis, Westphalen, Larisch, Zigno, Pálffy, Zichy, Emo-Capodilista, Wurmbrandt, Coudenhove, Boos, Cappy, Goëß, Attems, Schönborn, Dubsky, Andrassy, Kinsky, Fürstenberg, Windischgrätz, Harrach, Belcredi, Hohenlohe, Seilern, Meran, Lonigo, Hoyos, Széchényi, Clary, Salm, Schwarzenberg, Schaafgotsche či Szapáry.²¹⁷ Keď k nim pridáme mená kňažnej Montenuovo, grófký Mensdorffovej, princa a kňažnej z Liechtensteinu, s ktorými Lucia v rokoch 1876 a 1886 účinkovala v domácich divadelných predstaveniach,²¹⁸ získavame obraz o šírke spriaznených rodín, ktoré sa navzájom stretávali a tvorili rakúsko-uhorskú aristokraciu.

Okrem listov, ktoré boli adresované rodičom, starej matke, súrodencom, strýkom, tetám či sesterniciam a bratancom do Uhorska či Talianska a ďalším príbuzným zo širšieho okruhu, sa v korešpondenčnej knihe objavujú i adresáti, ktorých pôvod nemožno považovať za aristokraticky bezchybný. Spomedzi nich sú najzaujímavejší dvaja členovia bankárskeho rodu Rothschildovcov: Nathaniel (1836 – 1905), ktorý sa nikdy neoženil, a jeho švagriná Bettina (1858 – 1892), manželka Nathanielovho najmladšieho brata Alberta Salomona Rothschilda.²¹⁹ Etablovaniu Rothschildovcov vo viedenskej aristokratickej spoločnosti pomohli vplyvní prosebníci, medzi inými najmä členovia rodu Liechtensteinovcov a Schwarzenbergovcov. Kto sa pohyboval v okolí týchto rodov, prichádzal nevyhnutne do kontaktu i s Rothschildovcami.²²⁰

V nami sledovanom období si Lucia s Bettinou Rothschildovou vymenila dva listy: jeden jej odoslala 4. septembra 1888 a druhý 28. júla 1890,²²¹ s jej švagrom, v knihe označovaným ako *Nati Rothschild*, spolu tri listy: jeden mu odoslala 27. novembra 1889, ďalší 17. januára 1890 a tretí 30. mája 1890.²²² Vzájomný korešpondenčný styk Lucie Wilczekovej s Rothschildovcami nie je prekvapujúci. Nathaniel Rothschild totiž patrila k dobrým priateľom nielen Jána Nepomuka Wilczeka, ale i celej jeho rodiny. Gróf Wilczek na barónovi Rothschildovi oceňoval predovšetkým jeho rýdži charakter, no imponovala mu i jeho skvelá umelecká zbierka.²²³ Barón Rothschild bol totiž vášnivým zberateľom umenia a rovnako ako gróf Wilczek sa zaujímal tiež o botaniku. Luciin otec dokonca od neho výmenou zís-

216 BEZECNÝ, Příliš uzavřená společnost, s. 95.

217 SNA, Pálfi – ČK, šk. č. 216, inv. č. 2188 – CB 1887-92.

218 SNA, Pálfi – ČK, šk. č. 218, inv. č. 2190 – program grófskeho wilczekovského divadla z decembra 1876 a bulletin divadelného predstavenia *Die Götterdämmerung in Wien*.

219 ŽUPANIČ, Židovská šlechta, s. 583-584.

220 Podrobnejšie: WINKELHOFER, Adel, s. 149-151.

221 SNA, Pálfi – ČK, šk. č. 216, inv. č. 2188 – CB 1887-92, rok 1888, č. 93 a rok 1890, č. 97.

222 SNA, Pálfi – ČK, šk. č. 216, inv. č. 2188 – CB 1887-92, rok 1889, č. 149, rok 1890, č. 12 a č. 53.

223 KINSKY-WILCZEK, Hans Wilczek, s. 386.

kal jednu olejomalbu zo 16. storočia, ktorú umiestnil v hrade Kreuzenstein. Jednou zo spoločných tém, ktorá mohla byť obsahom Nathanielovej korešpondencie s Luciou, bolo fotografovanie, keďže i on bol nadšeným fotografom.²²⁴ Lucia na začiatku novembra 1889 dokonca pobývala u Rothschildovcov v Šilheřoviciach, odkiaľ odoslala tri listy.²²⁵

Skvostné sídlo v Šilheřoviciach, Rothschildovcami nákladne prestavané v neobarokovom slohu, bolo hlavnou rezidenciou manželov Alberta Salomona a Betty.²²⁶ Aj Lucina súrodenci Alžbeta a Ján Rafael využili rothschildovskú pohostinnosť: Lucia do Šilheřovic adresovala niekoľko listov sestre Alžbete²²⁷ a bratovi Jánovi Rafaelovi.²²⁸

Rezidenčná „turistika“

Reakciou aristokracie na modernizáciu spoločnosti v druhej polovici 19. storočia bola stabilizácia svojbytnosti životného štýlu, ktorý zostal po zániku formálnych výhod a privilégií základným dištinktívnym znakom aristokratickej spoločnosti. Jeho neprehliadnuteľným odrazom boli rodové sídla, ktorých interiéry v sebe snúbili výdobytky modernej doby s odkazom na historickú kontinuitu a tradíciu. Predovšetkým vidiecke sídla, obklopené romantickým parkom, mali slúžiť ako miesto azylu a izolácie pred hektickou dobou, kladúcou na aristokrata veľké nároky. Ich dôležitou súčasťou sa stali rodové galérie portrétov predkov a knižnice ako miesto poučenia o prítomnosti i minulosti. Protipólom rezidencie na vidieku bol mestský palác ako tradičné centrum spoločenskej komunikácie, ako miesto stretávania šľachtických rodín pri rôznych príležitostiach.²²⁹ Šľachtické sídlo v druhej polovici 19. storočia plnilo popri ostatných svojich funkciách jeden špecifický údel: reprezentovalo starobylosť rodu a svojimi múrmi malo chrániť modernizáciou ohrozenú aristokratickú vrstvu. Rodinné sídlo treba považovať za podstatnú zložku identity, ktorá v očiach uhorskej aristokracie z hľadiska rodinnej stratégie zaujímala kľúčové miesto. Jeho architektonická podoba, vnútorná dispozícia a interiérové vybavenie slúžili k symbolickej manifestácii urodzenosti.

Život šľachty bol v 19. storočí spätý s cestovaním medzi rezidenciami. K najbežnejším typom aristokratickej mobility patrilo sťahovanie sa medzi palácom

224 Porovnaj: ŽUPANIČ, Židovská šlechta, s. 583 a KINSKY-WILCZEK, Hans Wilczek, s. 144 a 386. Lucia Wilczeková bola nadšenou fotografkou – fotografovala minimálne od roku 1884. Už v roku 1890 sa zúčastnila fotografickej súťaže v Budapešti, z ktorej si odniesla striebornú medailu. Viac pozri: HUPKO - JANÁČKOVÁ - TIHÁNYI, Koniec starých čias, s. 102-107.

225 Dva odoslala 5. a jeden 7. novembra 1889. SNA, Pálfi – ČK, šk. č. 216, inv. č. 2188 – CB 1887-92, rok 1889, č. 133-135.

226 ŽUPANIČ, Židovská šlechta, s. 584.

227 Išlo jeden list napísaný 3. novembra 1887, tri listy z 9., 11. a 24. novembra 1890 a jeden z 10. novembra 1891. SNA, Pálfi – ČK, šk. č. 216, inv. č. 2188 – CB 1887-92, rok 1887, č. 133, rok 1890, č. 183, 187 a 193 a rok 1891, č. 182.

228 Jánovi Rafaelovi Wilczekovi bol do Šilheřovic Luciou odoslaný jeden list, datovaný 28. októbra 1891. SNA, Pálfi – ČK, šk. č. 216, inv. č. 2188 – CB 1887-92, rok 1891, č. 172.

229 BEZECNÝ, Příliš uzavřená společnost, s. 124.

v meste a jedným či viacerými sídlami na vidieku.²³⁰ Šľachtickej mobilite prial i rozvoj železníc a cestnej dopravy. Striedanie pobytov počas roka bolo vonkajšou manifestáciou bohatstva rodiny a dovoliť si ho mohli len tie najzámožnejšie rody. Predpokladom niekoľkonásobnej zmeny miesta pobytu bolo vlastníctvo viacerých sídiel alebo aspoň dostatok finančných prostriedkov na ich prenájom.²³¹

Na základe údajov z korešpondenčnej knihy Lucie Wilczekovej, ktorú si viedla medzi dvadsiatym štvrtým a dvadsiatym deviatym rokom svojho života, možno zrekonštruovať celoročnú mobilitu mladej aristokratky. Lucia Wilczeková bola v sledovanom období posledným slobodným dieťaťom manželov Wilczekovcov: jej obe staršie sestry už boli vydaté a i mladší brat Ján Rafael bol ženatý. Pozoruhodná súhra okolností, ktorá spôsobila, že všetci traja Luciini súrodenci si vybrali životných partnerov z rodu Kinských, mala významný vplyv i na Luciinu mobilitu.

I v jej prípade platila všeobecne známa premisa, ktorá pobyt aristokracie v mestskom paláci situuje do zimných mesiacov a letné a jesenné mesiace vyhradzuje vidieckemu sídlu.²³² Začiatok roka Lucia trávila s rodinou vo wilczekovskom paláci na Herrengasse 5 vo Viedni, ktorý bol nielen hlavnou rezidenciou Jána Nepomuka Wilczeka a jeho rodiny, ale sídlilo v ňom i centrálné riaditeľstvo wilczekovských majetkov, vrátane baní.²³³ Vo viedenskom paláci rodina trávila i väčšinu decembra, pričom počas vianočných a novoročných sviatkov sa v tu zdržiavala pravidelne. Palác na Herrengasse slúžil zároveň ako bod, do ktorého sa Lucia pravidelne vracala medzi premiestňovaním sa medzi inými sídlami. Napr. v roku 1891 sa Lucia vo Viedni zdržiavala od Nového roka do 10. februára, v prvej polovici apríla, na začiatku mája, na prelome mája a júna, niekoľko dní v druhej polovici augusta, v druhej polovici septembra a od 30. novembra do konca roka.²³⁴ Z hľadiska frekvencie mobility bol v sledovanom období najkritickejším rok 1890, počas ktorého Lucia zmenila miesto pobytu minimálne tridsaťkrát, zatiaľ čo v roku 1892 iba štrnásťkrát.²³⁵

Spomedzi ďalších wilczekovských sídiel Lucia využívala predovšetkým kaštieľ Seebarn v Dolnom Rakúsku, ležiaci neďaleko Viedne. Toto pôvodne nevelké vidiecke sídlo zakúpila rodina potom, čo sa hrad Kreuzenstein premenil na rumovisko. V roku 1740 bol rozšírený o ďalšie krídlo a obklopený francúzskou záhradou, ktorá bola za čias Luciinho starého otca premenená na anglický park. Seebarn sa po celé generácie v rodine Wilczekovcov tešil veľkej obľube.²³⁶ Lucia sa tam zdržiavala s krátkymi prestávkami spravidla od začiatku júna do konca októbra. V roku

230 KUBEŠOVÁ, Kněžna Vilemína, s. 153.

231 Porovnaj: KREJČÍK, Moravská šlechta, s. 168-169 a WINKELHOFER, Adel, s. 179.

232 BEZECNÝ, Šlechtici, s. 126.

233 MYŠKA et al., Biografický slovník, s. 141.

234 SNA, Pálfi – ČK, šk. č. 216, inv. č. 2188 – CB 1887-92, rok 1891.

235 SNA, Pálfi – ČK, šk. č. 216, inv. č. 2188 – CB 1887-92, roky 1890 a 1892.

236 KINSKY-WILCZEK, Hans Wilczek, s. 34.

1888 bola v Seebarne dokonca ešte 30. novembra, odkiaľ odišla do viedenského paláca, kde sa zdržala až do 2. marca 1889.²³⁷

Iný bol Luciin vzťah ku kaštieľu v Dobroslaviciach v okrese Opava, ktorý Ján Nepomuk Wilczek zakúpil v roku 1860 a po sobáši v roku 1884 ho ako svoje letné sídlo využíval Luciin brat Ján Rafael.²³⁸ To bol pravdepodobne hlavný dôvod, prečo sa Luciine pobyty v Dobroslaviciach obmedzovali vždy iba na niekoľko dní: v roku 1887 tam strávila iba dva dni na konci augusta, v nasledujúcom roku šesť dní na začiatku októbra, v roku 1889 tri dni na konci júla a jeden dlhší jedenásťdňový pobyt na prelome októbra a novembra, v roku 1890 jeden deň v júli a štyri dni v polovici októbra a v roku 1891 jeden jedenásťdňový pobyt v polovici novembra. V roku 1892 do Dobroslavic nezavítala ani raz.²³⁹

Z Luciinej korešpondenčnej knihy možno vyčítať ešte jednu závažnú skutočnosť: vďaka talianskym príbuzným z rodu Emo-Capodilista, z ktorého pochádzala Luciina matka Emma, mala Lucia možnosť stráviť vždy niekoľko dní z roka v Padove.²⁴⁰ K pobytom v Taliansku možno prirátať aj Luciin dlhodobý pobyt v Benátkach v roku 1888, ktorý trval od 1. februára do 8. marca.²⁴¹ Okrem ciest na Apeninský poloostrov podnikla aj niekoľko ďalších ciest do zahraničia: 1887 pobývala v júli v Norimbergu a Štrasburgu,²⁴² v polovici augusta 1888 v Bayreuth,²⁴³ v nasledujúcom roku na prelome marca a apríla v Abbazii,²⁴⁴ v prvej polovici júna vo Švajčiarsku a štyri júnové dni strávila i v Paríži.²⁴⁵ Túto cestu z Viedne cez Švajčiarsko do Paríža možno jednoznačne považovať za poznávaciu cestu, ktorej cieľom bolo zoznámiť sa s pamätihodnosťami, kultúrou a prírodnými krásami krajín, ktorými Lucia prechádzala. V druhej polovici 19. storočia boli takéto cesty veľmi obľúbené u mužov i žien.²⁴⁶ Ešte v roku 1886 Lucia v spoločnosti otca, sestry Alžbety, švagra Rudolfa Kinského a ďalších priateľov absolvovala mesačnú cestu do Veľkej Británie, ktorá mala tiež poznávací charakter.²⁴⁷

237 SNA, Pálfí – ČK, šk. č. 216, inv. č. 2188 – CB 1887-92, rok 1888, č. 144 a 145 a rok 1889, č. 1-17.

238 MYŠKA et al., Biografický slovník, s. 141-142.

239 SNA, Pálfí – ČK, šk. č. 216, inv. č. 2188 – CB 1887-92, rok 1887, č. 90-92, rok 1888, č. 111-115, rok 1889, č. 71-76, rok 1890, č. 69 a 171-174, rok 1891, č. 180-191.

240 V roku 1887 v Padove pobývala na prelome apríla a mája, v rokoch 1889 a 1890 v prvej polovici mája a v roku 1891 v druhej polovici apríla. SNA, Pálfí – ČK, šk. č. 216, inv. č. 2188 – CB 1887-92, rok 1887, č. 30-49, rok 1889, č. 32-42, rok 1890, č. 47-49 a rok 1891, č. 27-32.

241 SNA, Pálfí – ČK, šk. č. 216, inv. č. 2188 – CB 1887-92, rok 1888, č. 16-37.

242 SNA, Pálfí – ČK, šk. č. 216, inv. č. 2188 – CB 1887-92, rok 1887, č. 68-71. Norimberg Lucia navštívila aj 17. augusta 1888: SNA, Pálfí – ČK, šk. č. 216, inv. č. 2188 – CB 1887-92, rok 1888, č. 82.

243 SNA, Pálfí – ČK, šk. č. 216, inv. č. 2188 – CB 1887-92, rok 1888, č. 80. Bayreuth Lucia navštívila i 26. – 28. júla 1891: SNA, Pálfí – ČK, šk. č. 216, inv. č. 2188 – CB 1887-92, rok 1891, č. 107-109.

244 Dnes Opatija v západnom Chorvátsku na pobreží Jadranu. SNA, Pálfí – ČK, šk. č. 216, inv. č. 2188 – CB 1887-92, rok 1889, č. 18-28.

245 SNA, Pálfí – ČK, šk. č. 216, inv. č. 2188 – CB 1887-92, rok 1889, č. 47-62.

246 KUBEŠOVÁ, Kněžná Vilemína, s. 153.

247 Cesta sa konala od 10. 7. do 13. 8. 1886. SNA, Pálfí – ČK, šk. č. 216, inv. č. 2188 – denník Lucie Wilczekovej z roku 1886, s. 147-165.

Významnou zložkou mobility Lucie Wilczekovej boli v rokoch 1887 – 1892 jej pobyty v rezidenciách, patriacich rodu Kinských. Vďaka už spomínanej niekoľkonásobnej spriaznenosti rodu Wilczekovcov s rodom Kinských, bola Lucia u nich častým hosťom. Luciina sestra Mária a brat Ján Rafael sa zosobášili s deťmi siedmeho kniežata Kinského, vďaka čomu mohla byť Lucia hosťom na početných poľovačkách, rodinných stretnutiach a rôznych slávnostiach, usporadúvaných vo vidieckych sídlach kniežacej línie tohto rodu. Kaštiele Heřmanův Městec a Choceň boli vyhlásenými strediskami jesenných poľovačiek, na ktorých sa zúčastňovalo široké príbuzenstvo majiteľov.²⁴⁸ Heřmanův Městec bol nepochybne luxusnou rezidenciou s nákladne vybavenými reprezentatívnymi i obytnými priestormi, ktorej súčasťou boli i rozsiahle stajne.²⁴⁹ Zdá sa ale, že Lucia oceňovala úplne iné kvality týchto rezidií – jej jediný pobyt, ktorý mohol byť poľovačkou, sa uskutočnil 9. – 19. novembra 1888.²⁵⁰ Lucia kniežaci rodinu navštívila ešte niekoľkokrát, vždy však mimo jesennej loveckej sezóny: v polovici decembra 1889, v druhej polovici januára a na začiatku decembra 1890 a v januári 1892.²⁵¹ V roku 1891 bola hosťom kniežat Kinských aj v Chocni²⁵² a to dokonca hneď dvakrát: 28. júna – 24. júla a 3. – 10. augusta.²⁵³

Početnejšie boli Luciine návštevy v sídle jej sestry Alžbety, vydatej za grófa Rudolfa Kinského z náměštskej línie rodu. Ako sídlo manželom slúžil kaštieľ v Krásne nad Bečvou.²⁵⁴ Tu Lucia pobývala spravidla niekoľko dní: na prelome novembra a decembra 1887, na prelome januára a februára a októbra a novembra 1890, na sklonku novembra 1891 a na začiatku decembra 1892.²⁵⁵ Jeden deň v roku 1891 strávila ako hosť i v Náměšti na Hané,²⁵⁶ ktorý slúžil ako sídlo grófkyni Márie Kinskej (1826 – 1903), Alžbetinej svokry.²⁵⁷

Záver

Stratégia udržania sociálneho statusu aristokracie v druhej polovici 19. storočia nie je dostatočne prebádanou témou,²⁵⁸ takže sformulovať jednoznačné

248 WINKELHOFER, Adel, s. 192.

249 VALENTA, Dějiny, s. 217-218.

250 SNA, Pálfi – ČK, šk. č. 216, inv. č. 2188 – CB 1887-92, rok 1888, č. 126-134.

251 SNA, Pálfi – ČK, šk. č. 216, inv. č. 2188 – CB 1887-92, rok 1889, č. 156-167, rok 1890, č. 12-20 a 141-155, rok 1892, č. 2-6.

252 Neveľký klasicistický kaštieľ Choceň bol komornou vidieckou rezidenciou. Pozri: VALENTA, Dějiny, s. 220.

253 SNA, Pálfi – ČK, šk. č. 216, inv. č. 2188 – CB 1887-92, rok 1891, č. 75-106 a 114-122. Tento Luciin pobyt isto súvisel s pôrodom jej staršej sestry Márie, vydatej za Rudolfa Kinského. V Chocni sa totiž 6. 7. 1891 narodila ich piata dcéra Wilhelmina.

254 Porovnaj: MYŠKA et al., Biografický slovník, s. 143 a VALENTA, Dějiny, s. 165.

255 SNA, Pálfi – ČK, šk. č. 216, inv. č. 2188 – CB 1887-92, rok 1887, č. 147-156, rok 1890, č. 21-23 a 175-182, rok 1891, s. 192-198, rok 1892, č. 135-142.

256 SNA, Pálfi – ČK, šk. č. 216, inv. č. 2188 – CB 1887-92, rok 1891, č. 123.

257 VALENTA, Dějiny, s. 165.

258 Publikovanou prácou na túto tému je napr. štúdia Rudolfa Brauna o „udržaní sa hore“ z roku 1990, ktorá však i s ohľadom na svoj rozsah neponúka hĺbkovú analýzu, zachytáva iba základný

zovšeobecňujúce závery nie je možné. Príklad Lucie Wilczekovej preto stále zostáva v rovine parciálneho príspevku k problematike, ktorý môže poslúžiť ako komparačný materiál pre prípadné ďalšie analýzy. Pokus o náčrt, o ktorý sa táto štúdia pokúša, však odhalil niekoľko zaujímavých zistení, ktorých širšiu platnosť musí odhaliť špecializovaný archívny výskum, resp. porovnanie s ďalšími prípadovými štúdiami. Podávame preto stručné zhrnutie čiastkových záverov:

1. Hoci možno oprávnené predpokladať, že o obhájenie a udržanie svojho sociálneho statusu sa v turbulentnej druhej polovici 19. storočia snažili všetky šľachtické rodiny, každá z nich využila iný súbor nástrojov, ktorými sa snažila tento cieľ dosiahnuť.
2. Príklad Lucie Wilczekovej poukázal na markantný vplyv rodinného prostredia na formovanie názorov a postojov mladej aristokratky. V jej prípade bola socializácia úspešná a socio-kultúrna reprodukcia splnila úlohu, ktorú sledovala: Lucia si v plnej miere osvojila aristokratickú kolektívnu identitu a pre aristokraciu charakteristické ritualizované vzory správania a modely riešenia situácií.
3. Dôležitou súčasťou stratégie udržania sociálneho statusu boli i v prípade Wilczekovcov spoločenské kontakty s rodmi, tvoriacimi viedenskú prvú spoločnosť. Ich výpočet, ktorý bolo možné zostaviť na základe analýzy Luciinej korešpondenčnej knihy z rokov 1887 – 1892, ukazuje, že vytváranie a udržiavanie rodinných kontaktov, ktorých vedľajším produktom bola konfrontácia s ostatnými členmi vlastnej sociálnej skupiny, bolo vysoko aktuálne i v druhej polovici 19. storočia.
4. Nezanedbateľný vplyv na socializáciu Lucie mal jej otec, ktorého názory boli súčasníkmi označované za liberálne, či dokonca demokratické. Lucia si osvojila otcovu metódu výberu priateľov: prvoradá nebola urodzenosť, resp. bezchybný šľachtický pôvod, ale osobnostné kvality. Analýza Luciinej korešpondenčnej knihy ukázala, že Lucia sa nestýkala iba s členmi aristokratických rodov, ale udržiavala i početné písomné kontakty s osobami, ktoré neboli z hľadiska urodzenosti považované za rovnocenné aristokracii. Na druhej strane je však potrebné zdôrazniť, že metódy výberu priateľov sa nepremietli do príbuzenských vzťahov: tak ako sestry Jána Nepomuka Wilczeka, tak i všetky jeho deti uzatvorili rovnorodé sobáše s členmi popredných rakúsko-uhorských aristokratických rodín.
5. Pozoruhodným zistením je Luciin vzťah k rodu Kinských. Na základe príbuzenského puta svojich súrodencov k tomuto rodu mohla byť Lucia častým hosťom v českých sídlach Kinských. Analýza mobility Lucie Wilczekovej so

rámec problematiky bez aspirácie na zovšeobecňujúce konštatovania: BRAUN, Rudolf. Konzeptionelle Bemerkungen zum Obenbleiben : Adel im 19. Jahrhundert. In WEHLER, Hans-Ulrich (ed.). *Europäischer Adel 1750 – 1950 I : Geschichte und Gesellschaft*. Göttingen : Vandenhoeck & Ruprecht, 1990, s. 87-95.

špeciálnym dôrazom na jej pobyty u Kinských ukázala, že šľachtická mobilita bola v druhej polovici 19. storočia významným nástrojom na upevňovanie vzájomných pút medzi členmi vlastnej sociálnej skupiny.

Záverom, ktorý je možné na príklade Lucie Wilczekovej s istotou vyvodiť, je konštatovanie, že rodina bola významnou zložkou jej aristokratickej identity. Tvorbu a upevňovanie kontaktov medzi blízkymi i vzdialenejšími príbuznými preto možno bezpochyby považovať za najpodstatnejšiu komponentu stratégie udržania sociálneho statusu aristokracie v druhej polovici 19. storočia.

Zmeny vo vzťahu „človek – zvier“ ako prejav nových postojov k prírode

Roman Holec

Na začiatku 18. storočia ešte nepredstavovala príroda žiadnu tému. Prví osvietenici jej boli úplne vzdialení a predovšetkým nedotknutá a divá príroda nevzbudzovala medzi nimi žiadnu pozornosť. Bola totiž prejavom chaosu, smrti a odvráteným opakom civilizácie. Ak sa o nej hovorilo, tak hlavne v zmysle jej podrobenia a ovládnutia človekom. „Dobytie“ a ovládnutie prírody bolo záležitosťou predovšetkým vedy. Franklinov objav, že blesk je len veľkým elektrickým výbojom a dá sa umelo vyrobiť v laboratóriu sa vnímal ako víťazstvo človeka nad prírodou. Na adresu Benjamína Franklina (1706 – 1790) sa tvrdilo, že „tyranom odňal žezlo a nebu blesk“.

V druhej polovici 18. storočia sa však začína prístup k prírode meniť.²⁵⁹ Vyvoláva diametrálne odlišné pocity a preto, ak si hranicu našich úvah stanovíme niekde na koniec 18. storočia, robíme tak pragmaticky a z viacerých príčin, ktoré môžeme zhrnúť do nasledujúcich bodov:

1. V tomto období dochádza k prevej veľkej konfrontácii medzi feudálno-stavovským skostnateným systémom a novými silami reprezentovanými najmä meštianstvom. Vznikajú a rozvíjajú sa s nimi spojené nové myšlienkové prúdy, ktoré podstatne zmenili obraz sveta a prístup k nemu.
2. Mení sa postoj k prírode, na čom má rozhodujúci podiel osvietenstvo. Príroda sa stáva objektom filozofického, vedeckého i umeleckého záujmu, čo do jej vnímania prináša celý rad nových prvkov.²⁶⁰ Namiesto teologického sa presadzuje biologický prístup. Johann Gottfried Herder (1744 – 1803) vo svojich *Ideách k filozofii dejín ľudstva* už videl dejiny a prírodu v úzkom vzťahu. Obraz prírody sa mení pod vplyvom rozsiahlej a v tom čase obľúbenej cestopisnej literatúry opisujúcej neraz panenskú prírodu exotických svetadielov a ich „prírodných“ obyvateľov. Ľudia začínajú chodiť a „objavovať“ prírodu. Rozširujú sa záhrady a parky tzv. anglického typu, ktoré na rozdiel od barokových a tzv. francúzskych viac zohľadňujú prirodzenú prírodu.
3. Osvietenstvo so svojim racionálnym prístupom a princípmi dáva zelenú vedeckému poznávaniu prírody v jej komplexe, ale i vzťahu človeka k nej a vzájomného ovplyvňovania sa oboch subjektov. Mení sa postoj k pokroku, ktorý

259 Najnovšie k teoretickým úvahám a súčasne ako naše východisko TELESKO, Werner: *Das 19. Jahrhundert. Eine Epoche und ihre Medien*. Wien – Köln – Weimar 2010; OSTERHAMMEL, Jürgen: *Die Verwandlung der Welt. Eine Geschichte des 19. Jahrhunderts*. München 2011; RADKAU, Joachim: *Die Ära der Ökologie. Eine Weltgeschichte*. München 2011.

260 K definícii prírody pozri SIEFERLE, Rolf Peter: *Rückblick auf die Natur. Eine Geschichte des Menschen und seiner Umwelt*. München 1997, s. 17-28.

sa prestáva stotožňovať s egoistickým a koristníckym prístupom človeka ku svojmu okoliu.

4. Meštianstvo a inteligencia začínajú vnímať prírodu, skúmať ju, nadchýnať sa ňou a či už ako jednotlivci, alebo v rôznych spolkoch ju aj vo veľkom navštevovať. Príroda sa stáva symbolom slobody. Vo väčšej miere narastá počet ciest do exotických krajín a stýkanie sa s domorodcami, či tzv. „prírodnými“ ľuďmi. Začalo sa hovoriť o tzv. koloniálnej geografii. Britská *Royal Geographical Society*, založená roku 1830, sa stala akousi organizačnou centrálou pre mnohé výskumné cesty a k zbieraniu najrôznejších geografických poznatkov.
5. Pokračovaním záľuby v exotických cestách a paralelne s nadšením pre prírodu a s novým spôsobom jej precieňovania sa začína postupne rozvíjať turizmus. Išlo o vyslovene mestský fenomén, súvisel s meštianskym spôsobom života a formovaním občianskej spoločnosti. V našich podmienkach mal podobu rozvoja alpinizmu. Na Slovensku bol jedným z priekopníkov tohto spôsobu trávenia voľného času Ján Kollár (1793 – 1852).²⁶¹
6. Kult prírody sa v podmienkach jednotlivca prejavuje v kultivovaní záhrady, či v sadení stromov a starostlivosti o konkrétne „pamätne“ exempláre. Šíri sa zvyk sadiť pred svadbou stromy. Starostlivosť o ne šľachtí človeka a učí ho zodpovednosti, čo sa v slovenských podmienkach uplatňuje pri štúrovských protialkoholických spolkoch, keď namiesto krčmy a hazardu sa vyžaduje práca okolo presne vybraného stromu. Neskôr sa tento zvyk pokúšali zaviesť aj niektorí priekopníci vzájomných pomocníc.
7. Meštianstvo a inteligencia začínajú vnímať prírodu, zobrazovať ju na maliarskych plátnach a nadchýnať sa ňou. Jej vizualizácia úzko súvisela s cestovaním a poznávaním exotických krajín. Romantizmus ako literárny smer si vypožičiava celý rad prírodných symbolov, príroda sa stáva arénou rôznych dejov, ba neraz do nich i aktívne vystupuje. Príroda sa stáva zdrojom umeleckej inšpirácie.²⁶² Objavuje sa estetika prírody, s ktorou sa spája pojem krásna a kultivuje sa v početných umeleckých dielach. Inde sa umelci nadchýnajú prírodou v búrke, bralami a útesmi, divokými riekami, krajinou pod mesačným splnom, jaskyňami ...
8. Začína sa objavovať idea národa a jazyka ako jeho základného atribútu. Národ však musí mať aj priestor, v ktorom sa historicky vyvíja a v ktorom žije. Príroda sa začína nacionálne prisvojovať, takto prisvojená si vzájomne konkuruje a vstupuje do počiatkových nacionálnych zápasov. Konkurencia medzi jednotlivými národnými centrami spôsobila v druhej polovici 19.

261 PODOLAN, Peter: Cestopisné črty, slovenské a uhorské reálie v Kollárových Pamätiach z mladších rokov života. *Historia nova*, 1 – 2010 – 2, Bratislava 2012. Dostupné na internete:

http://www.fphil.uniba.sk/fileadmin/user_upload/editors/ksd/HinoI-2010-2.pdf

262 BEDNÁROVÁ, Marcela: Príroda a jej miesto v štúrovskom hnutí. In: Mihalkovičová, Beáta (ed.): *Nové kontexty života Ludovíta Štúra*. Modra 2012, s. 65-83.

storočia ďalšie „zahustenie“ vedeckého priestoru. Vo všetkých uvedených smeroch začínajú pôsobiť zahraničné vplyvy a zahraničné príklady, uskutočňuje sa vzájomný transfer a proces ovplyvňovania.

9. A napokon sa mení vzťah k zvieratú a jeho právam, čoho prejavom sa stáva napríklad skutočnosť, že pes sa začína vnímať ako „najlepší priateľ človeka“, módou sa stáva plemenný chov koní a psov (najmä chrtov). V duchu hlbokých väzieb s prírodou ako kolískou národa a v duchu spolucítania so zvieratami sa vyslovuje aj hlavný prúd európskej romantickej literatúry. Vznikajú spisy o právach zvierat a formulujú sa myšlienky o rovnosti a „bratstve“ medzi ľuďmi a zvieratami.

Veľmi dôležitou sa stáva myšlienka rovnováhy v prírode, rovnováhy medzi jednotlivými druhmi, čo bolo v súlade s vtedy silným náboženským názorom o všeobecnej harmónii v prírode ako o najlepšej možnej forme sveta.²⁶³ Pod rovnováhou sa mysleli zmysluplné proporcie medzi predátormi a bylinožravými živočíchmi, medzi „škodlivými“ a „užitočnými“ zvieratami, medzi živočíchmi a rastlinami a pod., čo umožňovalo zachovávať všetku pestrosť živočíšnej a rastlinnej ríše. Túto rovnováhu vnímali a a jej nevyhnutnosť opisovali Angličan William Derham (1657 – 1735), Nemeč Friedrich Christian Lesser (1692 – 1754), Holanďan Petrus van Musschenbroek (1692 – 1761), Švéd Carl von Linné (1707 – 1778) a jeho *Oekonomie der Natur* a ďalší. Podľa mnohých vedcov práve človek narušuje uvedenú rovnováhu svojimi zásahmi. Úplne novým postojom, prezentoval ho napríklad Johann Matthäus Bechstein (1757 – 1822), bol názor, že škodcovia nie sú „trestom“ pre človeka za jeho napríklad hriechy, ale sú súčasťou prirodzeného prírodného reťazca a majú v procese utvárania rovnováhy svoju nezastupiteľnú úlohu. Vykynozenie každého živočíšneho druhu skôr či neskôr vyvolá závažné dôsledky. Alexander von Humboldt (1769 – 1859) ukázal presvedčivo závislosť nielen živočíchov, ale aj vegetácie na ich prírodnom prostredí. Charles Lyell (1797 – 1875), zakladateľ aktualizmu v geológii, svojim celoživotným dielom dokazoval, že na zemskom povrchu už milióny rokov pôsobili tie isté, teda skúmateľné faktory, ktoré tak stáli pri zrode všetkých súčasných štruktúr na zemi. V protiklade s katastrofickými teóriami (Georges Cuvier) hovoril o milióny rokov trvajúcej kontinuite a postupných zmenách, ale v súlade s „katastrofistami“ akceptoval nezvratnosť zmien v rastlinnom i živočíšnom svete. Do stavu milióny rokov trvajúcej prírodnej rovnováhy však vstúpil človek so svojimi aktivitami ako úplne nový a vplyvný exogénny (vonkajší) faktor.

Protirečivý vzťah človeka k prírode sa vyvíjal v zložitých konfrontáciách, pri zmene rolí (ovládajúci a ovládaný) a v dvoch rovinách: v reálnej, pri každodennej konfrontácii a v imaginárnej, pri pocitoch, „vytváraní“ idyly či rôznych únikových

263 Podrobne ZIRNSTEIN, Gottfried: *Ökologie und Umwelt in der Geschichte*. Marburg 1994, s. 87-94.

či podmaňujúcich fantáziách. Ide o subtilný vzťah, kde nie je vždy jasné, kto koho ovplyvňuje a ovláda, hlavne však aká je cena takýchto pocitov.²⁶⁴ Predstavy o prírode sa pritom formovali pod vplyvom a ako produkt civilizácie, na druhej strane práve tá prispievala k ničeniu prírody. V oboch týchto tézach je zakódované protirečenie. Treba vidieť, že príroda nie je jednostranne pasívnym objektom, ktorý je človekom menený, pretváraný, znečisťovaný, chránený a pod., ale vzťah medzi prírodou a človekom je obojstranný a obojsmerný. Ľudské konanie je často adaptačnou reakciou vyvolanou prírodnými javmi a stelesňuje sa v ekonomických a technologických odpovediach, s ktorými historickí aktéri reagujú na ekologické zmeny.

Najmä zo spolitizovaných diskusií pochádzajúca idea, resp. požiadavka návratu k „neporušenej a nedotknutej prírode“ ako istého ideálneho stavu je nerealizovateľná. Táto predstava je totiž fikciou, ktorá sa v ľudských dejinách jednoducho nikdy nedá doložiť. Preto volanie o návrat prírody do „pôvodného stavu“ je volaním o návrate k nikdy neexistujúcej fikcii. Romantická toskánska krajina ako ju poznáme z mnohých romantických obrazov a v posledných desaťročiach padajúca za obeť veľkoplošne pretechnizovaného poľnohospodárstva je produktom tisícročnej kultivácie pôdy zo strany človeka. Dokonca aj samotné divoká krajina vulkánov na Islande, pre mnohých prototyp nedotknutej prírody, je výsledkom zničenia lesov a pôdy v stredoveku. Kult nedotknutosti a ideálnej prírody spočíva skôr „na logike mariánskeho kultu“ ako na vedeckom prístupe.²⁶⁵ Chcela sa zachovať údajne panenská príroda, ktorá však zďaleka a dávno panenskou nebola, keďže predtým príroda už dlhodobo „prostituovala“ s človekom a jeho kultúrou.

Prvé intenzívne diskusie na tému ochrany prírody vyvolali obavy z očividného úbytku lesov na konci 18. storočia. Aj v strednej Európe mali polemiky o ochrane prírody rovnaké korene ako kdekoľvek inde vo svete – v apeloch a opatreniach proti rozsiahlemu poklesu lesnej plochy a v úvahách o úlohe človeka vo vzťahu k lesnému bohatstvu.²⁶⁶ Išlo o súčasť celoeurópskeho diskurzu a vychádzalo sa z nespochybniteľného faktu, že aj v Uhorsku nadobúdala úbytok lesov drastickú podobu. Tieto nové názory a diskusie nezostali bez vplyvu na intelektuálne a odborné elity, kde sa rovnako prejavila zmena postoja a vnímania prírody. Ani Nemecko nebolo výnimkou, navyše ochrana prírody v nemeckom prostredí úzko súvisela s rozvojom a ochranou vlasti a jej prírodných krás (*Heimatschutz*), pravda zo

264 WALTER, François: Bedrohliche und bedrohte Natur. Umweltgeschhichte der Schweiz seit 1800. Zürich 1996, s. 7 (úvod Jeana-François Bergiera).

265 RADKAU, Joachim: Was ist Umweltgeschichte? In: Abelshauer, Werner (ed.): Umweltgeschichte. Umweltverträgliches Wirtschaften in historischer Perspektive. Göttingen 1994, s. 12.

266 RADKAU, Joachim: Warum wurde die Gefährdung der Natur durch den Menschen nicht rechtzeitig erkannt? Naturkult und Angst vor Holznot um 1800. In: Lübke, Hermann – Ströker, Elisabeth (eds.): Ökologische Probleme im kulturellen Wandel. Paderborn 1986, s. 49 a nasl.; RADKAU, Joachim: Holz – Wie ein Naturstoff Geschichte schreibt. München 2007, s. 150 a nasl.

začiatku viac z estetických ako etických dôvodov.²⁶⁷ Organickou súčasťou prírody bol zvierací svet, preto vzťah ku zvieratám bol súčasne prejavom postoja k prírode ako takej.²⁶⁸

Vzťah ku zvieratám a ich ochrana sa opierali o osobitnú ideovo-filozofickú rovinu, ktorá sa v stredoeurópskom priestore hrdila najmä nemeckými koreňmi. Priekopníci týchto ideí prišli už koncom 18. storočia s viacerými dôležitými tézami: 1. rozhodne sa odmietlo tvrdenie, že čo nie je ľudské, je súčasne bez duše, 2. objavila sa požiadavka správať sa k zvieratám tak, ako by si človek želal, aby sa iní správali k nemu, 3. literatúra európskeho romantizmu bola poznačená novým chápaním sveta zvierat. Napríklad dielo Alfreda Brehma (1829 – 1884), ktoré sa stalo svetoznámy, možno chápať ako syntézu vyššie spomenutých princípov. Správanie sa zvierat tu bolo „poľudštené“ (zvieratá žijú, milujú sa a trpia) a „moralizované“ (napr. zvieratá zabíjajú len preto, aby prežili).

Za prvý symptóm zrodeneho národno-vedeckého ducha možno považovať prácu o dejinách prírody a jej troch ríš: zvierat, rastlín a minerálov z pera kalvínskeho kňaza Stefana Gátiho (1749 – 1843). Práca vyšla roku 1795 v Bratislave jednak v nemeckom (*Die Geschichte der Natur...*) a jednak v maďarskom jazyku (*A természet története...*). Univerzálna latinčina síce ešte nestratila dominantné postavenie, ale monopol už určite. Pravda, už roku 1783 vydal bratislavský lekár Zachariáš Huszty (1754 – 1803) prácu o uhorskom bastardovi v nemčine (*Der ungarische Trappe*), ale to bolo malé dielko a bez väčších ambícií.

Po Gátim nasledovali ďalšie a ďalšie pokusy, vrátane prekladov do maďarčiny. Roku 1802 vzniklo uhorské Národné múzeum, inštitúcia, bez ktorej by ďalší rozvoj vedy nebol mysliteľný. Nasledovala akadémia vied a prírodno-vedecká spoločnosť. Všetko vyvieralo skôr z osobnej horlivosti jednotlivcov ako z priaznivých spoločenských podmienok. Pravda, národné obrodenie so svojim záujmom o národ a jazyk ako jeden z najcharakteristickejších znakov národa vytváral predpoklady pre záujem o krajinu, v ktorej národ žil, a rovnako o jej bohatstvá. Začínalo predsa storočie nacionalizmu, keď všetko získavalo národný šat. Vtedy sa rodili typické myšlienky o tom, že krutosť nepatrila medzi typické vlastnosti maďarského charakteru. Ak sa hovorilo o týraní zvierat, to boli údajne výnimky potvrdzujúce pravidlo.²⁶⁹

Začítajme sa do opisu hry mäsiarskych cechov, ktoré sa v rámci cechových slávností odohrávali v niektorých mestách v posledný fašiangový deň každoročne ešte

267 ZERBEL, Miriam: Tierschutz im Kaiserreich. Ein Beitrag zur Geschichte des Vereinswesens. Frankfurt/Main – Berlin – Bern etc. 1993, s. 154.

268 Z najnovšej teoretickej literatúry MÜNCH, Paul (ed.): Tiere und Menschen. Geschichte und Aktualität eines prekären Verhältnisses. Paderborn – München – Wien – Zürich 1998; DINZELBACHER, Peter (ed.): Mensch und Tier in der Geschichte Europas. Stuttgart 2000; Tiere in der Stadt. Berlin 2009, č. 2 (Informationen zur modernen Stadtgeschichte); SPICKER, Gideon – HERBST, August (eds.): Mensch und Thier. Regensburg 2010.

269 Az állatvédelmi ügy múltja Magyarországon. Állat-barát, 3, č. 3 z marca 1886.

v prvej polovici 19. storočia: „Pri tejto príležitosti robili mäsiari preteky v jazde bez sedla, ktorým sa vpravelo „trhanie husí“. Cez cestu napli lano a upevnili ho na protihľané domy. Doprostred lana zavesili za nohy dve živé husi. Hlavy a krk im oviazali silným motúzom, ktorý im omotali aj cez krídla. Dvaja členovia cechu držali v ruke tyče, ktorými podopierali lano na oboch koncoch a tak ho ešte viac napli. V druhej ruke držali dlhý bič. Pri prvej jazde sa všetci uspokojili s tým, že udreli plochou dlaňou hus po hlave alebo jej vykrútili krk, čím ukončili trápenie úbohého zvierata. Potom objazdili okolo mestského domu a všetci sa vrátili na svoje pôvodné miesto. Až potom sa začalo vlastné trhanie husí, pri ktorom sa pokúšali odtrhnúť im hlavu od tela. Krk bol obkrútený motúzom, a preto to šlo veľmi ťažko. Zároveň sa začali usilovať chlapi s bičmi a šlahali koňa zo všetkých síl práve vo chvíli najväčšieho pretekárovho vypätia.“²⁷⁰ V rámci študentských slávností, či už na konci školského roka alebo na sv. Havla a sv. Gregora sa zase hrávali hry o Dávidovi a Goliášovi: „Pri tej príležitosti poobede alebo v nasledujúci deň sa odsekávali kohútom hlavy; každý hrdina si musel dať zaviazať oči a poslepiacky sekol do kohúta.“²⁷¹

Takéto kruté zábavy by boli už o polstoročie neskôr, teda na konci 19. storočia, nemožné. Smrť zvierata ako súčasť hry už nevyvolávala u každého nadšenie, skôr odpor a rozhorčenie. Týkalo sa to aj stále častejšie odsudzujúcich správ o kohútich alebo býčích zápasoch. Postupne sa prechádzalo na problematiku zvierat v zajatí, najmä v zoologických záhradách a v cirkusoch, ako aj už v 19. storočí populárneho hnutia proti lekárskeým pokusom na zvieratách. Vo Veľkej Británii zohrali kľúčovú úlohu v rámci tohto hnutia komunity puritánov a kvakerov.

Vo všeobecnosti platilo, že ruka v ruke s ochranou prírody kráčalo, ba neraz jej i predchádzalo oveľa silnejšie a mohutnejšie hnutie na ochranu zvierat. Tento fakt platil pre celú Európu a dôvodov k tomu existovalo viacero. Jednak úbytok zvierat bol očividný a viditeľnejší, zvieratá dokázali trpieť s priam ľudským pohľadom, mali viac obrancov, vstúpiť do ochrany zvierat bolo jednoduchšie, neraz na to stačil jeden zákon, na druhej strane príroda bola príliš veľká, a teda nádej, že kdesi sú ešte panensky zachované prírodné kúty, mohla žiť vlastným životom...

Vzťah k zvieratám sa vyvíjal len postupne a ich ochrana, súvisiaca s ich vnímaním za božie, živé a a cítiace bytosti, mala niekoľko etáp. Najprv sa sústreďovala na v prírode žijúce tzv. užitočné zvieratá, potom na vybrané vzácne druhy, ktoré, ak aj neboli v dobovom chápaní užitočné, tak prinajmenšom neboli ani škodlivé. Z domácich zvierat sa chránili predovšetkým tie, ktorým bol človek najbližšie – psy a kone, prípadne mačky. Bolo príznačné, že išlo o aktivity šíriace sa z prostredia miest. Dedinský človek síce vedel byť dostatočne krutý, ale rovnako bol aj pragmatický. Žil uprostred prírody a jeho vzťah k nej sa od toho odvíjal. Nepotreboval

270 ČAPLOVIČ, Ján: Obrázky zo Slovenska. In: ČAPLOVIČ, Ján: O Slovensku a Slovákoch. Bratislava 1975, s. 147.

271 ČAPLOVIČ, Ján: Črty o kultúre, mravoch a spoločenskom živote. In: Tamže, s. 182.

prírodu prioritne chrániť, lebo ju ani neničil. To sa týkalo aj zvierat, či už voľne žijúcich alebo domácich, ktoré sa dôsledne selektovali. Od domácich zvierat človek závisel, preto sa o ne staral. Vzťah k divo žijúcim zvieratám už taký jednoducho jednoznačný nebol. Kritérium škodlivosti tu už zohrávalo vážnu úlohu, rovnako však aj sociálne dôvody, ba niekedy oboje naraz. Vypovedajú o tom najlepšie bohaté tradície pytliactva.

V mestách mali nástup myšlienok ochrany zvierat a ich inštitucionalizácia charakter kultúrneho činu a istého prelomu v mentálnom vývoji spoločnosti. Súviseli s občianskymi postojmi, so starostlivosťou o verejný priestor a životné prostredie. Mnohé javy už v priebehu ľudského života jednoducho zmizli z každodennej praxe. Spisovateľ Gustáv Kazimír Zechenter Laskomerský (1824 – 1908) spomínajúc na svoje detstvo v predrevolučnom období zanechal charakteristické svedectvo z banskobystrickej domácnosti komorského správcu a banského radcu. Pri príležitosti banských zasadaní poskytoval zúčastneným aj obed, ku ktorému zvykol voziť špeciality z Prešporka alebo z Viedne. Niekedy bývala i divina: „Keď si inak nemohol zaopatriť mäsa z diviaka, upotrebúvali zvláštny, nebárs ľudský spôsob umelého dorábania diviny. Na dvor vypustili mladé ošípané, hajdúsi korbáčmi bili, naháňali tieto obeť ľudskej lakomosti, tĺkli ich, hnali, kým umorené neklesli, potom im naliali do pysku vriacej vody a zaklali; tak pripravené mali dostať chuť divých sviň. Či tak bolo, zo svojej skúsenosti neviem; ale buď pokroku na pochvalu rečeno, nepočujem, že by tak ešte teraz trýznili ošípané.“²⁷² Podobných príkladov by sa dalo uviesť viacero.

Zámerná snaha chrániť zvieratá – najprv domáce, potom hospodárske, užitočné a napokon i mestské, napríklad vtáctvo – sa považuje v tomto období za vyslovene mestský fenomén. Bol vyvolaný industrializáciou, urbanizáciou a podobnými procesmi a súvisel so zmenami v chápaní prírody medzi mestským obyvateľstvom. Podľa Miriam Zerbel „odstup od prírody sa zväčšoval, keďže obyvatelia miest strácali bezprostredný kontakt s prírodou a význam lokálnej (miestnej) prírody sa pre životný štýl a výrobný proces mešťanov stával marginálnym“. Ďalšia rovina vzťahov vychádzala z toho, že „kým si človek prírodu podmaňoval prostredníctvom vedeckého a technického pokroku a tým ju demystifikoval, tvorilo sa na druhej strane ... v meštianskych salónoch romanticky estetizujúce chápanie prírody“.²⁷³ Do miest prenikali idey ochrany zvierat ako súčasť starostlivosti o životné prostredie predovšetkým zo zahraničia. Veľmi rýchlo sa z nich stáva vyslovene módný jav a nadobúda masovú podobu.²⁷⁴

272 ZECHENTER-LASKOMERSKÝ, Gustáv Kazimír: Päťdesiat rokov slovenského života. (Vlastný životopis). In: Dielo II. Bratislava 1988, s. 14.

273 ZERBEL, Miriam: Tierschutzbewegung. In: Puschner, Uwe – Schmitz, Walter – Ulbricht, Justus (eds.). Handbuch zur „Völkischen Bewegung“ 1871 – 1918. München – New Providence – London – Paris 1996, s. 546.

274 Predstava dokonalého cyklu nadobúdala v tomto čase, keď minerálne hnojivá mali pomerne vysokú cenu, charakter utkvelej predstavy predovšetkým vo Veľkej Británii. Symbolizoval ju

Ak zákon z roku 1791 ešte pripúšťal voči poddaným telesné tresty, v roku 1836 sa ich maximálny rozsah zminimalizoval a v trestnom kódexe z roku 1843 už boli úplne zrušené. Civilizačný pokrok vo vzťahu k zvieratám však ani zďaleka nebol taký očividný. Myšlienka systémovo chrániť zvieratá a na tento účel zakladať organizácie, resp. spolky, vznikla už v prvej polovici 19. storočia. Praktické vzory poskytlo predovšetkým rakúske Štajersko, filozofické zdroje vykazovali stále predovšetkým nemecký pôvod. V Uhorsku si bolo možné v *Tudományos Gyűjtemény* už v dvadsiatych rokoch 19. storočia prečítať časopisecké články o „ukrutnostiach na nerozumných zvieratách“ a o ďalších nemorálnych zvyklostiach v súvislosti s ich konzumáciou. Tým sa uvedené otázky stali po prvý raz súčasťou verejného diskurzu.

Po veľmi „náznakovom“ pokuse²⁷⁵ vyšiel *Tudományos Gyűjtemény* v máji 1820 článok z pera za iniciálami skrytého autora (predpokladá sa, že išlo o Imre Krajnera ml.), v ktorom sa hovorí o zákonoch chrániacich človeka a všetky možné oblasti jeho života, pričom však zvieratá zostávajú úplne nechránené. Opisuje z autopsie rôzne 19. storočiu a človeku ako takému nehodné spôsoby týrania zvierat a vyslovene barbarský postoj ľudí, ktorí majú pôžitok z utrpenia iných. A beztrestne možno údajne týrať len zvieratá, najmä keď oproti sebe stojí „génus prírody“ a „hlúpe zviera“. Článok apeluje na ľudskosť a tvrdí, že človek ako súčasť prírody by sa mal správať voči nej s adekvátnou pokorou.²⁷⁶

V decembri toho istého roku sa na stránkach rovnakého časopisu objavil článok od Józsefa Siposa. Autor vyšiel z toho, že zdravý rozum a týranie zvierat sú absolútne nezlučiteľné. V prírode má všetko svoj zmysel, tak bola vytvorená a ak človek využíva prírodu, a nakoniec i zvieratá, mal by sa k nim správať ako k cítia-cim tvorom, bez týrania a hlúposti.²⁷⁷

Vplyv oboch článkov pravdepodobne nebol veľký, lebo ďalší nechal na seba čakať vyše dve desaťročia. Dlhých 22 rokov trvalo, kým sa ochrana zvierat znovu stala verejnou témou. Akoby to symbolicky poukazovalo na zbytočnosť podobných

egyptský symbol večnosti – had požírajúci svoj vlastný chvost. Cirkulácia (namiesto stagnácie) sa stala vo viktoriánskom Anglicku doslova filozofiou a koncom 19. storočia vyvolala celoeurópsku diskusiu o využití biologických ľudských, ako aj rôznych priemyselných odpadov. Najmä v poslednom prípade stále väčšia prítomnosť jedovatých chemických látok a spločin robili „dokonalý kruh“ nemožným a v konečnom dôsledku aj tak vyústili vývody kanálov do riek a morí. Rozšírenie splachovacieho záchodu bolo ďalšou ranou „dokonalému kruhu“ a dokonalej recyklácii. Ekologická harmónia medzi mestom a jeho zázemím sa ukázala byť neriešiteľnou ilúziou. Namiesto konceptu „dokonalého kruhu“ nastúpila idea tzv. „konečnej kloaky“.

275 PERETSÉNYI NAGY, László: Javallat [tak v origináli, v obsahu je názov článku zase iný – R. H.] a Tselédek, és Alattvalóknak neveléséről és Oktatásokról 1819. *Tudományos Gyűjtemény*, 4 (Pest 1820), 3. kötet, s.45-51.

276 Ifj. K. I.: Az Oktalan állatokon való kegyetlenkedés. *Tudományos Gyűjtemény*, 4 (Pest 1820), 5. kötet, s. 87-93.

277 SIPOS, József: Az okatlan állatok megevéséről, haszonra fordításáról és az azokkal való bánásról némely gondolatok. *Tudományos Gyűjtemény*, 4 (Pest 1820), 12. kötet, s. 81-86. K tomu s istými nepresnosťami Az állatvédelmi ügy múltja Magyarországon. Állat-barát, 3, č. 3 z marca 1886.

úvah pri neobmedzenom panovaní človeka nad prírodou. V kalendári celoštátneho hospodárskeho spolku (*Országos Magyar Gazdasági Egyesület*) *Mezei Naptár* vyšla najprv výzva k verejnosti v záujme ochrany zvierat a v reakcii na ňu i článok Arpáda Kerékgyártóa o doterajších aktivitách v Uhorsku na tomto poli. V tom istom čase vyšiel článok Lajosa Kacsovicisa a Jánosa Töröka (1809 – 1874) pod názvom *Állatkinzás*.²⁷⁸ Obaja autori mali široké hospodárske záujmy a ak Török vyvíjal aktivity najmä v publicistike, pre Kacsovicisa, rodáka z Novohradu (nar. 1804), zostávalo hospodárstvo prioritou. Obaja už vidia týranie aj v zlej strave, v priskorom zapriahaní ťažných zvierat alebo už len v tom, že ľudia nechávajú zvieratá pred hostincom aj v tom najhoršom počasí, pričom oni si v teple užívajú. Opisujú vydávané zvuky i svojské prejavy zvierat (správanie, zvieracia reč) pri pociťovaní strachu, nespokojnosti či v iných okolnostiach. To, že zvieratá cítia, nebolo ani v neskoršom období samozrejmé. A nakoniec na príkladoch zo zahraničia ukazujú, že nie všade zostáva týranie zvierat beztrestné a morálne priechodné.²⁷⁹

Nebolo náhodné, že práve prírodovedci a učenci sa stali priekopníkmi starostlivosti o životné prostredie, špeciálne o prírodu ako jeho dôležitú súčasť a konkrétne o živočíšnu ríšu. Ich prostredníctvom sa začal šíriť v Uhorsku diskurz, ktorý môžeme nazvať ekologickým vzťahom na riešenie vzťahu medzi prírodou a človekom. Práve prírodovedci a učenci upozorňovali ako prví na všetky hrozby vyplývajúce z tohto vzťahu. Napríklad už Matej Bel mal pochybnosti, či sa niektoré druhy jeleňa a zubor vôbec ešte v Uhorsku vyskytovali.²⁸⁰ Udáva sa, že posledný zubor bol v Sedmohradsku usmrtený v roku 1762, z druhej polovice 18. storočia máme protirečivé údaje o posledných kusoch divej kozy. Tradície na poli ochrany fauny kládli od konca 18. storočia aj učenci ako už spomínaní bratislavský lekár Zachariáš T. Huszty, zoológ Ján Š. Petian (Petényi) a ďalší.

V roku 1841 vznikol Spolok uhorských prírodovedcov (*Magyar Természettudományi Társulat*) a práve tento spolok zohral do roku 1918 jednu z kľúčových úloh pri výskume a ochrane stredoeurópskej prírody. Už vo svojich stanovách sformuloval ako jeden z cieľov zaoberať sa unikátnymi a zriedkavými javmi vo vlasti (*honi ritkasságok*). Prvé roky vydával pravidelne ročenky a organizoval zasadnutia, ale revolúcia a obdobie neoabsolutizmu zahatali vývoj spolku.

Na svojich pravidelných putovných zasadnutiach (*Magyar Orvosok és Természetvizsgálók Vándorgyűlései*) zaujímal spolok stanovisko k veľmi pestrým odborným, aktuálnym, celospoločenským i miestnym problémom. Darilo sa mu na nich zladíť regionálne potreby s celoštátnymi záujmami. Išlo o významné fórum, ktoré prispelo k poznávaniu krajiny a jej jednotlivých regiónov. Zhromaždenia sa konali

278 *Állatkinzás. Mezei naptár. Gazdasági kalendárium*. III. év. 1842. Budán, s. d., s. 46-48.

279 *Az állatvédelmi ügy múltja Magyarországon. Állat-barát*, 3, č. 4 z apríla 1886.

280 BEL, Mátyás: *Magyarország népének élete 1730 táján*. Budapest 1984, s. 324.

od roku 1841 vždy na inom mieste a riešili sa na nich konkrétne problémy daného regiónu na základe výmeny skúseností a návrhov možných celoštátnych riešení.²⁸¹

Roku 1841 sa zišla spoločnosť uhorských lekárov a prírodovedcov (*Magyar Orvosok és Természetvizsgálók Vándorgyűlései*) dvakrát v Pešti. Tretie stretnutie sa konalo roku 1842 v Banskej Bystrici. Putovné zhromaždenia uhorských prírodovedcov pokračovali štvrtým podujatím v Temešvári (august 1843), kde o cicavcoch v Uhorsku prehovoril Ján Šalamún Petian (Petényi) (1799 – 1855). Vo svojej prednáške sa dotkol viacerých problémov.²⁸² Spomínal nové druhy objavené ním alebo inými prírodovedcami (jeden typ netopiera alebo potkana), ale otvoril otázku aj na pokraji vyhynutia stojacich zvierat, napríklad bobra v Uhorsku. Spomenul, že v čase Mateja Bela ešte žili na Hrone až po Banskú Bystricu, teraz je však už len otázka niekoľkých rokov, kým bobry úplne nevymiznú. V roku 1843 ešte jedného bobra zastrelili pri Bratislave, druhého v Ostrihome.²⁸³

Na výzvu v dennej tlači, ale i na Petianove slová potom reagovali ľudia z regiónov podrobnými správami o výskyte, presnejšie vymiznutí bobra. Na temešvárskom zhromaždení vystúpil János Nepomuk Schmitz, lekárnik z Banátu. Podľa neho, ak na dolnom Dunaji na ostrovoch nad mestom Orsova (dnes Rumunsko) bývali ešte nedávno bobry častým zjavom, teraz v mieste svojho pobytu – v meste Fehértemplom (dnes srbská Bela Crkva) – už sedem rokov žiadneho bobra nevidel. Pritom sa mu dostávali mnohé kusy do rúk, mnohé videl a vyše 20 kusov aj pitval. Schmitz volal po ochranných opatreniach zo strany vlády alebo po „šetriacich“ úradných nariadeniach opäť poukazujúc na z dnešného hľadiska nešťastný inštitút tzv. užitočných zvierat.²⁸⁴

Práve od štyridsiatych rokov 19. storočia preto už možno hovoriť, že téma ochrany zvierat sa stala súčasťou minimálne intelektuálnych úvah a aktivít. Priaznivý ohlas predchádzajúcich zasadnutí podnietil Augusta von Kubínyiho, vtedajšieho riaditeľa Národného múzea v Pešti, na vypísanie ceny za prácu, svojou témou vyslovene originálnu – išlo o ochranu zvierat a prostriedky k zabráneniu v ich týraní. Kubínyi zdôvodnil v liste z Nemecka účastníkom IV. putovného zasadania uhorských lekárov a prírodovedcov v Temešvári cieľ svojej finančnej subvencie (12 zlatých) na ochranu zvierat zámerom na „opísanie spôsobov trýznenia zvierat,

281 Prvé dve zasadnutia sa konali v Pešti v máji a v septembri 1841. Na území dnešného Slovenska sa konali zasadnutia v Banskej Bystrici (III. v poradí v auguste 1842), v Košiciach a Prešove (VII. v auguste 1846), v Bratislave (XI. na prelome augusta a septembra 1865), v Rimavskej Sobote (XII. v auguste 1867), v Starom Smokovci (XXIV. v auguste 1888), v Trenčíne (XXIX. v auguste 1897), v Bardejove (XXXI. v auguste 1901) a posledné v Bratislave (XXXIV. v auguste 1907).

282 Jeho strýkom bol Daniel Petian (1772 – 1828), evanjelický kňaz v Příbelciach a aktívny člen Učenej spoločnosti banského okolia.

283 PETÉNYI, Salamon János: Pár szó az emlősökről általában és a magyar honiakról különösen... In: Magyar orvosok és természetvizsgálók Temesvárat tartott negyedik nagy-gyűlésének munkálatai. Pesten 1844, s. 89-99; CHYZER, Kornél: A magyar orvosok és természetvizsgálók vándorgyűléseinek története 1840-től – 1890-ig. Sátoralja-Ujhely 1890, s. 44.

284 SCHMITZ, Nepomuk János: A hódról a bánszágban. In: Magyar orvosok és természetvizsgálók Temesvárat tartott negyedik nagy-gyűlésének munkálatai. Pesten 1844, s. 112.

ktoré sa v našej milovanej vlasti stalo skutočným utrpením, jeho škodlivých následkov zo stanoviska zoologického, národohospodárskeho a humanitárneho a hľadanie prostriedkov a ciest, ako mu najúčinnším spôsobom zabrániť a na jeho miesto nechať nastúpiť ľudskejší prístup voči zvieratám.“²⁸⁵

Na spomínanú Kubínyiho výzvu prišlo do leta 1844 osem prác a ako informovalo V. zasadanie uhorských lekárov a prírodovedcov v Kluži (Kolozsvár, Cluj Napoca) v septembri 1844, ako najlepšia z nich bola vyhodnotená práca už spomínaného zoológa Jána Š. Petiana (Petényiho).²⁸⁶ V bohato štruktúrovanom príspevku pomenoval dvanásť hlavných príčin či zdrojov týrania zvierat: neznalosť prírody a významu zvierat v nej, ako aj neznalosť súvislostí vo vzťahu medzi človekom a zvieratami rôzne predsudky vo vzťahu k zvieratám, pohrdanie nimi, nasledovanie zlých príkladov, vrátane príkladov zo strany vrchnosti, necitlivosť, ľahkovážnosť a márnivosť, zmyselnosť a zábavychtivosť, obžerstvo, túžbu po hmotných statkoch, nemilosrdnosť, hnev a hrubosť, ale aj prírodovedné zberateľstvo a obchodovanie s objektmi takéhoto „takzvaného vedeckého záujmu“ a nakoniec chýbajúci dohľad a zásahy zo strany rôznych kompetentných orgánov. Z toho mu vyplynulo, že ľudia, keď už nie kvôli zvieratám, tak z číreho egoizmu, kvôli sebe samým, v záujme zachovania rovnováhy v prírode, by mali urobiť koniec krutým zvyklostiam voči zvieratám.

Petian upozornil na dôsledky krutého zaobchádzania so zvieratami zo zoológického hľadiska, keď mnohým z nich hrozilo úplné vyhynutie. Výstrahou mu bol osud zubra, keď posledný kus zastrelili v Sedmohradsku v roku 1814. Ako najviac ohrozené vnímal bobra a kamzíka, jeleniu zver a celý rad menších živočíšnych druhov. Petianove slová neboli teda len o týraní, ale s tým úzko súviselo aj nezmyselné vyhladzovanie niektorých živočíšnych druhov a nevyhnutnosť ich ochrany. Aj neúmerné rozmnoženie akýchkoľvek škodcov považoval za dôsledok porušenia rovnováhy a kynoženia ich odvekých nepriateľov, či už vtákov alebo cicavcov.

Z hospodárskeho hľadiska malo trýznenie rovnako dôsledky na hospodárskej výkonnosti zvierat a ich pomoci človeku. Bezuzdné poľovačky, rybačky a iné zábavy odvádzali ľudí od práce i dobrých mravov. Zo zdravotného hľadiska malo nešetrné správanie k zvieratám ďalšie vážne dôsledky a neraz sa končilo i smrťou. A nakoniec z morálneho hľadiska sa postoj človeka k zvieratám odrážal na jeho charaktere a mohol mať ďalekosiahle následky. Veď medzi týraním zvierat a človeka existovala len veľmi jemná hranica. Hlavný spôsob nápravy videl Petian v osvete a vzdelávaní, vo vyzdvihovaní pozitívnych príkladov, v odmeňovaní zásluh na tomto poli, v rozširovaní poznatkov o prírode predovšetkým na školách

285 A magyar orvosok s természetvizsgálók Temesvárott tartott negyedik nagy gyűlésének jegyzőkönyve. In: Magyar orvosok és természetvizsgálók Temesvárott tartott negyedik nagy-gyűlésének munkálatai. Pesten 1844, s. 11.

286 PETÉNYI, Salamon János: Állatkínzás elleni értekezésének rövid vázlatja. In: A Magyar orvosok és természetvizsgálók Kolozsvártt tartott ötödik nagy-gyűlésének munkálatai. Kolozsvártt 1845, s. 37-46.

a prostredníctvom cirkví, v legislatíve, pri formovaní verejnej mienky a znovu v osвете, pričom s výchovou ľudí by sa malo začať už od detského, predškolského veku. Vypomáhal si príkladmi z biblických textov a všimol si úlohy jednotlivých sociálnych vrstiev pri ochrane zvierat. Významnú úlohu prikladal zakladaniu špeciálnych spolkov proti týraniu zvierat

Petianov text bol prvým a na dlhý čas aj jediným komplexným spracovaním problematiky v uhorských podmienkach. Vznikol navyše v čase, keď pojem „ochrana zvierat“ potreboval ešte dlhé desaťročia k tomu, aby sa udomácnil aspoň medzi intelektuálskymi kruhmi vtedajšej spoločnosti.

Vráťme sa však ešte k putovným zhromaždeniam uhorských lekárov a prírodovedcov. V auguste 1846 na VII. zhromaždení uhorských lekárov a prírodovedcov v Košiciach a Prešove mal Petian celý rad prednášok. Okrem iného formuloval výzvu na ochranu takmer úplne vykynozených zubrov a bobrov.²⁸⁷ Podľa niektorých údajov posledný zubor padol za obeť poľovníkom – ako sme už uviedli – údajne v roku 1814.²⁸⁸ Petian zdôraznil potrebu zaoberať sa aj s vyhynutými zvieratami. V Orave existujúca Zubrohlava a pri Banskej Bystrici Zubratiny napovedali, že výskyt zubra bol kedysi podstatne väčší ako v nedávnej minulosti. Podobným etymologickým spôsobom doložil aj výskyt bobra (dokonca mu v tomto smere vychádza aj Hodonín, podľa maďarského názvu bobra „hód“), ktorý sa vyskytoval už len ojedinele. Bolo zaujímavé, že Petian nevolal ani tak po zachovaní ohrozených zvierat, ako skôr po zbieraní údajov o nich a pamiatok na ne. Týmito apelmi a textami si Petian vyslúžil uznanie zo strany akadémie, ktorá ho v roku 1846 zvolila za svojho dopisujúceho člena.

Posledné zhromaždenie pred revolúciou, v poradí ôsme, sa uskutočnilo v Šoproni roku 1847. Zúčastnilo sa ho 483 lekárov, vedcov a záujemcov, mnohí aj zo zahraničia. Jeho materiály vyšli vzhľadom na politický vývoj až o 16 rokov neskôr, keď mnohí účastníci a prednášatelia už nežili.

Bolo zaujímavé, a vidieť to i z naznačených prejavov, že oveľa hmatateľnejšími, a tým z hľadiska dobového súčasníka pálčivejšími, sa javili negatívne dôsledky civilizačných faktorov a hlavne ničím neobmedzených poľovačiek, resp. rybolovu, na pestrosť a rovnováhu fauny, či už v celoštátnom, celoslovenskom alebo regionálnom meradle. Príčinou tohto javu bola skutočnosť, že vymieranie konkrétnych živočíšnych druhov registroval človek už v priebehu svojho života a citlivo naň reagovali mnohí prírodovedci a milovníci prírody. Preto neprekvapuje, že zápas za zachovanie ohrozených živočíšnych druhov mal v Európe 19. storočia za sebou

287 Petényi Salamon fölszólítása a honunkból már véggépen kipusztult bölények, és az elenyészés örvényében forgó hódok ügyében. In: A Magyar orvosok és természetvizsgálók Kassa-Eperjesen tartott hetedik nagygyűlésének történeti vázlata és munkálatai. Pest 1847, s. 215-218.

288 HERMAN, Otto (ed.): J. S. v. Petényi. Der Begründer der wissenschaftlichen Ornithologie in Ungarn (1799-1855). Ein Lebensbild. Budapest 1891, s. 39.

už nemalé tradície. Na druhej strane sa nemohol a ani nechcel oddeľovať od snáh smerujúcich k ochrane prírody ako celku.

Nepochybné zaostávanie za Nemeckom a západnou Európou súviselo so skutočnosťou, že urbanizačné a industrializačné procesy neprebiehali v 19. storočí v habsburskej monarchii ani zďaleka s takou intenzitou ako v západnej Európe a priemyselná revolúcia sa presadila so značným fázovým posunom, za riekou Litavou ešte o minimálne tridsať rokov neskôr. Ani ďalší stredoeurópsky vývoj nenabral v súvislosti s ochranou prírody a ekologickými súvislosťami pestrosť západnej Európy, ale skoncentroval sa len na intelektuálnu elitu a obmedzil na snahy o riešenie najvypuklejších lokálnych problémov v životnom prostredí a o záchranu jednotlivých vývojom ohrozených živočíšnych druhov.

Uhorsko 19. storočia bolo v dôsledku civilizačných faktorov a bezohľadného lovu konfrontované so všeobecným znižovaním početných stavov zvierat a vtákov na poliach a v lesoch a s poklesom stavu rýb v riekach. Človek nevedel zabrániť dokonca vyhynutiu niektorých druhov zvierat ako bobra európskeho, jeleňa siku, vzy veľkej, jesetera a ďalších. Hlasy apelujúce na ochranu fauny preto nesmerovali ani tak proti narušeniu ekologickej rovnováhy, ako skôr vystríhali pred hrozbou vyhynutia jednotlivých živočíšnych druhov.

Až do 19. storočia bola ochrana zvierat podriadená jednoznačnej prioritě ekonomických a poľovníckych záujmov. Tým sa vysvetľoval a zdôvodňoval masový lov tzv. škodlivých zvierat a vtákov, čo často neznamenal nič iné, ako úplnú likvidáciu konkrétnych živočíšnych druhov. Napriek rôznym neúčinným reguláciám a v duchu akceptovaného krátkozrakého a účelového odlišovania užitočných a škodlivých zvierat pripomínali poľovačky vtedajšej aristokracie premyslené masové vraždenie. Ak k tomu pridáme rozšírené pytliačenie zo strany ľudu (poľovačky boli privilegiom vyšších stavov) a postupné obmedzovanie životného teritória konkrétnych živočíšnych druhov, máme pred sebou hlavné príčiny rapidného znižovania ich početného stavu.

Rovnako nemilosrdne sa poľovalo aj na zvieratá nezaradené medzi škodlivé druhy. Pritom poľovačka mala byť predovšetkým syntézou športu, zábavy a formy spoločenského styku. Na druhej strane šľachta kompenzovala svoju loveckú vášeň chovom zvierat v uzavretých zverniciach, čím umožnila záchranu a prežitie mnohých živočíšnych druhov.

Spomínaný Petianov odmenený text mal však aj ďalšiu dôležitú súvislosť. Sám pôvodne prispel k finančnému zväčšeniu vypísanej víťaznej sumy, keďže ju teraz ale celú vyhral, polovicu dal k dispozícii na založenie spolku proti trýzneniu zvierat a na ich ochranu. Na zhromaždení lekárov a prírodovedcov v Kluži vyzval odbornú verejnosť na založenie takéhoto spolku a na ovplyvňovanie verejnej mienky

v uvedenom smere. Prvotná reakcia prítomných bola pozitívna a v septembri 1844 sa už začali upisovať peňažné dary v prospech vytýčeného cieľa.²⁸⁹

Na tento moment spomínal Vilmos F. Stetter zo sedmohradskej Dévy, keď si v zložitých revolučných časoch plných hrôzostrašných vojnových scén povzdychol: „Kde sú nevinné momenty, v ktorých bol podporený spolok proti trýzneniu zvierat?“²⁹⁰ Na učenie o morálnom stave človeka zo strany Petiana zase roku 1853 spomínal riaditeľ múzea v holandskom Leydene a práve morálne kvality išli aj v prípade Petiana ruka s rukou pri všetkých aktivitách na poli ochrany zvierat, hoci mnohé ešte neboli tak pomenované, ako ich menujeme my, v 21. storočí.²⁹¹

Vráťme sa však do polovice štyridsiatych rokov. Nevedno, ako sa iniciatíva presunula od Petiana do rúk peštianskeho učenca a homeopata Pála Balogha Almásiho (1794 – 1867), rodáka z Barce pri Košiciach. V marci 1845 priniesla tlač článok o potrebe spolku proti týraniu zvierat práve z jeho pera. Ako vidieť, myšlienka na spolok sa objavovala stále častejšie a k realizácii mu chýbala už „len“ predovšetkým dostatočná členská základňa. Práve tento moment a nevyhnutnosť istej postupnosti si Balogh Almási neuvedomil. Naopak predpokladal, že v období mohutného národného vzostupu, ktorý bol sprevádzaný vznikom celého radu celonárodných inštitúcií, je najvhodnejší čas, aby sa z hľadiska viery, morálky a humanity vzal ohľad aj na zvieratá. Takýmto prístupom sa súčasne dosiahne aj zušľachtenie človeka. Balogh Almási sa odvolával na príklad Anglicka a Bavorska, kde pod protektorátom tamojšej vysokej aristokracie konali spolky proti týraniu zvierat bohumilú verejnú činnosť. Jeho presvedčenie bolo také silné, že na koniec marca 1845 zvolal zakladajúce zhromaždenie, kde sa zvolilo provízorne vedenie a schválili stanovy. Tie však boli miestodržiteľstvom schválené až o 15 mesiacov. Z ďalšieho článku zakladateľa vyplynulo, že spolku nešlo len o ochranu zvierat, ale mal mať podstatne širší záber ako pôvodne), a síce mu malo ísť aj o zušľachtenie mravov všeobecne.²⁹²

Medzitým sa v auguste 1845 zišlo v Pécsi VI. zhromaždenie uhorských lekárov a prírodovedcov. Hovorilo sa na ňom aj o prípravách na založenie spolku, o dočasnom vedení a pripravených stanovách, ale aj o odstúpení Petiana (Petényiho) z miesta dočasného pokladníka.²⁹³ Nevedno, čo sa odohralo medzi zakladateľmi. Vieme však, že Balogh Almási nebol v Kluži prítomný, naopak, do Pécsu prišiel.

289 Tamže, s. 46 a 195; CHYZER, c. d., s. 45; FÜR, Lajos – PINTÉR, János (eds.): Magyar agrártörténeti életrajzok. II. I – P. Budapest 1988, s. 713.

290 V. F. Stetter J. S. von Petényimu z 15. 6. 1849. In: HERMAN, Otto (ed.): J. S. v. Petényi. Der Begründer ..., s. 129.

291 H. Schlegel J. S. von Petényimu z 1. 10. 1853. In: HERMAN, Otto (ed.): J. S. v. Petényi. Der Begründer .., s. 125.

292 MÁDAY, Isidor von: Die fünfundzwanzigjährige Tätigkeit des Landes-Tierschutzvereines und die Tierschutzbewegung in Ungarn. Budapest 1908, s. 8-9.

293 A magyar orvosok és természetvizsgálók Pécssett tartott VI-ik nagygyűlésének jegyzőkönyve. In: A Magyar orvosok és természetvizsgálók Pécssett tartott hatodik nagygyűlésének történeti vázlata és munkálatai. Pécssett 1846, s. 48.

V ročenke spolku uhorských lekárov a prírodovedcov z Pécsu vyšla prednáška riaditeľa vyššej dievčenskej školy v Banskej Bystrici a prírodovedca Christiana Andreasa Zipsera (1783 – 1864) o týraní zvierat a prostriedkoch na jeho odstránenie.²⁹⁴ V úvode si kládol charakteristickú otázku pre spôsob uvažovania vtedajších ochrancov zvierat: Zaslúžia si zvieratá nárok na humánnejšie zaobchádzanie? Táto otázka rezonovala v Sasku i v Uhorsku, v poslednom naposledy na zasadnutí spolku v Kluži. Zipser uvádzal celý rad príkladov nešetrného zaobchádzania s domácimi, hospodárskymi i ostatnými zvieratami, pričom sa nevyhýbal negatívnym príkladom ani z Nemecka: od spracovania na reštauračné a kulinárske účely až po neprirodzenú drezúru a pokusy na zvieratách. Súčasne si uvedomoval, ako ťažké je vymedziť presné hranice, kde začínalo trýznenie zvierat. Aj vedecké spoločnosti mohli nepriamo veľmi jednoducho podnecovať kruté zaobchádzanie so zvieratami, či už vypisovaním zle formulovaných tém na riešenie problémov (ako príklad sa spomínala otázka vedeckej spoločnosti z Haarlemu z roku 1841, ktorá priam vyžadovala pokusy na zvieratách) alebo podnecovaním vedeckého pokroku. K obom sa javia ako nevyhnutné a vývoj podporujúce pokusy na živých zvieratách. Zipser spomínal vystúpenie grófa Cannarvona pred kráľovskou spoločnosťou v Londýne, ktorý odmietol pokusy spojené s týraním živých zvierat ako „neužitočné krutosti“. Vedecká reputácia pochádzajúca z takýchto pokusov bola údajne viac ako pochybná. Zipser v závere prvej časti preto volal po opatreniach zo strany „spoločností a orgánov“, ktoré by spoločne zamedzili podobné „krutosti a neludskosti“.

V ďalšej časti opisoval povinnosti človeka voči domácim i slobodne žijúcim zvieratám. Čo sa týkalo škodlivých zvierat, i tu zachytával nehumánne spôsoby odchyty a usmrcovania a vyzdvihoval napríklad skúsenosť z Valašska, kde sa pred niekoľkými rokmi konala veľká organizovaná i v tlači oznámená poľovačka na vlkov a zajace, ktorej výsledkom bolo údajne 20 000 zabitých vlkov a vyše 300 000 zajacov. Takýto spôsob považoval Zipser za cieľuprimeraný a humánnejší. Ako vidno, v súvislosti s likvidáciou tzv. škodlivých zvierat nepoznali ľudia žiadne obmedzenia.

Základné prostriedky na zlepšenie stavu videl Zipser v osvete a vzdelávaní, počínajúc predškolskými zariadeniami až po náboženské čítanie, ďalej v rôznych spolkoch a dedinských inštitútoch kultivujúcich spôsob života roľníkov a gazdov. Za rovnocenný prostriedok považoval skvalitnenie chovu koní, ale – v súvislosti s ťažkými zvieratami – i vyššiu kvalitu ciest a komunikácií. Nakoniec, hoci určite nie ako posledné, navrhol zakladanie spolkov proti týraniu zvierat: „V každom meste, v každej dedine by mali existovať a povinne obracať pozornosť predovšetkým na to, aby vyvolali medzi ľudom jemnejšie spôsoby myslenia a upozornili by

294 ZIPSER, Endre: Az állatkinzásról és megszüntetésének módjáról. In: A Magyar orvosok és természetvizsgálók Pécsen tartott hatodik nagygyűlésének történeti vázlata és munkálatai. Pécs 1846, s. 94-102.

ho na tie nariadenia, ktoré zakazujú priveľmi zaťažiť vozy, týrať nešťastné zvieratá a až po tom siahnuť po treste, ktorý by sa mal čo najprísnejšie uskutočniť.²⁹⁵

V systematickej dvojitej osvete ľudí – zo strany vrchnosti i kňaza – videl Zipser znovu nasledovateľný nemecký vzor. Ďalšie príklady nachádzal v prístupnej osvetovej literatúre taktiež nemeckého pôvodu, ktorá patrila k tradične obľúbeným didaktickým prostriedkom.²⁹⁶

Neprekročil síce ani zďaleka Petianov záber a štruktúru, ale pri Zipserovi sa treba aj tak pristaviť, lebo disponoval rozsiahlymi medzinárodnými kontaktmi a ak hovoríme o ideovom transfere, tak on bol asi jeho najlepším príkladom. Istý čas pôsobil v Brne a práve tam sa začal venovať prírodným vedám. Podnikol celý rad mineralogických ciest po Rakúsku, Uhorsku i v zahraničí, najmä v Nemecku a mal viacero čestných doktorátov.²⁹⁷ Hoci aj Petian mal rozsiahle kontakty a prístup k literatúre a ideovým zdrojom, predsa len v styku s praktickými zahraničnými skúsenosťami zaostával. Možno aj preto bol Zipserov text oveľa viac postavený na zahraničných skúsenostiach.

Spolok proti týraniu zvierat sa potácal akoby vo vzduchoprázdne k definitívnejmu neúspechu. Po nekonečnom čakaní na schválenie stanov sa tretie zhromaždenie pripravovaného spolku malo konať v máji 1847. Nikto sa však už nedostavil. V decembri sa síce podarilo zvoliť funkcionárov, ale išlo o úplne nových, neorientovaných a pre ideu spolku nezaujatých ľudí, nedodržiavali sa stanovy a celý spolok aj so svojimi ušľachtilými ideami sa stal terčom vtipov a posmechu. Tým sa zbytočne na čas zdiskreditovala inak záslužná myšlienka a udalosti dokázali, že na takýto krok treba mať a pripraviť aj adekvátne podmienky.

V auguste 1847 sa na ďalšom, v poradí už VIII. zhromaždení uhorských lekárov a prírodovedcov čítal oznam zo strany dolnorakúskeho spolku proti týraniu zvierat, ktorý chcel 20 zlatými odmeniť najlepšiu prácu, ktorá by populárnym spôsobom objasnila vzťah živočíšnej ríše k človeku a k celej prírode.²⁹⁸ Aj takýmto spôsobom sa realizoval transfer ideí medzi jednotlivými oblasťami ríše. Druhou otázkou zostalo, že termín – august 1848 – bol nakoniec „prevalcovaný“ vznikom revolúcie a vojenskými konfliktami.

V januári 1846 bol vďaka iniciatíve literáta Ignáca Castelliho založený rakúsky Spolok na ochranu zvierat, prvá inštitúcia tohto typu v habsburskej monarchii (v

295 Tamže, s. 101.

296 Podrobnejšie HOLEC, Roman: „Ako Martin Rozumný zbohatol a s ním celá dedina“ (Poľnohospodárska didakticko-osvetová literatúra na Slovensku v rokoch 1848 – 1914 a jej zdroje). In: Zemědělské školství, výzkum a osvěta jako předpoklad hospodářského a sociálního rozvoje venkova v 19. a 20. století. Studie Slovákckého muzea 9/2004. Uherské Hradiště 2004, s. 39-49.

297 HERČKO, Ivan: Vedecké cesty a zahraničné styky slovenského mineralóga K. A. Zipsera. In: *Stredné Slovensko*, 1 (1979), s. 161-176 a HERČKO, Ivan: Vedecké styky a korešpondencia K. A. Zipsera. In: *Dějiny věd a techniky*, 19 (Praha 1986), s. 229-245.

298 Az élet-, állat- és növénytani szakosztály. In: *A Magyar orvosok és természetvizsgálók 1847. augusztus 11-17. Sopronban tartott VIII. nagygyűléésének történeti vázlatja és munkálatai*. Pest 1863, s. 191.

Anglicku 1824, v Stuttgarte 1837). V Rakúsku prišiel do platnosti aj prvý zákon na ochranu zvierat na území kontinentálnej Európy (v Anglicku 1822), predovšetkým proti ich mučeniu, a to vo februári roku 1855. Je spojený rovnako s Castelliho menom.

Obdobie revolúcie a neoabsolutizmu nemohli vytvoriť priaznivé podmienky k väčšiemu presadeniu sa ideí ochrany prírody v Uhorsku ako celku. Na území Slovenska však práve počas neoabsolutizmu a v protiklade k politickej situácii existovali pomerne žiživé predpoklady k prírodovedným a vedeckým aktivitám. Takýmto pozoruhodným prírodovedným periodikom v tomto období bol dvojtyždenník *Der Naturfreund Ungarns* s maďarskou mutáciou *Magyarhoni természetbarát*, Vychádzal od roku 1856 do novembra 1858 v Nitre a vydávali ho hlavný župný lekár a prírodovedec József Chrenóczi-Nagy (1818 – 1892) a lekárnik Ferencz Adolf Láng. Pozitívne ho oceňoval Andreas Georg Kornhuber v *Pressburger Zeitung*. Práve Prešporok zohrával tradične dôležitú úlohu v spolkových a publikačných prírodovedeckých aktivitách, čo súviselo nielen s potenciálom tamojších škôl, ale aj vďaka vedeckým kontaktom s blízkou metropolou ríše Viedňou.

Až v šesťdesiatych rokoch sa bolo opäť možné otvárať sa na celoštátnej a inštitucionálnej úrovni novým podnetom a myšlienkam. Nebolo vôbec náhodné, že práve vedecké spolky tu zohrali prím. Zahraničná tlač a literatúra, čulé vedecké kontakty a transfer, zahraničné študijné pobyty a pod. – to boli rozhodujúce prostriedky, ktorými sa do Uhorska dostávali nové idey a ktoré znovu nastoľovali otázky ochrany prírody.²⁹⁹ Rok 1867 znamenal rozhodujúci politický medzník pre rozsiahle zmeny na každom poli.³⁰⁰

Spolok uhorských prírodovedcov (*Magyar Természettudományi Társulat*) začal až v roku 1869 vydávať spolkový časopis *Természettudományi Közlöny*. Na jeho stránkach nájdeme celý rad zásadných príspevkov od profesionálnych i amatérskych autorov, a to aj z územia a so vzťahom k územiu dnešného Slovenska.³⁰¹

Primát na poli ochrany prírody a predovšetkým zvierat mali od polovice 19. storočia spolky prírodovedcov. Tieto vzdelané intelektuálne elity nielenže

299 Transfer ideí zo západu na východ a zo severu na juh naznačuje uvedený dobový citát: „V Nemecku, menovite v severnom Nemecku, kde polícia pozorne sleduje zaobchádzanie so zvieratami, sa snahy o ochranu zvierat už udomácnili aj medzi ľudovými vrstvami, čo možno pozorovať už na každom týždennom trhu. Menej priaznivá je situácia v južnom Nemecku, hlavne v Bavorsku. V Rakúsku – napriek početným spolkom na ochranu zvierat – stojí všetko ešte horšie v zaobchádzaní so zvieratami, o Uhorsku ani nehovoriac. Tu popri surovosti a barbarstve nechýba ani barbarská surovosť...“ (THEWREWK, Árpád: *Állatkinzás és állatvédelem*. Budapest 1887, s. 20, citované podľa H. S. [SALLMAYER, Hermann]: *Mensch und Thier. Ein thierfreundlicher Beitrag für die menschliche Behandlung der Thiere*. Pilsen 1876).

300 Z dobovej teoretickej literatúry: WIESER, Johann: *Ember és állat. Népszerű tudományos előadások... Esztergom 1877*; HERMANN, Ottó (ed.): *Védjük az állatokat*. Budapest 1882; HERMANN, Ottó: *Az állatok védelme*. Budapest 1883; ŠPÁLDÁK, Adolf: *Člověk a zvíře*. Sbíрка klasických studií o antropomorfstickém pojmání života zvířat. Praha 1907.

301 Podrobne GOMBOCZ, Endre: *A Királyi Magyar Természettudományi Társulat története 1841 – 1941*. Budapest 1941.

mapovali výskyt zvierat, ale vydávali aj apely na ich ochranu a iniciovali vznik rôznych legislatívnych opatrení. Popri Uhorskom karpatskom spolku (*Ungarischer Karpathen-Verein, Magyar Kárpátgyesület*), založenom v roku 1873 a so širšou členskou základňou treba osobitne upozorniť na vyslovene vedecké prírodovedné spolky ako napríklad Bratislavský prírodovedný spolok (*Verein für Naturkunde zu Pressburg*) a Prírodovedný spolok Trenčianskej župy (*Naturwissenschaftlicher Verein des Trentscher Comitats, Trencsén Megyei Természettudományi Egylet*).

Z prešporského prírodovedného spolku sa v roku 1856 skonštituoval Bratislavský lekársko-prírodovedný spolok ako vôbec prvý prírodovedný spolok na Slovensku. Zakladateľom bol prírodovedec, geológ a pedagóg Andreas Georg Kornhuber (1824 – 1905), blízky priateľ najvýznamnejšieho slovenského geológa 19. storočia Dionýza Štúra (1827 – 1893) a jedného z najvýznamnejších slovenských botanikov Jozefa Ludovíta Holubyho (1836 – 1923). Na založení spolku sa aktívne podieľali najmä bratislavskí lekári a profesori miestnych stredných a vyšších škôl. Medzi jeho členmi nájdeme aj geológa Jána Pettka (1812 – 1890), pedagóga a matematika Martina Čulena (1823 – 1894) a ďalších. Spolok sa venoval vedeckej a osvetovej činnosti, vytváral bohaté prírodovedné zbierky a doplňal už viaceré existujúce, založil botanickú záhradu. Vydával dve periodiká, a to od roku 1856 *Verhandlungen des Vereins für Naturkunde zu Pressburg* a v rokoch 1862 – 1863 *Correspondenzblatt des Vereins für Naturkunde zu Pressburg*. Oba boli mesačníky a v prvom z nich nájdeme príspevky aj z Rožňavy, Prešova alebo Levoče, písal sem aj botanik Holuby. Spolok mal rozsiahlu knižnicu, ktorá obsahovala okolo 13 000 zväzkov.³⁰²

Prírodovedný spolok Trenčianskej župy vznikol v roku 1877 a jeho dušou sa stal župný lekár Karol Brančík (1842 – 1915). Združoval prírodovedcov, miestnych učiteľov, lekárov a ďalších milovníkov prírody. Okrem vedeckého výskumu spolok popularizoval poznatky o prírode, učil ju spoznávať a rozumieť jej: „Príroda je našou opravdivou vlastou, ktorej sme my – ľudia – organickým údom. Od nej sa nikdy, pokiaľ pohyb zemegule trvá, odlúčiť nemôžeme.“³⁰³ Spolok vydával ročenku *A Trencsénvármegyei Természettudományi Egylet Évkönyve – Jahresheft des Naturwissenschaftlichen Vereines des Trencséner Comitates*. Z turistických a prírodovedných príspevkov si zaslúžia pozornosť etologické³⁰⁴ články Fridricha Fuchsa. Spolok nadviazal spoluprácu so 126 podobnými spolkami z celého sveta.

Hoci prírodovedný výskum nepatril k jej prioritám, nerezignovala naň vo svojom matematicko-prírodovednom odbore ani Matica slovenská (1863 – 1875) ako celonárodný slovenský kultúrny spolok. Napokon uvidíme, že práve Matica sa spolu so spomínaným prešporským prírodovedným spolkom zapojila do rozsiahlych

302 BOKESOVÁ-UHEROVÁ, Mária: Bratislavský lekársko-prírodovedný spolok (1856 – 1945). Bratislava 1958.

303 HRABOVEC, Ivan: Prírodovedný spolok župy Trenčianskej (1877 – 1911). Bratislava 1960, s. 10.

304 Etológia je veda zaoberajúca sa štúdiom životných prejavov živočíchov, ich správania, inštinktov, zvykov a spôsobu života.

medzinárodných aktivít zameraných na záchranu tatranských živočíšnych symbolov – kamzíka a svišťa. V *Letopise Matice slovenskej* nájdeme viaceré texty zaoberajúce sa prírodou a napokon aj Maticou vydaná práca Andreja Kmeťa *Hospodár na Slovensku* (1875) obsahuje viaceré ochranársky motivované časti. Andrej Kmeť (1841 – 1908) stál o dvadsať rokov neskôr na čele Muzeálnej slovenskej spoločnosti založenej v roku 1893. Jej cieľom bolo podľa druhého bodu stanov vypracovaných Pavlom Križkom „pátrať po rozličných znamenitostiach Horno-Uhorska, a tak: 1. zbierať všetko, čo vzťahuje sa na slovenský ľud, jeho duševný a hmotný život, **a na kraje týmto ľudom obývané...**“³⁰⁵ (zdôraznil R. H.)

Hoci mestá a mestečká na Slovensku nezažili pravý industrializačný boom, i tak rozvoj dopravy, urbanizačné faktory a rôzne remeselno-priemyselné prevádzky zmenili ich tvár spolu s okolím neraz na nepoznanie. Starostlivosť o krajinu a jej ochrana síce ešte dlho nehrali podstatnú rolu a rozmery zmien neboli porovnateľné so západnou Európou, Nemeckom alebo českými krajinami, i tak zárodoky pre ekologické problémy boli položené a ukazovalo sa len ako otázka času, kedy svojou naliehavosťou „oslovia“ aj človeka. Išlo najmä o rozširovanie úžitkovej poľnohospodárskej pôdy a intenzifikačné činitele zvyšujúce produktivitu poľnohospodárskej výroby, čo malo pre prírodu, faunu i flóru nezanedbateľné následky. Daniel Gabriel Lichard (1812 – 1882) a jeho hospodársky časopis *Obzor* (1863 – 1882) zohrali pri upozorňovaní na ne jedinečnú úlohu. Lichard bol na Slovensku neúnavným propagátorom „dokonalého cyklu“ a najvýznamnejším slovenským priekopníkom ochrany prírody a zvierat.

Ak v Anglicku vyšiel prvý zákon o ochrane zvierat v roku 1822, v Uhorsku išlo len o krátky paragraf o týraní zvierat až v roku 1879 (§ 86), a síce v rámci trestného zákonníka XI./1879 a priestupkov voči nemu. Uvedený paragraf hovoril o tom, že kto verejne a škandál spôsobujúcim spôsobom mučí alebo inak hrubo zaobchádza so zvieratami, môže byť potrestaný až na 8 dní väzenia alebo pokutu 100 zlatých.³⁰⁶ Problémom však bolo, že chýbal kompetentný orgán, ktorý by dbal na dodržiavanie uvedeného paragrafu v praxi a na potrestanie v prípade nedodržiavania.

Už v poslednej tretine 19. storočia vzniklo široké protestné hnutie proti vivisekcii, teda proti pokusom na zvieratách. Za zvieratá sa v tomto smere, a neraz už predtým, postavili verejne aj osobnosti ako Arthur Schopenhauer (1788 – 1860), Richard Wagner (1813 – 1883) alebo Friedrich Nietzsche (1844 – 1900). Militantnú podobu nadobudlo hnutie proti vivisekcii predovšetkým vo Veľkej Británii. V Nemecku bol známy kontroverzný Paul Foerster (1844 – 1925), reprezentujúci na prelome storočí ten prúd v hnutí proti pokusom na zvieratách, ktorý v sebe spájaj vegetariánstvo, konzervatívne postoje k pokrokom vedy a antisemitizmus. Ďalší prúd medzi ochrancami zvierat sa zaoberal zlepšením pomerov na bitúnkoch,

305 RYBECKÝ, Milan: Muzeálna slovenská spoločnosť a jej miesto v národnej kultúre. Martin 1983, s. 45.

306 <http://www.1000ev.hu/index.php?a=3¶m=5870>

čo úzko súviselo s rozširovaním a popularitou vegetariánstva. Od formulovania rovnosti a „bratstva“ medzi ľuďmi a zvieratami sa dospieva zákonite taktiež až k vegetariánskym myšlienkam. Túto životnú filozofiu, lebo nešlo len o odmietanie konzumácie mäsa, ale o praktickú filozofiu a svetonázor, podporili aj osobnosti ako Lev Nikolajevič Tolstoj (1828 – 1910), George Bernard Shaw (1856 – 1950) a ďalší. Vegetariánstvo malo svoje hygienické, ekonomické a etické zdôvodnenia, na rozdiel od ochrancov zvierat vegetariánom vo všeobecnosti programovo chýbala láska, resp. emocionálny vzťah ku zvieratám, ktoré boli skôr typické pre ochranárov. Tí zase, napriek existujúcemu vzťahu často nemali problém s mäsitou potravou. Vznikli viaceré reštaurácie zamerané na vegetariánsku formu výživy, od vegetariánov sa pritom oddelili radikálnejší vegáni.

Veľa ľudí sa v rámci ochrany zvierat zameralo na ťažké postavenie ťažných zvierat, na ktoré sa tradične kladli vysoké pracovné nároky. Práve Nietzsche svojim pamätným skutkom v Turíne z 3. januára 1889 a jeho osobnými dôsledkami vošiel trochu bizarne do dejín ochrany zvierat a stal sa úvodom k jednému z povestných filmov Bélu Tarra pod názvom *A torinói ló* (*Turínsky kôň*, 2011). Filozof Nietzsche bol totiž v Turíne svedkom situácie, keď pohonič neľútostne bičoval na ulici koňa odmietajúceho sa pohnúť aj s povozom. Nietzsche vtedy pristúpil ku koňovi, objal ho okolo krku a začal vzlykať. Domáci zobral filozofa domov a ten po dvoch dňoch sedenia na posteli predniesol pamätnú vetu „Mama, som hlúpy“ a upadol do desaťročnej ťažkej duševnej choroby, z ktorej ho vyslobodila až smrť.

Myšlienka systémovo chrániť zvieratá a na tento účel zakladať organizácie, resp. spolky, vznikla už v prvej polovici 19. storočia. Spomínali sme, že praktické vzory pri ochrane zvierat poskytovalo predovšetkým rakúske Štajersko, filozofické zdroje vykazovali stále hlavne nemecký pôvod. Transfer, ktorým sa šírili myšlienky a metódy práce vo vzťahu k prírode a zvieratám, mal veľmi rozmanitú podobu. Popri častejšej inštitucionálnej, neraz i vyslovene osobnú rovinu. Všestranný štajerský ochranca prírody, filozof, spisovateľ, novinár a propagátor hnutia životnej reformy Peter Rosegger (1843 – 1918) otvorene priznával nemecké inšpirácie a impulzy vo svojich aktivitách. V liste viedenskému starostovi Karlovi Luegerovi z roku 1904 v tomto smere napísal: „Rakúsko živí naše telá a naše srdcia, že je ale náš duch živý prevažne z Nemecka, to môže úplne a hlboko potvrdiť zaiste len človek literatúry a vedy. Svoje myslenie a práce som sa snažil riadiť tak, že Rakúsko a Nemecko nie sú pre mňa protirečením, ale navzájom sa nahrádzajú a dopĺňajú.“³⁰⁷ Popri Nemecku existovali silné väzby na Prahu a Brno a od Roseggera môžeme sledovať vzťahy k nemecky hovoriacej Bratislave, hlavne úzke pracovné a priateľské kontakty s vydavateľom a košickým rodákom Gustávom Heckenastom (1811 – 1878)³⁰⁸

307 FARKAS, Reinhard (ed.): Rosegger für uns. Zeitloses und aktuelles aus seiner Zeitschrift Heimgarten. Graz 2013, s. 27-28.

308 WAGNER, Karl – MICHLER, Werner (eds.): Peter Rosegger – Gustav Heckenast. Briefwechsel 1869 – 1878. Wien 2003; Archív mesta Bratislavy, G. Heckenast, korešpondencia Heckenast – Rosegger.

alebo k slovenskému Turčianskemu Svätému Martinu, kde tamojšie *Národné noviny* preberali mnohé Roseggerove literárne texty. Pravda, ideové hladisko tu nehralo kľúčovú úlohu, dominoval príbeh a jeho literárne spracovanie.

Prijímateľom a spracovávateľom uvedených ideí sa stalo prioritne mestské prostredie v Uhorsku. Prostredie malomesta na území dnešného Slovenska nebolo v tomto smere žiadnou výnimkou. Trochu zložitejšie to bolo v rámci samotnej slovenskej spoločnosti. Ak pravda, pripustíme, že čosi také ako „slovenská spoločnosť“ už existovalo. Zložité národné a sociálne postavenie Slovákov na jednej a rastúci nacionalizmus a paralelne s ním viac alebo menej súvisiaci *Heimatschutz* na druhej strane prispievali k tomu, že vzťah k prírode a zvieratám nadobúdala v slovenskej spoločnosti často protirečivé prejavy. Postoje k prírode sa síce nacionalizovali, ale systematická ochrana prírody a zvierat sa nevyvinula. Spôsobovala to nielen osobitná hierarchia priorít slovenského národnoemancipačného pohybu, ale aj absencia slovenských mestských centier. Slováci žili prevažne na dedine a mestá považovali skôr za čosi cudzie. Tradicionalistické kruhy, ktoré boli v slovenskej spoločnosti stále dostatočne silné, sa väčšinou orientovali na predindustriálne obdobie a idealizovali si s hrudou zviazaného roľníka. Stáli na pozíciách odmietania industrializačných a urbanizačných procesov. Ochrana zvierat ako mestský fenomén sa teda medzi Slovákami inštitucionálne nevyvinula a zostala v rovine aktivít jednotlivcov. Nič na tom nemení ani fakt, že jednotlivé mestá zaviedli v priebehu sedemdesiatych a osemdesiatych rokov 19. storočia (napríklad Levoča v roku 1880) tzv. psiu daň, ktorú platili, resp. mali platiť majitelia psov. Disciplína však v tomto smere veľká nebola a vymáhateľnosť práva mala minimálne možnosti.

Najzaujímavejšiu rovinu predstavujú spolky, ktoré sa vyslovene špecializovali na ochranu zvierat. Vznikali výlučne v mestách, angažovala sa v nich však aj aristokracia. Uvedené spolky sú vyjadrením vzťahov medzi človekom ako občanom, spolkom ako formou a mestom ako prostredím. Ochrana zvierat sa v meštianskom prostredí stala módnym javom, ktorý pre obyvateľov miest neraz predstavoval jediné spojenie s prírodou, pričom súčasne nadobúdala charakter atraktívnej a mimoriadne aktuálnej témy. Adekvátne tomu sa síce jednotlivé myšlienky a aktivity šírili, ale ich konkrétne prejavy v mestskom prostredí mali často len povrchný charakter a trpeli mnohými nedôslednosťami. Meštania neboli vo svojich snahách dôslední – rozlišovali domáce, užitočné a škodlivé zvieratá a v dôsledku toho mali ich ochranné aktivity navzájom veľmi odlišnú intenzitu. Psy, mačky, kone, akváriové rybky a izboví vtáci sa stali obľúbenými „miláčikmi“ a „chránencami“ človeka. Užitočné zvieratá boli v hierarchii dôležitosti na druhom mieste, hoci práve v súvislosti s nimi sa prijímali viaceré legislatívne opatrenia a medzinárodné konvencie, ktoré sa na rôznych úrovniach zaoberali ochranou prírody a zvierat. Módnymi boli aj mnohé argumenty za a proti „zvieracím“ spolkom a ich

aktivitám. Napríklad roku 1875 v súvislosti so začiatkom východnej krízy a bojom balkánskych národov proti tureckému jarmu, odznela z úst učiteľa v Horných Ozorovciach Samuela Hlaváča na adresu turkofílov takáto poznámka: „Zastríte si tvár od hanby! Aký paradox: táto civilizovaná Európa zakladá spolky proti trýzneniu zvierat a bráni slobode východných národov!“³⁰⁹ Rovnaké argumenty možno v súvislosti s trpiacimi ľuďmi a biedou v rozvojových krajinách počuť aj dnes.

Prvé dva pokusy založiť v Uhorsku spolky na ochranu zvierat sa datujú do štyridsiatych a potom do sedemdesiatych rokov a oba skončili vo vtedajšej Pešti s neúspechom. To najlepšie poukazuje na všetky ťažkosti spojené s uvedením takéhoto spolku do činnosti. Nestačili populárne tézy, ani zopár nadšencov, bolo treba utvoriť aj isté zázemie a členskú základňu. Bez členov neboli peniaze a práve na tom stroskotali pokusy z rokov 1845 – 1847 a 1870 – 1875. O prvom sme už písali, na čele druhého pokusu stál a jeho dušou bol rodák z moravských Mořic Vilém Zlámal (1803 – 1886), zverolekár, ktorý si našiel prácu v Banáte a spojil už potom svoj život a prácu s Uhorskom.³¹⁰ V sedemdesiatych rokoch bol riaditeľom veterinárnej akadémie a ministerským úradníkom, čo síce stačilo na väčší záujem mestských orgánov, ale bolo málo na to, aby vzbudil vo verejnosti väčší ohlas a dostal od mesta aj peniaze na rozbeh spolku. Za príčinu neúspechu sa považovala aj politizácia verejného života v tomto období, ktorá od začiatku „diskriminovala“ akékoľvek aktivity apolitického charakteru. Napokon ako neblahé dedičstvo prvého neúspechu sa vnímala nedôvera a istá opatrnosť voči podobnému spolku.³¹¹

Až v osemdesiatych rokoch 19. storočia, presnejšie v marci 1882, sa podarilo, a to aj pod vplyvom stále väčšieho inštitucionálneho rozmachu tohto hnutia v susednom Rakúsku, založiť v metropole Uhorska Krajinický spolok na ochranu zvierat (*Országos Állatvédelmi Egyeslet*). Jeho zakladateľom sa stal známy prírodovedec a politik, brezniansky rodák Otto Herman (1835 – 1914).³¹² Najprv mal spolok len budapeštianske ambície, ale v roku 1885 už nadobudol celoštátny charakter. Opakoval sa teda Zlámalov scenár, ale na rozdiel od jeho pokusu, tu už stála za spolkom silná členská základňa. Ak mal spolok pri svojom vzniku 568 členov a majetok vyše 850 zlatých (teda 1700 korún), roku 1906 to bolo už 1859 členov so 67 411 korunami. Roku 1912 združoval spolok v celej krajine 36 spolkových členov, v ktorých pôsobilo 7168 členov. Majetok dosiahol výšku 160 263 korún.³¹³ Členstvo sa grupovalo najmä z radov mešťanstva. Na čele spolku stáli okrem odborníkov

309 Podlipský [HLAVÁČ, Samuel]: Raja v Turecku. *Národné noviny*, 6, č. 106 z 11. 9. 1875.

310 K nemu FÜR, Lajos – PINTÉR, János (eds.): Magyar agrártörténeti életrajzok. III. R – Zs. Budapest 1989, s. 669-673.

311 MÁDAY, Isidor von: Die fünfundzwanzigjährige Tätigkeit des Landes-Tierschutzvereines und die Tierschutzbewegung in Ungarn. Budapest 1908, s. 11-13.

312 K nemu FÜR, Lajos – PINTÉR, János (eds.): Magyar agrártörténeti életrajzok. I. A – H. Budapest 1987, s. 791-795.

313 A magyarországi állatvédő egyesületek szövetségének és az Országos állatvédő egyesület évkönyve az 1912. évről. Budapest 1913, s. 8.

predovšetkým viacerí príslušníci aristokracie, čo bola zo strany spolku spoločenská nevyhnutnosť a znak prestíže, zo strany vysokej šľachty istá daň módnjej vlne a súčasne svedectvo popularity ideí ochrany zvierat. Skutočný vplyv spolku však nie celkom zodpovedal známym menám na jeho čele.

Činnosť celoštátneho spolku spočívala v prednáškach, propagácii a osvete, vo vydávaní obrázkových knižiek, letákov, kalendárov (často v desiatistícových nákladoch), organizoval súbegy na literárne práce a postupne sa mu darilo prenikať do škôl. Významnou tribúnou spolku sa stal časopis *Állatbarát* (Priateľ zvierat). Spolok a jeho funkcionári od začiatku presadzovali idey ochrany zvierat v najrôznejších súvislostiach na pôde parlamentu, mestského zastupiteľstva a tlače. Ochrancovia zvierat vstupovali aj do medzinárodných vzťahov. Napríklad v roku 1896 mal na pozvanie spolku svoje XII. podujatie kongres priateľov zvierat práve v Budapešti.

Aktivity celoštátneho Spolku na ochranu zvierat nemali systematický charakter a koncentrovali sa podľa naliehavosti na rôzne čiastkové, predovšetkým budapeštianske problémy, ktoré rezultovali zo stretu takých predpokladov ako životné prostredie mesta, meštiansky spôsob života, škodlivé dôsledky industrializácie a pod. Neraz sa spolok a jeho členovia orientovali na činnosť, ktorá pôvodne s ochranou zvierat nemala veľa spoločné. Tak v spolkovej praxi nachádzame aktivity proti týraniu zvierat, proti vivisekcii, na ochranu psov a mačiek, ochranu vtákov v mestských parkoch a ich kŕmenie, ochranu holubov v uliciach mesta, kontrolu obchodov so zvieratami na trhoch, ale aj protesty proti konzumovaniu konského mäsa, stanovovanie podmienok na transporty zvierat, požiadavku kvalitnejších konských postrojov, osvetu kočišov a pod. Postupne pribúdali ďalšie. Organizovanie býčích zápasov v miestnej ZOO postavilo Budapešť vo vtedajšej Európe do zlého svetla, preto sa aktivity spolku zamerali proti tomu, rovnako ako proti drezúre zvierat v cirkusoch, najmä proti tancovaniu opíc a medveďov. Časté boli snahy o reguláciu podmienok na mestských bitúnkoch a o ich humanizáciu. Roku 1905 vznikol v Budapešti po mnohoročnom úsilí spolku azylový dom pre opustené zvieratá, ktorého výstavba stála skoro 50 000 korún.

S pomocou Ministerstva kultu a osvety (obdoba ministerstva školstva) ako sprostredkovateľa sa oslovovali učitelia, aby vo väčšej miere vyvíjali činnosť na poli ochrany zvierat aj medzi svojimi žiakmi. Deti a školy patrili tradične k najväznejším adresátom spolkových ideí.

Celoštátny spolok na ochranu zvierat si postupne v jednotlivých mestách konštituoval svoje filiálky, ktoré však pracovali celkom samostatne a nezávisle od svojej centrály. Ako prvý bol Spolok na ochranu zvierat (*Kassai állatvédő egyesület*), ktorý vo februári 1885 založili v Košiciach. Vznikol v dôsledku iniciatívy tamojšieho poľnohospodárskeho referenta Gyulu A. Siposa. Za prezidentov spolku zvolili členovia barónku Georgínu Melczer, a čo bolo dôležitejšie, profesora a riaditeľa košického Hospodárskeho ústavu a významnú osobnosť poľnohospodárskej vedy

v Uhorsku Eugena von Rodiczského (1844 – 1915).³¹⁴ Bezprostredne po založení mal spolok 115 členov, o dva roky neskôr už 228 (z toho 178 riadnych). Členstvo tvorila väčšinou inteligencia – študenti Hospodárskeho ústavu, miestnej reálnej školy a gymnázia a len ojedinele živnostníci a remeselníci.

Košickému Spolku na ochranu zvierat sa postupne podarilo prenikať rôznymi malými aktivitami do povedomia verejnosti. Rodiczky napísal brožúru o ochrane zvierat a v roku 1885 vydal spolok kalendár na rovnakú tému. Usporiadal ďalej výstavu z Hamburgu dovezených najmodernejších technických pomôcok na ochranu zvierat. V spolupráci s magistrátom pripevnil na bránu radnice schránku, kam mohli ľudia hádzať svoje sťažnosti a návrhy, spolok dohliadal na trh a dopravu zvierat, zabezpečoval umelé hniezda, búdky a zimné kŕmenie vtákov, riešil otázku psov v meste, napríklad v súvislosti s nosením náhubku, ale aj obchod s vtákmi a vyvíjal celý rad ďalších drobných aktivít.³¹⁵

O košickom spolku máme s pribúdajúcimi rokmi stále sporadickejšie správy. O tom, že myšlienka ochrany zvierat nebola v Košiciach odsúdená na úplné zabudnutie, svedčí aj iniciatíva riaditeľa tamojšej verejnej nemocnice Jozefa Senka (1846 – 1911), ktorý ako člen mestského zastupiteľstva viackrát vystúpil v prospech zlepšenia podmienok zvierat, ktoré buď vykonávali nejakú hospodársku činnosť alebo ako jatočné kusy čakali na porážku. Neraz po tom, čo ich prihnali zo Zemplína, Gemera alebo až z územia dnešného Poľska. Zvieratá v úzkych dvoroch v strede mesta a v maličkých maštaliach museli nepochybne veľa trpieť a podľa Senka boli takto týrané. To sa týkalo aj túlavých psov a mačiek. Nešlo len o zvieratá, ale aj o hrozbu nálezov a práve verejné zdravotníctvo bolo Senkovou celoživotnou témou. Krátko pred smrťou založil fond („základinu“), výnosy ktorého sa – podľa závetu – mali použiť na zlepšenie životných podmienok zvierat v meste.³¹⁶

Nevedno, do akej miery boli Senkove aktivity nezávislé alebo podnietené a koordinované s činnosťou Spolku na ochranu zvierat. Sú však ďalším svedectvom, že práve lekári a starostlivosť o verejné zdravotníctvo mali k ochrane zvierat tradične veľmi blízko.

K roku 1911 o košickom spolku vieme, že na jeho čele stál penzionovaný riaditeľ štátnej učiteľskej prípravky Antal Arányi. Činnosť spolku mala štandardný charakter: distribuoval kalendáre, nástenné didaktické obrazy a rôzne tlačoviny (aj v slovenskom jazyku), staral sa o hniezda, kŕmidlá a kŕmenie vtákov. Isté turbulencie však naznačila správa vzťahujúca sa na rok 1912, kde sa udávalo znovuoobnovenie spolku v roku 1911. Približne 2000 žiakov košických ľudových a iných škôl vstúpilo v tomto období do celoštátnej Ligy na ochranu vtákov (*Madárvédő liga*),

314 K nemu FÜR, Lajos – PINTÉR, János (eds.): Magyar agrártörténeti életrajzok. III. R – Zs. Budapest 1989, s. 70-75.

315 LADOMÉRSZKY, Gy.: Visszapillantás a kassai állatvédő-egyesület eddigi tevékenységére. In: Rodiczky, Jenő (ed.): A kassai állatvédő-egyesület évkönyve az 1887-ik évre. I. évf. Kassa, s. d., s. 27-38 a 40.

316 Podľa <http://korzar.sme.sk/c/4851349/ochrana-zvierat-v-kosiciach.html> (21. 5. 2009).

čo spolu s ďalšími žiakmi na území Abovsko-turnianskej župy bol pekný výsledok. Zásľuhu na ňom mali aj konkrétni učitelia, iní však zostávali voči aktivitám v tomto smere skôr ľahostajní.³¹⁷

Až s odstupom vyše dvadsiatich rokov po košickom sa konštituoval roku 1908 v Bratislave tamojší Spolok na ochranu zvierat a vtákov (*Pozsonyi Állat- és Madárvédeő Egyesület*). Vznikol krátko po tom, čo v budapeštianskom spolku zosilneli centralizačné tendencie, ktoré sa prejavili posilnením vzťahu k svojim filiálkam v krajine vznikom Zväzu uhorských spolkov na ochranu zvierat v novembri 1907. Centrálnu pozíciu v ňom stále zohrával najstarší a najväčší budapeštiansky ochranný spolok. Do zväzu patriace spolky nepreberali žiadne materiálne záväzky s výnimkou abonovania oficiálneho tlačového orgánu – mesačníka *Állatvédelem*. Aj ten dostávali provinčné (mimobudapeštianske) spolky so zľavou, na ktorú doplácal celoštátny *Spolok na ochranu zvierat*.

Vo februári 1908 sa spisom *Tájékoztató vidéki állat- és madárvédeő egyesületek alakításában* (Prospekt ku vzniku vidieckych spolkov na ochranu zvierat a vtákov) pokúsil dať celoštátny spolok impulz ku vzniku svojich regionálnych členov, a to poskytnutím vzorových stanov, zápisníc a protokolov, informáciami o možnosti pomoci budapeštianskej centrály ako aj o rozličných možnostiach spolkovej činnosti.

Práve v tomto období bol založený spomínaný bratislavský spolok ako jedna z filiállok budapeštianskej centrály. Vznikol na podnet mestského lekára dr. Ludwiga (Lajosa) Kovátsa (Kovácsa) (1876 – 1968) po tom, čo menovaný „už po viacero rokov usiluje o zavedenie školských zoológických záhrad a vtáčích búdok slovom, písmom a činom.“³¹⁸ Kovács bol očividne dušou spolku, venoval sa početným zdravotníckym, osvetovým a sociálnym aktivitám, pričom ochrana zvierat bola jednou z nich.

Ročenka *Pressburger Wegweiser* zaregistrovala uvedený spolok až v roku 1910, pričom Kovács bol uvedený ako tajomník. Na čele spolku stál vtedy poslanec Marcel Jankovics. Ako to bývalo zvykom, patrónom spolku bol arcivojvoda Fridrich z tššinskej línie panujúceho rodu, ktorý žil s rodinou v meste ako veliteľ V. armádneho zboru, dislokovaného v Bratislave. Čestnými predsedami boli gróf Vidor Csáky, hlavný župan Bratislavskej župy Dénes Bittó a starosta mesta Tivadar Brolly. Medzi čestnými členmi možno nájsť okrem ministrov Ignáca Darányiho a Alberta Apponyiho aj ďalších vysokých aristokratov a prírodovedcov. Medzi poslednými napríklad Izidora Mádaya, predsedu celoštátneho budapeštianskeho spolku, jeho zakladateľa Otta Hermana, Jozefa Pantočka a ďalších. K roku 1910 sa udávalo 500 členov bratislavského spolku, k roku 1911 427 a k roku 1912 465, čo bolo najviac

317 A magyarországi állatvédő egyesületek szövetsége és az Országos állatvédő egyesület évkönyve az 1911. évről. Budapest 1912, s. 55-56; A magyarországi állatvédő ... az 1912. évről. Budapest 1913, s. 20-21.

318 MÁDAY, c. d., s. 66.

zo všetkých spolkových členov v Uhorsku. Činnosť bratislavského spolku spočívala hlavne v distribúcii rôznych kalendárov a školských obrazov s témou ochrany zvierat, v nákupe kníh a v konkrétnych zákrokoch na zlepšenie podmienok života vtákov a proti týraniu zvierat na pôde mesta.³¹⁹

V roku 1909 vznikol v Prešove Spolok na ochranu zvierat a vtákov Šarišskej župy (*Sárosvármegyei Állat- és Madárvédő Egyesület*). V roku 1911 vykazoval 213 členov. Na čele spolku stál dvorský radca Kálmán Piller, medzi podpredsedami nájdeme poslanca a člena známej rodiny Szinyei Merse – Félix. Činnosť spolku bola v porovnaní s Bratislavou pestrejšia, členovia inštalovali hniezda, upravovali lokality pre vtákov a distribuovali v župnej tlači články s ochranárskymi témami, snažili sa pravidlami obmedziť používanie rôznych „flóbertiek“, ktoré boli namierené hlavne proti vtákom.³²⁰

V roku 1909 vznikol podobný spolok aj v Hontianskej župe so sídlom v Šahách. Na jeho čele nájdeme miestneho archívára, ale ako patrón spolku vystupoval župan gróf Frigyes Wilczek. Museli tu už existovať isté predpoklady, lebo podľa celoštátnych údajov v Hontianskej župe v priebehu roka 1902 dali do užívania až 50 nových hniezdisk pre vtákov, čím sa v Uhorsku umiestnila na treťom mieste (druhá bola Gemerská župa so 64 hniezdiskami).³²¹ V roku 1911 mal spolok 133 riadnych členov, o rok neskôr 180. V roku 1913 vypisoval odmeny za hlavy a vajčká „škodlivej“ straky a tejto kampani padlo za obeť 193 strák a 122 vajčok. Stále prežívala v rámci ochrany vtákov ochrana hlavne tzv. užitočných druhov, čo bolo kontraproduktívne, lebo napr. deti ťažko chápali, prečo isté vtáky možno kántriť a iné nie.³²² Rok 1912 má v rodnom liste trenčiansky, rok 1913 komárňanský spolok.

Ochrana zvierat prinášala viaceré otázky, ktoré bolo treba zodpovedať a presvedčiť tak verejnosť o význame aktivít podobných spolkov a jednotlivcov. Na tradičnú otázku, prečo práve zvieratá, keď predovšetkým človek potrebuje ochranu, sa argumentovalo tým, že korene a zdroje všetkých ukrutností a „zverstiev“ (prečo práve tento termín, keď zviera ani zďaleka nie je schopné takých podlých činov ako človek?) pramenia v podobných postojoch človeka k okoliu a zvieratám. Zvieratá cítia a trpia podobne ako človek a postoj k nim je barometrom ľudského humanizmu a kresťanstva.³²³

319 Pressburger Wegweiser 1910. Pressburg 1911, s. 129; A magyarországi állatvédő egyesületek szövetsége és az Országos állatvédő egyesület évkönyve az 1911. évről. Budapest 1912, s. 65.

320 A magyarországi állatvédő egyesületek szövetsége és az Országos állatvédő egyesület évkönyve az 1911. évről. Budapest 1912, s. 69.

321 KUKULJEVIĆ, József: Magyarország madárvédelmének története. Budapest 1906, s. 64-65.

322 A magyarországi állatvédő egyesületek szövetségének és az Országos állatvédő egyesület évkönyve az 1912. évről. Budapest 1913, s. 34.

323 THEWREWK, Árpád: Állatkinzás és állatvédelem. Budapest 1887, s. 12 a nasl.; KRUMP, Miklós: Állatvédelem – embervédelem vagy mit akarnak az állatvédő-egyesületek? Budapest 1905, s. 37; KUKULJEVIĆ, József: Az állatvédelem fontosságá az emberiség művelődésének szempontjából. Budapest 1906, s. 12-13.

Pred prvou svetovou vojnou vzniklo v mestách na území dnešného Slovenska viacero rybárskych spolkov, ktoré nevyvíjali len chovnú činnosť, ale bojovali napr. proti pytliakom a rôznym protiprávnym, pritom stále obľúbeným rybačkám s pomocou dynamitu, ba čoraz častejšie aj elektriny. Rybárske spolky na Slovensku kooperovali pri zarybňovaní a ochrane rýb predovšetkým s Poliakmi a Nemcami na druhej strane severnej hranice uhorského štátu.

Skúsme sa pozrieť na pojmy príroda, jej ochrana, ako aj ochrana zvierat, na ich obsah a dobovú prioritu prostredníctvom časopisu, ktorý mal blízko ku skúmanej problematike a súčasne všetky predpoklady na jej zmapovanie. Na jeho stránkach môžeme najlepšie sledovať pojmy, ich frekvenciu v dobovom diskurze a významový posun. Išlo o *Karpathen Post*, vychádzajúci od roku 1880 do roku 1942, teda plynulo vyše šesť desaťročí. Vychádzal v Kežmarku a ako nezávislý spoločenský týždenník bol zrkadlom spoločenského, sociálno-ekonomického i kultúrneho života spišských Nemcov. Udržiaval si dlhodobo vysokú žurnalistickú úroveň a jeho výpovedná hodnota pre región a jeho život bola nenahraditeľná. Mal blízko k Uhorskému karpatskému spolku a k ďalším menším hornouhorským spolkom, ktoré sa zameriavali na tamojšiu tatranskú prírodu, lesy, hory a vodné toky, na ich ochranu a súčasne na rozvoj turistiky.

Podrobný pohľad na stránky časopisu a analýza jeho publicistiky priniesli pomerne prekvapujúce výsledky. Pojem „ochrana prírody“ (*Naturschutz*) sa po prvý raz objavil až v roku 1893, teda pomerne neskoro. Aj tak sa až od roku 1924 stala „ochrana prírody“ pravidelnou súčasťou dobovej rétoriky a venovala sa jej zvýšená pozornosť, a to v meradle, aké by sme predpokladali už pre 19. storočie. Inak neskončil ani pojem „životné prostredie“ (*Umwelt*), ktorý sa po prvý raz v *Karpathen Post* objavuje až v roku 1926. Zo začiatku mal skôr doslovný význam, teda označovalo sa ním „okolité prostredie“ a až v tridsiatych rokoch nadobudol svoj dnešný význam „životného prostredia“. Objavuje sa však len sporadicky a nepatrí vôbec ku kľúčovým kategóriám v diskurze kežmarského týždenníka. To isté platí pre pojem „ochrana zvierat“ (*Tierschutz*), ktorý sa vyskytuje len ojedinele od roku 1912, ale s pomerne veľkými prestávkami (1925, 1931, 1940). Pojmy „ekológia“ a „ekologický“ sa na stránkach *Karpathen Post* neobjavili ani raz, čo neprekvapuje, keďže ide v ich dnešnom zmysle slova o moderné termíny. Čo vyplýva z týchto prekvapujúcich výsledkov? Určite nie záver, že by ochrana životného prostredia, prírody a zvierat bola len okrajovým fenoménom alebo neexistovala. Len sa inak nazývala, resp. nemala ustálenú terminológiu a nakoniec určite nepatrila ku prioritám spolkovej činnosti do roku 1918.

Pred prvou svetovou vojnou sa vyvinuli dva smery v hnutí ochrancov zvierat – extrémno-radikálny a umiernený. Zatiaľ čo prvý sa rýchlo politizoval, druhý bolo možné stotožniť s istým druhom meštianskej životnej filozofie a životného štýlu. Prvý hľadal a nachádzal syntézu s pacifizmom, prírodným liečiteľstvom,

vegetariánstvom, antialkoholizmom (v slovenských podmienkach všetko javy späť, či kompatibilné s tolstojizmom ako učením a životnou filozofiou) a ženskou emancipáciou (čo však zase tolstojizmus rozhodne odmietal a ani v slovenskej spoločnosti to nebolo vôbec populárne). Umiernený smer bol skôr izolovaný od rôznych reformných hnutí – snažil sa o kooperáciu s úradmi a mal podstatne väčší vplyv na legislatívu štátu ako radikálny smer.

Porovnajme oba smery v súvislosti s veľmi populárnym príkladom v 19. storočí – porázaním zvierat na bitúnkoch. Bitúnky a na nich uplatňované metódy boli vďačným objektom kritiky zo strany všetkých, ktorí sa zaujímali o ochranu zvierat. Pritom porážanie zvierat bolo v rámci oboch smerov hodnotené rozdielne. Umiernený smer od šesťdesiatych rokov 19. storočia presadzoval stratégiu znižovania utrpenia a bolesti pri súčasnom akceptovaní principiálnej legitimity masového zabíjania zvierat, pričom medzinárodný kongres ochrancov zvierat v Zürichu (1867) definoval najmenej bolestivé spôsoby.

Radikálny smer naopak vyzdvihoval a zasadzoval sa za úplný zákaz akéhokoľvek usmrcovania, platnosť ktorého rozširoval aj na ríšu zvierat: „Boh je jediný, najvyšší a neobmedzený pán nad životom a smrťou, nie však akýkoľvek človek.“ Najradikálnejší smer ochrancov zvierat sa vyslovoval za dôsledné vegetariánstvo, teda proti konzumácii mäsa v akejkoľvek podobe. Pre jeho prívržencov bola počas „ozbrojeného mieru“ pred prvou svetovou vojnou ochrana človeka a zvierat tým istým javom. Hnutie za ochranu zvierat a mierové hnutie vystupovali ako spojenci a argumentmi o súvislostiach ľudskej a zvieracej vraždy dospievali k jednoznačnému antimilitaristickému stanovisku.³²⁴ Osud a názory slovenského prívrženca tolstojizmu Alberta Škarvana (1869 – 1926), jedného z ideových zakladateľov komunity Monte Verita, ktorý rovnako ako proti armáde a militarizmu, vystupoval aj proti konzumácii mäsa so všetkými dôsledkami, poskytujú najlepší dôkaz, že ani Slovensku sa nevyhli podobné názory. Napokon zakladateľský – doteraz neznámy – čin Škarvana svedčil o tom, že v priaznivých podmienkach vedeli Slováci zužitkovať ideový transfer z východu i západu európskeho kontinentu a dokonca tieto vplyvy doviesť k syntetickej podobe.³²⁵

V súvislosti s bitúnkami bolo zaujímavé, že jednotlivci a spolky na ochranu zvierat sa na miestnej úrovni sústredili na kritiku týrania dobytku, najmä na trhoch a v súkromných chovoch. Problematike bitúnkov sa však skôr vyhýbali, hoci vďačných problémov tu bolo neúrekom. To bolo však konfliktné pole celoeurópskeho hnutia na ochranu zvierat, ktoré len ťažko vedelo nájsť východisko medzi ekonomickými záujmami, ľudskými potrebami a etickými normami.

324 FARKAS, Reinhard: Aus den Anfängen der Schlacht- und Jagdkritik. *ANIMA – Zeitschrift für Tierrechte*, Nr. 1, Frühjahr (Graz) 1997, s. 2-6.

325 HOLEC, Roman: Monte Verita – az igazság, a próféták vagy az utópiák hegye? In: Fedinec, Cs. – Ilyés, Z. – Simon, A. – Vizi, B. (eds.): *A közép-európaiság dicsérete és kritikája*. Pozsony, Kalligram 2013, s. 383-398; HOLEC, Roman. Slovák na vrchu pravdy : hnutie životnej reformy. In: *História : revue o dejinách spoločnosti*, 13 (2013), č. 1-2, s. 31-37.

Dokonca v konkurenčnom zápase jednotlivých bitúnkov (napr. medzi Viedňou a Bratislavou v osemdesiatych rokoch 19. storočia) boli zneužitá veterinárne predpisy, pričom k vzájomným sporom prispeli aj zástancovia a kritici tzv. židovského šachtovania.³²⁶ Interné nariadenie uhorského Ministerstva poľnohospodárstva č. 53 000/1908 o tom, že ošípané mohli byť zabíjané len na bitúnkoch a že tie musia podliehať veľmi prísnej kontrole, malo aj veterinárno-zdravotné a hygienické požiadavky. Hoci toto nariadenie museli ochrancovia zvierat len privítať, jeho vznik bol podmienený medzinárodnými colno-ochranárskymi tlakmi, a už vôbec nie záujmami z hľadiska ochrany zvierat.³²⁷ Vo všeobecnosti sa nedosiahli v otázke pomerov na bitúnkoch nijaké pozitívne výsledky, ba práve naopak „konzumácia mäsa začala presahovať hranice jednotlivých sociálnych vrstiev ... a tomu zodpovedajúci chov, držanie zvierat a ich hospodárske „využívanie“ nadobúdali stále masívnejšie a brutálnejšie formy.“³²⁸

Je otázne, do akej miery zjemnila pred prvou svetovou vojnou drastické predstavy v súvislosti s bitúnkami mechanizácia, nástup elektriny, dôraz na hygienu, vykachličkované prevádzky, moderné chladiace zariadenia a pracovníci v bielych plášťoch.

Ak hovoríme o zvieratách v prírodnom prostredí a problémoch s nimi spojených, nemožno obísť tému lesov a hôr na území dnešného Slovenska. Vo Vysokých a Nízkych Tatrách zaznamenali prvý nápor turistov s veľkým fázovým posunom za napríklad podstatne väčšími Alpami. Súvisel s dobudovaním košicko-bohumínskej železničnej trate v sedemdesiatych rokoch 19. storočia, ktorá významne spopularizovala vysokotatranské scenérie, uľahčila prístup do hôr, a to aj pre široké vrstvy obyvateľstva. Do Vysokých (a čiastočne i Nízkych) Tatier sa teraz dalo cestovať cez Miškovec a Košice alebo po trati cez Kremnicu a Vrútky, či považskou a košicko-bohumínskou železnicou. Nemalú zásluhu na vzostupe návštevnosti Tatier mal aj systém zliav na uhorských železničiach. Tzv. kúpeľné lístky platné 45 dní umožňovali cestu tam a späť za tretinovú cenu pôvodného lístka. Napokon v letných mesiacoch sa na vlaky menšieho významu dala doceliť zľava takmer 50 %.³²⁹

Návštevníkom štátnych tatranských sanatórií sa legálne povoľoval odstrel divo žijúcich tatranských zvierat. Podmienkou bol minimálne 8-denný pobyt v nich, zakúpenie si oprávnenia na poľovačku a poplatok za zastrelené zviera. Za kamzíka to bolo 100 zl., cudzinec zaplatil 150 zl. za kus. Nečudo, že keď sa pri tejto praxi dožadovali poľskí delegáti na valných zhromaždeniach Uhorského karpatského spolku roku 1875 a 1877 v Starom Smokovci užšej súčinnosti pri ochrane zvierat, stretli sa s nepochopením, s poukázaním na platné legislatívne normy

326 Ritúálne zabíjanie zvierat vykrvácáním a bez omráčenia.

327 HOLEC, Roman: Bitúnky a začiatky priemyselného spracovania mäsa na Slovensku v 19. storočí a na začiatku 20. storočia v širšom ekonomickom kontexte. In: Mäsiarstvo a údenárstvo v dejinách Slovenska. Martin 1999, s. 163-172.

328 FARKAS, Aus den Anfängen, s. 6.

329 DÉNES, Ferencz: Tájékoztató a Magyarországi Kárpátvidéken utazók számára. Lőcse 1888, s. 6.

a skutočnosť, že napr. stav kamzíkov bol vyšší ako kedykoľvek predtým.³³⁰ Aj zo strany pozemkových vlastníkov chýbalo často pochopenie a nenašla sa osobnosť typu Władysława Zamoyskeho (1853 – 1924), ktorý v Haliči skupoval jednotlivé tatranské revíry s veľkorysým cieľom vybudovať na nich základy národného parku. Naopak, poľovačky nadobúdali neraz priam masový charakter a boli v ostrom protiklade s ochrannými opatreniami aj ich bezprostredných aristokratických účastníkov.

Turistický ruch tvoril hlavnú agendu vyššie spomínaného a v roku 1873 založeného Uhorského karpatského spolku. V prehľade aktivít spolku pri príležitosti desaťročného výročia jeho vzniku³³¹ bola ochrana prírody zachytená na 2-3 stranách, aj tu išlo viac-menej o snahy s nevelkými rozmermi a možnosťami, ktoré mohli byť ťažko korunované reálnymi úspechmi. Približne rovnaký priestor dostal „domáci priemysel“, ktorého úlohou bolo zabezpečiť komfort turistom, či už z hľadiska potravín (parenice, syry, minerálne vody) alebo suvenírov a darčkových predmetov. So vznikom Uhorského karpatského spolku a nástupom masového turizmu priniesli sedemdesiate roky aj začiatok obrovských zmien v tatranských osadách a jednotlivých mestečkách v širšom regióne Tatier. Ako výsledok rozsiahlych podnikateľských aktivít sa zaznamenal nárast reštauračných a ubytovacích služieb.³³² Nečudo, že sa začali objavovať príslušníci najvyššej aristokracie, vrátane príslušníkov panovníckych rodov.

Medzi domácimi návštevníkmi prevládali dve kategórie. Jedných reprezentovala členská základňa Uhorského karpatského spolku s ambíciami vedecky spoznávať prírodu a objavovať ju v jej mnohostrannej komplikovanosti, ale aj s turisticky náročnými prvovýstupmi a objavnými túrami. Druhú stranu mince predstavoval masový nápor turistov, medzi nimi exkurzie školskej mládeže či veľký počet obyčajných jednodenných, prevažne mestských turistov.

Alpské spolky Nemecka a predovšetkým Rakúsko-Uhorska mali ešte veľké deficity vo vedeckom výskume a v objavovaní „svojich“ horstiev, popri tom však museli už myslieť aj na rastúci masový turistický ruch a zabezpečenie potrebnej infraštruktúry. Ukazovali sa aj ďalšie protirečenia medzi spôsobom, ako postupovať pri ochrane prírody a ako riešiť vzťah človeka k horám. Ten bol predstavený ambivalentným vzťahom medzi poľovačkou a ochranou prírody. Máloktorá skupina obyvateľstva mala tradične tak intímny vzťah k prírode ako poľovníci. Medzi nimi nájdeme predovšetkým príslušníkov politickej, a mocenskej elity, keďže

330 Jegyzőkönyv a Magyar Kárpátgyűlésnek 1875. évi aug. hó 1-én Tátra-Füreden tartott harmadik rendes közgyűléséről. A Magyarországi Kárpátgyűlés évkönyve (ďalej MKKE), 3 (1876), s. 20-23; A Magyarországi Kárpátgyűlés 1877. aug. 5-én Tátra-Füreden tartott V. rendes évi közgyűlésének jegyzőkönyve. MKKE, 5 (1878), s. 430-432.

331 DÉNES, Ferenc: A Magyarországi Kárpátgyűlés alapítása, fejlődése és működése. Lőcse 1883 alebo DÉNES, Ferenc: Gründung, Entwicklung und Thätigkeit des Ungarischen Karpathen-Vereines. Leutschau 1883.

332 DÉNES, Gründung, s. 59-60.

poľovačka bola po stáročia záležitosťou najvyšších spoločenských kruhov. Práve oni sa pasovali za skutočných milovníkov hôr a prírody. Nebolo vôbec náhodné, že z týchto vrstiev sa zrodila myšlienka usporiadať v roku 1900 v Londýne medzinárodnú konferenciu zameranú na zachovanie afrických poľovných zvierat.³³³ Prijatú konvenciu nazvala ironická britská tlač dielom „kajúcich sa mäsiarov“.

Poľovačky boli v dávnej minulosti prostriedkom zabezpečenia obživy, ale postupne sa stali spoločenskou záležitosťou, ktorá mala svoje pravidlá a ustálené rituály. Ako súčasť života panovníkov a najvyšších aristokratických kruhov patrili k tradične „medializovaným“ témam vymedzenými zákonmi, zvykovým právom a umocnenými náboženským, ba biblickým zakotvením.

Už v dekrétach Karola III. (1729) alebo Františka I. (1802) sa spresnili pravidlá poľovačiek, vymedzili sa obdobia, kedy boli z dôvodu ochrany zvierat poľovačky zakázané a naopak, dala sa zelená poľovaniu na mäsožravé zvieratá alebo zvieratá, ktoré robili škody na poliach a vo vinohradoch. Takýto spôsob „ochrany“ bol vyslovene kontraproduktívny a v priebehu niekoľkých desaťročí sa dostali mnohé zvieratá na prah ohrozenia. To sa však týkalo aj klasickej lovej zveriny, keď doterajší spôsob regulácie a ochrany sa ukázal byť ako neúčinný. Namiesto zvýšenej ochrany dospel vývoj do štádia, že každý chcel byť tým, kto zabije posledný exemplár konkrétneho živočíšneho druhu.

Ďalší problém plný protirečení, ktorý sa objavil v aristokratických poľovníckych kruhoch, bola snaha chrániť, rozmnožovať a kultivovať zvieratá, aby sa na ne potom mohlo bez akýchkoľvek zábran poľovať. Praktické sa tak spojilo s užitočným a krásnym. Už v roku 1860 Károly Berczy navrhol, aby sa zriadil šľachtiteľský spolok. Nakoniec síce nič podobné nevzniklo, poznáme však celý rad individuálnych zámerov a opatrení na šľachtenie jednotlivých plemien, na rozmnožovanie a reguláciu početného stavu zvierat.

Aspoň jeden príklad z coburgovského panstva. Roku 1881 sa manželom Filipovi Coburgovi a belgickej princeznej Lujze narodilo druhé dieťa. Pri tejto príležitosti poslala anglická kráľovná Viktória šťastnému otcovi štyroch vzácných bielych jeleňov z kráľovského parku vo Windsore. Boli umiestnené v jelenej zvernici na Teplom Vrchu a za desať rokov sa rozmnožili na 40 jedincov. Keďže dochádzalo ku kríženiu s domácou zverou, časť čistokrvných bielych jedincov presunuli roku 1910 do diviačej zvernice pri Vyšnom Blhu a genofond regenerovali dovozom ďalších bielych jeleňov z Nemecka. Roku 1888 dal knieža Filip Coburg vybudovať 50-hektárovú aklimatizačnú zvernicu pri poľovníckom zámku na Pustom Poli, kam vozil zver od Teplého Vrchu a z iných chovov. Roku 1889 zriadil Filip na území Spišsko-gemerského krasu jeleniu rezerváciu s rozlohou takmer 8 000 ha. Siahala od Stratenskej doliny po prelom Hornádu, teda na časti územia dnešného

333 Z početných prameňov podrobnejšie ku konvencii v National Archives London Kew, FO 93/1/77 a FO 458/18. Korešpondencia a rôzne názory na ochranu afrických zvierat aj vo FO 403/302 a 403/303.

Slovenského raja. Na sem zvezenú jeleniu zver sa nepoľovalo a vykonával sa len selektívny odstreľ.

Pôvod dovezenej zveri bol rôzny, okrem vlastných chovov sa doviezli mnohé živočíšne druhy na udomácnenie zo zahraničia. Niekedy išlo o systematické kroky, neraz to však malo ambície skončiť skôr niekde v genetickom voluntarizme (bez toho, aby vtedajší odborníci vedeli, o čo ide). Už sme spomínali, že o cicavcoch v Uhorsku na IV. putovnom zasadaní uhorských lekárov a prírodovedcov (*Magyar Orvosok és Természetvizsgálók Vándorgyűlései*) v auguste 1843 v Temešvári prehovoril Ján Š. Petian (Petényi). Spomínal okrem iného – bez akéhokoľvek hodnotenia – antilopy dovezené z Altaja, z povodia rieky Irtyš, ktoré vtedy blúdili v čriedach na úpäti Tatier.³³⁴

Coburský lesný inšpektor Ludwig Beauregard udomácnil na svahoch Královej hole svište z Vysokých Tatier a jelene z lesov okolo Muráňa a Polomky. Jeho zásluhy o pestrosť tamojšej fauny vyzdvihovali i súčasníci. Knieža August Sachsen-Coburg-Gotha zase v súvislosti s výstavbou poľovnickeho zámku na Pustom Poli dbal v okolitých lesoch o rozšírenie hlucháňov, na ktoré potom chodil poľovať.³³⁵

Menej exotické boli čistokrvné slavónske jelene z Chorvátska, ďalšia zver sa dopravila z korunných revírov v Gödöllő a z mukačevských lesov. Výsledky boli evidentné z nasledujúcich údajov vzťahujúcich sa na muránske revíry: roku 1886 v nich žilo asi 200 jedincov jelenej zveri, roku 1899 70 – 80 jeleňov a 300 jeleníc vrátane mláďat (podľa samotného Filipa v ruji roku 1900 ručalo v muránskych revíroch 107 jeleňov), roku 1909 sa udáva už 1 300 jedincov. Popri tom bolo v období 1881 – 1910 celkovo ulovených 2 200 kusov jelenej zveri, z toho 815 jeleňov. Hoci trofejová kvalita voľne žijúcej jelenej zveri bola v tom čase vo všeobecnosti nižšia ako v súčasnosti, na dobových celoštátnych i medzinárodných výstavách získavali Filipove trofeje z muránskych revírov popredné, ba neraz i prvé miesta. Ak sú teda tieto trofeje z dnešného pohľadu len priemerné, vtedy patrili minimálne k lepšiemu priemeru.³³⁶

Podobné aktivity vyvíjali od šesťdesiatych rokov aj Forgáčovci v Nitrianskej župe, ktorí sa sústredili vo svojich ohradených revíroch predovšetkým na šľachtenie a chov muflónov. Začiatkom sedemdesiatych rokov sa v Uhorsku stala naliehavou otázkou účinného poľovnickeho zákona.

Ochrana fauny tvorila významnú súčasť dejín životného prostredia. Človek pozoroval jej zmeny totiž už počas vlastného života, preto mali jeho zásahy oveľa cielavedomejší charakter ako kdekoľvek inde. Mimoriadne populárna sa stala

334 PETÉNYI, Salamon János: Pár szó az emlősökről általában és a magyar honiakról különösen... In: Magyar orvosok és természetvizsgálók Temesváratt tartott negyedik nagy-gyűlésének munkálatai. Pesten 1844, s. 98.

335 POHRADSZKY, Andreas: Der Königsberg (Králova Hora). MKEE, 8 (1881), s. 363-364.

336 Podľa Beschreibung der ungarischen Jagdreviere Sr. Hoheit des Prinzen Philipp von Sachsen-Coburg-Gotha. Wien 1910; MOLNÁR, Ladislav: Zazverovanie coburgovských poľovních revírov jeleňou zverou. In: Zborník Múzea vo Svätom Antone, 16 (2004), s. 219-220.

v Uhorsku ochrana spevavého vtáctva. Aj tu prichádzali podnety z nemeckých krajín, či už pred revolúciou prostredníctvom spomínaného Petiana (Petényiho) alebo po nej cestou Nemeckej ornitologickej spoločnosti. Každému bolo zrejmé, že ochrana vtákov si viac ako inde vyžadovala dôslednú medzinárodnú spoluprácu. Či na poli dohôd s Talianskom, či pri uzatváraní medzinárodných konvencií alebo na pôde medzinárodných ornitologických kongresov, všade hralo Uhorsko dôležitú úlohu. Na diplomatickom poli si zásluhy vydobyl minister zahraničných vecí Gyula Andrásy, pri vedení rezortu poľnohospodárstva minister Ignác Darányi.³³⁷ Osobnosti ako Otto Herman, István Chernel (1865 – 1922), József Kukuljevič (1874 – 1944), Titusz Csörgey (1875 – 1961) a ďalší si so svojimi zahraničnými skúsenosťami, početnými publikáciami a organizačnou činnosťou získali uznanie na ornitologickom poli, a to aj v zahraničí. V poradí II. medzinárodný ornitologický kongres sa uskutočnil v roku 1891 práve v Budapešti. Postupne sa dарило rozširovať ochranu aj na tzv. neužitočných vtákov. Ochrany spevavého vtáctva a najmä osvety sa chopili Otto Herman a István Chernel a v roku 1902 zaviedli podľa severoamerického vzoru (*Birds and Arbors day*) tzv. Deň vtákov a stromov. Od roku 1906 sa myšlienky ujalo ministerstvo kultu a osvety a zaviedlo na školách každoročne Deň stromov a vtákov, keď žiaci chodili do lesa, zhotovovali búbky a učili sa spoznávať stromy a vtáky, ako aj ich užitočnosť.³³⁸ Od roku 1907 sa rozširovali aktivity na tomto poli aj vďaka Štátnej mládežníckej ligy na ochranu vtákov (*Országos ifjusági madárvédő liga*).

Popri priamych nemeckých impulzoch, najmä v začiatkoch zmenených postojov k prírode a zvieratám, sa neskôr sprostredkovateľskej funkcie pri transfere ideí ujali predovšetkým rakúske spolky a jednotlivci. Spolu s Viedňou tu zohralo významnú úlohu už spomínané Štajersko. Napr. v súvislosti s ochranou vtáctva je potvrdené bezprostredné ovplyvňovanie zo strany spolku na ochranu vtákov v Grazi na vplyvný šopronský spolok na ochranu zvierat a vtákov, založený už roku 1898.³³⁹

Primát na poli ochrany fauny mali snahy o záchranu dvoch vyhynutím ohrozených a jedinečných tatranských živočíchov – kamzíka vrchovského (*Rupicapra rupicapra*) a svišťa vrchovského (*Marmota marmota*) v šesťdesiatych rokoch 19. storočia. Časovým záberom, rozsahom zainteresovaných spolkov a jednotlivcov, ako aj medzinárodnou poľsko-nemecko-maďarsko-slovenskou spoluprácou (zo slovenskej strany Daniel G. Lichard, Daniel Bachát, Matica slovenská a ďalší) išlo o aktivity, ktoré nemali v strednej Európe v 19. storočí obdobu. Súčasne ukázali,

337 Podrobný historický prehľad napríklad v HERMAN, Otto: *The International Convention for the Protection of Birds ... and Hungary*. Budapest 1907.

338 OROSZI, Sándor: *A természetvédelem története Magyarországon 1945-ig*. Budapest 1992, s. 28-29, 31-35, 49-53. K tomu aj MÁDAY, Isidor – CHERNEL, István: *Madárvédelmi törekvések Magyarországbán*. Budapest 1911, s. 14-21, 108 a nasl.

339 KUKULJEVIČ, József: *Magyarország madárvédelmének története*. Budapest 1906, s. 37-38.

že aj v storočí nacionalizmu sa vedeli nájsť témy prekonávajúce obmedzenú nacionálnu optiku.³⁴⁰

Výsledky spoločného úsilia boli zakotvené do zákona platného na haličskej strane od roku 1869 a do uhorského poľovníckeho zák. čl. VI./1872, ktorý určoval obdobia zákazu lovu pre jednotlivé zvieratá (napr. pre kamzíka od 15. 11. do 1. 7., ochrana svištov nebola v zákone riešená). Väčšie úspechy sa dosiahli na haličskej strane hranice, keďže ale zvieratá nepoznali hranice, prišlo o 11 rokov v Uhorsku k ďalšej zmene. Okolnosti si vyžiadali prijatie nového, podstatne precíznejšieho poľovníckeho zákona (zák. čl. XX./1883). Duch jednotlivých paragrafov sa nezmenil (všeobecný zákaz poľovačky zostal ohraňovaný od 1. 2. do 15. 8), sprecizovala sa však ich formulácia, rozšíril výklad a urobili sa i niektoré korektúry (napr. ochrana kamzíkov sa sprísnila – zákaz poľovačiek sa posunul od 1. 12. do 1. 8. a mláďatá boli chránené celoročne).³⁴¹ Vďaka dlhodobej kampani i legislatívnym normám sa postupne podarilo stabilizovať a dokonca výrazne zvýšiť stavy oboch ohrozených zvierat. Zaslúžene sa stali symbolom pre ochranárske aktivity na poli uhorskej fauny.

O charaktere činnosti prvého poľovníckeho ochranného spolku, založeného v máji 1881, máme len minimálne informácie. V súčinnosti s ochranármi E. Blásym a W. Koziobrodzkom sa podarilo docieľiť, že na území Tatier predstavoval roku 1881 celoročný odstrel len 10 kamzíkov. V tom istom roku sa uskutočnil po prvý raz pokus so zimným kŕmením kamzíčej zveri, na majetkoch kniežata Hohenloheho dali zvieratám k dispozícii tak potrebnú soľ.³⁴² Je logické, že systematické ochranárske aktivity sú účinné najmä v dlhodobom časovom rámci, čo sa prejavilo aj pri kamzíkoch a svištoch – ich početný stav po prekonaní kritickej hranice až do prvej svetovej vojny stúpala.

V materiáloch Uhorského karpatského spolku sa síce nehovorilo nič – alebo len veľmi málo – o čomsi, čo by pripomínalo dnešnými slovami „narušené ekosystémy“, ale prakticky sa robilo všetko preto, aby sa niečo podobné nedopustilo. Špeciálne otázky ochrany prírody viedli k početným diskusiám a konfliktom. Alpinizmus totiž podnietil stretávanie sa dvoch navzájom úplne odlišných kultúr: kultúry veľkomestského a v horách cudzieho človeka s rustikálnou kultúrou ľudí žijúcich na úpäti hôr. Protirečivo sa vnímalo aj postavenie a dôsledky vzťahujúceho sa turizmu. Ochrancovia prírody mohli vidieť v turistoch svojho úhlavného nepriateľa, skutočnosť však bola vždy o niečo zložitejšia. Práve turisti totiž tvoria svojou túžbou po prírode a vzťahom k nej hnaciu silu, ktorá robí z ochrancov prírody účinnú politickú silu a z exkluzívne sa tváriacej organizácie vytvára solídnu masovú základňu s významnými spoločensko-politickými nástrojmi. Inak povedané, práve tí

340 Podrobnejšie HOLEC, Roman: Ochrana zvierat na Slovensku pred prvou svetovou vojnou. *Historické štúdie*, 40 (Bratislava 1999), s. 65-91.

341 Magyar törvénytar. 1882-83. évi törvényczikkeek. Budapest 1896, s. 235-243.

342 DÉNES, Gründung, s. 46.

tolko nenávidení turisti tvorili masovú základňu ochrancov prírody! O ambivalentnom vzťahu medzi poľovačkami a ochranou prírody sme už hovorili.

V spomienkach jedného z členov Uhorského karpatského spolku nájdeme takéto konštatovanie: „Spolku sa síce podarilo presadiť sa proti rôznym, na drancovaní prírody založeným záujmom, či už išlo o zber plesnivca, získavanie masti zo svišťov alebo borovicového oleja, v mnohých oblastiach sa však musel bezmocne prizerať. S veľmi rozporuplnými pocitmi sa to konalo zoči-voči aktivitám najväčšieho pozemkového vlastníka v Tatrách kniežaťa Christiana Krafta zu Hohenlohe-Oehringen.“³⁴³

Pri tomto mene by sme sa mali na chvíľu zastaviť. Hohenlohe (1848 – 1926) bol totiž z hľadiska ochrany prírody veľmi kontroverznou postavou. Uhorský karpatský spolok ho nemohol ignorovať, veď mu patrili celé Východné (Belianske) Tatry s Javorinou ako ich centrom. Čo sa však stalo predmetom vášnivých sporov, bola skutočnosť, že Hohenloheho rozsiahle majetky zostávali uzavreté pre stále rastúci turistický ruch. A to práve v čase, keď turistika vo veľhorách zaznamenávala – aj s podporou spolkov akým bol karpatský – obdobie najväčšieho rozmachu a popularity. Knieža svoje neštandardné kroky zdôvodňoval viac ako pragmaticky. Turisti rušili v lesoch a horách žijúce zvieratá a tým ohrozovali jeho vlastné poľovnícke záujmy. Ak prvá časť argumentácie mohla pre ochrancov prírody vyznievať sympaticky, egoistické pozadie nemohlo podobným krokom získať priaznivcov ani v radoch spolku. Dlhoročný zápas o otvorenie Hohenloheho revírov pre turistov sa odohrával na najrôznejších úrovniach – od dobovej tlače a publicistiky až po parlament. Sprevádzali ich nacionálne argumenty typu: maďarské hory a nemecké knieža, ktorý ich uzatvára pred maďarskými milovníkmi prírody. Eskalácia nacionalizmu nemohla priniesť nijaké produktívne riešenie. Do tohto zápasu bol vťahovaný aj Uhorský karpatský spolok, ba sám sa hlásil o slovo, pravda, bez nacionalistickej rétoriky. Hoci kniežaťu poskytol čestné členstvo v spolku, neprinieslo mu to nijaké očakávané výsledky. Hohenlohe zostával neoblomný, hoci formálne sľuboval turistom ponechať k dispozícii tradičné chodníky a vedcom sprístupniť na základe žiadosti (!) každý kút svojho rozsiahleho panstva.

Hohenloheho príbeh v sebe skrýval, akoby v malom, všetky protirečenia vtedajšej doby na poli ochrany prírody. Hohenlohe sa v duchu vtedy prevládajúcich ochranárskych konceptov snažil o obohatenie tatranskej fauny a zámerne dovážal rôzne exotické zvieratá a pokúšal sa o ich domestikáciu v stredoeurópskych podmienkach. Išlo o rôzne antilopy z Afriky a jelene z Ázie. Z posledných bolo až 40 kusov privezených do Javoriny, pričom ich tam chovali s najväčšou starostlivosťou v uzavretom revíri. Medzi privezenými zvieratami nájdeme i bizónov zo severoamerických prérií ohrozovaných osídľovaním bývalých rozsiahlych indiánskych území a masovým vyvražďovaním postavených pred hrozbu úplného zániku.

343 HOCHBERGER, Ernst: 100 Jahre Karpathenverein [1973], s. 4. Pamäti sú uložené v knižnici Herder-Institut Marburg.

Napriek všetkému uvedené finančne nákladné a z dnešného pohľadu úplne nezmyselné kroky neboli cestou k záchrane ohrozených zvierat, ani k zazvereniu tatarského regiónu. Práve naopak, z hľadiska genofondu zvierat išlo o škodlivé pokusy a podobné „prenášanie“ exotických druhov do úplne odlišných klimatických a prírodných podmienok nemohlo skončiť inak ako neúspechom.

O ambivalentnosti Hohenloheho zámerov svedčila aj skutočnosť, že popri podobných „ochranársky“ motivovaných krokoch jeho poľovníci v záujme ochrany jedných takmer vystrieliť ostatné živočíšne druhy – predovšetkým všetkých predátorov: medvede, rysov a orlov skalných. Sám Hohenlohe popritom zastrelil vyše tisícku kamzíkov a pri príležitosti tisícneho zastreleného kusu si nechal postaviť dokonca pomník. Naopak, poľovačky ako v septembri 1894, keď na Hohenloheho majetkoch zastrelil jeden z hostí naraz 17 kamzíkov, neboli zriedkavosťou.³⁴⁴

Hohenloheho prípad bol charakteristický pre protirečivosť vtedajšieho nepochybne falošne chápaného ochranárstva. Spolu s väčšinou aristokratov na jednej strane strieľal ako na bežiacom páse niektoré živočíšne druhy, aby sa s o väčšou starostlivosťou vyžíval pri ochrane druhých. Nechával zriadiť obory na chov a rozmnožovanie jedných, iné živočíšne druhy zase nevedecky, ba vyslovene amatérsky udomáčňoval, aby ďalšie pod zámienkou škodlivosti doslovne masovo kynožil. Prírodná rovnováha nemala s takýmto konaním nič spoločné. Dnes sa o podobnom voluntarizme hovorí ako o biologickej invázii, čo v tomto prípade nebolo, hoci možno v malom, nič iné.

Dobová veda a verejnosť však vnímali podobné snahy pozitívne. Aj Uhorský karpatský spolok sa v zmysle týchto predvojnových predstáv pokúsil neúspešne udomáčniť v Tatrách jarabicu skalnú (*Alectoris graeca*) z iných oblastí Európy (Alpy, Grécko a Turecko). Na jar a na jeseň roku 1882 vypustil M. Greisiger po tri páry skalných jarabíc v Belianskych Tatrách.³⁴⁵

V súvislosti so zvieratami sa zväčša hovorí o vyhynutých, vyhynutím ohrozených živočíšnych druhoch alebo o tom, ako sa stráca tradičná pestrosť stredoeurópskej fauny. Poznáme však, hoci ide o zriedkavejší jav, aj úplne opačný prípad, a síce keď sa do istého priestoru dostane živočíšny druh, ktorý tu predtým nikdy nežil a začne sa dokonca rozširovať a udomáčňovať. To je napríklad prípad ondatry pižmovej (*Fiber zibethicus*), pochádzajúcej zo severoamerického kontinentu, ktorá sa stala známou svojou kožušinou a v takejto „podobe“ sa dostávala aj na trhy. Udáva sa, že 4 páry (podľa iných prameňov 10 párov) týchto veľkým potkanom podobných zvierat bolo privezených v roku 1905 na panstvo vojvodkyne Colloredo-Mansfeld v českom Dobříši. Nielenže sa tam udomácnili, ale postupne sa rozmnožovali a v smere toku riek expandovali do Bavorska a Saska. V porovnaní s americkými ondatrami sa ukázala byť ich kožušina podstatne nekvalitnejšia

344 BOHUŠ, Ivan: Príspevky k dejinám kamzíka a jeho ochrany v Tatrách. *Ochrana prírody*, 12 (1957), č. 2, s. 45.

345 DÉNES, Gründung, s. 53.

a tak ani zďaleka neprinášala taký hospodársky úžitok, ako sa pôvodne očakávalo. Navyše, zatiaľ čo v USA žili ondatry v močaristých, na odľahlých a vyľudnených územiach, v Čechách sa udomácnili v hospodársky využívaných rybníkoch, pri poliach a na území s intenzívnym lesným hospodárstvom. V dôsledku toho začali spôsobovať stále väčšie škody. V dôsledku všetkého sa z hospodársky užitočných zvierat v inom prostredí stali vážni škodcovia. Navyše s výnimkou inak vzácnych vydiar nemali v stredoeurópskych podmienkach prirodzených nepriateľov. Bojovalo sa proti nim všetkými možnými spôsobmi, vrátane rôznych jedov.

V Uhorsku začali vznikať obavy, že tokom rieky Moravy (južný smer) a Dunaja (východný smer) sa ondatry môžu dostať až do Uhorska. V roku 1915 preto vyrukovalo Ministerstvo poľnohospodárstva s prvými opatreniami, ktoré mali zabrániť takémuto hrozivému scenáru. Záver publikácie tvorila dramatická výzva: „Každý šírite správu o hroziacej hrozbe! Každý nech má oči nepretržite otvorené, či v okolí neuvidí nejakú stopu a ak áno, oznámte to na nadriadený orgán a vyhubte ich, zničte pokiaľ Vám budú stačiť sily, lebo len tak môžeme dúfať, že spomalíme ich rozširovanie a znížime ich počet.“³⁴⁶ Nakoniec sa potvrdilo skeptické očakávanie, že je to len otázka niekoľkých rokov, kedy ondatra „zaklope“ na brány Uhorska. V úplnom závere sa v dodatočne pridanej poznámke už lakonicky konštatovalo objavenie ondatry v burgenlandskej obci Deutsch Jahrndorf (Németjársfalu, Nemecké Jarovce) v koryte riečky Litava, ktorá tvorila svojim tokom hranicu medzi Predlitavskom a Zalitavskom.

V roku 1927 už bola situácia jasná. Výskyt ondatry sa vymedzil pravým (maďarským) brehom Dunaja od Rusoviec až po obec Pilismarót neďaleko Ostrihomu. Od tejto línie sa ondatra šírila smerom na juh. Dobový prameň udával, že na kniežacom lónyayovskom panstve v Rusovciach v zime na prelome rokov 1925 a 1926 zamestnanci spozorovali veľký počet týchto zvierat v parku a chytili najmenej 40, ale s najväčšou pravdepodobnosťou až 59 ondatier. Použili ich okrem iného na zimný kabát pre kniežacieho kuchára.³⁴⁷

Prvá svetová vojna znamenala pre životné prostredie, prírodu a zvieratá v nej hotovú katastrofu. Dostala v podstate na päť rokov všetky okruhy ochranných problémov na úplne vedľajšiu koľaj. Naraz nebol čas ani priestor na žiadne aktivity a do popredia sa dostali bojujúce armády a rovnako bojujúce zázemie. Vojna bola posledným vojenským konfliktom, v ktorom boli masovo nasadené zvieratá. Ich straty tomu aj zodpovedali. Vo vojne podľa odhadov padlo 8 miliónov koní. Uhorskí husári alebo ruskí kozáci na koňoch sa síce rýchlo stali minulosťou, lebo proti automatickým zbraňam nemali šance a ich nasadenie sa stávalo samovraždou.

346 Figyelmeztetés az amerikai pézsmapocok Magyarországon való letelepedésének és elterjedésének meggátlása tárgyában. A m. kir. Földművelésügyi Minister kiadványa. Megjelent 1915. év szeptember havában, s. 14.

347 JABLONOWSKI, József: A pézsmapocok hazai letelepedése és terjeszkedése. In: *Természettudományi Közlöny*, marec 1927, s. 121 a 123.

Briti použili posledný krát jazdeckvo pri útoku na jar v roku 1918. Zo 150 koní prežili útok len štyri. Zato ťažné kone zostali všade tam, kde nebola železnica, kľúčovým ťažným zvieraťom a strategickým faktorom. Po zničení železničných tratí a nedostatku nákladných automobilov, rovnako v neschodnom horskom teréne, zostával kôň, resp. somár jedinou možnosťou na prepravu materiálu a ťažkých zbraní. Na menšie náklady sa využívali i psie záprahy. Pes však dominoval hlavne pri vyhľadávaní ranených a na špeciálne úlohy v rámci Červeného kríža.

Osobitná úloha pripadla poštovým holubom. Holuby na doručovanie správ sa používali už od stredoveku. Vo francúzskej armáde „slúžilo“ počas prvej svetovej vojny až 600 holubov. Najznámejším z nich sa stal *Cher Ami*, ktorý si vyslúžil dokonca francúzsky vojnový kríž (Croix de Guerre), keď počas bitky pri Verdune sprostredkoval až 12 správ. Pri poslednom lete dokonca zachránil život 200-člennej jednotke v obklúčení, keď priletel s koordinátmi jej polohy, na základe ktorých sa mohla začať oslobodzovacia akcia. *Cher Ami* splnil svoju úlohu napriek tomu, že bol postrelený. Holuby sa využívali so zabudovanými aparátmi na špionážne ciele, a to aj počas druhej svetovej vojny. Američania ich využívali aj na navigovanie rakiet a až prvé elektronické zariadenie zo začiatku päťdesiatych rokov znamenali koniec podobných pokusov.

Ešte bizarnejšie bolo využitie potkanov, ktorým sa zaoberala počas prvej svetovej vojny predovšetkým britská armáda. Dávala im zjesť rôzne výbušné látky a vypúšťala ich do nemeckých frontových línií. Strelba do takýchto potkanov, resp. neopatrná manipulácia s ich trusom (napr. pri spaľovaní rôznych nečistôt v ohni) mohli vyvolať rôzne explózie i väčšieho rozsahu. Nečudo, že v súvislosti s potkanmi potom pracovala ľudská fantázia na plné obrátky a na tieto zvieratá sa hľadelo s maximálnou opatrnosťou.

Zvieratá slúžili aj na emocionálne upokojuvanie frontových vojakov. Pre mnohých boli poslednou možnosťou ľudského prístupu v extrémne vypätých chvíľach na frontoch, rovnako to však platilo aj v zázemí. V belgických priemyselných mestách, uprostred vojnou totálne zničenej prírody a v malých proletárskych bytoch boli často jediným prejavom prírody izboví vtáci. Ľudia ich dávali oslepovať, lebo potom častejšie a údajne aj krajšie spievali, nerozlišovali deň a noc. Proti tomuto barbarskému zvyku sa nariadením postavil generálny guvernér obsadenej krajiny. Nebývalo to zvykom, aby sa vo vojne venovala pozornosť takým „podružným“ témam, preto tento krok vyvolal zaslúženú pozornosť, a to najmä v tábore vojnových spojencov.

Gróf Štefan Ambrózy (1869 – 1933), majiteľ známeho arboréta v Mlyňanoch, reagoval na uvedené nariadenie útlou, ale veľmi zaujímavou brožúrou, v ktorej zdôraznil, že v zmaterializovanej vojnovéj dobe neprináša síce nijaký hmatateľný praktický úžitok, ba dokonca na obsadenom území vyvoláva len nenávisť voči cudzincom, ide ale o vysoko humánny čin. Uprostred urputného osudového boja a uprostred nepriateľskej krajiny si „teutónsky barbar“ našiel čas aj na takýto krok, na takúto

vyslovenú „drobnosť“! Neodpustil si výčitky na adresu stredomorských a románskych národov s neskrývaným zámerom skritizovať predovšetkým Talianov ako hlavných zodpovedných za barbarské odchyťovanie spevavých vtákov. V normálnych časoch išlo o medzinárodný problém, ktorý nemohla vyriešiť žiadna vláda bez toho, aby nepichla do talianskeho osieho hniezda. Teraz dáva vojne aj ochranársky rozmer (!): „K núteniu nám chýbali prostriedky. Tie nám teraz poskytuje vojna ... poskytuje doteraz nedostupnú a tak skoro aj nevyskytnuvšiu sa príležitosť medzinárodného riešenia.“³⁴⁸ Ide dokonca o „mravnú a kultúrnu čestnú povinnosť“.

Ambrózy sa znovu vracia k praxi odchyťovania spevavých vtákov pri ich putovaní do teplých krajín alebo pri ich návrate a zamýšľa sa nad filozofickými a všeľudskými otázkami. V závere oslovuje ženy ako potenciálne ochrankyne prírody a zvierat v zázemí. Týmto síce trochu stranícky, ale v čase vojny pochopiteľný, racionálny prístup autora končí a vzápätí sa prepadáva do úvah, ktorých logika trpí značnými deficitmi.

Všetky poznatky sa vo forme výdobytkov dostávajú do praxe zhora, zdola sa presadiť podľa autora nedajú. Nečudo, že končí v aristokratickom a elitárskom chápaní pokroku, ktorý môžu v strednej Európe presadiť a presadzujú výlučne jednotliví monarchovia. Demonštruje to na lesnom hospodárstve ako organickej súčasti celoštátnej ekonomiky, čo napríklad v Anglicku a Francúzsku nefunguje a trpí celým radom nedostatkov. V tomto duchu vojnu považuje prekvapujúco za triumf prírodných vied, čo demonštruje vlasteneckými poznámkami na adresu mŕtvych následníkov trónu a milovníkov prírody arcivojvodov Rudolfa a Františka Ferdinanda (v tomto prípade išlo skôr o milovníka bezuzdných poľovačiek), ako aj poznámok na adresu spojenca – bulharského cára. Spomína ako chodil s brašnou na motýle a botanizoval, ako inklinoval smerom na Východ a v ceste mu stáli politici, diplomati a vojvodcovia. Všetci sa vtedy smiali: „Aj na hrdom kráľovskom tróne Veľkého Bulharska zostal ten, čo predtým. Nie patrón zhora nadol, nie kráľovský diletant. Výdatný a vycvičený prírodovedec telom a dušou. Ornitológ, botanik a entomológ, trikrát povolaný odborník na ochranu vtákov, mnohonásobný maršal cár Ferdinand Bulharský. Prírodné vedy na víťaznom kráľovskom tróne!“³⁴⁹

Zaujímavé na tomto texte je však ešte niečo úplne iné. Možno išlo o čaro nechceného, ale nekonvenčný gróf použil na svoju charakteristiku pojmy ako „prírodný rojko“, predovšetkým ale „zelený fantasta“, hovorí o „najzelenších zo zelených vied“ a to sú všetko pojmy dnes síce bežné, ale v tomto období použité možno po prvý raz.³⁵⁰ Konotácia zelenej farby a ochrany prírody bola teda ďalším pozoruhodným prvkom tejto na prvý pohľad skôr zmätenej publikácie.

348 AMBRÓZY, Stefan Graf: Krieg und Vogelschutz. Eine Bitte an die Frauen. Schloss Malonya 1916, s. 7.

349 Tamže, s. 14.

350 Tamže, s. 10 a 12.

Myšlienky a prax ochrany zvierat sa opäť rozohoreli a stali sa aktuálnymi až po vojne, ale už v celkom nových podmienkach. Pochopenie, že zvieratá sú živé a cítiace bytosti, ktoré si vedia osvojiť celý rad zručností a návykov, ktoré vyjadrujú emócie a správajú sa neraz ako človek (tvrdohlavosť, zloba, nervozita, prítulnosť a pod.) viedli k úvahám, či sú schopné aj vyšších foriem komunikácie s človekom a rovnako intelektuálnych činností, ktoré sa dovtedy prisudzovali len človeku. Výskum zvieracej inteligencie vychádzal z Darwinu, ale súvisel s novými konceptmi i objavmi na poli ľudskej psychiky a to v škále od dôsledne vedeckého Sigmunda Freuda (1856 – 1939) až po vedecky neudržateľnú teóriu talianskeho psychológa Cesare Lombrosa (1835 – 1909). Nové vnímanie zvierat kladlo pred ľudí otázku, či sú zvieratá schopné myslieť aj na vyšších úrovniach poznania. Vznikali rôzne vedecké experimenty, ale začali sa presadzovať i rôzni šarlatáni usilujúci sa o kus slávy a veľký balík peňazí. Napokon, sme v období keď vo veľkom kvitol špiritizmus, pokusy s hypnózou a telekinézou.

V roku 1890 prišiel Wilhelm von Osten (1838 – 1909) so znakovou rečou na dorozumievanie sa medzi človekom a zvieratom. Objavujú sa zvieratá, ktoré dokazovali schopnosť vyššieho myslenia a svojimi matematickými či logickými schopnosťami privádzajú svet do úžasu. Časopisy sa plnili príbehmi vychádzajúcimi z toho, že zvieratá museli porozumieť reči a zámeru človeka.

Von Osten choval kone a dlho pozoroval ich správanie. Neraz videl, že muselo byť podmienené logickou úvahou a v dôsledku toho začal svoje zvieratá vyučovať. Prvý kôň sa naučil počítať do piatich, chápal celý rad slov, ale viac nedosiahol a po pár rokoch umrel.

V roku 1901 začal von Osten s výučbou päťročného žrebca Hansa. Najprv na kuželoch a potom už na napísaných číslach sa kôň naučil spoznávať počet a stále náročnejšie úlohy. Ich výsledky vykľepkával kopytom. Čoskoro sa naučil čítať, rozoznávať harmonické a disharmonické akordy, dokázal uviesť dátum každého dňa v bežiacom týždni, rozoznával farby, odpovedal na najrozmanitejšie otázky, zapamätal si mená jemu predstavených ľudí a foneticky ich prepisoval a pod. Dosiahol mentálnu úroveň približne 14-ročného dieťaťa. Hans sa stal veľmi rýchlo najznámejším koňom na svete. Za von Ostenom prichádzali zástupy zvedavcov, ktorí potom písali do najrôznejších časopisov, čoho boli svedkami.

Roku 1904 von Osten po prvý raz umožnil verejnú prezentáciu svojho žrebca Hansa. pred známymi vedcami, riaditeľmi zoologických záhrad a cirkusov a vtedajšími celebritami. Hans hláskoval a riešil matematické úlohy. Nasledovala už vyslovene len vedecká skúšobná komisia, pred ktorou Hans tiež obstál na výbornú. Dokonca riešil úlohy bez prítomnosti van Ostena, čo vylučovalo možný podvod. Komisia teda opísala, čo videla, ale nevedela prísť na podstatu veci. Hľadal sa trik, hovorilo sa o sugescii, o vtedy moderných neviditeľných lúčoch.

Ani druhá vedecká komisia nepriniesla na prvý raz zoči-voči Hansovi nič nové. Lepšie povedané čosi sa dosiahlo: Hans vedel len taký výsledok, ktorý vedela aj komisia. Teda výpočet, ktorý komisia nevedela vypočítať, odmietal Hans riešiť. Najmä psychológovia odmietali uznať zvieratú schopnosť vyššieho myslenia. Napokon prišli s vysvetlením „nebadaných znakov“, resp. s hypotézou o znakoch, ktorými sa podsúvali odpovede, čím podľa nadšencov zvieracích intelektuálnych výkonov odobrali zvieratám schopnosť samostatne a logicky myslieť. Jeden z psychológov prišiel s koncepciou malých pohybov hlavy, ktorými von Osten zvieratú „našepkával“ ukončiť klopkanie kopytom.³⁵¹ A zrazu bolo riešenie na svete, vyzeralo to pre vedu ako vykúpenie z neriešiteľnej záhady! Nikto sa nezamýšľal, ako sa zviera mohlo naučiť na základe mimoriadne jemnej motoriky človeka odpovedať, každý videl len to, že išlo o podvod.

Pre tábor odporcov toto stanovisko úplne stačilo a v ďalšom období sa už podobnými pokusmi a ich výsledkami odmietali zaoberať. Von Osten sa stal predmetom posmechu a najrôznejších útokov. Dokonca sa ozvali hlasy postaviť ho pred súd za vedomý podvod.

Prívržencom zvieracieho myslenia to však nebránilo šokovať svet s ďalšími a ďalšími prezentáciami. Práce a pokusy von Ostena prebral jeho dlhoročný spolupracovník Karl Krall (1863 – 1929). Tak ako predtým von Osten v Berlíne, aj Krall usporiadal v roku 1910 v Elberfelde bezplatnú ukážku schopností zvierat. Práve skutočnosť, že nechcel žiadne vstupné, vyrážala zbraň všetkým potenciálnym kritikom. V roku 1912 vydal knihu *Denkende Tiere. Beiträge zur Tierseelenkunde auf Grund eigener Versuche* (Leipzig 1912) a v roku 1927 založil v Harlachingu pri Mníchove Parapsychologický ústav.

Krall „vyčítal“ svojmu majstrovi, že nedal Hansovi dostatočný priestor na prejavenie vlastnej osobnosti a na vyslovenie „vlastnej mienky“, ale nechal ho len odpovedať na otázky. Čoskoro sa dočkal, že kone sa začali prostredníctvom naučených písmen pokúšať o dorozumenie. Najprv pomocou naučených slov, neskôr už skladaných do vety, hoci s chybami a nekompletne. Pri počítaní sa naučili s pravou vyklopávať čísla do 9, s ľavou desiatky a s pravou zase stovky. Tak vysoké číslo vyklopkali za pár sekúnd, kým Hans to musel vyklopať celé. Pravda, stále si pletli desiatky a jednotky, zo 42 sa často stalo 24. Jeden z koní – Muhamed – však už bol schopný riešiť zlomky, ktoré mali v čitateľovi viaceré početné úkony spolu s jednou alebo viacerými odmocninami. V inom príklade sa v čitateľovi nachádzala odmocnina z 36 sčítaná s odmocninou zo 64 a to delené menovateľom, ktorý tvorila odmocnina zo 4. Krall pristihol Muhameda, dešifrovaním klopkania koňa podľa naučenej tabuľky čísel a písmen, že koň sa pokúšal o samostatnú komunikáciu. Dokonca aj s ďalšími koňmi.

351 PFUNGST, Oskar: Das Pferd des Herrn von Osten (Der „kluge Hans“). Ein Beitrag zur experimentellen Tier- und Menschenpsychologie. Leipzig 1907.

V rokoch 1912 – 1914 boli Krallove zvieratá testované v Elberfelde viacerými vedeckými komisiami. Podľa tabuľky znakov boli schopné odklepať aj zložitejšie príklady, zatiaľ čo kone, ktoré boli len mesiace vo výcviku, zvládali len jednoduché príklady. To všetko v neprítomnosti Kralla, takže akékoľvek našepkávanie muselo byť vylúčené. Protokoly podpísali viaceré vedecké kapacity a potvrdili to, že čo videli, nevedeli vysvetliť. Jeden z odborníkov dokonca komunikoval s koňom osamote. „Mysliace zvieratá“ (denkende Tiere) sa stali pojmom a v predvečer vojny zapĺňali spoločenskovedné či spoločenské rubriky najrôznejších novín.

Zaujímavé, že s ostrým stanoviskom voči Krallovi vystúpil uhorský odborník István (Stefan) Máday, ktorý obšírne spochybnil otázku „mysliacich zvierat“ a videl v ich „vzdelávaní“ skôr týranie, upozorňujúc aj na telesné tresty. Podľa Mádaya Krall zvieratám „našepkával“ pomocou nebadaných pohybov hlavy.³⁵² Kone Karla Kralla nezostali vojnou ušetrené a zmizli vo virvare bojov.

Podľa vzoru oboch Nemcov a nezávisle od nich sa podobné prezentácie s koňmi uskutočnili aj v uruguajskom Montevideu a v Taliansku. V rokoch 1913 až 1919 ohuroval svet slepý kôň Berto, tzv. „mannheimský pes“ menom Rolf (airedal-teriér), ktorý potvrdil, ba ešte predstihol výsledky dosiahnuté predtým koňmi. Majiteľka tohto hovoriaceho psa napísala vzápätí o ňom knihu a následne jeho spomienky a listy. Rolfa navštívil aj Krall a musel uznať, že istota psa pri odpovediach je väčšia ako v prípade koní.

Ako vyzerala taká Rolfova skúška? Najprv jednoduché príklady, potom už zložitejšie:

- 50 – 25 +3 (okamžitá odpoveď 28)
- Počul si meno tohto pána? (áno), vyhláskuj ho (G-r-u-b-e-r) Kto zjedol hus v kláštore Oggersheim? (zážitok z detstva, odpoveď: farár)
- Kytica ruží, koľko ich je tam? (osem), Aké? (ruže), Akej farby? (červené)
- Ako sa volá farár s lysinou? (Bonavent)
- Kniha s obrázkami, majiteľka Rolfa ju nevidí, čo je to? (obrázok), Dobre, ale čo je na ňom? (Rolf namiesto mačky spomína na zážitok s ňou)
- Rolf dostal prečítať list jednej žiačky, aby jej pomohol s matematikou. Sám formuluje krátku súhlasnú odpoveď.

Lola bola potomkom Rolfa a dočkala sa rovnako publicity, ako aj samostatnej knihy. Prišli aj ďalší psi, ktorí však už nedosiahli slávu svojich prvých predchodcov. Kone po prvej svetovej vojne úplne vymizli a s výnimkou jednej učenlivej mačky dominovali takmer výlučne len inteligentné psy. Prišla fenka Ilza, pes Heinz, Harras, Sepp vedel výborne počítat, rovnako stuttgartský Fips a tak by sme mohli pokračovať ďalej. Išlo vyslovene o dobové zvieracie celebrity, o ktorých sa veľa písalo aj mimo odborných kruhov. Verejnosť sa rozdelila na rozhodných odporcov

352 MÁDAY, Stefan von: Gibt es denkende Tiere? Leipzig – Berlin 1914.

a rovnako oddaných prívržencov nových vedeckých pokusov a ešte viac ich ohromujúcich výsledkov.

Rok 1933 priniesol v Nemecku koniec podobným pokusom a ich medializácii. Aspoň na verejnosti, lebo nacisti od roku 1930 zriadili v rámci svojich pokusov so zvieratami školu pre hovoriace psy s názvom Asra v durýnskom Leutenbergu. O tom však vedel málokto.

Keďže po druhej svetovej vojne spomínané pokusy a knihy o nich boli už dávno rozobraté, v roku 1954 vyšla publikácia, ktorá rekapitulovala všetky doterajšie výsledky a znovu oživovala dávno zabudnuté pokusy.³⁵³ Zvieratá a ich páni totiž podľahli buď vojnovým časom alebo sa úplne roztratili po rôznych častiach sveta alebo z neho odišli naveky a úplne prirodzeným spôsobom. Na základe uvedenej knihy sme vo veľkej skratke uviedli skúsenosti s niekoľkými zvieratami. V závere knihy sa nachádzajú otázky, z ktorých niektoré treba považovať za kľúčové. Jednak či nejde pri takomto učení o „počlovečovanie“ zvierat? Nie, len pomáhame zvieratám vysloviť to, čo aj tak cítia. Nejde takýmto vyučovaním o obyčajné týranie zvierat? Odpoveď bola signifikantná: treba sa spýtať zvierata, každé múdre zviera rado pristúpi na sebazdokonaľovanie. Aj tak treba postupovať len dovedy, kým z toho má radosť. S Darwinom nemá postoj k učebným predpokladom zvierat nič spoločné, lebo Darwin je len teóriou, hypotézou, učenie zvierat je však skutočnosťou. (Píše sa rok 1954! – R. H.). Učenie zvierat má viesť k novému vzťahu, založenom na rovnosti! Presne v duchu odkazu Alberta Schweitzera (1875 – 1965), ide o novú etiku vo vzťahu k zvieratám.³⁵⁴

Kniha so sugestívnou otázkou a jednoznačnou odpoveďou v názve bola reakciou na vplyv stále prekladanej a vydávanej práce profesora štokholmskej univerzity Davida Katza, ktorý z vedeckého, hlavne psychologického hľadiska vysvetlil, pokiaľ môže ísť mentálna úroveň zvierata. Takých abstraktných prejavov ako myslenie v symboloch (písmo) alebo reč (nie dorozumievanie) je schopný len človek. Aj preto nemajú zvieratá žiadnu kultúru. Aj preto vie človek potláčať svoje pudy.³⁵⁵ Katzova kniha vyšla po prvý raz roku 1937 a hneď sa stala doslova bestsellerom.

Problémy 19. storočia takýmto spôsobom prežívali až do polovice nasledujúceho storočia a zamestnávali vďaka médiám skôr laikov a verejnosť so vzťahom ku zvieratám. Obdobie romantickej prírodnej filozofie v 19. storočí však prinieslo i mnohé názory, ktoré absolutizovali vzájomnú podmienenosť v prírode, hlásali presvedčenie o jednom obrovskom organizme, rozvíjali rôzne špekulatívne teórie o vplyve prírody na človeka. Na pozadí takýchto, často vyslovene šarlatánskych konceptov, sa od začiatku vnímala aj evolučná teória Charlesa Darwina (1809 – 1882), ktorá v protiklade s panujúcim svetonázorom dokazovala ďaleko do minulosti, že prírodné prostredie so svojimi postupnými zmenami sa stáva pozadím pre rovnako postupné zmeny v živočíšnej ríši. Predstava, že „človek pochádza z opice“, na ktorú sa Darwinovo

353 JUTZLER-KINDERMANN, Henny: Können Tiere denken? Ja. Schopfheim 1954.

354 Tamže, s. 197 a nasl.

355 KATZ, David: Mensch und Tier. Studien zur vergleichenden Psychologie. Zürich 1948.

učenie (nielen) v širšej verejnosti často zužovalo a tým aj bagatelizovalo, zatlačala mimo centra pozornosti jeho zdôrazňovanie dlhodobého a kontinuálneho vývoja. Vráťane toho, že človek bol a je faktorom, ktorý výrazne urýchľuje rozvoj biosféry, a to neraz v nepriaznivom smere.

Kľúčovou a v širokej verejnosti obľúbenou sa stáva otázka pokroku, ktorá súvisela nielen s rozmachom techniky a priemyslu, ale aj s novými prevratnými poznatkami vedy a techniky, ako aj významnými vedeckými objavmi (napríklad pojem energie a jej premeny, látkový obeh, poznatky analytickej chémie a mikrobiológie, Einsteinova teória relativity alebo Darwinovo učenie, objavy Röntgena, Freuda, Plancka, Pasteura, Kocha, Edisona a ďalších), ktoré nielenže spochybnili dovtedajšie poznanie a hodnoty, ale umožnili veriť v neobmedzené schopnosti človeka pri podmaňovaní si prírody a odhaľovaní jej tajomstiev. Mnohé vedecké objavy z tohto obdobia stáli pri zrode kľúčových pojmov, ktoré majú dnes význam pre ochranu prírody (recyklácia, trvalá udržateľnosť, evolúcia a pod.). Mnohé z objavov úplne od základov zmenili život človeka (napríklad elektrické svetlo).

Nečudo, že niekedy až naivná viera v lepšiu a krajšiu budúcnosť sa spájala so sprievodnými utopickými predstavami a rôznymi optimistickými víziami budúcnosti, ktoré zaznamenali renesanciu aj koncom 19. storočia. Zaujímavé bolo, že hoci diskusie sa točili hlavne okolo globálnych otázok ľudstva, málokto počítal so zneužitím vedy a techniky, so svetovými vojnami či inými „komplikáciami“. Tie mohli byť predstavované nanajvýš negatívnymi dôsledkami civilizačného rozmachu.

Svetová výstava v Paríži v roku 1900 vyznela ako oslava techniky, priemyslu a elektriny ako fenoménov nastávajúceho storočia.³⁵⁶ Nečudo, že do ich rozvoja sa vkladali obrovské nádeje a prisudzovali sa im úlohy, ktoré objektívne splniť nemohli: zabezpečiť všeobecný blahobyt a kvalitu života pre najširšie vrstvy obyvateľstva, mierový vývoj ľudstva a produktívnu spoluprácu štátov a národov. Takéto optimistické vízie budúcnosti zaplavovali médiá, prejavy v parlamentoch i duše návštevníkov priemyselných výstav. Pokrok sa stal najskloňovanejším slovom doby a ľudia sa mu korili úprimne a s nadšením. Bol spojený so sebavedomým pocitom, že človek ovládol prírodu a dal ju do svojich služieb. Nebolo náhodné, že tieto pocity sa objavovali predovšetkým na periférii a v oblastiach, ktoré ekonomicky a civilizačne zastávali. Demonštrujme si tento stav pociťovaný aj na Slovensku myšlienkou zo slovenského sociálnodemokratického tlačového orgánu: „Žijeme v dobe pokroku a vedy, vedíme boj so spiatočnickými názormi a lžami, ktoré sa ujali v masách ľudu a ktoré ešte dnes ponajviac slovom i tlačou šíri celý klerikálny svet, ktorý je odporcom čistej pravdy, zakladajúcej sa na určitých a nezvratných základoch ... Rozoznávame dve periódy [vzťahu] človeka k prírode. V prvej bol človek polozvieratom a musel sa vo všetkom podriaďovať prírode. V druhej perióde opanoval človek prírodu. V tejto perióde žijeme. Všetky pokusy, vynálezy

.....
356 BLOM, Philipp: Der taumelnde Kontinent. Europa 1900-1914. München 2009, s. 19-38.

a pokroky, ktoré človek činí, sú otvorenou dráhou pre lepšie jestvovanie. Práca ľudská a dômyselnosť je korunou všetkého, čo dnes pred sebou vidíme na našej zemeguli a pokrok a veda razí cestu kupredu a žiadne spiatočníctvo a bludárstvo nemôže viac tento postup zastaviť. Viera vo vlastnú silu a moc sa prebudila ...³⁵⁷

Na druhej strane existovali najmä medzi intelektuálmi aj úplne opačné nálady, motivované strachom a obavami z nadchádzajúceho storočia, zo zlyhanie civilizácie a z morálnej dekadencie, zo zničujúcich dôsledkov priemyselného vývoja, ktorý postupne zlikviduje prírodu i človeka ako svojho vlastného tvorcu. Citlivo vnímali zamorenie riek, znečisťovanie ovzdušia, kontamináciu pôdy i dôsledky psychicky ubíjajúcej pásovej výroby. Priemyselný moloch sa mal stať v nadchádzajúcom storočí príčinou celosvetovej katastrofy. Začali sa množiť katastrofické vízie, hovorilo sa o zákonitej „pomste prírody“. Nebolo náhodné, že tieto pocity sa objavovali predovšetkým v najvyspelejších krajinách, ktorých dynamický hospodársky vývoj nadobúdal vzhľadom na životné a prírodné prostredie až hrozivé rozmery.

Najradikálnejší predstavitelia týchto myšlienok hovorili o zlyhaní štátu, spoločenských štruktúr i cirkvi a hlásali návrat k prírode a prírodnému spôsobu života, kde človeku zostanú neskazené medziludské vzťahy a bohatý intelektuálny svet. Odmietali alkohol a konzumáciu mäsa, hazard, priemyslom zdegenerované mestá a utvárali komúny v lone prírody, kde žili slobodne a bez falošných spoločenských noriem. Utvárali si vlastné náboženské systémy a neraz kultivovali nahotu ako symbol rovnosti a prirodzenosti. Nečudo, že si od neprajníkov vyslúžili nálepku protipokrokového, reakčného a protimoderného hnutia, pričom strachom a obavami motivované názory neznamenali žiadny návrat do stredoveku, skôr potrebu sebareflexie a účinných opatrení. Únik z existujúceho sveta možno chápať aj ako prejav slabosti a obmedzených možností. Historický pohľad na vývoj hnutia na ochranu prírody dokazuje, že išlo o typický prejav moderny.

Hnutie životnej reformy na prelome storočí bolo v podstate hľadaním alternatívneho spôsobu života a alternatívnej budúcnosti. A že vznikalo predovšetkým v Nemecku malo svoju logiku, negatívne civilizačné dopady a odcudzovanie sa mestských ľudí prírode sa tu pociťovali najakútnejšie. Autoritatívne cisárstvo bolo pre jednotlivé hnutia rovnako neprijateľné ako pokusy o kapitalistickú modernu. Hľadanie východísk malo mimoriadne pestrú podobu a celý rad parciálnych foriem. Hnutie životnej reformy tvorili vegetariáni, abstinenti, prírodní liečitelia, ochrancovia prírody, ochrancovia zvierat, reformní pedagógovia, turisti (*Wandervögel*), hlásatelia voľnej lásky, kultu nahého tela, reformného oblečenia, orientálnych učení, záhradných a prírodných komún, secesie (*Jugendstil*)... Hoci v tejto pestrej spoločnosti existovali vzájomné prieniky, každý prúd mal vlastné priority a hnutie ochrancov prírody tvorilo len časť z neho, navyše mnohí jeho prívrženci

357 Človek a príroda. *Slovenské robotnícke noviny*, 3, č. 1 z 1. 1. 1906.

nemali a nechceli mať so životnou reformou nič spoločné. Časť z nich nachádzala spoločného menovateľa vo volaní po návrate k prírode („zurück zur Natur“).

V kruhu okolo prírody zoskupených rôznych reformných hnutí sa kultivovala mimoriadne pestrá mozaika filozofických konceptov, v ktorých splynutie s prírodou a jej zákonmi, ako aj pacifizmus zohrávali významnú úlohu. Ochrana prírody mohla mať v tomto období, rovnako ako v súčasnosti, rôznu podobu, platila však pre ňu vo všeobecnosti mierová rétorika a túžba po mieri. Dokonca aj keď bola poznačená nacionalistickým prisvojovaním si prírody, mala dominantne defenzívny charakter. Odmietala sociálny darwinizmus, ktorý bol začiatkom 20. storočia dosť populárny a zápas o prežitie, resp. o bytie, považovala za jeden z faktorov a dynamických činiteľov vývoja. Rovnako ako to, že slabší v uvedenom zápase prehrávali a podliehali. Napokon aj pri ich sociálnych konštruktoch si treba uvedomiť, že sociálni darwinisti do roku 1914 odmietali vojnu ako prostriedok riešenia konfliktov medzi ľuďmi.

Koncom 19. storočia sa stále častejšie spájali prírodné práva s ľudskými. Vzťah k prírode sa v ochrane prírody a v reformných hnutiach definoval ako láska k prírode, láske k človeku a dokonca sa hovorilo o „všetko objímajúcej láske“ bez toho, aby sa v uvedenom vzťahu videlo moderné prepojenie ekologických súvislostí. Tieto paralely medzi človekom a prírodou sa stali nielen zdrojom harmónie, ale súčasne aj zdrojom trvalého napätia. Uvedené protirečenie tvorí významný aspekt filozoficko-teoretického diskurzu až do najbezprostrednejšej súčasnosti.

Dejiny vzťahu človeka k prírode a k ochrane zvierat sa stali v 19. storočí svedectvom jeho kultúrneho vývoja. Nový vzťah k prírode a ku zvieratám bol vyvolaný osvietenstvom a romantizmom a v priebehu celého storočia umocňovaný vplyvom civilizačných zmien. Hoci prvé príklady na ochranu zvierat siahajú až do staroveku, až v priebehu 19. storočia sa táto problematika stáva „majetkom“ najprv vedeckých elít a potom i širších občianskych vrstiev. Nositeľmi týchto snáh sa stali predovšetkým mestské spolky. Industrializácia a urbanizácia teda vplývali nielen (zväčša negatívne) na okolitú prírodu, ale súčasne aj na vývoj občianskej spoločnosti, na nastoľovanie nových tém a nové formy komunikácie. V Nemecku bolo v roku 1881 v rámci Zväzu spolkov na ochranu zvierat v Nemeckej ríši (*Verband der Tierschutzvereine des Deutschen Reiches*) združených vyše 180 spolkov a ich počet ďalej narastal. Vývoj v Uhorsku prebiehal so značným fázovým posunom a ako sprostredkovateľ nemeckých skúseností fungovalo Sliezske (ryby a zarybňovanie), Čechy, Viedeň a Štajersko (Rosegger, vtáky). Čulý kontakt medzi vedeckými, prírodovednými a turistickými spolkami Predlitavska, Zalitavska a zahraničia rovnako prispieval k stále rýchlejšiemu transferu ideí a metód práce, ako aj ku vzájomnej spolupráci. Spolkový život sa ako „štruktúrny princíp modernej spoločnosti“ (Klaus Tenfelde) stával stále masovejším a kultivoval vo svojich radoch myšlienky, ktoré sa vnímali ako prejav úzkeho vzťahu medzi zdravým vývojom ľudskej (ľudovej) duše a zvieracieho sveta, resp. medzi človekom a prírodou.

5. kapitola
**Cirkev v spoločenských
modernizačných procesoch**

Reštriktívne opatrenia štátnej moci voči rehoľným inštitúciám v čase panovania Jozefa II.¹

Ingrid Kušnieráková

Spomedzi širokej škály opatrení, ktoré Jozef II. vydal s cieľom zreformovať katolícku cirkev v Habsburskej monarchii, najväčšiu odozvu vyvolalo - možno s výnimkou tolerančného patentu, nariadenie o zrušení kláštorov. Rehoľné inštitúcie sa viac ako 150 rokov tešili ochrane a štedrej podpore vládnucej dynastie a od čias reformácie nemuseli čeliť tlaku na svoje privilégia a vlastnícke práva. Dovtedy takmer neprístupné a rúškom tajomstva obostreté kláštorné budovy nedobrovoľne otvorili svoje brány. Kráľovskí komisári prechádzali kláštorami a detailne spisovali všetko, čo našli. Kláštorný majetok sa prideloval novým vlastníkom, alebo sa rozpredával na verejných dražbách. V priestoroch, kde celé desaťročia žili v ústraní Bohu zasvätené osoby, ozýval sa buchot vojenských číziem, liečili sa zranení vojaci, preháňali sa študenti alebo úradníci vybavovali pridelenú agendu. Rozhodnutie Jozefa II. o zrušení kláštorov bolo neprehliadnuteľné a hoci nesporne najviac doľahlo na rehoľníkov oboch pohlaví, súhlasné či nesúhlasné emócie vyvolávalo v celej spoločnosti. Netreba však zabúdať, že Jozefom II. riadená reforma rehoľných inštitúcií zahŕňala spektrum otázok a problémov a rušenie rehoľí a kláštorov predstavuje len jeden z jeho aspektov.

Stav rehoľných inštitúcií v Habsburskej monarchii na začiatku panovania Jozefa II.

V čase, keď sa Jozef II. po smrti Márie Terézie ujal moci, existovalo v celej monarchii približne 2 000 kláštorov a asi 40 tisíc rehoľníkov oboch pohlaví. Z dnešného pohľadu sa tento počet môže javiť ako príliš vysoký, treba ho však porovnať so situáciou v iných európskych katolíckych krajinách, napríklad v Nemecku, Francúzsku, Španielsku či Portugalsku. Pri komparácii treba ale vychádzať z početnosti rehoľníkov v jednotlivých častiach monarchie, keďže bol medzi nimi veľký rozdiel. V Lombardsku predstavoval pomer rehoľníkov k počtu obyvateľov 1:100, čo bolo na talianske pomery pomerne málo, ale veľa v porovnaní so zvyškom monarchie. V Belgicku bol tento pomer 1:220 a v rakúskych krajinách 1:400, čo bolo porovnateľné s pomermi vo Francúzsku. V Čechách to bolo 1:800 a v Uhorsku dokonca 1:1 600. To však nebol jediný rozdiel oblasti medzi monarchiou a inými katolíckymi krajinami, vrátane Lombardska a Belgicka. Rehoľný stav v uhorskej a rakúskej časti monarchie tvorili najmä muži, ženy - mníšky predstavovali približne len

1 Stúdia je tiež súčasťou riešenia grantovej úlohy VEGA 2/0138/11 - Premeny slovenskej spoločnosti v prvej polovici dlhého 19. storočia.

jednu osminu. V Lombardsku počet mníšok vysoko prevyšoval množstvo mužských rehoľníkov, v Belgicku bol ich pomer viac-menej vyrovnaný. Napriek tomu, že počet rehoľníkov v monarchii bol v porovnaní s európskymi krajinami nízky, svojim počtom prevyšovali svetský klérus.²

V západnej časti monarchie si stredoveké mníšske rády zachovali značný počet svojich kláštorov, hoci v dôsledku reformácie a následnej sekularizácie cirkevného majetku sa ich počet v porovnaní so stredovekom značne zredukoval. Vďaka podpore panovníka a šľachty sa mnohé z nich opäť stali významnými náboženskými a kultúrными centrami s vlastnými kňazskými seminármi. K špecifickým črtám monasticizmu v rakúskych či českých krajinách patrila od čias protireformácie zaužívaná prax, že starobylé kontemplatívne rády (augustiniáni, benediktíni, cisterciiti) aktívne pôsobili vo farskej správe. V katolíckej Európe bolo bežné, že členovia niektorých rádov, ako napríklad premonštráti, spravovali farnosti. V prípade benediktínov či cistercitov to však mimo Habsburskú monarchiu a niektoré nemecké oblasti nebolo zaužívané.³ Vďaka tomu však boli tieto rehoľné komunity v čase osvietenských reforiem zaradené do kategórie „užitočných“ spolu s rádmi, ktorí sa starali o chorých alebo sa venovali vzdelávaniu mládeže a tým sa vyhli svojmu zrušeniu.

V Uhorsku stredoveké mníšske komunity v podstate zanikli. V priebehu 16. storočia sa z mapy krajiny takmer úplne stratili kláštory benediktínov, cistercitov či kanonie premonštrátov. Spomínané kontemplatívne rády obnovili do polovice 18. storočia len niekoľko z veľkého množstva svojich stredovekých fundácií, na ich rozsiahlejšiu obnovu chýbali materiálne prostriedky i spoločenská objednávka. Uhorské cirkevné a svetské elity uprednostnili podporovanie rehoľných komunit, ktoré mohli svojou vzdelávacou, charitatívnou alebo pastoračnou činnosťou aktívne prispieť k rekatolizácii obyvateľstva. V priebehu 17. – 18. storočia sa dominantnými náboženskými rádmi stali jezuiti, piaristi, pavlíni a františkáni.⁴ Špecifikom uhorských pomerov bola dominancia mendikantských rehoľí, rehoľníci žobravých rádov (najmä františkáni a kapucíni) takmer trojnásobne prevyšovali počet rehoľníkov zabezpečených výnosmi z majetku.⁵

Osvietenská kritika kláštorov a rehoľného spôsobu života

V polovici 18. storočia, v čase keď rozmach rehoľných inštitúcií dosiahol vrchol, začali z prostredia osvietencov zaznievať na adresu náboženských rádov a rehoľného spôsobu života stále kritickejšie hlasy. Osvietenstvo prehodnotilo význam

2 BEALES, Derek. *Prosperity and Plunger. European Catholic monasteries in the Age of Revolution, 1650 – 1815*. Cambridge : Cambridge University Press, 2003, s. 180.

3 BEALES, Derek. *Joseph II. and the monasteries of Austria and Hungary*. In ASTON, Nigel (ed.). *Religious Changes in Europe 1650 – 1914*. Oxford : Clarendon Press, 1997, s. 273.

4 KUŠNIRÁKOVÁ, Ingrid. *Piae fundationes. Zbožné fundácie a ich význam pre rozvoj uhorskej spoločnosti v ranom novoveku*. Bratislava : Pro Historia, 2009, s. 164-165.

5 BEALES, *Joseph II. and the monasteries*, s. 197.

rehoľných komunit pre spoločnosť a za užitočné považovalo len tie, ktoré sa venovali pastorácii, vzdelávaniu a starostlivosti o odkázané osoby. Baroková doba vnímala ako užitočné aj kláštory kontemplatívnych rádov, lebo ich členovia slúžili Bohu, modlili sa za obecné dobro, krajinu a vládnucu dynastiu.

Osvietenci vo svojich prácach tvrdili, že rehoľné inštitúcie a život v odlúčení sú vynálezom človeka, nemajú žiadnu oporu v Písme, ba dokonca mu odporujú. Celibát odmietali ako neprirodzený stav, ktorý obmedzuje rast populácie. Rehoľníkov vnímali ako ľudí neužitočných pre spoločnosť, ktorí žijú v záhalke, pestujú lenivosť, vedú nestriedmy život, pijú a prejedajú sa. Ich protipólom sú tí, ktorí si zbytočnou askézou ničia zdravie. Hmotné zabezpečenie rehoľníkov podľa ich názoru nadmieru zaťažovalo obyvateľstvo. Mendikanti zbieraním almužien obťažovali veriacich a za ich milodary sa odvdáčovali zbytočnosťami. Osvietenci kritizovali aj pôsobenie rehoľníkov v duchovnej oblasti. Označili ich za zástancov „nedávno“ zavedenej náboženskej a liturgickej praxe, ktorá presadzovala barokovú podobu zbožnosti na úkor pravej, vnútorne prežívanej viery.

Osvietenská kritika kláštorov pomerne rýchlo našla odozvu aj na viedenskom dvore. V roku 1750 uviedla Mária Terézia vo svojom politickom testamente, že je potrebná „*veľká náprava*“ náboženských rádov, aby dôslednejšie zachovávali svoje štatúty a stali sa užitočnejšími pre spoločnosť. Jozef II. v Memorande predloženom v roku 1765 podrobil rehoľné inštitúcie prísnej kritike a 5% z nich navrhol zrušiť. Na prelome 60. a 70. rokov 18. storočia pristúpila vláda k rušeniu kláštorov v Lombardsku a Haliči. V rovnakom období sa s reformou rehoľných inštitúcií začalo aj v centrálnej časti monarchie. V snahe obmedziť rast počtu rehoľníkov a kláštorného majetku vydala Mária Terézia nariadenia, ktoré zvýšili minimálny vek skladania večných sľubov a limitovali výšku rehoľného vena.

V polovici 18. storočia sa protagonisti cirkevných reforiem, vrátane reformy kláštorov a náboženských rádov, inšpirovali najmä myšlienkami ekonomicko-hospodárskej teórie merkantilizmu a reformného katolicizmu. Traja najvýznamnejší predstavitelia rakúskeho merkantilizmu – Philipp Wilhelm von Hörnigk, Johann Joachim Becher a Wilhelm von Schröder poukazovali na nedostatky konfesionalného štátu už na konci 17. storočia. Hörnigk zdôrazňoval, že náboženská intolerancia vyháňa ekonomicky produktívnych ľudí z krajiny a spomaľuje hospodársky rozvoj. Becher obrátil pozornosť na polarizáciu spoločnosti bojovne naladeným klérom. Rozsiahle cirkevné vlastníctvo charakterizoval ako majetok mŕtvej ruky, almužníctvo a veľkolepé cirkevné slávnosti označil za zhubné pre ekonomický rast krajiny. Schröder sa domnieval, že panovníkova autorita sa vzťahuje aj na klérus a kritizoval, že cirkev odčerpáva z krajiny veľké množstvo finančných prostriedkov. Ich myšlienky a názory sa v 17. storočí ešte nedali uplatniť v praxi, významne však ovplyvňovali politiku viedenského dvora v prvých desaťročiach panovania Márie Terézie. Ich myšlienkový odkaz ďalej rozvíjali kameralisti 18. storočia,

najmä Johann Heinrich Gottlob von Justi a Joseph Sonnenfels. Za vrcholné dielo rakúskeho kameralizmu možno považovať brožúru *Untersuchung der Frage: Warum ist der Wohlstand der protestantischen Ländern so gar viel grösser als der catholischen*, ktorá systematicky kritizovala socio-ekonomickú, politickú a teologickú pozíciu proti-reformačnej katolíckej cirkvi.⁶

Reformný katolicizmus alebo katolícke osvietenstvo, zjednocujúce rôzne reformné myšlienkové hnutia a názorové prúdy vo vnútri cirkvi, mal naprieč európskymi krajinami rôznu podobu. V Habsburskej monarchii jeho charakter najviac ovplyvnil jansenizmus, febronianizmus a učenie Ludovica Antonia Muratoriho.

Myšlienky A. Muratoriho mali pre program cirkevnej reformy kľúčový význam. Jeho kniha *O pravej zbožnosti* sa stala príručkou cirkevných reformátorov. Autor v nej vyjadril svoje presvedčenie o význame pastoračnej práce, ktoré sa opieralo o jeho kňazské skúsenosti, odhalil nechť k poverčivým praktikám, ktoré si cirkev osvojila, osobitne intenzívne uctievanie svätých a ich zázrakov, a opísal vlastné hľadanie pravdivejšej, do vnútra obrátenej viery. Barokovú formu zbožnosti chcel nahradiť jednoduchším, vo vnútri prežívajúcim kresťanstvom, ktoré by bolo pozbavené veľkého počtu pútí a sviatočných dní (hlavný cieľ kritiky), ale aj množstva rehoľných osôb. Dôraz odporučal klášt na pastoračnú prácu a neustálu snahu sprostredkovať pospolitému ľudu pravú vieru bohoslužbami v národných jazykoch a užším kontaktom s Písmom svätým. Hoci sa Muratori nepovažoval za jansenistu, jeho názory boli ovplyvnené týmto reformným cirkevným hnutím. Umiernený jansenizmus 18. storočia však už bol pomerne vzdialený učeniu Cornelia Jansenia z polovice storočia predchádzajúceho. Pôvodné teologické názory jansenistov o Božej milosti a predurčení stratili na význame a do popredia sa dostala jansenistická kritika niektorých aspektov súvekeho života katolíckej cirkvi, najmä nárast počtu kláštorov a rehoľných osôb, nedostatočná úroveň pastorácie, okázalé prejavy zbožnosti, moc jezuitov a pápežskej kúrie. Jansenisti zamierovali svoju kritiku na rovnaké ciele ako Muratori, a tak hoci mali obe učenia odlišný pôvod, vo svojich cieľoch a zámeroch sa navzájom prekrývali a ovplyvňovali.⁷

V rokoch 1763-1768 sa vo vládnucich a cirkevných kruhoch monarchie začali objavovať nové myšlienkové trendy. Pod silnejúcim fiškálnym tlakom vzrastal počet byrokratov, ktorí považovali cirkev za sliedku, ktorej zlaté vajce sa stane všetkým na ekonomické problémy štátu. Rastúce ambície štátnej moci zasahovať do cirkevných záležitostí na jednej strane a návrat Ríma k pevným konzervatívnym pozíciám na strane druhej spôsobili, že reformne zmýšľajúci biskupi vedení viedenským arcibiskupom Krištofom Migazzim čiastočne rezignovali na potrebu

6 SZABO, Franz A. J. *Kaunitz and enlightened absolutism*. Cambridge : Cambridge University Press, 1994, s. 210-211.

7 SCOTT, Hamish. *Reform in the Habsburg Monarchy, 1740 – 1790*. In SCOTT Hamish M. (ed.). *Enlightened absolutism Reform and Reformers in later Eighteenth-Century Europe*. Ann Arbor; Michigan: University of Michigan Press, 1990, s. 162-163.

cirkevných reforiem a vrátili sa k ortodoxnejším názorom. Jansenismus absorboval početné prúdy vo vnútri reformného katolicizmu a spolu s kamentalizmom sa stal hlavným reformným impulsom 60. rokov 18. storočia.⁸

Tretím zdrojom reformných myšlienok bola kniha trevírskeho svätiaceho biskupa Johanna Nicolausa z Hontheimu *De statu ecclesiae et legitime potestate Romani pontificis*, ktorú vydal pod pseudonymom Febronius. Autor nabádal svetských vládcov, ako legitímnych obhajcov práv biskupov, aby obmedzili pápežom uzurpovanú moc a obnovili Bohom dané právomoci biskupov. Tvrdil, že panovník má nielen právo, ale aj povinnosť udeľovať *placet regium*, aby predišiel publikovaniu pápežských búl, ktoré by podkopávali svetskú moc alebo ju podriaďovali autorite Ríma. Panovník môže uplatňovať svoju moc aj voči rehoľným inštitúciám, pretože „*exempcie a privilégia rehoľníkov neboli známe v prvotnej cirkvi. (...) Oni predstavujú najväčšie a najzávažnejšie porušenie práv biskupov a sú v rozpore s dekrétmi viacerých ekumenických koncilov, najmä Chalcedónskeho (konaného v roku 451, vložila I.K.), ktorý deklaroval, že rehoľníci sa musia podriadiť episkopátu. (...) Množstvo mužov po celej Európe a dokonca aj mimo nej, stojacich mimo akejkoľvek svetskej jurisdikcie a odmietajúcich podriadiť sa autorite biskupov, má vlastné zákony a vlastné pravidlá a rešpektuje len a výlučne rímskeho biskupa.*“ Febronius tiež prezentoval názor, že nie je vôľou Krista nútiť odpadlíkov k viere násilím. Namiesto toho sú potrebné reformy, aby sa obnovila niekdajšia disciplína a cirkev sa očistila od všetkých pokleskov a nedostatkov, ktoré ju tak poškodzujú v očiach veriacich a stala sa príťažlivou aj pre neveriacich.⁹

Rakúski osvietenici prezentovali svoje výhrady voči kláštorom a náboženským rádom najmä v dobovej publicistike. Pravdepodobne najznámejšou sa stala kniha vienského publicistu Josepha Richtera *Bildergalerie klosterlicher Missbräuche*, ktorá je druhou časťou pohľadu tohto autora na nešváry prežívajúce v cirkvi z obdobia „*nerozumu*“. Humorne ladené spisy, písané ľahkou a zaujímavou formou, boli určené širokému publiku. Ich príťažlivosť a zrozumiteľnosť podporuje aj obrazová zložka. Ku každej kapitole je priradená rytina zobrazujúca zlozvyk, o ktorom autor pojednáva. V *Obrazovej galérii kláštorných nešvárov* autor vykresľuje najrôznejšie stránky kláštorného života, na ktorých nevidí takmer nič pozitívneho. Rehoľné domy a ich obyvateľov hodnotí z pozície osvietenského štátu, text vyznieva ako obhajoba a zdôvodnenie jozefínskeho rušenia kláštorov v Habsburskej monarchii. Antipatie voči náboženským rádom sú neprehliadnuteľné aj v satirickom diele *Specimen Monachologiae* (v nemeckom preklade *Neueste Naturgeschichte des Monchthums*), ktoré sa pripisuje osvietencovi Ignácovi Bornovi. Born usporiadal rehoľníkov jednotlivých rádom ako protiklad k usporiadaniu hmyzu podľa vzoru

8 SZABO, *Kaunitz and enlightened absolutism*, s. 221.

9 DAVIS, Walter W. *Joseph: an imperial reformer for the Austrian Netherlands*. Hague : Martinus Nijhoff, 1974, s. 190.

Linnéovho prírodopisného členenia a nešetril pri tom invektívami a iróniou.¹⁰ Kanonik Johann Valentin Eybel okrem známych prác *Was ist der Papst?*, *Was ist ein Pfarrer?* a *Was ist ein Bischof?* napísal aj rozpravu *Sieben Kapitel von Klosterleuten*, v ktorej podrobil rehoľníkov oboch pohlaví nekompromisnej kritike.¹¹

Vývoj názorov Jozefa II. a jeho poradcov na rehoľné komunity a nutnosť ich reformy

Do diskusií o podobe a rozsahu reformy rehoľných inštitúcií, ktoré sa na vienskome dvore viedli od polovice 18. storočia, vstúpil Jozef II. v roku 1765, keď sa stal rímskym cisárom a spoluvládcom svojej matky. Z titulu novej pozície mu v podstate neprináležali žiadne právomoci, ale mohol prezentovať svoje názory a ovplyvňovať politiku dvora. Toto právo využil a len dva mesiace po smrti otca predložil panovníčke *Memorandum o nedostatkoch súčasného systému a najúčinnejších prostriedkoch ich nápravy*, ktoré D. Beales označil za jeho raný postoj k širokému okruhu problémov, ktorého sa pridŕžoval po celý zvyšok života.¹² Mladý co-regent v prvej časti dokumentu tvrdo kritizoval organizáciu centrálnych úradov vo Viedni a nekompetentnosť väčšiny ich zamestnancov. V druhej časti predstrel svoj program reforiem. Hneď v jeho úvode kritizoval úroveň školstva, ktoré sa z veľkej časti nachádzalo v rukách náboženských rádov. Podľa jeho názoru sa rodičia mýlili, keď sa domnievali, že ich synovia získajú potrebné vzdelanie, ak navštevujú bohoslužby, prijímajú sviatosti a čítajú len knihy povolené ich „*intelektuálne obmedzeným*“ kňazom. Takéto vzdelanie by stačilo, ak by „*štát bol kláštorom a naši blízki mníchmi.*“

V štvrtom bode sa už priamo venoval kritike kláštorov. V snahe získať viac schopných osôb do služieb štátu by bez „*ohľadu na pápeža a všetkých mníchov sveta*“ nariadil, aby žiadny jeho poddaný nemohol zložiť večné sľuby skôr ako dosiahne plnoletosť, teda 25 rokov. Smutné osudy rehoľníkov oboch pohlaví spôsobené skorým vstupom do kláštora mali byť presvedčivým dôkazom o potrebnosti takéhoto opatrenia. Profitovať mal aj štát, keďže Jozef II. očakával, že vo vyššom veku vstúpi do kláštorov menej osôb a počet rehoľníkov sa tak postupne zníži. Mladí chlapci, ktorí sa rozhodli pre rehoľnú kariéru, by však mohli so súhlasom biskupa navštevovať rehoľné školy, ale večné sľuby by bez výnimky zložili až po dosiahnutí predpísaného veku. Podľa Jozefa II. to bolo v súlade s obecným záujmom i právom. Podľa zákona nemohli mladí muži disponovať so svojim majetkom pred dosiahnutím plnoletosti a v tomto prípade išlo o viac – o ich osobu, o ich dušu, ktorými sa zaviazali vo veku 14 – 15 rokov. V ďalšom, piatom, bode odporúča

10 MIKULEC, Jiří. *Poznámky ke vnímání řeholního života mezi barokem a osvícenstvím*. In *Theatrum historiae*. Sborník prací Katedry historických věd Fakulty filozofické Univerzity Pardubice, 3, 2008, s. 278-279.

11 BEALES, *Joseph II. and the monasteries*, s. 178.

12 BEALES Dereck. *In the Shadow of Maria Theresa 1741 - 1780*. Cambridge: Cambridge University Press, 1987, s. 164.

zriadiť osobitnú komisiu, ktorá by preskúmala kláštory, ktoré sa spreneverili svojmu poslaniu. Tieto by zreformoval alebo by ich poveril iným zbožným poslaním, ktoré by bolo užitočné aj pre štát, najmä vzdelávaním mládeže. Takéto školy by však nevychovali len dobrých kresťanov, ale aj občanov. Počet kláštorov považoval za vysoký, navrhol ho zredukovať a získaný majetok využiť na uvedené ciele.¹³

Kancelár Václav Anton Kaunitz na žiadosť Márie Terézie pripravil ako odpoveď rozsiahly elaborát a jeho podstatnú časť venoval otázke kláštorov. Na základe predložených argumentov bod po bode zamietol cisárovi návrhy, čo sa vzhľadom na jeho neskoršie postoje i politické rozhodnutia môže javiť ako dosť prekvapujúce. Kancelár predovšetkým spochybnil tvrdenie, že rehoľníkov oboch pohlaví je príliš veľa. Panovník však mohol obmedziť ich počet, ak by sa tak rozhodol. Odmietol ale tvrdenie, že kláštory odčerpávajú ľudský potenciál, ktorý by mohol slúžiť štátu. Mnoho rehoľných osôb (starých, chorých, nevládných, ale aj neschopných) by sa mimo kláštorných múrov nezamestnalo a tak rehoľné komunity poskytujú spoločnosti službu, že sa o nich starajú. Kaunitz pripustil, že počet rehoľníkov by mohol byť nižší, ak by bolo k dispozícii viac svetských kňazov. Porovnanie nákladov na zabezpečenie rehoľníkov a svetských kňazov však podľa jeho názoru jednoznačne vyznievalo v prospech rehoľníkov. Náklady na tri rehoľné osoby žijúce v komunite boli porovnateľné s výdavkami na zaopatrenie jedného kňaza.

Kaunitz súhlasil s cisárom, že mnísi šíria a podporujú bigotnosť, riešenie však nevidel v rušení kláštorov, ale v zostavení „rozumného katechizmu“, ktorý by povinne vyučovali. V otázke stanovenia minimálneho veku skladania večných sľubov sa Kaunitz domnieval, že panovník má právo určiť ho. Pochyboval však o spravodlivosti takéhoto okliešťovania individuálnych práv jednotlivcov, lebo aj mnísi sú občanmi krajiny podobne ako mešťania či šľachtici a dúfajú v ochranu štátu. Štát by mal rešpektovať ich privilégia, tak ako uznáva privilégia iných kategórií obyvateľstva. Napriek zmierlivému postoju voči rehoľným inštitúciám, Kaunitz už prezentoval svoje reformné názory, o ktorých sa onedlho snažil presvedčiť aj Máriu Teréziu. Podľa nich panovník mohol zvýšiť vek skladania večných sľubov, pretože ak „*má moc zabrániť svojim poddaným kraďnúť a chráni ich majetok, pokiaľ sa nestanú plnoletými, prečo by nemohol rovnako postupovať, keď mu kraďnú jeho občanov?*“ Kaunitz sa však zdráhal poradiť panovníkovi, aby použil túto svoju právomoc a zrejme na žiadosť Márie Terézie sa postavil do pozície obhajcu užitočnosti existujúcich kláštorov.¹⁴

Napriek názorom prezentovaným v odpovedi na *Memoradum* Jozefa II., štátny kancelár V. A. Kaunitz sa o pár rokov neskôr stal hybnou silou cirkevných reforiem realizovaných v čase panovania Márie Terézie. V Lombardsku, priamo

13 GOOCH, G. P. *Maria Theresa and other studies*. London – New York – Toronto : Logmans, Green and co., 1952, s. 21-24.

14 BEALES, *In the Shadow of Maria Theresa*, s. 446-447.

spravovanom ministerstvom zahraničných vecí, spustil v roku 1767 sériu opatrení, ktoré podstatným spôsobom zmenili dovtedajšie cirkevné pomery. Reformné nariadenia sa bezprostredne dotkli aj rehoľných inštitúcií. S odvolaním sa na bulu pápeža Innocenta X. z polovice 17. storočia, v ktorej označil kláštory s menej ako 12 rehoľníkmi za neživotaschopné, *Giunta economale*¹⁵ nariadila v roku 1769 likvidáciu malých rehoľných komunit. Na základe rokovaní viedenského dvora s pápežom Klementom XIV. neboli personálne poddimenzované konventy priamo zrušené, ale zlúčené s inými. Pomerne obmedzený finančný zisk sa použil na podporu farností, špitálov a sirotincov. Do smrti Márie Terézie bolo v Lombardsku zrušených 65 z 291 mužských a šesť zo 176 ženských kláštorov. Kláštory sa rušili predovšetkým kvôli nízkemu počtu rehoľníkov, ale čiastočne sa prihliadalo aj na ich užitočnosť a na možnosť využiť ich budovy.¹⁶

Kancelár A. Kaunitz, pôvodne zástanca umierneného reformného kurzu, v priebehu roku 1767 definitívne rezignoval na možnosť uskutočniť cirkevné reformy s podporou či aspoň so súhlasom pápeža a v januári 1768 ich odporučil realizovať jednostranne, bez spolupráce s pápežskou kúriou. Jeho precízne pripravený návrh si zachoval umiernený tón, vyhol sa akýmkoľvek radikálnym požiadavkám a dôraz kládol najmä na zlepšenie cirkevnej disciplíny, ďalšie zníženie počtu sviatočných dní a nahradenie pôstu inou, produktívnejšou formou dobrých skutkov. Za signifikantný prejav nového Kaunitzovho prístupu možno považovať najmä odporúčanie vytvoriť administratívny mechanizmus, ktorý by zabezpečil, aby unilaterálne presadzovaná cirkevná reforma mala systematický charakter. Kaunitz navrhol vytvoriť špeciálnu komisiu z „čestných biskupov a prelátov“ a svetských osôb, ktorá by pripravila ucelený reformný program, ktorý by sa následne prerokoval v Štátnej rade. Diskusia o zriadení komisie sa stala súčasťou rokovaní o pripravovanej administratívnej reforme a do roku 1769 nebola zriadená. Rozhodnutie o unilaterálne realizovaných cirkevných reformách však bola prijaté neuveriteľne rýchlo.¹⁷

V priebehu roka 1768 sa otvorilo niekoľko ďalších sporných otázok, pri riešení ktorých zástupcovia viedenského dvora a pápežskej kúrie nedokázali nájsť obojstranne prijateľné riešenie a ani jedna zo strán nebola ochotná k relevantným ústupkom. Pod vplyvom týchto okolností sa postoje viedenských vládnych kruhov radikalizovali a rozhodnutie postupovať pri realizácii cirkevných reforiem jednostranne, bez aprobácie Ríma, nachádzalo na viedenskom dvore stále širšiu podporu. Oficiálny charakter nadobudlo v polovici roka 1768, keď Kaunitz pripravil pre milánsku *Giuntu economale* detailne rozpracované zásady cirkevnej politiky. V dokumente definoval, čo považuje za legitímne práva štátu a cirkvi. Podľa jeho názoru „všetko, čo nebolo Božou prozreteľnosťou ustanovené ako špecifické kompetencie kléru, je predmetom legislatívnej a výkonnej moci panovníka“. Za božské

15 Špeciálna vládna komisia pre dohľad nad cirkevnými záležitosťami zriadená v roku 1767.

16 BEALES, *Joseph II. and the monasteries*, s. 167-168.

17 SZABO, *Kaunitz and enlightened absolutism*, s. 223.

ustanovenie považoval len to, čo „Ježiš Kristus odovzdal svojim apoštolom“, konkrétne kázanie, náboženské dogmy, bohoslužby, vysluhovanie sviatostí a dodržiavanie cirkevnej disciplíny. Mimo týchto záležitostí neprináležali kléru bez súhlasu panovníka žiadne práva a patrilo k právomociam svetského vládcu meniť alebo odvolať akékoľvek privilégia, ktoré mu boli kedykoľvek udelené. Keďže týmito názormi sa dali vysvetliť a odôvodniť zásahy štátu do širokého spektra cirkevných záležitostí, Mária Terézia rozhodla, že sa stanú univerzálnym východiskom cirkevných reforiem. Panovníčka schválila dokument 15. júna 1768 a jeho francúzska verzia sa pod názvom „Princípy ustanovené jej kráľovským majestátom cisárovnou a apoštolskou kráľovnou, podľa ktorých majú všetky úrady a úradníci konať v cirkevných záležitostiach“ rozposlala na všetky ministerstvá a kompetentné vládne úrady.

Inštitucionálny mechanizmus, ktorý by pripravil systematickú koncepciu cirkevnej reformy a zabezpečil jej implementáciu sa do mája 1769 nepodarilo vytvoriť. Ako dočasné riešenie sa obnovila Dvorská komisia pre cirkevné záležitosti z rokov 1753-1756, podriadená Rakúsko-českej kancelárii a vedená jej kancelárom Janom Chottekom. Komisia navrhla program s názvom *Consensus in publico-ecclesiasticis*, ktorý jednoznačne deklaroval, že cirkevné záležitosti sa stali verejnými a štátnymi.¹⁸

Kaunitz upustil od svojich niekdajších umiernených názorov aj v otázke reformy náboženských rádov a zmierlivý tón nahradilo otvorené nepriateľstvo. V memorande z februára 1769 označil náboženské rády za príčinu úpadku prvotnej cirkvi a v snahe apelovať na panovníčkinu predpojatosť, pripísal im aj zodpovednosť za vznik a rozšírenie reformácie. Pravdepodobne aj pod vplyvom Kaunitzovej ostrej kritiky sa cirkevná komisia zaoberala otázkou reformy rehoľných komunit už na svojom druhom zasadnutí. V počiatočnej debate o princípe redukovania kláštorného kléru mnohí členovia Štátnej rady vyjadrili pochybnosť, či je ich počet v monarchii naozaj taký vysoký. Kaunitz zastával odlišný názor. Vychádzajúc z populationistickej premisy, že sľub čistoty (celibát) ohrozuje rast populácie, argumentoval názorom, že kláštory spôsobujú odliv mozgov a schopných ľudí odťahujú od spoločensky užitočného poslania. V ďalšej argumentácii zopakoval klasické kameralistické útoky na sociálne a ekonomické privilégia kláštorov, osobitne zdôrazňujúc umrtnenie majetkov, ktoré vlastnili. Existenciu náboženských rádov považoval za škodlivú pre štát a zdôraznil, že najvyšší zákon verejného dobra si vyžaduje redukciiu a obmedzenie tejto kategórie občanov v maximálne možnom rozsahu. Odmietal obavy, že takáto redukcia oslabí pozíciu náboženstva zdôrazňujúc príklad prvotnej cirkvi, keď náboženské rády ešte neexistovali. Ako prvý krok odporúčal, aby štátna moc donútila všetky kláštory dodržiavať ich pôvodnú regulu, ktorú mnohé z nich, najmä s ohľadom na počet rehoľníkov, dlhodobo

18 Tamže, s. 226, 231.

porušovali. Kaunitz veľmi radikálne vystupoval aj pri prerokovávaní otázky minimálneho veku skladania večných sľubov či výšky rehoľného vena.¹⁹

Napriek tomu, že frontálny útok na kláštory a náboženské rády v podstate zlyhal, na prelome 60. a 70. rokov 18. storočia sa prijalo niekoľko legislatívnych opatrení, ktoré zásadným spôsobom zasiahli do ich existencie a pôsobenia. Kontrole štátu sa podriadili verejno-prospešné aktivity rehoľných komunit (vzdelávanie, starostlivosť o chorých a chudobných) ako aj finančné prostriedky, z ktorých boli financované.²⁰ V snahe regulovať žobranie rehoľníkov sa stanovil *numerus clausus* pre všetky kláštory mendikantských rádov a biskupi mali každému konventu na území svojej diecézy vymedziť miesta, kde mohli zbierať almužny.²¹ Zásadný význam mali nariadenia o zvýšení minimálneho veku skladania večných sľubov na 24 rokov a limitovaní výšky rehoľného vena, ktorými sa mal obmedziť rast počtu rehoľných osôb a ďalšie rozširovanie kláštorného majetku.²²

Najvýznamnejšou cirkevnou udalosťou v roku 1773, ktorá na čas zatienila všetky ostatné, sa stalo zrušenie Spoločnosti Ježišovej. Rozpustenie rádu nebolo neočakávané, keďže táto záležitosť zamestnávala európske panovnícke dvory už od 50. rokov 18. storočia. Avšak silné protijezuitské nálady, ktoré ovládli aj osvietenké kruhy v monarchii, nenašli na viedenskom dvore vážnejšiu odozvu a Habsburgovci sa nepridali do spoločného protijezuitského frontu s Bourbonovcami. Mária Terézia podporovaná štátnym kancelárom Kaunitzom dala jasne najavo, že zrušenie rádu pápežom bude akceptovať, ale nebude ho žiadnym spôsobom iniciovať. Týmto alibistickým postojom bol osud rádu spečatený a ďalšie diskusie sa týkali už len budúceho uplatnenia ex-jezuitov a využitia ich majetku. Kaunitz navrhol Márii Terézii, aby v návrhu pápežskej buly zaslanej z Ríma odmietla akceptovať ustanovenie, ktoré dávalo pápežovi určité kompetencie nad rádovým majetkom. Kaunitz sa domnieval, že ak bude rehoľa zrušená, jej majetok sa má vrátiť štátu.

Do diskusie vstúpil aj cisár Jozef II. Podľa jeho názoru ex-jezuiti mohli naďalej vyučovať, ale ich vlastníctvo sa malo podriaďiť striktnej kontrole štátu. Aby sa predišlo jeho vývozu do zahraničia, navrhol zriadiť osobitnú komisiu, ktorá by koordinovala a dohliadala na prevzatie jezuitského majetku do správy štátu. Jozef II. si myslel, že štát by mal pripraviť detailný plán ako naloží s majetkom jezuitov a pokiaľ ho nebude mať, zamýšľané zrušenie rádu sa malo udržať v tajnosti. Mária Terézia návrh akceptovala a komisiu zriadila. Jej členovia mali pripraviť odpovede

19 Tamže, s. 237-239.

20 KUŠNIRÁKOVÁ, *Piae foundationes*, s. 86-88. KUŠNIRÁKOVÁ, Ingrid. *Nemocnice milosrdných bratov v Uhorsku v súradniciach osvietených reforiem Márie Terézie a Jozefa II.* In *Historický časopis*, 53, 2003, 4, s. 403-416. KUŠNIRÁKOVÁ, Ingrid. *Szechényi-Kollonichov chudobinec v Bratislave v kontexte transformácie systému sociálnej starostlivosti v Uhorsku v ranom novoveku.* In *Historický časopis*, 55, 2007, č. 4, s. 659-680.

21 Štátny archív Bratislava (ďalej ŠA BA), fond Mariánska provincia františkánov (ďalej f. MPF), LAD. 72, fasc. 3, n. 19.

22 Magyar Országos Léveltár, E 151, 47d., 285cs.

na niekoľko zásadných otázok – či jezuiti po zrušení rádu môžu naďalej vyučovať, ako zabezpečiť učiteľov, ktorí by ich nahradili, ale hlavne ako získať adekvátne informácie o jezuitskom majetku, akým spôsobom ho prevziať, spravovať a využiť. Klement XIV. však bulu o zrušení rádu nazvanú *Dominus ac Redemptor* vydal skôr ako sa komisia mohla dopracovať k nejakému výsledku.²³ Breve bolo doplnené obežníkom, v ktorom sa biskupom prikazovalo zaistiť jezuitské vlastníctvo v mene pápežskej kúrie. Rozhodnutie vyvolalo nevôľu na viedenskom dvore, preto pápežský nuncius vo Viedni nechal pre episkopát vytlačiť novú verziu obežníka, na základe ktorého majetok zrušenej rehole pripadol štátu.²⁴ Zrušenie rádu otvorilo cestu k systematickej reforme školstva a vytvoreniu uceleného vzdelávacieho systému. Jezuitský majetok sa transformoval na verejnoprávne základiny (Univerzitný a Študijný fond) a z ich výnosov sa financovali univerzity, štátna školská správa, kráľovské gymnázia a normálne školy.

Úvahy o reforme rehoľných komunít po nástupe Jozefa II. na trón

Napriek tomu, že Jozef II. sa už od roku 1765 otvorene zasadzoval za dôkladnú reformu všetkých oblastí života cirkvi s výnimkou teologických a dogmatických otázok, v čase, keď prevzal vládu, nemal ešte jednoznačne ujasnenú predstavu ako svoj cieľ dosiahnuť. Jednoznačne to vyplýva z jeho tajného listu, ktorý na začiatku svojho panovania adresoval dvorskému radcovi Franzovi Josephovi Heinkemu. V ňom žiadal o názor na veľmi zaujímavý, ale nesúrodý súbor opatrení na reformu cirkvi. Jozef II. síce zväčša zopakoval svoje staršie návrhy, ktoré prezentoval matke ešte ako co-regent, ale spôsob ich podania už naznačoval nový prístup.

Panovník predstavil prvotnú cirkev ako svoj inšpiratívny model. Podľa jej vzoru sa mal obnoviť náboženský život i podoba katolíckej hierarchie, ktorú podľa jeho názoru ustanovil Ježiš Kristus skrze apoštolov. V prípade jeho monarchie to znamenalo, že sa mal ustanoviť najvyšší duchovný predstaviteľ, ktorému by podliehali všetci arcibiskupi a biskupi. V jeho kompetencii by bolo riešenie všetkých náboženských záležitostí, s výnimkou otázok dogmatiky a morálky, ktoré mali v súlade s ustanoveniami všeobecných koncilov naďalej prislúchať pápežovi ako viditeľnej hlave cirkvi. Jozef II. navrhoval, aby sa najvyšším duchovným reprezentantom cirkvi v monarchii stal patriarcha alebo kolégium tvorené uhorským a českým primasom a viedenským arcibiskupom, ktorý by získal titul rakúskeho primasa. Súčasne by sa vymenoval aj svetský komisár, ktorý by hájil záujmy panovníka. Novoustanovený patriarcha alebo synoda by mali plnú kontrolu nad cirkevným majetkom, ktorý by mohli prerozdeľovať podľa aktuálnych potrieb cirkvi.

Panovník vo svojich propozíciách neobišiel ani kláštory a rehoľné komunity. Lenivosť medzi klérom sa nemala tolerovať. Náboženské rády, ktorým regula

23 SZABO, *Kaunitz and enlightened absolutism*, s. 241-245.

24 ŠOTOLA, Jaroslav. *Zrušenie jezuitského rádu na Moravě v roce 1773*. In *Vlastivědný věstník moravský*, 54, 2002, 2, s. 262.

nedovoľovala pracovať pre dobro blížnych, navrhoval zrušiť a ich členovia sa mali stať „užitečnejšími a bohumilými občanmi štátu“. Rovnaký postup odporúčal aj v prípade mníšok, ktoré sa kvôli ustanoveniam svojej regule nemohli starať o chorých alebo vzdelávať mládež. Kňazi mali opustiť mestá a kláštory, kde ich bol nadbytok a odísť na vidiek, kde pretrvával ich nedostatok. Bezmedzný počet bohoslužieb za zosnulých by zredukoval, obmedzil by aj množstvo a nákladnosť rôznych náboženských obradov a procesií. Klérus aj existujúce finančné zdroje by sa uvoľnili na prospešnejšie aktivity. Ak by to bolo možné, zrušil by aj „nedôstojné žobranie“, ktorým sa ešte stále živili niektoré žobravé rády a nahradil ho peňažnou podporou. Všetky navrhované opatrenia sa však mali realizovať tak, aby nespôsobili ujmu katolíckej viere a v žiadnom prípade z nich neprofitoval štát. Jozef II. trval na tom, aby sa reformami získaný cirkevný majetok použil výlučne na náboženské a charitatívne ciele.²⁵

Z listu vyplýva, že Jozef II. mal v čase nástupu na trón pripravený rozsiahly program cirkevných reforiem, ktorý bol silne ovplyvnený prácami Febronia a Muratoriho. Jeho reformná schéma však ďaleko presahovala návrhy týchto autorov ako aj iných reformne naladených panovníkov. Zaujímavé je, že Jozef II. sa nezmienil o ďalších záležitostiach, ktoré sa neskôr stali kľúčovými bodmi jeho cirkevnej reformy. V liste sa nespomína vytvorenie nových farností ako hlavný dôvod rušenia kláštorov, zmeny vzdelávacieho systému s dôrazom na posilnenie elementárneho školstva, reorganizácia univerzít, drastické zásahy do vzdelávania klerikov a vytvorenie generálnych seminárov. Reformnému plánu panovníka z roku 1780 chýbal rozsah a kompaktnosť, ktoré získal v nasledujúcich troch rokoch vďaka skúsenostiam, radám poradcov a dlhým diskusiám. Je pozoruhodné, že Jozef II. cítil potrebu poradiť sa s Heinkem a ešte pozoruhodnejším sa javí to, že jeho rady rešpektoval.

Heinkeho odpoveď zo 14. marca 1781 má rozsah takmer 50 strán tlačeneho textu.²⁶ Pre potreby tejto štúdie postačí interpretácia pasáží, ktoré sa nejakým spôsobom týkali kláštorov a rehoľných komunít. Rehoľníkov označil za poverčivých a netolerantných. Podľa jeho názoru mnohí z nich mali svojmu stavu neprímerané vlastnosti ako napríklad záľubu v hromadení majetku, prepychu a svetskej moci. Heinke videl hlavnú príčinu neuspokojivého stavu cirkvi v jej nadmernom majetku, jeho zredukovaním na rozumnú mieru by sa podľa jeho názoru odstránila väčšina problémov. Veľká časť kléru a najmä cirkevných hodnostárov viazaných prisahou vernosti pápežovi však na základe doktríny o pápežskej neomylnosti zotrúva v presvedčení, že svetský panovník nemá nad cirkevným majetkom žiadne

25 BEALES, Derek. *Joseph II. Against the World 1780 - 1790*. Cambridge : Cambridge University Press, 1987, s. 76-78.

26 MAASS, Ferdinand. *Der Josephinismus. Quellen zu seiner Geschichte in Österreich. III. Band. Das Werk des Hofrats Heinke 1768 - 1790*. Wien - München : Verlag Herold, 1956, s. 251-300, k otázke kláštorov s. 296-298.

právomoci. Tento názor všade šíria a podporujú aj pápežskí nunciovia. Vzdelávanie klerikov je nedostatočné, nepriateľské k svetskej moci, zakladá sa na poverách a podporuje náboženskú neznášanlivosť. Jeho reforma je nevyhnutná. Cirkevní hodnostári ako pápežský nuncius a viedenský arcibiskup si uvedomujú nevyhnutnosť reforiem a preto sa snažia zmať to, čo vláda dosiahla v tejto oblasti prevzatím majetku zrušenej Spoločnosti Ježišovej. Heinke pokračoval argumentom, že Jozef II. a Kaunitz v prípade majetku jezuitov správne tvrdili, že všetok cirkevný majetok, hoci spravovaný a využívaný klérom, je im len zverený vo viere, že ho budú využívať na prospech cirkvi a môže byť im v súlade s právom odobraný svetskou mocou a použitý na iné ciele, ak si panovník myslí, že chybujú pri jeho využívaní. Heinke bol presvedčený, že panovník má zvrchovanú moc nad klérom vo svojej krajine s výnimkou čisto doktrinálnych záležitostí a v prípade potreby má právo aj povinnosť cirkvi reformovať.²⁷

Rušenie kláštorov a reforma rehoľných inštitúcií

Prvé kroky k dlho pripravovanej reforme rehoľných inštitúcií urobil Jozef II. mandátom z 24. marca 1781, ktorým nariadil kláštorom prerušiť všetky kontakty so svojimi provinciálnymi alebo rádovými predstavenými v zahraničí. Kláštorov sa týkal aj mandát vydaný o dva dni neskôr, ktorým zakázal zverejňovať pápežské buly bez predchádzajúcej aprobácie panovníka (*placetum regium*). Tieto opatrenia mali väčší význam ako sa im vo všeobecnosti prikladá. Ich cieľom bolo posilniť supremáciu panovníka nad cirkvou v monarchii a eliminovať dovtedajšie právomoci vonkajších jurisdikcií a rôzne zahraničné vplyvy vrátane protestných nôt a dekrétov, ktorými by pápež mohol v budúcnosti napadnúť či kritizovať cirkevné reformy. Vyňatie spod právomoci zahraničných autorít sa dotklo približne 20 rádov a 183 kláštorov. Tieto konventy sa museli plne podriaďiť jurisdikcii svojich diecéznych biskupov, ktorí však prevzatím takýchto právomocí riskovali odsúdenie zo strany pápeža. Ďalšie body mandátu z 24. marca odopierali cudzincom možnosť vstúpiť do niektorého konventu na území monarchie, bránili rehoľníkom v cestách do Ríma, zakazovali import misálov a akceptovanie akýchkoľvek náboženských inštrukcií zo zahraničia bez predchádzajúceho vládneho súhlasu.²⁸

Hoci sa panovník zaoberal myšlienkou na úplné zrušenie kontemplatívnych rádov už v čase svojho nástupu na trón, definitívne rozhodnutie v tejto záležitosti urobil až o rok neskôr, v priebehu novembra 1781. V historiografii sa často objavuje názor, že jeho rozhodnutie ovplyvnili či urýchlili závažné priestupky voči rehoľnej disciplíne v kartuziánskom kláštore Mauerbach, ktoré práve v tomto období prenikli na verejnosť. Na návrh Jozefa II. mala pomery v kláštore prerokovať Štátna rada, záležitosť jej však predložil len ako izolovaný problém konkrétnej rehoľnej

27 BEALES, *Joseph II. Against the World*, s. 78-79.

28 Tamže, s. 81-82.

komunity. Niektorí členovia Štátnej rady a predstavení Rakúsko-českej kancelárie navrhovali ako prijateľné riešenie zrušenie kláštora. Iní, napríklad Franz Karl Kressel, považovali takýto trest za príliš prísny. Ďalší pochybovali, či je takéto riešenie vôbec v kompetencii svetského vládcu. V. A. Kaunitz privítal návrh na zrušenie kláštora a jeho príjmy odporúčal využiť na sociálne ciele. Súčasne navrhol, aby zástupcovia štátnej moci pravidelne vizitovali všetky kláštory, pričom zrejme dúfal, že vizitácie odhalia nedostatky, ktoré povedú k zrušeniu ďalších kláštorov.²⁹

Na prelome novembra a decembra 1781 však panovník svojim rozhodnutím spečatil nielen osud mauerbachského konventu, ale aj všetkých mužských a ženských kontemplatívnych rádov v monarchii. Jozef II. v liste z 29. novembra 1781 adresovanom kancelárovi Kaunitzovi jednoznačne deklaroval, že nariadenie neprijal pod vplyvom škandálov v spomínanom kláštore, ale na základe všeobecne a dlho akceptovaného názoru, že kontemplatívne rády sú „*neužitočné spoločnosti a nemilé Bohu, keďže nevedú školy, nestarajú sa o chorých a nevenujú sa ani pestovaniu vied*“.³⁰ Panovníkove rozhodnutie zapôsobilo na členov Štátnej rady a Rakúsko-českej kancelárie ako bomba, pretože sa domnievali, že rokujú o konkrétnom prípade a zjavne nevedeli o Jozefových návrhoch adresovaných Heinkemu. Prezident Štátnej rady Karl Friedrich Hatzfeld oponoval, že aj kontemplatívne rády sú užitočné spoločnosti a problém by mal byť najprv konzultovaný s pápežom. Proti bol aj arcibiskup K. Migazzi. Kaunitz poukázal na jeho túžbu stať sa kardinálom a obvinil ho, že uprednostňuje záujmy Ríma pred prospechom monarchie. Spomenul prípad Benátok, kde sa rušili kláštory bez súhlasu pápežskej kúrie už v 60. rokoch.

Jozef II. odmietol všetky výhrady svojich poradcov a nariadil im vypracovať detailnú procedúru rušenia kláštorov, vrátane návrhov na riešenie ďalšej existencie rehoľníkov a možnosti využitia získaného majetku. Panovník a jeho úradníci si uvedomovali citlivosť a zložitnosť tejto záležitosti, veď aj kontemplatívne rády poskytovali zamestnanie, obchod, kariérne príležitosti a duchovné služby veriacim.³¹ Rokovania o procedurálnych otázkach trvali viac ako mesiac, definitívna verzia mandátu o zrušení kontemplatívnych rádov bola panovníkom schválená a zverejnená 12. januára 1782³². V snahe zabezpečiť hladkú implementáciu nariadenia, Dvorská komora na príkaz Jozefa II. vydala o deň neskôr ďalší mandát, v ktorom spresnila postup preberania majetku zrušených kláštorov a spôsob hmotného zabezpečenia rehoľných osôb, kým definitívne neopustia svoj konvent.³³

29 Tamže, s. 280-281.

30 WOLF, Adam. *Aufhebung der Klöster in Innerösterreich 1782 – 1790*. Wien : Braumüller, 1871, s. 19-20.

31 BEALES, *Joseph II. Against the World*, s. 281.

32 O príprave mandátu podrobnejšie WOLF, *Aufhebung der Klöster*, s. 21-27. Dokument v plnom znení uvádza: HITTMAIR, Rudolf. *Josefinische Klostersturm im Land ob der Enns*. Freiburg im Breisgau : Herder, 1907, s. 65-68.

33 Hlavné body nariadenia sú publikované v WOLF, *Aufhebung der Klöster*, s. 31-32.

Rušenie kontemplatívnych rádov v roku 1782 odôvodňoval viedenský dvor ich zbytočnosťou a neužitočnosťou pre cirkev i pre spoločnosť a nespájal ho s potrebou zakladať a finančne zabezpečiť nové farnosti. Avšak už koncom januára 1782 vydal panovník dekrét, ktorým nariadil biskupom navrhnúť, ktorí rehoľníci v ich diecéze by sa dali využiť v pastoračnej práci. O pár dní neskôr prikázal svojim úradníkom pripraviť návrhy, na ktorých miestach je potrebné doplniť farskú sieť. Panovník získal požadované informácie v priebehu troch mesiacov. Krátko na to Johann Valentin Eybel predložil návrh, aby sa rehoľníci vo väčšej miere zapojili do pastoračie a majetok zrušených rádov sa použil na založenie a dotáciu nových farností. Jozef II. veľmi rýchlo rozšíril svoju pozornosť z kontemplatívnych reholí na náboženské rády ako celok a deklaroval, že žiadnemu kláštoru sa neumožní ďalšia existencia, pokiaľ sa nepreukáže prospešnou činnosťou. Vo svojom prvom návrhu adresovanom Štátnej rade pod týmto pojmom myslel len vzdelávanie mládeže alebo starostlivosť o chorých. Neskôr sa pod tento termín zahrnulo aj kázanie a spovedanie, návšteva umierajúcich a napokon aj pastoračia. A práve schopnosť a ochota rehoľníkov zapojiť sa aktívne do duchovnej služby umožnila ďalšiu existenciu kláštorom, ktoré by inak ďalšiu vlnu rušenia rehoľných inštitúcií neustáli. Avšak v dôsledku svojho nového poslania museli výrazne zmeniť svoj dovtedajší charakter.

V júli 1782 sa kreovala cirkevná komisia, ktorá mala na starosti implementáciu panovníkových cirkevných reforiem, vrátane opatrení voči kláštorom. Okrem iného mala komisia vypracovať sumár rehoľných inštitúcií ako súčasť kompletného súpisu cirkevného majetku. Pokiaľ sa na ňom pracovalo, Jozef II. zakázal prijímať do kláštorov novicov. Súčasne pokračovali debaty ako čo najlepšie využiť kláštory pre potreby zreformovanej cirkvi. Panovník sa vrátil k svojmu pôvodnému návrhu, aby štát prevzal pod svoju správu všetky cirkevné príjmy a využíval ich podľa vlastného uváženia. Heinke ho opäť presvedčil, aby od svojho zámeru ustúpil a cirkevný majetok ponechal v rukách cirkevných autorít, ktoré ho však pod tlakom štátnej moci budú využívať v súlade s jeho predstavami.

Na základe mandátu z 24. októbra 1783 sa mali zriadiť nové farnosti všade tam, kde v existujúcom farskom obvode žil príliš veľký počet veriacich (zvyčajne viac ako 700) alebo farníkom trvala cesta do kostola viac ako hodinu, prípadne ju komplikovala rieka, lesy či zlé cesty. Toto rozhodnutie bezprostredne ovplyvnilo aj ďalší osud rehoľných inštitúcií v monarchií. Do budúca sa mali zachovať len tie, ktoré spravovali vlastné farnosti alebo vypomáhali v pastoračii. Im sa mal predpísať fixný počet rehoľníkov, primeraný rozsahu povinností. Ostatné kláštory sa mali zrušiť. Rehoľníci zo zrušených konventov mali vystúpiť zo svojich rádov a zapojiť sa do pastoračnej práce vo farnostiach alebo odísť do penzie. Druhá možnosť bola zostať v ráde a pôsobiť v pastoračii ako rehoľný kňaz alebo sa spolu s rehoľníkmi z ďalších zrušených kláštorov svojho rádu utiahnuť do nejakého domu a tu dožiť.

Od roku 1783 sa už rády nerušili ako celky, ale osud každého kláštora sa riešil individuálne. Výnimkou bol len rád bosých trinitárov zrušený v roku 1783.³⁴

Špecifickým problémom reformy rehoľných inštitúcií sa stali mendikantské rády. Panovník a jeho poradcovia považovali žobranie za hanbu kresťanskej spoločnosti a chceli ho úplne zakázať. Podľa ich názoru mendikovanie rehoľníkov predstavovalo veľkú a nespravodlivú záťaž pre chudobných. Žobrajúcich mníchov kritizovali, že používajú nevhodné duchovné prostriedky, len aby získali almužnu. Rovnako im vytýkali, že počas svojich ciest hlásajú poveru a šíria bigotnosť. Zároveň však museli pripustiť, že žobravé rády sú v pastorácii užitočné, dokonca nenahraditeľné. Ich kláštory však nemohli finančne prežiť bez nejakých dodatočných príjmov, ktoré by doplnili ich fundácie. Preto bolo potrebné urobiť množstvo ústupkov v otázke zákazu žobrania a následne zabezpečiť alternatívne zdroje pre rehoľníkov, známe ako penzie, ktoré ďalej znižovali príjem z majetku získaného rušením kláštorov.³⁵

Reformných opatrení Jozefa II. však neboli uchránené ani kláštory, ktorým sa podarilo jeho reformy prežiť. Ak štátna moc uznala, že vlastnia viac ako potrebujú, Náboženský fond im časť majetku mohol odobrať. V prípade smrti opátov veľkých a bohato zabezpečených rehoľných domov sa rehoľníkom zakázalo zvoliť si nového predstaveného. Na jeho miesto sa vymenoval komendátor (svetská alebo duchovná osoba z vonkajšieho prostredia), ktorý bol poverený v mene Náboženského fondu spravovať majetok kláštora. Rehoľníci si mohli zo svojho strediu vybrať len priora, ktorý ich viedol v duchovných záležitostiach. Mnohé rehoľné komunity len s ťažkosťami zachovávali tradičný komunitný spôsob života, keďže ich kláštory sa vyprázdnil. Rehoľní klerici žili v generálnych seminároch, rehoľní kňazi odišli do farností. Na príkaz panovníka boli modlitby kánonických hodín podstatne skrátené. Modlenie v chóre sa drasticky obmedzilo, aby dlhé hodiny spevu, najmä uprostred noci, neohrozili zdravie rehoľníkov a oni sa mohli naplno venovať požadovanej užitočnej činnosti.³⁶

Rušenie kláštorov v Uhorsku

Mandát Jozefa II. o zrušení kontemplatívnych rádov bol Uhorskej miestodržiteľskej rade zaslaný 26. januára 1782, s ním súvisiace nariadenie vydala Uhorská komora 4. februára 1782.³⁷ Na príkaz panovníka sa aj v Uhorsku rušil rád kamaldulov, kartuziánov a eremitov, zo ženských rádov mal rovnaký osud postihnúť karmelitánky, klarisky, kapucínky a františkánky. Zo spomenutých rádov však mali v krajine svoje kláštory len kamalduli a klarisky. Nariadenie bolo vykonané

34 BEALES, *Joseph II. Against the World*, s. 284-286

35 BEALES, *Joseph II. and the monasteries*, s. 172-173.

36 Tamže, s. 295-297.

37 Téma rušenia kláštorov v Uhorsku sa dlhodobo venuje maďarská historička Márta Velladics. V slovenskej historiografii sa problematikou okrajovo zaoberal František Sedlák. SEDLÁK, František. *Rušenie kláštorov za Márie Terézie a Jozefa II.* In *Slovenská archivistika*, 30, 1995, 2, s. 171-182.

v pomerne krátkom čase. V priebehu niekoľkých mesiacov sa definitívne zavreli brány na štyroch konventoch kamaldulov a na rovnakom počet kláštorov klarisiek. Celkovo postihlo rušenie 166 chórových a laických sestier³⁸ a približne 60 rehoľníkov³⁹. V porovnaní s rakúskymi krajinami ide o zanedbateľný počet, keďže v tejto časti monarchie bolo zrušených 50 ženských kláštorov a 11 mužských konventov. Svoje komunity muselo opustiť 1216 mníšok a 196 rehoľníkov.⁴⁰

Na základe spomínaných nariadení sa do kláštorov zrušených reholí vyslali dvaja kráľovskí komisári, jeden z radov radcov Miestodržiteľskej rady, druhý z Uhorskej komory. Komisári mali prísť neohlásene, aby predstavení nestihli ukryť niečo z kláštorného majetku. Všetky rehoľné osoby žijúce v kláštore zhromaždili v refektári a oboznámili ich s vôľou panovníka. Rehoľníci, ktorí nejakým spôsobom zodpovedali za kláštorný majetok, museli podpísať čestné prehlásenie, že nič z neho nezataja a odovzdať kľúče od všetkých brán, skladov, pokladnice a sakristie. Následne sa urobila podrobná inventarizácia hnutelného i nehnuteľného majetku. Komisári spísali nehnuteľnosti, požičaný finančný kapitál i peňažnú hotovosť, bohoslužobné predmety a rúcha, zariadenie každej miestnosti, zásoby vína a potravín, knihy v knižnici i písomnosti v archíve.

Novici a novicky, ktorí ešte nezložili večné sľuby, dostali 150 zlatých a do mesiaca museli opustiť rehoľnú komunitu. Rehoľníci s večnými sľubmi mohli ostať vo svojich kláštoroch ešte päť mesiacov. Počas tohto obdobia sa náklady na ich živobytie hradili z príjmov kláštorného majetku, panovník však určil pevnú finančnú čiastku na ich denné zaopatrenie a predpísal aj výšku výdavkov na služobníctvo. Členovia rehoľných komunít sa museli v stanovenom čase rozhodnúť, čo budú robiť v budúcnosti, zaobstaráť si bývanie a svetské ošatenie. Mužskí rehoľníci si mohli vybrať rehoľný život v inom ráde, kariéru svetského kňaza alebo odísť do penzie. Mníškam sa ponúkla možnosť vstúpiť do niektorého zo zachovaných rádov alebo sa ako svetská osoba vrátiť k svojej rodine. Všetci členovia zrušených rehoľných komunít dostali doživotnú ročnú penziu, ktorá bola v podstate protihodnotou majetku, ktorý ako veno darovali svojmu kláštoru.⁴¹

Zámer Jozefa II. zrušiť kontemplatívne rády vyvolal v Uhorsku zväčša kritické a odmietavé postoje. Medzi uhorskými cirkevnými a svetskými elitami mali silných ochrancov najmä klarisky, ktorých väčšina pochádzala z radov aristokracie a nižšej šľachty. Na pripravované rušenie ich rádu ako prvý zareagoval generálny vikár Ostrihomskej arcidiecézy Štefan Nagy, ktorý už 28. decembra 1781 adresoval arcibiskupovi Józsefovi Batthyányovi rozsiahly list, v ktorom sa snažil vyvrátiť

38 ŠA BA, f. MPF, 930a, *Fratris Eugenii Kósa Antiquarii Continuatio II.* Fr. B. Balogh

39 Podľa predpísaného počtu rehoľníkov pre jednotlivé kláštory žobravých rádov z roku 1770. ŠA BA, f. MPF, LAD. 72, fasc. 3, n. 19.

40 BEALES, *Joseph II. Against the World*, s. 283.

41 ŠA BA, f. MPF, 930a, *Fratris Eugenii Kósa Antiquarii Continuatio II.* Fr. B. Balogh. V tejto súvislosti nie je možné nespomenúť rušenie kláštorov v 50. rokoch minulého storočia, ktoré bolo neporovnateľne bezohľadnejšie, krutejšie a s ďalekosiahlymi následkami pre ich pôvodných obyvateľov.

argumenty stúpecov tohto opatrenia. O mesiac neskôr boli klarisky v Uhorsku zrušené. Ostrihomský arcibiskup József Batthyány v snahe predísť realizácii tohto nariadenia zaslal Miestodržiteľskej rade rozsiahly prípis, v ktorom sa usiloval dokázať jeho protiprávnosť. Miestodržiteľská rada sa s jeho argumentáciou v podstate stotožnila a 7. februára 1782 adresovala Jozefovi II. list, v ktorom ho upozornila, že nariadenie o rušení kláštorov odporuje uhorským zákonom, dekrétom uhorských panovníkov a panovníkom garantovaným šľachtickým privilegiám.

Obaja cirkevní hodnostári sa vo svojej argumentácii odvolávali na právo, tradície a uhorské zvyky. Podľa ich názoru bola existencia kláštorov klarisiek garantovaná zákonnými článkami uhorského snemu podobne ako práva a slobody protestantov, ktorí najviac žiadajú ich zrušenie. Odmietali tvrdenia, že kontemplatívny spôsob života je v rozpore s vôľou ich zakladateľov a dobrodinco, čo oprávňuje panovníka k ich legálnemu zrušeniu. Uhorskí panovníci poznali spôsob ich života a svoje donácie nepodmieňovali dobročinnými alebo inými verejnoprospešnými aktivitami mníšok. V argumentácii pokračovali tvrdením, že klariskám patria rovnaké práva a výsady ako ostatným osobám urodzeného pôvodu, ktorým na základe zákonných článkov 2 a 3 z roku 1723 nemožno odňať majetok ani kvôli dlhom. Klarisky nevy mreli, preto sa im majetok nemôže odobrať tak ako inej urodzenej rodine, ktorá má svojich potomkov.

Obhajcovia existencie kláštorov klarisiek v snahe vyvrátiť tvrdenia, že klarisky žijú v nečinnosti, si položili viacero otázok. Je lenivý ten, kto čistým srdcom slúži Bohu? Klarisky dobrovoľne opustili svet a žijú v chudobe, čistote a poslušnosti. Bez prestávky slúžia Bohu, modlia sa za panovníka, za jeho rodinu, za spásu jeho duše, za poriadok a verejné blaho. Na základe zákonného článku 96/1723 sa v ich kláštore ročne odslúži 12 omší za panovníka a jeho nástupcov, za pokoj a prosperitu. Od mníšok nikto nemôže chcieť, aby obecnému dobru slúžili rovnakým spôsobom ako svetské osoby. Na svete má každý svoje poslanie a ak môže mať služobníkov svetský panovník, prečo by ich nemohol mať aj Pán pánov a kráľ kráľov? Sú klarisky neúčinné svojej vlasti? Žiadny občan, ktorý rešpektuje zákony krajiny a zaplatí všetko k čomu ho zaväzujú, nemôže byť považovaný za neúčinného a z tohto dôvodu zbavený svojich práv a majetku. Nikto nemôže nikomu prikázať ako má byť spoločnosti užitočný. V krajine žije mnoho osôb, ktoré sú spôsobom svojho života neúčinné a nikto im nechce zobrať majetok.

Napriek nesúhlasnému postoju cirkevných elít, ktorý podporila aj Miestodržiteľská rada, dekrét z 28. januára 1782 o zrušení kláštorov klarisiek a iných rádov ponechal panovník v platnosti. Kronikár Mariánskej provincie františkánov k tejto udalosti poznamenal: *„keďže sa nepodarilo obmäkčiť srdce najjasnejšieho panovníka (Pán Boh vie, z akého dôvodu) a priviesť ho k súcitu, boli kamalduli aj klarisky vo všetkých provinciách, v Uhorsku a v pripojených krajinách zrušení, vyhnaní*

z kláštorov, ktoré plným právom vlastnili a uvrhnutí do toho najbiednejšieho života.⁴²

Reforma náboženských rádov realizovaná v celej monarchii podľa jednotných zásad a nariadení opäť ukázala, že rovnaké východiská a opatrenia môžu viesť v rozdielnych krajinách a odlišných podmienkach k rôznym výsledkom. V západnej časti monarchie postihla reforma najmä konventy mendikantských reholí. Kláštory stredovekých kontemplatívnych rádov sa zrušeniu zväčša vyhli, na svojich panstvách však museli vybudovať nové farnosti, kostoly a školy. Významná časť ich rehoľníkov musela opustiť svoju komunitu a zapojiť sa do farskej správy. V Uhorsku sa jozefínskou reformou kláštorov dosiahli úplne odlišné výsledky.⁴³

Hlavná vlna rušenia kláštorov, ktorá sa v západnej časti monarchie začala v roku 1783, postihla Uhorsko až v rokoch 1786-1787. Vzhľadom na slabšie majetkové pomery uhorských rehoľných inštitúcií, Náboženský fond nezískal z majetku kláštorov zrušených v priebehu rokov 1782 a 1783 dostatok prostriedkov na posilnenie a udržiavanie farskej siete. Navyše, jeho pokladnicu výrazne zaťažovalo vyplácanie penzií bývalým rehoľníkom oboch pohlaví. Z tohto dôvodu sa v Uhorsku zrušili najmä bohatšie kláštory zabezpečené finančným kapitálom alebo nehnuteľnosťami. Z mapy krajiny sa vytratili takmer všetky starobylé náboženské rády. Zrušených bolo šesť z pôvodne ôsmich benediktínskych kláštorov a všetkých osem kanónií premonštrátov. Ušetrený neostal ani jeden z veľkého množstva konventov rádu sv. Pavla pustovníka, ktorý bol jedinou rehoľou uhorského pôvodu. Rehoľníci žobravých rádov, najmä františkáni a kapucíni, ktorí v Uhorsku aktívne pôsobili v pastorácií aj pred rokom 1780, si svoje pozície v tejto oblasti ešte viac upevnili. Napriek výhradám panovníka a jeho poradcov voči žobravým rehoľiam, zachovaných ostalo 81 zo 116 františkánskych a 11 z 19 kapucínskych konventov. V rakúskych krajinách Jozef II. nariadil zrušiť trinásť zo šestnástich františkánskych kláštorov, kvôli jeho predčasnej smrti sa časť z nich podarilo zachovať.⁴⁴

Kláštory mendikantských reholí, ktoré sa vyhli zrušeniu, však tiež nemali dôvod na veľké oslavy. Panovník nariadil výrazné zníženie počtu rehoľníkov v jednotlivých komunitách, presné pravidlá však neexistovali. Niektoré konventy prišli o tretinu, iné až o polovicu svojich členov. Zbieranie almužien sa zakázalo, príjem z kveštovania nahradila ročná podpora z Uhorskej komory. Výška prideleného príspevku však nezohľadňovala ostatné príjmy konventu ani počet rehoľníkov, ktorí sa museli zaopatriť. Ročný príjem na jednu osobu mal tak v jednotlivých kláštoroch rôznu hodnotu, napríklad v Mariánskej provincii františkánov sa pohyboval v rozmedzí od 26 (Güssing) do 119 zlatých (Trnava).⁴⁵ Milosrdní bratia si vzhľadom na svoje dobročinné poslanie právo zbierať almužny ubránili a panovník ich konven-

42 Tamže.

43 BEALES, *Josef II. and the monasteries*, s. 181, 175.

44 BEALES, *Prosperity and Plunger*, s. 208-209.

45 ŠA BA, MPE, č. 836.

tom ponechal aj pravidelný príspevok z Uhorskej komory, ktorý im priznala Mária Terézia. Ich konventy sa však dostali pod prísny dohľad štátnej moci. Priori museli Miestodržiteľskej rade pravidelne zasielať súpisy majetku, výkazy príjmov a výdavkov, podrobné hlásenia o stave rehoľníkov i laických zamestnancov.⁴⁶

Záver

V priebehu rokov 1782 - 1790 bolo v Uhorsku zrušených 140 kláštorov z pôvodných 314, čo predstavuje asi 44% z celkového počtu. Na začiatku panovania Jozefa II. žilo v krajine 5 750 – 5800 rehoľných osôb. Z nich sa asi 1700 rozhodlo v dôsledku rušenia kláštorov pre návrat do svetského života a takmer 600 vstúpilo do iného rádu. V roku 1790 tvorilo uhorský rehoľný stav 3 800 osôb, z toho bolo len 400 žien. Z 1700 rehoľníkov, ktorí vystúpili z rehole, tisíc žilo z pridelenej penzie a zvyšných 700 začalo pracovať vo farskej správe.⁴⁷ Všetok hnutelný a nehnuteľný majetok zrušených kláštorov sa zlúčil do Náboženského fondu a v nasledujúcich rokoch sa použil na rozšírenie a posilnenie farskej siete. Novovybudované farnosti boli z výnosov fondu financované až do zániku monarchie v roku 1918. Na území Slovenska fond prežil aj zmenu štátoprávnych pomerov a svoje poslanie si plnil až do polovice 20. storočia, keď bol na príkaz vlády zrušený. Jozef II. dodržal svoje slovo a majetok získaný rušením kláštorov použil výlučne na náboženské ciele.

Vládu Jozefa II. ako obdobie plné príkoria a neodôvodneného šikanovania zo strany štátnej moci však vnímali aj konventy, ktoré neboli panovníkom odsúdené na zánik. Rehoľné komunity sa nemohli kontaktovať so svojimi predstavenými v zahraničí a v duchovných, svetských i disciplinárnych záležitostiach sa museli podriaďovať autorite Miestodržiteľskej rady a diecéznych biskupov. Pápežmi udelené rádové exempcie boli zrušené, biskupi získali právo i povinnosť vizitovať kláštory na území svojej diecézy a kontrolovať ich účty. Intimátom Miestodržiteľskej rady z roku 1784 sa zrušila platnosť ustanovení rádových štatútov, ktoré odporovali nariadeniam panovníka. Bez ohľadu na regulu a štatúty, Jozef II. nariadil zmeny v hierarchii jednotlivých rádových provincií a zaviedol nové pravidlá voľby kláštorných i provinciálnych predstavených. Výchova dorastu sa presunula z rádových učilišť do generálneho seminára a vedenie provincie stratilo na jej obsah a podobu akýkoľvek dosah.

Rehoľníci museli obmedziť modlitby kanonických hodín a zredukovať pobožnosti, aby sa mohli naplno venovať svojim verejnoprospešným aktivitám. V dôsledku zrušenia väčšiny náboženských obradov a slávností prišli kláštorné kostoly o svoju špecifickú podobu zbožnosti, ktorou sa snažili zaujať veriacich a reagovať na ich osobité duchovné potreby. Desiatročie panovania Jozefa II. spôsobilo

46 KUŠNIRÁKOVÁ, *Nemocnice milosrdných bratov v Uhorsku*, s. 413n.

47 VELLADICS, Márta. *Art historical aspects of the abolition of monastic orders during Joseph II's reign*. In SZABO, Franz A. J. - SZÁNTAY, Antal - TÓTH, István György (eds.). *Politics and culture in the age of Joseph II*. Budapest : Hungarian Academy of Sciences, 2005, s. 69 – 88.

kláštorom aj ťažké finančné straty. Úporná snaha panovníka o úplnú sekularizáciu verejného života a neistota, ktorú v ľuďoch vyvolávali jeho početné a často unáhle-
né reformy, spôsobili, že veriaci výrazne obmedzili hmotné podporovanie rehoľ-
ných inštitúcií.

V kontexte masívneho rušenia kláštorov vo Francúzsku, Nemecku, Belgicku, v severnom a strednom Taliansku na prelome 18. a 19. storočia sa javí reforma kláštorov Jozefa II. ako umiernená a menej radikálna. Bola to však najradikálnej-
šia kláštorová reforma, akú v Európe realizoval katolícky panovník do vypuknutia Francúzskej revolúcie.⁴⁸

48 BEALES, *Joseph II. and the monasteries*, s. 162.

Vzťah viedenského dvora ku kláštoru sv. Alžbety v Prešporuku (Bratislave)

Tomáš Králik

Vzťah viedenských úradov k ženským kláštorom a k ich financovaniu v 19. storočí

Potridentské ženské rehole sú také náboženské spoločenstvá založené po roku 1500, ktorých regula alebo stanovy dostali definitívnu podobu po tridentskom koncile (1562). Začiatkom 17. storočia nastala v katolíckych krajinách západnej Európy tzv. „úžasná invázia konventov“⁴⁹. V priebehu troch - štyroch desaťročí vznikali v mestách malé náboženské komunity, ktoré si dávali za cieľ službu Bohu a blížnemu. Masívny prílev mladých ľudí, ktorí vstupovali do nových spoločností, sa tradične vysvetľoval spoločenskými tlakmi, túžbou uniknúť pred „zlým svetom“ a všeobecnou úzkosťou. Elisabeth Rapleyová však berie do úvahy aj entuziazmus a zmysel pre poslanie – „apoštolát“⁵⁰. Po celej kresťanskej Európe sa objavujú brožúry pojednávajúce o zbožnosti, ktoré sa stávali dostupnými v „dobrých“ mestských rodinách. V uliciach a na rozličných verejných priestranstvách sa prihovárali obyvateľom mesta kazatelia, ktorí ich zoznamovali s novými prejavmi zbožnosti. Rovnako v svedeniach dochádzalo k veľkým obráteniam a prijímaniu zásadných rozhodnutí. Pierre de l'Estoile vo svojich memoároch v roku 1606 napísal: „*To nebolo predtým bežné v Paríži a kdekoľvek inde, že by synovia a dcéry z dobrých rodín – muži i ženy veľkých kvalít – opúšťali svoje domovy a vstupovali do týchto reholí.*“ Nové konventy na začiatku 17. storočia menili celkový ráz miest v celej katolíckej časti Európy. V kedysi moslimskom meste Cordóba v Španielsku pribudli v priebehu 17. storočia tri mužské rehole, ktoré doplnili už sedem, existujúcich od začiatku novoveku⁵¹. Vo Francúzsku hnutie nabralo také rozmery, že nárast počtu konventov vyvolával až nevôľu obyvateľov miest. Poslanci parlamentu v Rouane sa sťažovali, že „*za 20-30 rokov vstúpilo do mesta tolko rozličných mníšok, že prevýšili početom tie, ktoré tu pôsobia už roky.*“⁵² Bolo bežné, že rehole s podobnými „charizmami“ navzájom súperili o priazeň jednotlivých miest, pričom sa neštítali ani vzájomného očerňovania.

Na území Slovenska sa dôsledky „úžasnej invázie konventov“ prejavili až v druhej polovici 17. storočia a ukončili sa v polovici nasledujúceho. V Prešporuku, dnešnej Bratislave, pribudli rehole jezuitov, milosrdných bratov, kapucínov,

49 Rapley, Elisabeth : *The Dévotes: Women and Church in Seventeenth-century France*, Londýn : McGill-Queen's University press, 1993, s. 19

50 Tamže, str. 20

51 Sánchez , Yolanda Olmedo : *De la ciudad conventual a la ciudad burguesa: las órdenes religiosas en la evolución urbana de Córdoba*, In: *Hispania Sacra*, LXIV 29, január-jún 2012, s. 40

52 Rapley, Elisabeth : *The Dévotes: Women and Church in Seventeenth-century France*, s. 19 - 20

uršulínok, trinitárov, križovníkov s červenou hviezdou, alžbetínok, notredamok a ďalších väčších či menších duchovných spoločností. V tom čase však už tieto „nové rehole“ boli ustálenými inštitúciami uznanými a „zregulovanými“ katolíckou cirkvou. Aj preto, na rozdiel od svojich starších náprotivkov v západných krajinách, vznikali kláštory v Uhorsku s podporou cirkevnej, alebo aj svetskej vrchnosti bezprostredne za účelom rekatolizácie zväčša protestantskej mestskej spoločnosti.

Spomenutá rehoľa svätej Alžbety, ktorej sa táto štúdia bude hlbšie venovať, patrí do košatej vetvy Tretieho františkánskeho rádu. Napriek tomu, že jej patrónka pochádzajúca z niekdajšieho Uhorska, nepoložila základy žiadnej reholi alebo dobročinnnej spoločnosti, podnietila mnohé generácie zbožných žien k službe chudobným a chorým. Po celej strednej Európe sa začali už v čase vrcholného stredoveku šíriť špitály, ktoré niesli jej meno. Niekoľko z nich stálo aj na území dnešného Slovenska (napríklad v Banskej Bystrici, v Novej Bani, v Trnave, vo Zvolene, v Skalici, v Spišskom Podhradí a inde), no najviac ich ale vzniklo na území Svätej rímskej ríše nemeckého národa, kde svätá Alžbeta žila a pôsobila väčšinu svojho krátkeho života. Jeden špitál nesúci jej meno sa nachádzal aj v slobodnom cisárskom meste Aachen. Tu v roku 1622 založila Apollonia Radermecherová spolu s dvoma nasledovníčkami Spoločnosť sestier ošetrovateliek sv. Alžbety. Pripojila sa tak k radu ostatných nových rehoľných komunít rodiačich sa v celej katolíckej Európe. Malá spoločnosť vznikla pre potreby mesta Aachen, ktoré jej zakladateľku Apollóniu Radermecherovú pozvalo do svojho špitálu⁵³. Aj vďaka tomu získala dôležitú výhodu oproti ostatným novým spoločnostiam, ktoré sa popri nej objavovali a napriek viacerým ťažkostiam nepotrebovala príliš zápasíť o „svoje miesto na slnku“⁵⁴. Niekoľko mesiacov pred svojou predčasnou smrťou, 5. mája 1626, si Apollónia s nasledovníčkami obliekla rehoľné rúcho františkánskych sestier a na smrteľnej posteli v decembri zložila rehoľné sľuby čistoty, chudoby a poslušnosti. Týmto sa malé spoločenstvo s ešte žijúcou zakladateľkou pripojilo k oficiálnym štruktúram akceptovaným katolíckou cirkvou – k Tretiemu rádu sv. Františka. Spoločenstvo prijalo jeho regulu upravenú pápežmi Levom X a Sixtom IV., ktorí k nej pripojili aj sľub chudoby, čistoty a poslušnosti pre zasvätené osoby. Klauzúra pre Tretí rád svätého Františka sa stala záväznou až po Tridentskom koncile v roku 1566, kedy ju nariadil dekrétom pápež Pius V. Dekrét bol potom ešte potvrdený tým istým pápežom v roku 1569 a neskôr aj Gregorom XIII. v roku 1572. Klauzúra, teda uzavretie sa pred vonkajším svetom, nemohla byť dokonale zavedená v žiadnom kláštore, no v reholiach zaoberajúcich sa sociálnou činnosťou to spôsobovalo, vzhľadom na charakter ich poslania, ešte ťažšiu situáciu, plnú protikladov. Kontakt s chorými pacientmi bol častý a pravidelný a navyše k nemu dochádzalo priamo

53 Drechsler, Eva, Mayrhofer, Maria A. : *Starke Frauen im Wandel der Zeit*, Viedeň : Wagner Verlag, 2009, s. 28

54 Rapley, Elisabeth : *A social history of the Cloister, Daily life in the Teaching Monasteries of the Old Regime*, Londýn : McGill-Queen's University press, 2001, s. 16

v budove kláštora. Až do vydania dekrétu pápeža Bonifáca VIII. boli tak kláštory Tretieho rádu tolerovanými inštitúciami aj bez klauzúry. Rehole riadiace sa regulou sv. Františka mali len povinnosť vyhýbať sa „jemnosti šiat, nezaháľať pri tanci, hrách a podobných samopašnostiach“⁵⁵. Zavedením povinnej klauzúry v reholiach s regulou Tretieho rádu sv. Františka sa začalo uplatňovať pravidlo, podľa ktorého boli v kláštore presne vyčlenené priestory pre klauzúru a pre verejný areál - napríklad pre špital. Bežný život a potreby kláštornej komunity však ukázali, že striktné dodržiavanie jej pravidiel malo svoje úskalia. To sa prejavovalo nielen pri práci s chudobnými a chorými, ale aj pri mimoriadnych udalostiach, kedy si museli rehoľníčky vyžiadať od svojho nadriadeného výnimku. Tými boli miestni biskupi, ktorí k nim pravidelne vysielali svojho vizitátora.

Krátko po smrti svojej zakladateľky sa nová rehoľa rýchlo šírila v katolíckych krajinách Svätej ríše rímskej národa nemeckého. V Grazi, ktorý sa nachádzal v centrálnej časti Habsburskej monarchie, sa alžbetínky usadili v roku 1690. Bola to potom už len otázka času, kedy sa nová rehoľa usadí aj vo Viedni (1709). V hlavnom meste ríše získali veľkú podporu zo strany cisárskeho dvora, zvlášť od cisárovnej Eleonóry Magdalény Falcko-neuburskej, druhej manželky a vdovy po Leopoldovi I. Habsburskom. Z Viedne nakoniec vzišlo päť kláštorov, ktoré existujú dodnes: v Prahe (1719), v Prešporku (1738), v Linzi (1745), v Brne (1754) a v Budíne (1785). V Uhorsku vznikli len dva kláštory tejto rehole. Najstarší z nich sa nachádza v dnešnej Bratislave na Špitálskej ulici, kam 16. septembra 1738 prišli štyri rehoľníčky z Viedne. Ich veľkým podporovateľom bol ostrihomský arcibiskup Imre Esterházy, ktorý venoval značné finančné prostriedky na stavbu kostola a kláštora.

Koniec 18. storočia a celé 19. storočie patrí v mnohých ohľadoch k prelomovým obdobiam svetových ako i domácich dejín. Súvisí to s osvietenskými reformami, ktoré sa v priebehu 18. storočia uplatnili prakticky vo všetkých európskych štátoch. Radikálne sa zvýšila gramotnosť obyvateľstva a vylepšili sa technológie knižtlač. Tie priniesli nové možnosti šírenia myšlienok cez celý kontinent, ba dokonca aj cez oceán. Táto „informatizácia“ obyvateľstva otvorila množstvo spoločenských tém, ktoré bývali predtým tabuizované, alebo boli predmetom dišpút len v úzkych intelektuálnych kruhoch. Jednou z najpopulárnejších bola bezpochyby otázka monasticizmu, ktorá sa objavovala nielen v pamfletoch a primitívnych obrázkoch, ale aj vo veľkých literárnych dielach počas celého 18. a 19. storočia. Napríklad v roku 1781 vyšiel v Ulme spis „*Das Grab der Bettelmönche*“, ktorý sa zaoberal zmyslom a cieľmi žobravých reholí v spoločnosti. Netreba zabúdať ani na tzv. osvietenskú literatúru a predovšetkým na Voltairove spisy, ktoré dráždili verejnú mienku proti

55 Archív kláštora alžbetínok (ďalej OSE), knihy : Regul, Ordnung und Satzungen der Kloster Frauen Elisabethinerinen genandt

reholiam a všeobecne proti katolíckemu kléru. Na svetlo sa vynášali morálne prehrešky cirkevných predstaviteľov – skutočné i vykonštruované, ktoré sa znázorňovali aj na titulných obrázkoch kníh a na plagátoch. V Slovenskom prostredí je asi najznámejším pamfletom „*Dúverná zmlúva medzi mníchom a diáblom*“ od bernolákovca a katolíckeho kňaza Juraja Fándlyho, v ktorej autor ako iní pred ním a po ňom kritizoval neúžitocnosť žobravých reholí. Kritika týchto „spoločenských nešvárov“ v kláštoroch vychádzala pravdepodobne z úpadku, ktorý práve zažívali rehoľné spoločenstvá vo vlnách politických a ekonomických nepokojov od začiatku 18. až do 1. polovice 19. storočia. Kríza potridentských konventov úzko súvisela s politickou a ekonomickou situáciou v jednotlivých krajinách. Ich hmotné zabezpečenie pozostávalo zväčša z vien, almužien a z peňažných darov - fundácií, ktoré následne požičiavali na úrok panstvám, cirkevným inštitúciám, alebo i štátu⁵⁶. Zároveň boli oslobodené od daní a poplatkov či už mestám, alebo panovníckemu dvoru.

Vo Francúzsku, kde sa hlasy kritikov ozývali v 18. storočí najhlasnejšie, prepukla ekonomická kríza už krátko po smrti Ľudovíta XIV. Bankrot, ktorý sa rozšíril po celej krajine, spôsobil obrovskú škodu väčšine rentierov, ktorí požičali svoje peniaze štátnym inštitúciám alebo súkromným osobám. Tlačené peniaze razom stratili svoju hodnotu a dlžníci, ktorí si požičiavali „v pevnej mene“, boli svoj dlh schopní hravo splatiť bezcennými kusmi papiera⁵⁷. Ženské rehole a kongregácie v mestách, žijúce dovtedy hlavne z fundácií, sa razom ocitli na kolenách, na ktorých museli ísť prosiť do Versailles o pravidelnú finančnú pomoc. Kráľovské úrady, ktoré mali podiel na bankrote celej krajiny, ich rýchlo označili za „*hlúpe, nehospodárne a márnivé vo svojich stavebných plánoch a v prijímaní väčšieho množstva žien, ako si môžu dovoliť, len kvôli ich venu*.“⁵⁸ „*Koruna*“ vnímala zlú situáciu konventov veľmi povrchno a tvrdila, že je v krajine jednoducho priveľa kláštorov a že „*je absolútne nevyhnutné potlačiť ich nekonečné množstvo*“⁵⁹ Kráľovským dekrétom vznikla „*Commision des secours*“, ktorej úlohou bolo vyplácať penzie pre 558 rehoľných domov a zároveň zredukovať „*nadmerné množstvo ženských komunit, ktorými bolo kráľovstvo zaťažené*.“⁶⁰ Aj vďaka tomuto úradu počet rehoľníčok vo Francúzsku klesol do roku 1789 o jednu tretinu.⁶¹ Viac-menej nezávislé a apolitické (vo vzťahu k štátnej moci) inštitúcie, akými boli nové konventy v 17. storočí, sa na konci 18. storočia vo Francúzsku pretvorili na polo-štátne ustanovizne, ktoré

56 viac o cirkevných fundáciách je možné nájsť v: Kušniráková, Ingrid : *Piae fundationes, Zbožné fundácie a ich význam pre rozvoj uhorskej spoločnosti v ranom novoveku*, Bratislava : Historický ústav SAV, 2009, 214 s.

57 Rapley, Elisabeth : *A social history of the Cloister, Daily life in the Teaching Monasteries of the Old Regime*, s. 23

58 Tamže, s. 23

59 Tamže, s. 23

60 Tamže, s. 23

61 Tamže, s. 24

mali za peniaze z koruny slúžiť pre blaho vlasti v starom režime. Môžeme vysloviť domnienku, že táto „symbióza“ sa stala neskôr podnetom k antiklerikálnej a laicizačnej politike počas Francúzskej revolúcie a potom po páde Napoleona III. v 70. rokoch 19. storočia.

V Habsburskej monarchii radikálne riešil otázku konventov a ich podriadenia sa verejnému blahu cisár Jozef II., od ktorého vlády slovenská historiografia počíta tzv. „dlhé 19. storočie“ vo východnej časti strednej Európy. Jeho osvietenenské reformy, ktorými sa zapísal do novovekých dejín, vyvolávali v spoločnosti poddaných kontroverzné nálady a postoje. Dá sa povedať, že v mnohých prípadoch boli formy, aké používali jeho úrady, veľmi necitlivé a vôbec nereflektovali dovtedajší spôsob života všetkých vrstiev obyvateľstva. Jozef II. a jeho dvor si totiž viac všímali trendy, ktoré sa ujímali v zahraničí, ako vo vlastnej krajine. Pri cirkevnej reforme sa inšpiroval dielami talianskeho kňaza a vzdelanca Ludovica Antonia Muratoriho *Della regollata divozione de christiani* a *Della carita christiana in quanto essa e' amore del prossimo*, v ktorých autor otvorene kritizoval početné zlozvyky zakorenené v katolíckej cirkvi a výstrelky barokovej pobožnosti.⁶² Rušenie kláštorov žobravých a kontemplatívnych rádov v monarchii vyšlo rovnako z myšlienok francúzskeho osvietenstva, a čiastočne aj nemeckého protestantizmu. Náboženský fond, ktorý vznikol po zrušení viacerých kontemplatívnych kláštorov, mal podobné funkcie ako vo Francúzsku.

Prvý z dekrétov Jozefa II. týkajúcich sa kláštornej správy vyšiel už 2. apríla 1781. Podľa tohto nariadenia museli všetky kláštory v monarchii prerušiť styky s ich centrálnymi orgánmi, ktoré sa nachádzali za hranicami štátu. Rehoľníci nesmeli cestovať do zahraničia (vyslovene do Ríma) kvôli generálnej kapitule⁶³, alebo kvôli akejkoľvek záležitosti, ktorá sa týkala ich rehole. Zároveň sa nesmel stať predstaveným kláštora žiaden cudzinec, kým nedostal osvedčenie od miestodržiteľskej rady. Povolanie si vyžadovalo aj zvolanie provinčnej kapituly, pri ktorej sa volili rehoľníci do orgánov provincie niektorej rehole. Miestodržiteľstvo získalo o dva roky aj podrobný prehľad majetku jednotlivých kláštorov, v ktorom museli konventy spísať nielen svoj hnutelný a nehnuteľný majetok, ale aj cirkevné fundácie. Na miestodržiteľstve boli potom kláštory povinné každoročne nahlasovať aj všetky svoje príjmy a výdaje.

K samotnému rušeniu kláštorov kontemplatívnych reholí dochádzalo postupne už na začiatku vlády Jozefa II. Ich členovia sa mohli buď vrátiť do svetského života, alebo, ak sa našlo pre nich miesto, mohli odísť do iného kláštora. Komunita alžbetínok v Prešporke prijala v priebehu rokov 1782 – 1787 skoro tridsať rehoľníčok zo

62 Kušnieráková, Ingrid : *Nemocnice milosrdných bratov v Uhorsku v súradniciach osvietenenských reforiem Márie Terézie a Jozefa II.*, In : Historický časopis, 51, 3, 2003, s. 407

63 Stretnutie všetkých predstaviteľov kláštorov jednej rehole zvyčajne za účelom voľby najvyšších predstaviteľov onej rehole.

zaniknutých kláštorov v Uhorsku, ako aj v Rakúskych krajinách⁶⁴. Jej národnostné zloženie sa tým tak radikálne zmenilo, že vedenie kláštora bolo nútené prijať nového spovedníka, ktorý ovládal okrem nemčiny aj maďarčinu⁶⁵. Nový jazyk sa však popri zaužívanej nemčine začal v kláštore ujímať až po rakúsko-maďarskom vyrovnaní v roku 1867, kedy tzv. maďarizácia zasiahla bez rozdielu všetky vrstvy a národnosti v Uhorsku. Napriek tomu, že sa v kláštore nachádzali aj Slovenky, ich jazyk sa začal presadzovať až od roku 1938, kedy bolo staré maďarské vedenie nútené ustúpiť rozhodnutiam cirkevnej vrchnosti, resp. apoštolského administrátora Pavla Jantauscha a svätiakeho biskupa Michala Buzalku.

Počas vlády Jozefa II. došlo (podobne ako vo Francúzsku v 30. rokoch 18. storočia) zo strany štátu k radikálnemu zásahu do života rehoľných komunít, na druhej strane je nutné dodať, že kláštory, ktoré prežili jeho reformy, sa nestali obeťami sekularizácie, k akej došlo v západných krajinách či už z konfesiónálnych, alebo politických dôvodov ako napr. vo Francúzsku za Veľkej revolúcie, v nemeckých štátoch počas Napoleonovej hegemonie alebo v Španielsku v 30. rokoch 19. storočia.

Aj keď smrťou panovníka viaceré povinnosti predstavených voči miestodržiteľstvu zanikli, ich kláštory ostali závislé od úradných rozhodnutí. Kláštor alžbetínok v Prešporku nebol v tomto ohľade nijakou výnimkou. Ako člen Tretieho rádu sv. Františka nikdy nemal nad sebou žiadnu generálnu predstavenú, ale o začiatku bol podriadený ostrihómskému arcibiskupovi. Činnosť kláštora bola až do roku 1811 financovaná hlavne z výnosov fundácií na nemocničné lôžko. Sumu zväčša v hodnote 1500 zlatých zapožičali sestry za pomoci arcibiskupstva na 5% úrok niektorému panstvu, cirkevnej ustanovizni (napr. diecéze) alebo niektorej štátnej inštitúcii. Dlžník potom každoročne vyplácal dohodnuté úroky z výnosov, ktoré pokryli kompletne výdaje pri ošetrovaní pacientok striedajúcich sa na jednom lôžku.

Vplyvom série neúspešných vojen s Francúzskom, ktorými Habsburská monarchia stratila vplyv, územia a veľké množstvo finančných prostriedkov, začala mena krajiny výrazne strácať na hodnote. Po tom, ako Wiener-Stadt-Banco vydalo neúmerne množstvo papierových peňazí, došlo medzi rokmi 1800 až 1806 k raketovej inflácii meny. Obyvatelia krajiny si začali pre osobnú potrebu zapisovať na kus papiera alebo aj na čisté strany kníh ceny rozličných potravín, ktoré sa stále neúmerne zvyšovali. Ženské kláštory v Habsburskej monarchii sa dostávali čiastočne do podobnej situácie, v akej sa ocitli ich náprotivky vo Francúzsku v 20. rokoch 18. storočia. Väčšina ich finančných prostriedkov sa nachádzala buď

64 OSE: knihy: In nahmen der Allerheiligsten Dreyfaltigkeit: Jesu Maria Joseph Francisci und Elisabeth: seunt Allhierbezeugnet die Nahmen deren alhier in Unseren Convent St. Elisabeth in Prespurg eingeleith, undt Profess Schwestern gott dem allmächtigen allergebrünstigt bittent Unsere Nahmen auch in daß Buch deß ewigen lebens einzuschreiben Amen, čísla rehoľníč (č): 69 – 95, 97, 98

65 OSE: knihy: Stiftungs- und Hausprotokoll N. 1, Hauskronik Nr. 1, Domáca kronika č. 1, s. 190

v nehnuteľnom majetku, alebo v dlžných úpisoch, ktorých splatnosť bola neistá. Ich výnosy z fundácií totiž čoraz častejšie meškali, alebo sa úplne prestali vyplácať. Peniaze, ktoré mali uvedené na papieri, boli mimo dosahu konventu ako ich majitelia. Kláštor alžbetínok v Prešporoku mal napríklad uložený fundačný kapitál okolo 30 000 zlatých na zemplínskom panstve grófa Františka Klobušického. Už koncom 18. storočia však prestalo panstvo vyplácať výnosy, čím jeho dlh voči kláštoru do roku 1802 narástol až do výšky 8000 zlatých. Po exekúcii majetku Klobušických začal nový dlžník robiť obštrukcie, ktorými sa musel zaoberať aj generálny vikár Ernest de Pexen⁶⁶. Pri ročnom príjme 3840 zlatých to kláštoru spôsobovalo veľký finančný výpadok, ktorý v danej dobe nebolo možné nahradiť⁶⁷. Jeho vtedajšia predstavená Mária Elígia (1802 – 1823) bola nútená už štyri mesiace po svojom zvolení v marci 1803 požiadať kráľovské miestodržiteľstvo o finančnú pomoc. Dovedy dostával každoročne jej kláštor peňažnú podporu z viedenského dvora len vo výške 600 zlatých, ktoré sa zaviazala platiť ešte cisárovná Mária Terézia v roku 1768⁶⁸. Tie pokrývali len časť z celkových nákladov na jeho chod.⁶⁹ Keďže odpoveď z miestodržiteľstva niekoľko mesiacov neprichádzala, kláštor sa logicky obrátil na generálneho vikára v Trnave, ktorý sa mal pokúsiť vymôcť aspoň nejaký príspevok. Odpoveď však dlho neprišla ani odtiaľ. Kláštor dočasne zachránila smrť jeho urodzenej podnájomníčky Barbary Belleschitzovej, ktorá ho spravila v roku 1806 jej univerzálnym dedičom. Do bankrotu ríše v roku 1811 si tak polepšil o 1300 zlatých ročne zo štátnych obligácií⁷⁰. Napriek zvýšeniu príjmu predstavená požiadala v priebehu roku 1807 už priamo viedenský dvor o finančnú pomoc. Počas cesty po Uhorsku cisár František zavítal v jeseni 1807 aj do kláštora alžbetínok v Prešporoku. Autorka kláštornej kroniky napísala, že boli sestry prekvapené jeho obedňajšou návštevou. Tam si mal všimnúť „zlé biedne jedlo“⁷¹, ktoré sa malo práve podávať na stoloch. Predstavená v krátkosti odpovedala na jeho otázky a požiadala ho, či by mohla do Viedne písomne predložiť ešte jeden prosbopis. Cisár František mal súhlasiť a uistil ju, že pri najbližšom pobyte v Prešporoku kláštor opäť navštívi⁷².

Elisabeth Rapleyová vo svojej knihe *A social history of the Cloister* opísala pomerne „macošský“ prístup kráľovských úradov voči ženským rehoľným

66 OSE: fond: listiny, 19. storočie, Hochwürdiger Bischof und General Vicar, Endes gefertigte flehet mit Kindlicher Zuversicht, zu E.b.G. milden Vatter Schutz, in betref des bey Herrn v. Bossá...

67 OSE: knihy: Stiftungs- und Hausgeschichte des Elisabethiner Kloster in der königl. Freistadt Preßburg. Vom Jahre 1732 bis 16-ten september 1838, s. 40

68 OSE: knihy: Aufzeichnungen über verschiedene Stiftungen u. s. w. bis 1837/1848

69 V danom čase sa v kláštore nachádzalo približne 40 rehoľníčok, niekoľko sluhov a tridsať pacientok. Len na obživu pacientok bolo potrebných viac ako 1500 zlatých ročne.

70 Bankrot v roku 1811 spôsobil, že výnosy z obligácií klesli z 4% na 2%.

71 OSE: knihy: Stiftungs- und Hausgeschichte des Elisabethiner Kloster in der königl. Freistadt Preßburg. Vom Jahre 1732 bis 16-ten september 1838, s. 42

72 Tamže, s. 42

spoločenstvám v 30. rokoch 18. storočia vo Francúzsku⁷³. Oba štáty sa vplyvom nákladných vojenských ťažení a silnej inflačnej politiky ocitli v bankrote, ktorý zasiahol celú spoločnosť. Príklad alžbetínok v Prešporoku ale predstavuje v Habsburskej monarchii iný pohľad na riešenie finančnej krízy ženských kláštorov. Samozrejme, okolnosti a doba, v akých sa nachádzali obe európske mocnosti, boli pomerne odlišné. Vláda vo Viedni ako predstaviteľka niekoľkokrát za sebou porazenej krajiny riešila veľmi zlú zahranično-politickú situáciu a platenie reparácií Francúzsku. Riešenie otázky krachujúcich kláštorov sa preto logicky ignorovalo, alebo, ako to bolo v prípade konventu alžbetínok v Prešporoku, sa odložilo na neskoršiu dobu. Krátko po odoslaní žiadosti vyšlo síce vo Viedni rozhodnutie, ktorým bol konventu priznaný ročný príspevok 5198 zlatých a 12 grošov, ale pod podmienkou, že kláštor do budúca zníži počet laických sestier a nemocničných lôžok. Táto požiadavka sa zhoduje s názorom, aký sa objavil aj vo Francúzsku v 30. rokoch 18. storočia, kde za zlým stavom v kláštoroch videli kráľovské úrady neúmerne množstvo rehoľníčok, ktoré konvent nebol schopný užiť⁷⁴. Predstavená Mária Elígia však vec videla inak. V zachovanom koncepte listu si sťažuje generálnemu vikárovi Ernestovi de Pexen: „...náš inštitút nemôže vydržať [len] so šiestimi laickými sestrami, najmä, keď ešte musím prepustiť jedného domáceho sluhu a 4 slúžky. Dve laické sestry majú dostatok práce v záhrade, jedna v laboratóriu a jedna, ktorá už nie je vhodná na ťažkú prácu, má roboty viac ako veľa v krajčírkej dielni. Čo mám teda robiť len s dvoma [voľnými] sestrami?⁷⁵

Vo svojom ďakovnom liste cisársko-kráľovským úradom, ktorý napísala 24. októbra 1807, vyjadrila rovnaký názor. Už o rok neskôr, pravdepodobne zo zahranično-politických dôvodov, prestali úrady vyplácať podporu a kláštor s nemocnicou podľa kronikárky prežívali „štyri najbiednejšie roky“⁷⁶. Napísala: „Kvôli všeobecnej biede stálo 20 funtov⁷⁷ hovädzieho mäsa 1 zlatý a 15 grošov. To vychádzalo spolu 25 zlatých denne (ak práve nebol sviatok) na 38 mníšok a 30 chorých v špitáli, ku ktorým bolo nutné pripočítať ešte šesť rekonvalescentov⁷⁸ ležiacich v posteliach, ďalej nevyhnutný služobný personál, spolu okolo 80 ľudí. Prvý lepší odvar, spolu s vyvareným prívarkom zo zeleninového pokrmu, bol určený pre chorých a rekonvalescentov. Ako tretí pokrm dostávali oba ústavy zavárané jedlo. V nedeľu a na sviatky dostávali

73 Rapley, Elisabeth : *A social history of the Cloister, Daily life in the Teaching Monasteries of the Old Regime*, s. 23

74 Tamže, s. 23

75 OSE : listiny : 19. stor., Hochwürd. Bischof, Ich habe es schon einmal unterfangen, E.b. G. zu schreiben, allein, da es nur meine Sorgfalt für hoch der. Gesundheit betraf, so dürfte ich bey so Ziellen wichtigen geschäften, keine rechnung ruf eine rückantwort machen., nedátovaný

76 OSE: knihy: Stiftungs- und Hausgeschichte des Elisabethiner Kloster in der königl. Freistadt Preßburg. Vom Jahre 1732 bis 16-ten september 1838, s. 43

77 Asi 11,2 kg, uvedené podľa:

Alexander Húščava : *Poľnohospodárske miery na Slovensku*, Bratislava : VSAV, 1972, 260 s.

78 Kláštor založil r. 1791 tzv. „dom rekonvalescentov“, v ktorom sa venoval pacientkam po ich liečbe v nemocnici.

pečené mäso s ovocím. Rekonvalescenti dostávali tiež denne hovädzie mäso, spolu s niečím nazvyš. Konventu a služobníctvu bol určený ako druhé jedlo mäsový nálev, ktorý sotva mal nejakú chuť. To bola polievka s trochou namočeného chleba, ako druhé jedlo bol uvarený prívarok bez nakvapkaného tuku, len zaprášený múkou. Keď 2 lóty⁷⁹ hovädziny vychádzali na každú hlavu, bol obed v poriadku. Často dávali staršie sestry mladším a silnejším pracujúcim svoje sústo hovädziny bez toho, aby ho okoštovali. Alebo ho dávali ako prídavok pre domácich chudobných vedno s prívarkom. Zvyšné mäso sa muselo nechať služobníctvu, ktoré sa však nemohlo uspokojiť s naším nepatrným pokrmom. Na sviatky boli všetky tri jedlá celkom bez masti a vajec a večer bola chudobná vodová polievka s jednou alebo s párom malých mrkiev.⁸⁰

Ďalší list so žiadosťou o obnovenie podpory predložila predstavená 26. novembra 1808 už cez svojho nového, vplyvnejšieho ochrancu - ostrihomského arcibiskupa a zároveň arcivojvodu Karla Ambróza⁸¹, cez ktorého tiež prosila cisára Františka, aby ustúpil od prísnych podmienok. Rovnako mal arcibiskup vyjadriť žiadosť konventu, aby zaplatil aj jeho dlhy, ktoré vznikli z nevyplatenej podpory. Odpoveď však neprichádzala. Stav sa ešte viac zhoršil vo februári nasledujúceho roku, kedy sestry minuli všetky úspory na záchranu zaplaveného kláštora. Aj 22. marca 1809 napísala predstavená ostrihomskému kanonikovi a titulárnemu biskupovi Alexandrovi Rudnayovi správu, v ktorej ho prosila, aby vymohol pre kláštor obnovenie tohto každoročného príspevku⁸².

Na odpoveď cisára Františka čakal konvent ešte tri roky, kým mu ju nedal osobne koncom októbra 1811, keď navštívil kláštor. Koruna rozhodla, aby čiastku 1936 zlatých a 56 grošov vyplácal ročne Tridsiatkový úrad v Prešporke⁸³ a 2661 zlatých a 56 grošov filiálna pokladnica pre kráľovské politické fundácie⁸⁴. Peniaze boli určené na podporu chorých a pre jednotlivcov žijúcich v kláštore. Finančná podpora od štátu bola v celkovej výške 5198 zlatých a 12 grošov potom vyplácaná pravidelne až do roku 1826. Získané peniaze nakoniec preklenuli pomerne nestabilné obdobie posledných vojen s Francúzskom až do obdobia po roku 1815, keď bolo možné opäť ozdraviť rakúsku menu.

79 Asi 350g

80 OSE: knihy: Stiftungs- und Hausgeschichte des Elisabethiner Kloster in der königl. Freistadt Preßburg. Vom Jahre 1732 bis 16-ten september 1838, s. 45 - 46

81 Karol Ambróz bol synovcom cisára Františka, preto smel používať rovnaký titul ako ktorýkoľvek Habsburg. Nastúpil na dlho vyprázdnené miesto ostrihomského arcibiskupa 25. januára 1808

82 OSE : listiny : 19. stor., listiny 2, Euer bischöfl. Gnaden(...) an Bischof Rudnay, den 22. März 1809

83 OSE : listiny : 19. stor., Copia, Auf das gemachte Ansuche des hiesigen löbl. Elisabethiner Conventes in betreff der Auskunft-Ertheilung ihrer erstmaligen Behebung vom gnädigst ertheilten Beitrag 1936 fl. 56 xr W.W..., 24. 2. 1825

84 OSE : listiny : 19. stor., Copia, Das die Allerhöchsten Orts dem Preßburger Elisabethiner Convent bewilligte Aushilfe, mit jährlichen 2661 f. 56 xr, W. W. mittelst erlassener könig. Ofner General politischer Stiftungen Zahlämtlichen Verordnung..., 21. 2. 1825

Desať rokov po definitívnej porážke Napoleona sa kráľovské miestodržiteľstvo obrátilo listom na konvent s otázkou, „či je ešte v týchto súčasných okolnostiach potrebný a nenahraditeľný príspevok 2661 zlatých a 56 grošov.“ V tom čase už predstavenú Máriu Elígiu (+ 1. apríla 1823) nahradila sestra Mária Alžbeta (1823 - 1844), ktorá na otázku miestodržiteľstva poslala pomerne rozsiahly list, v ktorom predostrela dohromady 11 dôvodov, kvôli ktorým by sa mal príspevok vyplácať naďalej. V prvom rade sa vrátila vo svojich spomienkach späť na začiatok storočia, kde písala o najskromnejšej potrave, „ktorá sa tak obmedzila, že mohla slúžiť nie na nasýtenie, ale len na utíšenie hladu.“⁸⁵, a o konvente, „ktorý sa kvôli nedostatku peňazí tak vyčerpal, že neuveriteľne upadol do najkrajnejšej biedy.“⁸⁶. Rovnako aj o desať rokov si sťažovala na stály nedostatok príjmov a vysoké výdaje, ktoré si vyžadovala starostlivosť o chorých. Argumentovala, že podpora, ktorú dovtedy konvent dostával spolu s nárastom ziskov z fundácií, ho priviedla k lepšiemu hospodáreniu. Ak by ale znova došlo k zdražovaniu, ocitol by sa kláštor opäť „v predošlom biednom stave“⁸⁷, pretože zisky „z fundácií na súkromných majetkoch zväčša ostávajú nevyplatené“⁸⁸. Ako príklad uviedla výnosy od grófa Františka Pálffyho vo výške 1020 zlatých konvenčnej meny, ktoré už druhý rok neprichádzali. Nakoniec v bode 10 priznala, že „konvent ešte nie je v stave, aby prežil bez ďalšej podpory a bol zabezpečený pred opätovným tragickým pádom do chudoby“.⁸⁹

Habsburská monarchia zažila po Viedenskom kongrese ešte dve vlny zdražovania a čiastočne aj hladomoru (1815 a 1817), ktoré boli spôsobené celosvetovou prírodnou katastrofou s následkom dlhej zimy a zničenej úrody. Je pravdepodobné, že predstavená Mária Alžbeta v liste narážala práve na túto skutočnosť.

Finančný stav kláštora do roku 1826, kedy predstavená napísala list miestodržiteľstvu, nie je možné celkom overiť, pretože sa kniha príjmov a výdajov z tohto obdobia nezachovala. V *Záznamoch o rozličných fundáciách*, ktorý v kláštore viedli do roku 1838, sa spomína pomerne štedrá pozostalosť po grófke Juliane Janekovichej, ktorá kláštornej nemocnici v roku 1813 venovala perlový náhrdelník v hodnote 17 000 zlatých⁹⁰. O rok neskôr získala nemocnica 15 000 zlatých od bývalých zamestnancov zomrelého ostrihomskeho arcibiskupa Jozsefa Bathýánya⁹¹ a v roku 1822 založil fundáciu na dve nemocničné lôžka nitriansky biskup Jozef Kluch⁹². Matka významného uhorského šľachtica a politika Istvána Szechényiho, Juliana Szechényiová, rod. Festetičová vo svojom závete z roku 1824 odkázala

85 OSE : listiny : 19. stor., Euer hochfürstlichen Gnaden! Hochwürdiger Erzbischof und Reichs Primas Gnädiger Herr Herr. Auf die in dem Intimate der hoch löbl. Königl. Statthalterei von 12ten Sept. l. J no. 14758 vorgelegte Frage..., 3. 11. 1826

86 Tamže

87 Tamže

88 Tamže

89 Tamže

90 OSE: knihy: Aufzeichnungen über verschiedene Stiftungen u. s. w. bis 1837/1848

91 Tamže

92 Tamže

14 000 zlatých na fundáciu pre sedem nemocničných lôžok⁹³. Kláštora sa však zvýšili výdaje na chod kostola. Veľkú položku pohltila aj oprava tzv. domu rekonvalescentov⁹⁴, ktorej hrozilo zrušenie vnútorných priečok.

Argumenty predstavenej pravdepodobne zavážili, pretože kráľovské úrady nakoniec zrušili len príspevok 600 zlatých, ktorý kláštora určila ešte Mária Terézia v roku 1768. Kláštor alžbetínok mohol popri svojich príjmoch z fundácií a z majetkov financovať svoju činnosť aj z pokračujúceho každoročného príspevku 4598 zlatých a 12 grošov.

Posledná zmena v úprave výšky príspevku sa udiala v roku 1864, kedy bolo obom kláštorom alžbetínok v Uhorsku (v Prešporku a v Budapešti) určených po 2236 zlatých ročne.

Za vyplácanie príspevkov sa kláštor odvdáčoval režimu aj mimoriadnymi službami. V priebehu roka 1848 prebiehalo v celej monarchii silné spoločenské pnutie medzi reformistami a konzervatívnymi silami, ktoré v Uhorsku viedlo k ozbrojenému povstaniu. V tom čase konvent v Prešporku zažil veľkú epidémiu týfusu, ktorému podľahlo až desať rehoľníčok v produktívnom veku spolu s mimoriadnym spovedníkom Karlom Mührom. Napriek tomu bol kláštor podľa rozkazu zaradený do siete nemocníc, ktoré mali liečiť ranených cisárskych vojakov. V septembri 1849 doplnilo chýbajúci personál v nemocnici osem rehoľníčok z rakúskeho Grazu. Napriek prísnej klauzúre, ktorá zakazovala vstup do vnútorných priestorov cudzím osobám oboch pohlaví, boli všetky ubytované priamo v jej vnútri na prvom poschodí⁹⁵. Počas ročného pobytu v prešporskom kláštore sa viaceré nakazili týfusom, na ktorý jedna z nich aj zomrela. Keď uhorské povstanie skončilo kapituláciou pri Világoši a nemocnicu opustil posledný vojenský pacient, mohli sa sestry vrátiť späť do Grazu.

Vtedajšia predstavená Mária Anna (1844 - 1855), sa stala koncom marca 1853 prvou rehoľnicou v dejinách prešporských alžbetínok, ktorá získala štátne vyznamenanie - zlatý kríž za zásluhy. V tom čase zároveň oslávila 50. výročie zloženia večných sľubov. Navrhovateľom na vyznamenanie bol neznámy príslušník barónskej rodiny von Attems⁹⁶, ktorá sa v danom období angažovala hlavne v rakúskej armáde. Môžeme preto vyjadriť hypotézu, že predstavená Mária Anna dostala zlatý kríž za zásluhy počas občianskej vojny v Uhorsku. Celkovo sa slávnosť niesla v patriotistickom duchu s mimoriadnym dôrazom na osobu panovníka Františka Jozefa, ktorého meno predstavená Mária Anna v krátkom ďakovnom príhovore spomenula trikrát. Zlatý kríž s korunou jej na hrud' pripol mešťanosta František

93 Tamže

94 Budova stojaca pri východnom priečelí kláštora postavená v r. 1791 pre účely starostlivosti o nedávno vyliečené pacientky.

95 OSE: knihy: Stiftungs- und Hausgeschichte des Elisabethiner Kloster in der königl. Freistadt Preßburg. Vom Jahre 1732 bis 16-ten September 1838, s. 72

96 Tamže, s. 74

Kampfmüller, ktorý zároveň v kláštore pôsobil ako dlhoročný ekonóm. V kostole sa tiež zaspievala popri tradičnej piesni „*Te Deum*“ aj štátna hymna „*Gott erhalte*“⁹⁷.

Po nej dostali vyznamenania ešte dve predstavené: Mária Vilhelmína (1879 – 1906) v roku 1900 a Anna Jozefa (1906 – 1924 a 1927 - 1933) v roku 1916. Mária Vilhelmína koncom roka 1899 oslávila svoje 70. narodeniny a 50. výročie vstupu do kláštora. Slávnosť bola celkom podobná tej, ktorá sa konala pred 46 rokmi. Predsa ale existovalo niekoľko menej viditeľných rozdielov. Predstavenú dekoroval namiesto mešťanostu vicežupan barón Vay, ktorý predniesol slávnostný príhovor v maďarčine. Zmenilo sa aj zakončenie prípitku, keď namiesto latinského „*Vivat*“⁹⁸ sa použil maďarský ekvivalent „*Eljén*“⁹⁹.

Poslednou predstavenou z kláštora alžbetínok vyznamenanou ešte monarchistickým režimom bola sestra Anna Jozefa, ktorá v mene celého kláštora prijala 5. mája 1916 medailu a diplom za zásluhy od generálneho inšpektora dobrovoľných zdravotníkov, arcivojvodu Františka Salvadora Rakúsko-Toskánskeho. Vyznamenanie dostala „*za starostlivosť o zranených, ktorú kláštor vykonával od začiatku vojny*“¹⁰⁰

Vzťahy dynastie Habsburgovcov ku kláštoru alžbetínok v Prešporku počas dlhého 19. storočia

Vládnuca rodina Habsburgovcov v priebehu dlhého 19. storočia zahŕňala prešporský konvent alžbetínok občasnými pozornosťami. Je ťažké rozlíšiť, kedy mala jednotlivá návšteva alebo dar od cisárskej dynastie súkromný, alebo oficiálny - verejný charakter. Jednotliví členovia rodiny, ktorí vchádzali dovnútra kláštorných stavieb, mávali často okolo seba väčší alebo menší sprievod, no nie vždy miestne noviny o tom podávali správu verejnosti. Záležalo tiež od formy a dĺžky návštevy, prípadne od hodnoty daru, ktorý so sebou člen dynastie priniesol. Samotné uvítanie (ak bolo naplánované) z pohľadu rehoľníčok bolo vždy ceremoniálne a nelíšilo sa od bežných dobových zvyklostí. V prípade kláštora alžbetínok sa ale vyskytli aj neplánované návštevy, kedy akákoľvek ceremónia šla bokom. Kláštorná kronikárka napríklad zachytila v roku 1811 náhly a neočakávaný príchod cisára Františka a jeho rozhovor s predstavenou, v ktorom chýba akákoľvek formalita¹⁰¹.

Už cisárovná Mária Terézia navštívila počas svojej vlády konvent alžbetínok celkovo štyrikrát (1751, 1774, 1775, 1780). Z jej detí prišli do kláštora ešte v mladom veku následník trónu Jozef II. (1751) a jeho sestry Mária Anna a Mária Kristína (1751). Po smrti Jozefa II. práve korunovaný uhorský panovník Leopold II.

97 Tamže, s. 75

98 Tamže, s. 75

99 Tamže, s. 114

100 Tamže, s. 195

101 Tamže, s. 49-50

venoval kláštora 15. novembra 1790 časť z darov od mesta Prešporok a o niekoľko dní oslávil s rehoľnicami aj sviatok sv. Alžbety. Okrem cisára Františka, ktorý navštívil kláštor dvakrát so sľubom zabezpečenia podpory, bol veľkým dobrodincom jeho vzdialený príbuzný Karol Ambróz, ostrihomský arcibiskup. Po povodni začiatkom roka 1809 dal na vlastné náklady urobiť nutné opravy kláštorných budov a pred svojou náhlou smrťou 2. septembra 1809 v Tate odkázal kláštora sumu 8000 zlatých, o ktoré ho požiadali listom rehoľné sestry. V dvadsiatych rokoch 19. storočia sa stala podporovateľkou kláštora cisárovná Karolína Augusta, ktorá sumou 1500 zlatých založila fundáciu na nemocničné lôžko¹⁰². Bezdetná cisárovná počas svojho manželstva s cisárom Františkom podporovala viaceré kláštory a inštitúcie zaoberajúce sa dobročinnosťou v celej monarchii. Kláštor alžbetínok sa k nim zaradil v roku 1825. Okrem fundácie darovala konventu počas svojej návštevy 12. novembra 1825 ešte almužnu vo výške 200 zlatých. K jej daru o niekoľko dní priložil ďalších 100 zlatých aj jej nevlastný syn a korunný princ Ferdinand¹⁰³. Cisárovná sa vrátila do kláštora alžbetínok aj 3. októbra 1830, krátko po jeho korunovácii a priniesla so sebou 12 kusov látky z ľanu. Nový kráľ Ferdinand ju potom za krátko nasledoval a podobne ako jeho predchodca Leopold mu daroval časť darov od mesta Prešporok. Karolína Augusta už ako vdova v roku 1864 darovala konventu 300 zlatých. Keď o deväť rokov neskôr zomrela, z jej pozostalosti prišiel jeden menší balík s osobnými vecami - troma modlitebnými knižkami, pracovným košom, poduškou, podobizňou zomrelej, vyšívaným obrusom, vrecom, nádobkou na lampu, tienidlom a ešte niekoľkými obrázkami. V polovici 80. rokov 19. storočia nadviazala priateľský vzťah s kláštrom arcivojvodkyňa Izabela de Croy, manželka Fridricha Habsburko-tešínskeho. Jej prvá návšteva 8. júna 1885 bola naplánovaná a plná oficialít. Nasledujúce stretnutia boli ďaleko súkromnejšieho charakteru. Napríklad 14. októbra 1890 priniesla predstavenej Márii Vilhelmíne fotografie svojich dcér, ktoré jej sľúbila týždeň predtým¹⁰⁴. O niekoľko mesiacov neskôr začiatkom januára 1891 venovala kláštora kus čistého bieleho plátna¹⁰⁵. Oficiálne sa 19. novembra 1893 zúčastnila slávnosti posvätenia obnoveného interiéru rehoľného kostola, ktorý bol ťažko poškodený požiarom z leta 1879. Posledná zmienka v kláštorenej kronike o arcivojvodkyňi Izabele pochádza z 28. septembra 1902, kedy prišla navštíviť smrteľne chorú predstavenú Máriu Vilhelmínu. Pri jej lôžku mala utešovať ostatné sestry a večer, keď sa vrátila do svojho sídla, poslala do kláštora vlastnoručne zhotovený ruženec¹⁰⁶.

102 OSE: knihy: Aufzeichnungen über verschiedene Stiftungen u. s. w. bis 1837/1848

103 Tamže

104 OSE: knihy: Stiftungs- und Hausgeschichte des Elisabethiner Kloster in der königl. Freistadt Preßburg. Vom Jahre 1732 bis 16-ten September 1838, s. 96

105 Tamže, s. 96

106 Tamže, s. 135 - 136

Záver

V priebehu 19. storočia existovali rozličné koncepty riešenia vzťahov medzi budujúcimi sa modernými štátmi a kresťanskými inštitúciami. V Habsburskej monarchii, od roku 1867 v Rakúsko-Uhorsku, sa cirkevné inštitúcie vďaka reformám z čias jozefinizmu dostali pod kontrolu štátnej moci. Väčšina konventov, ktoré prežili rušenie kláštorov v krajine, sa pod dohľadom štátu zapojila do sociálnej práce v školstve, v starostlivosti o chudobných a v zdravotníctve. V mojom krátkom príspevku som si dal za cieľ poukázať na príklade kláštora alžbetínok v dnešnej Bratislave na vzťah vládnucej vrstvy k potridentským reholiam v 19. storočí.

Z textu vyplýva, že viedenský dvor hral významnú úlohu vo financovaní konventu alžbetínok a jeho nemocnice v Prešporku. Podpora, ktorú kláštor dostával, pomohla bezbolestne prekonať ťažké obdobia zdražovania, krachu a neúrody v prvých dekádach 19. storočia. Jeho vedenie si uvedomovalo dôležitosť finančnej pomoci od štátu a snažilo sa čo najdlhšie udržať jeho výšku. Vďaka tomu dokázal konvent poskytovať bezplatné služby chudobným pacientkam z mesta a jeho okolia. V prípade vzťahu štátnych inštitúcií a viacerých kláštorov podobných kláštora alžbetínok v Prešporku došlo v 19. storočí (oproti niektorým západným európskym štátom) k pozitívnej symbióze. V dvoch prípadoch (v r. 1849-1850 a 1914 - 1918) dokonca kláštor sv. Alžbety preukázal monarchii mimoriadne služby pri ošetrovaní ranených vojakov. Viedenský dvor ho za to odmeňoval menšími pozornosťami, napríklad aj vyznamenaniami.

Medzi konventom a vládnucou dynastiou vznikali v priebehu celej existencie monarchie priaznivé a neformálne vzťahy, ktoré sa prejavovali častými návštevami príslušníkov rodiny Habsburgovcov a ich malými darmi skôr privátneho charakteru. Pozitívny vzťah konventu s vládnucou vrstvou a celkovo s monarchiou výrazne ovplyvnil aj jeho budúci, pomerne chladný, postoj k nástupníckemu Československu, ktorý pretrvával až do roku 1938.

Exploring the Slovak history in the „long 19th century“.

Summary.

The book presents the results of new research in Slovak history in the field or period called “the long 19th century”, i.e. dating from the rule of Joseph II. in the late 18th century until the First World War. The focus of research was on the themes and domains which were either neglected in the past or needed reconsidering. The book centres on five fields and is composed of five chapters.

The first chapter is called “The Nation and the national issue”. It presents new aspects by exploring one of the most principal themes of 19th century. In his study, László Vörös reflects about the modern concept of the nation, which won recognition by the most contemporary historians, ethnologists and sociologists: the nation as an imagined community and an imagined tradition which is connected with the modernisation epoch. Nationalism is specifically an urban phenomenon. In the Slovak historiography, the national movement had been explored mostly in the rural area, in the peasant milieu, because the majority of the Slovak ethnic population was composed of peasants. Eva Kowalská aimed to change this perspective and concentrated on explaining urban aspects of Slovak nationalism. In case of Slovakia, these aspects are more interesting since the Slovaks in the 19th century had no important central city, and only small towns in the countryside (like Turčiansky Sv. Martin), had tried to compensate this lack. In his contribution, Peter Macho summarises how the symbol of the Tatra mountains as well as other Slovak geographic-territorial symbols were present in the Slovak nationalist discourse. Peter Šoltés elaborates on the theme and the activities of the Slovak Evangelical intelligentsia in the first half of the 19th century.

The second chapter “The National movement in foreign and domestic politics” deals with the important connection of nationalism and politics. Slovak foreign political thought was traditionally orientated toward the Russian Empire. In his contribution, Dušan Kováč shows the other side of the Slovak foreign orientation: their attitude to the Western powers England and France. Dušan Škvarna attempts at a reconsideration of the role and inspiring function of the Slovak National Council, established during the 1848 revolution. The Swiss political scientist Josette Baer, a specialist in the field of Slavonic and lately mainly of Slovak political thought, presents her analysis of the early political activities of Vavro Šrobár (an important personality of Slovak politics in the 20th century), especially his leading role in the so-called “Hlasist movement”.

The third chapter is dedicated to the juridical system and economic issues. Tomáš Gábriš presents a very useful survey of the juridical system in Hungary and its changes in the era of modernization during the 19th century. His paper shows that in Hungary the tendency to modernize was clashing with very difficult obstacles, mainly ideological and political ones. The attempt to create the centralised “nation state” in Hungary restrained the most important liberal-democratic reforms of the juridical system. In her contribution, Eva Ondrušová deals with the traditional studies of economic cameralism and its influence on the economic theory and practise in the 19th century. Ludovít Hallon and Miroslav Sabol follow the history of the Pittel and Brausewetter architectural company, which was much closely connected with and active in the very broad Pressburg (Bratislava) area.

Very new themes are presented in the fourth chapter named “Society, social life and environment”. Gabriela Dudeková outlines the system of poor relief in the Habsburg monarchy; her focus is on the mechanisms how the authorities denied social care to specific groups in Hungary. Slovak emigration to America is a very traditional issue in Slovak historiography. Igor Harušťák tries to consider this problem in the broader Central- and East-European context. Prior to 1989, research about the nobility as a social strata was neglected in Slovak historiography. Even after 1989, this theme was intensively researched mainly in the period of middle ages and the early modern times. However, from the social point of view, important and interesting issues are e. g. the nobility’s life style as well as the attempts of these “high society” members to preserve their status in the modern 19th century. Daniel Hupko deals with these issues focussing on the example of Lucia Wilczek. Roman Holec presents a completely new approach in his contribution about the changes in the relationship ‘man – animal’ as manifestation of a new attitude to nature during the 19th century.

The last chapter of this volume is dedicated to “The Churches in the social – modernizing processes”. Ingrid Kušniráková analyses the controversial interferences of Joseph II. into the life of the Roman Catholic Church, especially the closing-down of some cloisters. Tomáš Králik focuses on the relations of the Vienna court to the St. Elisabeth convent in Pressburg (Bratislava).

The chapters of this collective monograph will serve as a basis for the draft of a new synthesis on Slovak history in the “long 19th century”.

Register

- Abenperg-Traun Otto 243
 Aehrenthal Alois Lexa von 237
 Almási Pál Balogh 131, 264
 Alžbeta, cisárovná 235
 Sv. Alžbeta 320
 Ambrózy Štefan 288, 289
 Anderson Bnedict 22, 23, 26, 216
 Andrássy, Gyula 147, 283
 Andrássy, rod 236, 244
 Anna Jozefa 330
 Anton Karl Gottlob 62
 Apponyi Albert 275
 Apponyi György 147, 148
 Arányi Antal 274
 Attems, rod 244, 329

 Bach Alexander 77
 Bachát Daniel 283
 Bade Klaus J. 222
 Baer Josette 9, 333
 Baltazzi Hector 237
 Baltazzi Henrich 236
 Baltazziovci 237
 Baltl Hermann 147
 Baník Anton A. 54
 Bartholomaeides Ladislav 49, 55
 Báltthyány József 315
 Batthyány Lajos 139
 Beales Dereck 303
 Beauregard Ludwig 282
 Becher Johann Joachim 162 – 164, 300
 Bechstein Johann Matthäus 253
 Bel Matej 49, 71, 259, 260
 Belcredi, rod 244
 Belleschitzová Barbara 325
 Belopotocký Július 117
 Beneš Edvard 104
 Berczy Károly 281
 Berg Günther 171
 Berger Peter L. 18, 26
 Berlin Isaiah 106

 Bernolák Anton 43, 46, 64, 71
 Berzeviczy Gregor 58, 59
 Bielik František 216, 220, 222
 Bittó Dénes 275
 Bláasy Ede 284
 Blaho Pavel 107, 109, 112, 113
 Bloudek Bedřich 93
 Bobula Ján Nepomuk 78
 Bonifác VIII. 321
 Boos, rod 244
 Bórik Daniel 93
 Born Ignác 302
 Botto Július 7
 Bozitovac Gavrilo 51
 Branković Avram 51
 Brolly Tivadar 275
 Bourbonovci 307
 Bourdieu Pierre 229
 Brančík Karol 268
 Brauner Wilhelm 145
 Brausewetter Bruno 177, 180, 182
 BrausewetterKarl 183
 Brausewetter Victor 175 – 182, 187
 Brausewetter, architekt 175
 Brehm Alfred 255
 Breitenbach Wilhelm 181
 Brückmüller Ernst 199
 Burjan Jozef 120

 Cappy, rod 244
 Cannarvon, gróf 265
 Castelli Ignác 266, 267
 Clary, rod 244
 Coburg Filip 281
 Coing Helmut 135
 Colloredo-Mansfeld, vojvodkyňa 286
 Comte August 104
 Coudenhove, rod 244
 Croy Izabela de 331
 Cuvier Georges 253
 Csáky Vidor 275

Csizmadia Andor 146

Cziráky János 147

Csörgey Titusz 283

Čaplovič Ján 59, 61

Červenák Benjamín Pravoslav 67

Čulen Konštantín 220

Čulen Martin 268

Dalimil 43

Danilevskij Nikolaj 108

Darányi Ignác 275, 283

Darwin Charles 290, 293, 294

Daxner Štefan Marko 78, 144

Deák Ferenc 132, 133, 139, 141, 147,
148, 152

del'Estoile Pierre 319

Derham Viliam 53

Dessewffy Aurel 52

Dillingham William P. 218

Dobrovský Josef 60

Dubský, rod 244

Dudeková Gabriela 9, 334

Durvay Antal 191

Ďurský Henrik 207

Ďurský, poľský dôstojník z Krakova
207

Edison Thomas Alva 294

Eleonóra Magdaléna Falcko-
neubursská 321

Emo-Capodilista, rod 244, 247

Emo-Capodilistová Emma 247

Engel Johann Kristian 42

Engels Friedrich 7

Esterházy Imre 321

Eybel Valentin 303, 312

Fándly Juraj 46, 71, 322

Feigler Alexander 175

Feigler Ignác 175

Felsöbükki Nagy Pál 66

Fényes Elék 63

Ferdinand I. 200

Ferdinand V. 126, 128, 237, 331

Ferdinand Bulharský 289

Fichte Johann Gottlieb 62

Finkey Ferenc 210

Firmianovci 228

Foerster Paul 269

Forgáčovci 282

Florián János 191

Francisci Ján 77, 78

Frank Ignác 139, 141

Franklin Benjamin 251

Sv.František 320, 321, 324

František I. 281, 325, 327, 330, 331

František Ferdinand 75, 85, 289

František Jozef I. 7, 98, 126, 141, 144,
243, 329

František Salvador Rakúsko-Toskánsky
330

Freud Sigmund 290, 294

Fridrich Habsbursko-tešínsky 331

Fuchs Fridrich 268

Fürstenberg, rod 244

Gábris Tomáš 9, 334

Gáti Stefan 255

Genersich Christian 58

Ghyczy Kálmán 147

Glatz Jacob 56 - 58

Goëß Anton 243

Goëß, rod 244

Gottas Friedrich 50, 199

Gregor XIII. 320

Greguss Michael 52, 53

Greguš Juraj 116

Greisiger M. 286

Grosschmid Béni 133, 134, 136

Gudenus, barón 237

Hajnóczy Jozef 72

Hallon Ludovít 9, 334

Hánrich František 100

Hanzlík Ján 220

Harrach, rod 244

- Harušťák Igor 9, 334
 Hatzfeld Karl Friedrich 311
 Heckenast Gustáv 270
 Hegel Georg Wilhelm Friedrich 70
 Hengstenberg Ernst Wilhelm 52
 Heinke Franz Joseph 308 - 312
 Hélèn Gottfried 181
 Herder Johann Gottfried 62, 70, 251
 Herman Otto
 Hlaváč Ján 100
 Hlaváč Samuel 272
 Hlinka Andrej 103, 114 - 122
 Hložanský Jozef 74
 Hobsbawm Eric 103
 Hohenlohe-Oehringen Christian Kraft
 284 - 286
 Hohenlohe, rod 244
 Hodža Michal Miloslav 93
 Hodža Milan 75
 Holec Roman 10, 334
 Hollý Ján 108
 Holuby Jozef Ludovít 268
 Holuby Karol 94
 Homoki-Nagy Mária 140, 152
 Hörnigk Philipp Wilhelm von 163,
 165, 300
 Horváth Boldizsár 146, 148
 Horváth Mihály 66
 Houdek Fedor 112, 113
 Howard Esme 85
 Hoyos, rod 244
 Hučko Ján 53
 Humboldt Alexander von 253
 Hunyadyová, grófka 237
 Hupko Daniel 10, 334
 Hurban Jozef Miloslav 38, 55 - 57, 65,
 77, 92, 93, 144
 Hus Jan 64
 Huszty Zachariáš 255, 259
 Hviezdoslav Pavol Orságh 108

 Chernel István 289
 Chottek Jan 306
 Chrenóczi-Nagy József 267

 Chudovszky Géza 117

 Ilko Ignác 207, 208
 Ilková 207, 208
 Illés József 133
 Innocent X. 305

 Jahn Friedrich Ludwig 62
 Janák Jan 198
 Janeček Bernard 93
 Jankovics Marcel 275
 Jankovichová Juliana 328
 Jansenius Cornelius 301
 Jantausch Pavol 324
 Jozef, arcivojvoda 237
 Jozef II. 10, 48, 51, 54, 70, 134, 170,
 171, 198, 201, 298, 300, 303, 304,
 307 - 313, 315 - 318, 323, 324, 330
 Jungmann Josef 60
 Justi Johann Heinrich Gottlob von 163,
 165 - 169, 171, 301

 Kacskovics Lajos 259
 Kampelík František Cyril 67
 Kampfmüller František 330
 Kann Robert A. 146
 Kant Immanuel 105, 108
 Karol III. 281
 Karol Ambroz 331
 Karolína Augusta 331
 Katančič Matija Petar 51
 Katz David 293
 Kaunitz Václav Anton 304 - 307, 310,
 311
 Kecskeméthy Aurel 155
 Kerékgyártó Arpád 259
 Kershaw Ian 106
 Kinská Alžbeta 243
 Kinská Mária 243, 248
 Kinský, rod 241, 243, 244, 246, 248
 Kinský Rudolf. 243, 247, 249
 Kiss Géza 132
 Klement XIV. 305, 308
 Klinger Heinrich 184

- Klobušický, rod 325
Klobušický František 325
Kluch Jozef 328
Kmeť Andrej 269
Kocsis Attila 200
Koch Róbert 294
Kölcsey Ferenc 139
Kolísek Alois 118
Kollár Adam František 71
Kollár Ján 44, 51, 52, 56, 57, 61 – 63,
76, 100, 108, 110, 252
Kornhuber Andreas Georg 267, 268
Kossuth Lajos 67, 73, 75, 139
Kováč Dušan 9, 333
Kováts Johann 181
Kováts (Kovács) Ludwig (Lajos) 275
Kowalská Eva 8, 333
Koziebrodzki W. 284
Krajner Imre ml. 218
Králik Lajos 136
Králik Tomáš 10, 334
Krall Karl 291, 292
Kressel Franz Karl 311
Križko Pavol 80, 269
Kubínyi August von 260, 261
Kuffner Karol 228
Kukuljević József 283
Kušniráková Ingrid 10, 334
- Laband Paul 132
Ladányi Béla 133
Lang Ferencz Adolf 267
Lange Georg 52
Larisch, rod 244
Launer Štěpán 74
Lechner Odon 191
Leopold I. Habsburský 321
Leopold II. 330, 331
Lesser Friedrich Christian 253
Lev X. 320
Liechtenstein, princ 244
Liechtensteinovci, 244
Liechtensteinová, kňažná 244
Lichard Daniel Gabriel 269, 283
- Linné von Carl 253, 303
Lombrosa Cesare 290
Lonigo, rod 244
Luckmann Thomas 18, 26
Luby Štefan 142
Lujza, belgická princezná 281
Lueger Karl 270
Lyell Charles 253
Ludovít I., Veľký 136
Ludovít XIV. 322
- Mácsay Michal 77
Macura Vladimír 43
Máday István (Stefan) 292
Máday Izidor 275
Mádl Ferenc 140, 148
Magerle Victor 117
Macho Peter 8, 333
Makovický Dušan 113
Mallý Dusarov Ján 144
Mandl Karl 241
Mária Alžbeta 328
Mária Anna 329
Mária Anna, habsbursko-lotrinská 330
Mária Eligia 325, 326
Mária Kristína 330
Mária Terézia 105, 158, 300, 306 – 308,
317, 325, 329, 330
Mária Vilhelmína 330
Marx Karol 7
Masaryk Tomáš Garrigue 71, 75, 84,
85, 104, 107 – 114, 116, 120 – 122,
Mátraí, inžinier 183, 184
Mayer Andreas 52
Mayerderovci 175, 183
Meinecke Friedrich 105
Melan Jozef 178, 179
Melczer Georgína 273
Mensdorffová, grófka 244
Meran, rod 244
Mezey Barna 143
Migazzi Krištof 301, 311
Mikuláš I. 66
Mill John Stuart 227

- Milovuk Josif 51
 Montenouvo, kňažná 244
 Montesquieu Charles-Louis de
 Secondat 74, 105
 Mühr Karol 329
 Muratori Ludovico Antonios 301, 309,
 323
 Musschenbroek van Petrus 253
- Nagy Ernő 132
 Nagy Štefan 315
 Napoleon I. Bonaparte 62, 76, 324, 328
 Napoleon III. Bonaparte 77, 78, 80, 82,
 323
 Nejedlý Jan 60
 Nestor 42
 Nicolaus Johann z Hontheimu
 (Febronius) 302
 Nietzsche Friedrich 269, 270
 Nosák Bohuslav 93
- Ondrušová Eva 9, 334
 Osten Wilhelm von 290, 291
- Palárik Ján 73, 74, 144
 Pálffy František 328
 Pálffy Ján 239
 Pálffy Móric 238, 239, 243
 Pállfyovci, rod 238, 244
 Palkovič Juraj 56, 60
 Pantoček Jozef 275
 Párvy Sándor 115, 118
 Pasteur Luis 294
 Pauler Tivadar 156
 Petian (Petényi) Ján Šalamún 259 –
 264, 266, 282, 283
 Pettko Ján 268
 Pexen Ernest de 325, 326
 Piller Kálmán 276
 Pittel Adolf 176 - 178
 Pius V. 320
 Plachý Ondrej 60
 Planck Max 294
 Podstatzký, gróf 237
- Pomogyi László 199
 Popovici Aurel 75
 Pulszky Ferenc 52, 67
 Putz Carl 133, 134
- Radermecherová Apollónia 320
 Rajačič Josif 91
 Rapant Daniel 7, 86
 Rapleyová Elisabeth 319, 325
 Ráth György 148
 Rechberg Johann Bernhard 147
 Rieger František Ladislav 67
 Richter Joseph 302
 Rodiczky Eugen von 274
 Röntgen Wilhelm Conrad 294
 Rosegger Peter 270, 271, 296
 Rothschild Albert Salomon 244
 Rothschild Nataniel 244
 Rothschildová Bettina 244
 Rothschildovci 236, 244, 245
 Rudnay Alexander 327
 Rudolf, arcivojvoda 235, 289
 Rummy Karl Georg 58, 59
 RuszolyJózsef 145
 Rybay Juraj 60
- Sabol Miroslav 9, 334
 Sachsen-Coburg-Gotha August 282
 Salm, rod 244
 Shaw George Bernard 270
 Schaafgotsche, rod 244
 Schlegel Carl Wilhelm Friedrich 62
 Schlippenbachová Alžbeta 239
 Schlözer August Ludwig 42, 62
 Schmerda Karl 182
 Schmerling Anton 128, 129, 141
 Schmitz János Nepomuk 260
 Schönborn, rod 244
 Schönbornová, grófka 237
 Schoppenhauer Arthur 108
 Schrattová Katarína 235
 Schröder Wilhelm von 162, 163, 165,
 300
 Schustler J.179

- Schwartner Martin 58, 63
Schwarz Arthur 182
Schwarzenberg Felix 98
Schwarzenberg, rod 244
Schweitzer Albert 293
Searle John R. 12 – 17, 21, 23 - 27
Sedlnitzky Joseph 63
Seefried Otto 120
Seilern, rod 244
Senk Jozef 274
Seton-Watson Robert William
(ScotusViator) 84, 85, 118
Sipos Gyula A. 273
Sipos József 258
Sipőcz L. 136
Sixtus IV. 320
Sonnepfels Joseph 163, 167 – 171, 301
Sreznepskij Izmail Ivanovič 46
Stabl Sigmund 181
Stadion, Franz Seraph von 98, 126, 127
Stainlein-Saalensteinová Malvína 238
Stekl Johannes 199
Stetter Vilmos F. 264
Stoklásková Zdeňka 198
Stronge, Francis William 79
Szalay László 139, 140
Szapáry, rod 244
Széchenyi István 138, 139, 328
Széchényi, rod 244
Széchényiová Juliana 328
Szinyei Merse Félix 276
- Šafárik Pavol Jozef 42 – 44, 61
Šimko Viliam Emanuel (Simkó
Vilmos) 55, 56
Škarvan Albert 278
Škultéty Jozef 114
Škvarna Dušan 9, 333
Šoltés Peter 9, 333
Šrobár Vavro 9, 84, 103 – 122, 333
Šrobárová Berta 112, 113
Štefan I. 136
Štefánik Milan Rastislav 104, 111, 112
Štefanovič Samuel 74
- Štúr Dionýz 268
Štúr Ludovít 33, 38, 39, 44 – 47, 70, 71,
73, 74, 92 - 94
Šulek Viliam 94
Šuplikac Stevan 91
Šustek Daniel 224
- Tablic Bohuslav 56, 60, 61
Tajták Ladislav 220
Tarr Béla 270
Tekelija Sava 51
Tenfelde Klaus 296
Thallner Emmerich 180, 187
Tisza Kálmán 218
Tocqueville Alexis de 227, 228
Tolstoj Lev Nikolajevič 270
Tóth Lőrinc 148
Török János 259
Turgenev Ivan Sergejevič 108
- Uherek Maximilián 181, 185
Urban Otto 229
Utješenič Ignac 99
- Vajanský Svetozár Hurban 81, 82, 85,
108, 109, 114, 117
Vay Miklós 129, 144, 147, 330
Veritas Monte 278
Viktória, anglická kráľovná 281
Voltaire Jean Maria 108
Vörös László 8, 333
Vrchovský Alexander Boleslavín 67
- Wagner Richard 269
Wallis, rod 244
Wegscheider Julius A. L. 52
Wenzel Gusztáv 133, 148
Werbőczy István (Štefan) 131, 132,
136, 138, 153
Westphalen, rod 244
Wickham Steed Henry 85
Wilczek Frigyes 276
Wilczek Heinrich 238, 239
Wilczek Heinrich, uhorský 238

Wilczek Ján Nepomuk 234, 235, 238,
241 -244, 246, 247, 249

Wilczek Ján Rafael 243

Wilczek Stanislav 237

Wilczeková Alžbeta 243

Wilczeková Emma 235, 241

Wilczeková Lucia 10, 227, 232, 234 –
238, 241 – 244, 246, 248, 249, 334

Wilczeková Mária 243

Wilczeková Mária Eleonóra 243

Wilczeková (Pálffyová)Paulína 239,
243

Wilson Woodrow 104

Windischgrätz, rod 244

Wurmbrandt, rod 244

Wunsch Róbert 179

Zach František 93

Zamoyski Wladyslaw 280

Zay Karol 55, 67

Zechenter Laskomerský Gustáv
Kazimír 257

Zerbel Miriam 257

Zichy, rod 244

Zigno, rod 244

Zimmermann Susan 199, 200

Zipser Christian Andreas 265, 266

Zlámal Jan Vilém 272

Zuber Ján 208

Zuber Jozef 208

Zuberová Anna 208

Zuberová Jozefa 208

Žofia, arcivojvodkyňa, cisárovná 235

Dušan Kováč a kol.
Sondy do slovenských dejín v dlhom 19. storočí

Autori

- Josette Baer • Gabriela Dudeková • Tomáš Gábriš • Ludovít Hallon
• Igor Harušťák • Roman Holec • Daniel Hupko • Dušan Kováč • Eva Kowalská
• Tomáš Králik • Ingrid Kušnikáková • Peter Macho • Eva Ondrušová
• Miroslav Sabol • Dušan Škvarna • Peter Šoltés • László Vörös

Recenzenti

Prof. PhDr. Peter Švorc, CSc.

PhDr. Vojtech Dangl, CSc.

Technický redaktor, návrh obálky a grafická úprava

Jozef Hupka

Táto práca bola podporená Agentúrou na podporu výskumu a vývoja na základe zmluvy č. APVV – 0119-11 v Historickom ústave

Vydal Historický ústav SAV v Typoset Print s r. o.

Bratislava 2013

ISBN 978-80-971540-1-1